

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ
JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES MATICA SRPSKA

21–22

Уредништво

Сима Аврамовић (Београд), Растко Васић (Београд), Бхарат Гупт (Делхи),
Милан С. Димитријевић (Београд), Виктор Кастелани (Денвер),
Ксенија Марицки Гађански (Београд), Марк Ниволт (Отава),
Мирко Обрадовић (Београд), Курт Рафлауб (Провиденс), Ливио Росети (Перуђа),
Данијела Стефановић (Београд), Мирјана Д. Стефановић (Нови Сад),
Снежана Ферјанчић (Београд), секретар, Бојана Шијачки Маневић (Београд)

Editorial Board

Sima Avramović (Belgrade), Victor Castellani (Denver),
Milan. S. Dimitrijević (Belgrade), Snežana Ferjančić (Belgrade) – secretary,
Bharat Gupt (Delhi), Ksenija Maricki Gadjanski (Belgrade), Mark J. Nyvlt (Ottawa),
Mirko Obradović (Belgrade), Kurt Raaflaub (Brown University),
Livio Rosetti (Perugia), Danijela Stefanović (Belgrade),
Mirjana D. Stefanović (Novi Sad), Bojana Šijački Manević (Belgrade),
Rastko Vasić (Belgrade)

Главни и одговорни уредник
Ксенија Марицки Гађански

Editor-in-Chief
Ksenija Maricki Gadjanski

СЛИКА НА КОРИЦАМА – COVER PICTURE

Сребрна шарнирска фибула на корицама потиче из околине Сомбора. Датује се у другу половину 4. века пре нове ере. Нађена је у гробу или остави заједно са три друге сребрне фибуле истог типа и четири нарукнице од сребрног лима. Данас се налази у Природњачком музеју у Бечу. Фибула припада последњој фази развоја шарнирских фибула, тзв. варијанти Чуруг, које су под грчким утицајем израђиване на територији данашње Војводине.

The silver fibula of the “Scharnier” type on the cover was found in the surrounding of Sombor. It is dated to the second half of the 4th century B.C. It was found in a grave or a hoard together with three silver fibulae of the same type and four bracelets of silver sheet. It is now in the Natural History Museum in Vienna. The fibula belongs to the last development phase of “Scharnier” fibulae – the variant Čurug – which was produced under Greek influence in the territory of present day Vojvodina (North Serbia).

Loro – Logo: Dr. Rastko Vasić

ISSN 1450-6998 | UDC 930.85(3)(082)

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ
JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES
MATICA SRPSKA

21–22

НОВИ САД
NOVI SAD
2020

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
STUDIES AND ARTICLES

Срђан Дамњановић

Универзитет Привредна академија у Новом Саду,

Правни факултет у Новом Саду

МИЛОШ Н. ЂУРИЋ: ФИЛОСОФИЈА ЖИВОТА И/С. ИСТОРИЈСКИ МАТЕРИЈАЛИЗАМ

АПСТРАКТ: Мисаону стратегију Милоша Н. Ђурића (1892–1967) убедљиво представља енолошка метафора *йреџакање*, јер непосредно упућује на превођење појмова античке философије уз помоћ конкретнијег културолошког контекста епске поезије. Тиме Ђурић долази у близину и под удар историјско-материјалистичке категорије *неисџовременосџи исџовременосџи*. Тој веома интригантној категорији посебно су привржени Карл Маркс (1818–1883), Ернст Блох (1885–1977) и Светозар Марковић (1846–1875). Моралистичка димензија коју је неговао Милош Н. Ђурић страна је историјско–материјалистичкој појмовности, али питање о еманципаторној и реакционарној функцији философије није, поготово када се одређене културе, као и појмовни слојеви, налазе у неистовременом односу. У складу са ноторном формулацијом Карла Маркса, *Немачка је земља неисџовременосџи*, преформулацијом Светозара Марковића, *Србија је земља неисџовременосџи*, у тексту испитујемо посредовање неистовремених појмова антике и народне поезије све до имплицитне критике савремености која је спроведена у делу Милоша Н. Ђурића.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милош Н. Ђурић, Платон (427–347), Сократ (470–399), истовременост неистовремености, философија живота, историјски материјализам.

Залажући се за морално-политичку обнову, Милош Н. Ђурић вредности и идеале антике посредује специфичним етосом народне поезије. У визији једне општечовечанске културе наш хелениста налази, како верује, сламку спаса која може избавити истрошену цивилизацију Запада. Морална и политичка обнова за коју се залаже је платонистичког карактера, а не нововековног; реч је о позивању на идеје, плодноне појмове који се преламају у обиљу животних

манифестација. У карактеру Ђурићевог морализма лежи главни разлог могућих неспоразума у тумачењу његовог дела. Појмове које употребљава, премда су нам наоко блиски, увек разматра у специфичном контексту и садржају. Па тако и своје мисаоне хероје – Сократа и Платона, назива реформаторима и револуционарима. Између осталог, испитаћемо у ком смислу наш хелениста употребљава те појмове, имајући на уму философске концепције тога времена. Владимир Дворниковић образлаже и користи *борбу идеја*, а Ђурић *философски мејдан*. У оба случаја реч је о легури философске рефлексije и живота, о прихватању методе која је кадра да се суочи са постојећим сукобима као и да допринесе њиховом разрешењу. Борба је у Дворниковићевом случају и биолошка категорија¹, код Ђурића је реч о борби култура, док конкурентска позиција историјског материјализма проповеда класну борбу, у складу са паролом: „Die Arbeiter haben kein Vaterland.”²

Не треба испустити из вида да је Ђурић био непопустљиви заговорник философије живота, ватрени проповедник јединства философског и животног становишта. Ђурићева философска концепција, тј. њен најважнији део, учење о облагорођивању, састоји се у спајању аполонског и дионизијског елемента, семених логоса идеја са тлом различитих култура. Узорита институција, која је била кадра да обавља тај посао вековима, била је, према Ђурићу, Платонова Академија и њој посвећује једну од својих блиставих студија.

Ревалоризација кључних појма у делу Милоша Н. Ђурића довела нас је до закључка да се појмови јављају као неистовремени, али да је у томе и њихова снага колико и њихова слабост. Сходно неистовремености и неадекватности, они су оспособљени да време у коме су активирани доведу у питање. У случају нашег хеленисте, појмови настали у антици посредовани су епском поезијом („облагорођавање”), како би, истина посредно, упутили на време у коме аутор ствара. Уколико су појмови адекватни времену, они о њему не говоре ништа више него оно што се о времену зна. У складу са скицираним идејама, на пример, Платонова држава није тек готов рецепт, него мисаони експеримент, за који се не зна да ли је могућ, а ако јесте, како ће се он завршити. Платонов иначе најпознатији дијалог, постаје загонетна историја будућности. У дијалогу *Држава* облици државних уређења зависе од моралних појмова и образовања. Ми се и данас питамо о нашем образовању, смислу будућности, а са моралним појмовима смо у константној неприлици. Не постоје

¹ Уп. В. Дворниковић, *Борба идеја*, Београд 1937.

² „Радници немају отаџбине” – К. Маркс, Ф. Енгелс, *Манифест Комунисџичке партије*, у: ДЕЛА 7, (прев. М. Пијаде, Р. Чолаковић), Београд 1974, 393.

вечне, свима разумљиве категорије, које су дате једном и заувек, као што се то погрешно претпоставља за основни идеологемом нашег времена, појам демократије³.

Сократови такмаци у борби за философски престиж, софисти, оспоравају јединство философског учења и живота, како у доба Сократа и Платона, тако и данас. Фаворизују се техничка умећа, наводно неутрална, техничари се обучавају да „раде само свој посао”, „да програмирају”, а не да постављају питање о томе *чији је врлина* или *како живети*. Истовремено, склоност ка моралним судовима је интензивна. Упркос томе, Платонова држава није списак лепих жеља, него је, у најмању руку, каталог питања и идеја. Зато мислити из перспективе Платонове *Државе* значи бити несавремен. Питање о смислу савремености је могуће као несавремено.

Критика категоријалног апарата у делу *Нејативна дијалектика* Теодора Адорна може нам ближе осветлити тезу коју заговарамо. Тамо где се једна категорија мења, мења се констелација свих, а тиме и свака понаособ. Зато су, држи Адорно, парадигматични појмови *бити* и *јојава*. Суштину не ваља више хипостазирати као чисту духовну посебност, она прелази у оно што је скривено испод фасаде, у закон „зле коби” који је до сада владао историјом, толико неумитније уколико се дубље завлачио испод чињеница. Као и код Хегела, ова суштина се мора појавити, а јавља се замотана у властиту противречност као противречност бивствујућег спрам онога што тврди да јесте. Појмовност изражава то да је појмљени свет њему увек непријатељски, уколико се он испитује и проблематизује⁴.

Учење нашег хеленисте, премда је у самом настанку било ангажовано, данас нам се појављује у свом још радикалнијем облику. Ђурић је неистовременост истовременог у идеји транстемпоралне културе покушао да употреби као средство борбе, вођен идеалима своје младости. Теза нашег рада је једноставна: несавремени појмови поседују критичку снагу, баш зато што су несавремени, али се морају сагледети све њихове димензије. На пример, оцена да је Милош Н. Ђурић припадник ирационализма, тачна је колико и проблематична. *Облајорођивање* подразумева спајање аполонског и дионизијског елемента, као и неговање *животи*а као исходишта у коме се мире све супротности. Неоспорно је да се ирационализам налазио у веома специфичном историјском контексту, а да је варијанта коју је неговао Ђурић еклектичка и помирљива.

³ К. Марицки Гађански, *Разговори с временом*, Вршац 1995. У тексту „Демократија у антици – а данас?” (35–44), Марицки Гађански испитује употребу и злоупотребу термина демократија, сходно премиси да појмови настају, имају свој живот и умиру, позивајући се на њихова произвољна, застерела, несавремена и актуална значења.

⁴ Т. Адорно, *Нејативна дијалектика*, Београд 1979, 147–148.

Оцена Слободана Жуњића, историчара српске философије, полази од констатације да се у Србији још од пре Првог светског рата развија низ антирационалистичких праваца, који у широком и разумљеном фронту критикују грађанску културу, оспоравајући капитализам, фашизам и комунизам као тројство произашло из „варваризације Европе”. Додуше, данас смо склонији закључку како је сама идеја европске културе – варварска. Философи живота доводе у питање техничку цивилизацију, а као једног од главних криваца наводе европску метафизику и рационализам. Зачетник тог кретања у српској култури био је Димитрије Митриновић (1888–1953), а његов вероватно најзначајнији саборац је хелениста Милош Н. Ђурић.

Ђурић је покушао да вишеструко разради замисао једне нове „философије културе” у етици, естетици, хеленистици, утемељивши их у свеобухватној „философији живота”. Пројекат философије културе требало је да доведе до реинтеграције растуреног људског духа, користећи се „антејском методом” која кроз „свеемпатију” остварује „пансинкретизам” свих људских способности. Идеју о неопходности стварања посебне културе заступала је, према Жуњићу, сва српска вануниверзитетска философија, сматрајући да је словенска култура једина преостала брана набујалој варваризацији Европе. Само словенска „душевност” може помирити завађене европске рационализме. Жуњић, како би нагласио универзалну интенцију Ђурићеве философије, наводи да Ђурић у *Философији њанхуманизма* формулише мисао да се човек може бити само у човечанству⁵, чиме је донекле релативизована „словенска мисија” културе, али с друге стране, она је постављена на највише место, јер представља сламку спаса од које зависи опстанак човечанства.

И у *Видовданској еетици* Ђурић заступа уверење да мале нације и њихове културе имају за своју сврху допринос општој хармонији човечанства, поготово јер су велике нације компромитоване својим хегемонијским положајем. Побољшању човечанства може се допринети према мери властитих могућности. У том духу Ђурић оцењује и беседе Николаја Велимировића као *мелиористичке*, што савременог читаоца може да изненади. Философима живота није било страно позивање на позитивистичке и прагматистичке идеје, као ни теолозима тога времена.⁶ Мелиористи деле уверење да у свету постоје и добро и зло, али да човечанство има задатак да сталним напором разума и воље поступно отклања зло, а развија добро. Бољи свет се остварује у непрестаном напретку (Џ. С. Мил, Х. Спенсер, В. Џејмс). Плејада мелиориста супротставља се социјалистичким идејама.

⁵ С. Жуњић, *Историја српске философије*, Београд 2009, 261–265.

⁶ М. Н. Ђурић, *Видовданска етика*, Загреб 1914, 39.

Напредак је за њих могућ променом морала, а не друштвених односа. „Видовдански догађај” и философију која из њега извире Ђурић посматра мелиористички – ради „боље среће колективне”. И народна поезија, која је формулисала основна начела *видовданске етике*, према оцени Милоша Н. Ђурића, мелиористичког је карактера: „Мелиоризам, то је оно чиме се карактерише фундаментална, примарна тежња философије живота у народној песми.”⁷

Мелиоризам, као проповедање о општем усавршавању света, донекле је страно конкурентској, историјско-материјалистичкој концепцији. Премда мелиористи постулирају бесконачност требања, остављајући ствар етичког вазда „на чекању”, за оне који верују да грађанска, либерална демократија представља *conditio sine qua non* историјског прогреса, мелиоризам је прихватљива опција. Стога је Ђурић Васи Стајићу наменио улогу Аристотеловог „трећег човека”. Реч о амалгаму социјалистичких идеја и народне поезије. Како је философија сувише рационална за посредовање класичних идеја, од ње је погоднија народна поезија: „Изразивши, дакле, у класичном изразу идеална осећања, идеалне тежње народне, имала је народна песма ту високу част да буде мајка и најлепшим потоњим еманацијама југославенске душе.”⁸ Опет, еклектичка природа нашег хеленисте долази до изражаја када за „вођу Нових Срба”, као и за „етичара Нове Југославије”, узима и у младости и у старости социјализму склоног Васу Стајића:

„И кроз своје народне песме, дао је наш народ човечанству једну царску мудрост излучио је из свога покосовскога живота Видовданску Философију Национализма, и њену основну мисао казаћемо речима вође Нових Срба и философа етичара Нове Југославије, Г. Васе Стајића: „И кад освајачи заробе тело једнога народа, душу нека чува, њу само нека не изгуби. Све дотле је живо царство, докле га народ чува у својој души, докле га се не одрече. И још више је учинио наш народ: он није своју мисао лепо изрекао (тако лепо изразио, да од њене лепоте живи Српска Уметност), него ју је и доказао, осветивши и покајавши Косово. Јер, данас сви ми благосиљамо честитога Кнеза што се није мирио са ропством, што није веровао у вечито трајање турскога царства, а веровао у победу Видовданске Мисли над њим.”⁹ Стајић је изрекао, верује Ђурић, најкрупнију и „светемељну мисао Видовданске Идеологије” која има етичку снагу да вида националне болове свима подјармљеним народима... „Она је ктјца εις αει како би рекао Тукидид.”¹⁰

⁷ Ibid., 77.

⁸ Ibid., 36.

⁹ Ibid., 36.

¹⁰ Ibid., 36.

Живот, који је своју кристализацију досегао у народним умотворинама, постаје осветљавајући мотив теоријских појмова, али и обратно, непосредна кристализација живота је „оплемењена” и „облагорођена” философским радом. Већ при прегледу структуре Ђурићеве студије *Платонова Академија и њен политички рад*, можемо испратити експликацију те носеће идеје. Наслов првог дела једне од кључних Ђурићевих студија, гласи: „Мотиви Платонове политичке делатности”, а главе прве „Државотворно стваралаштво као највеће стваралаштво”. Реч је о формирању скоро митског упуришта једног веома утицајног наратива, сада у Сократовом лику, како уосталом упућује наслов петог потпоглавља: „Сократ као невидљиви оснивач и врховни руководилац духовне државе”. У другој глави поново наслов упозорава како је реч о имплементирању митологије косовског завета у античку традицију. Следећи наслов је опет карактеристичан: „Прихватање Сократова завета”. Епска нарација постаје кључ за разумевање осавремењене антике, о чему сведоче следећи наслови: „Дијалектички мегдан Сократа и Горгије”, затим следе „мегдани” Сократа и Пола, па Сократа и Каликла. Сходно тој матрици Ђурић развија своју „платонистичку философију живота”, укрштајући је са конкретнијом „видовданском мистиком”, која је код Ђурића доживела потпунију философску трансформацију. Сократова смрт, држи Ђурић, не само што је довела до процвата атичке философије него и до препорода хеленске философије уопште.¹¹ Сократ „васкрсава”, како пише Ђурић, у Платоновим списима са свим виртуозностима своје мајеутике и ироније, с индукцијама и дефиницијама своје дијалектичке методе. Ђурић даље наводи да је Сократовом смрћу победила Сократова мисао. Реч је о наративу *смрти и васкрсења*, тј. о стиху „васкрсења не бива без смрти” из *Горског вијенца* који је већ постојао као гесло, а доживљава вишеструке модификације током века.¹²

Милош Н. Ђурић и Николај Велимировић деле наратив „васкрсења не бива без смрти” али у различитим варијацијама и контекстима: „Ни крстоносна војска Лазарева није одржала молестије за спасење од смрти. Напротив – исповедила се и причестила – за смрт. Један цео оружани народ као један хришћански Мученик, покоран промисаоној вољи Свевишећег, прима горчину смрти, и то не као

¹¹ М. Н. Ђурић, *Платонова Академија и њен политички рад*, Београд 1960, 3.

¹² Филмску премијеру је стих доживео у наслову филма *Non è resurrezione senza morte* (1922), режија Едоардо Бенцивенга, сценарио Владимир Поповић (министар црногорске владе у егзилу). Реч је о једној од првих употреба филма у политичкој борби: „Био је то, колико ми је познато, један од првих покушаја у свету, да се у политичкој борби ангажује и седма уметност”. <http://www.vucinic.me/prvi-crnogorski-film/> (22. 6. 2020) Дана ову фразу великодостојници СПЦ често употребљавају.

горчину него као ’животворни лек’.”¹³ Код Николаја Велимировића реч је о хришћанском путу у „живот вечни”, а код Ђурића о карактеристичном дејству идеје која „троши” смртно постојање и на тај начин се обесмрћује. Да би идеје постале вечне, њихови протагонисти морају умрети. Премда су савременици, Ђурић и Велимировић су и неистовременици у дељењу заједничког наратива. Ђурић је *преишцањем* антике у етос народне поезије успео генерацијама да оживи античке појмове, употребљавајући оштрицу *неистовремености*, а Велимировић пропагира убедљивом реториком „живот вечни”.

Како *неистовременост* делује? Ернст Блох је појам *неистовремености* употребио 1930-их како би објаснио атрактивност националсоцијализма, а појам је реинтерпретирао почетком 1960-их испитујући важења културно-империјалистичких и релативистичких теорија. Блох се супротставио тим теоријама, али уз одређену, компромисну промену властите аргументације. Сучељавајући се са националсоцијализмом у спису *Erbschaft dieser Zeit*, објављеном у Цириху 1935, Блох је неистовременост повезао са супротстављањем различитих ступњева напретка у друштву. Нису сви миљеи и подручја друштва пролазили кроз процесе напретка на исти начин, што за последицу има „невољу” некомпатибилних модалитета модерности. Истовремено, Блохова анализа неистовремености у супротности је с ортодоксним марксистичким анализама националсоцијализма, које су, према Блоху, само „симултаност” сходно производним односима, чиме се опасно занемарују историјске контрадикције. За Блоха је Немачка „класична земља неистовременог”. Почевши од селачких ратова, па до 1848. и децембарске револуције 1918. године, ниједна револуција није избила а да није била побеђена и на тај начин могла је сачинити плодно тло за бујање реакције. Блох тај концепт не разрађује сам због појаве фашизма, он је присутан од његове дисертације, преко *Духа уједињења* па до *Тибинјешког увода у философију* и *Принципа нада*.

У *Тибунјешком уводу у философију*, Блох се дистанцирао од теорије реакционарне културе, тј. од учења по коме постоје револуционарне и конзервативне културе, јер су све културе у свом развоју биле подвргнуте истим дијалектичким законитостима, као

¹³ Н. Велимировић, *Косово и Вуковдан*, Мисонар, 6, 1939. http://www.rastko.rs/kosovo/duhovnost/nvelimirovic-kosovo_c.html#_Toc44782048 (22. 6. 2020). Истовремено, реч је о наративу који је у великој мери жаргонизован посредством метафоре „Срби су небески народ”. По свему судећи, Енрико Јосиф, аутор ове пароле, имао је на уму „месијански”, „сулудонепрагматични” карактер, како је веровао, два блиска народа. Оцена је сасвим у духу учења међуратних заговорника философије живота. Не треба испустити из вида ни чињеницу да је мајка Енрика Јосифа, Софија Јосиф, била угледни преводилац, члан међународног ПЕН клуба, као и да је заслужна за преводе значајних српских песника на немачки језик, те да је сарађивала са Јованом Дучићем и Милошем Н. Ђурићем.

што су повезане с истим циљаним садржајем човечанства („конкретним утопијским хуманумом”). У свим ансамблима друштвених односа, постоји оно људско – од антрополошког до хуманума – који те ансамбле различито боји и јединствено обухвата:

„Присутни мултиверзум култура који се збива и сам показује да је хуманум још у процесу свести своје слободе и властитости, да, дакле, још није нађен, но да га свуда траже и експериментишу. Тако и овај хуманум – који је још увек у ваздуху с много путева који покушавају и придоносе да се дође до њега – пружа једини доста толерантну, наиме утопијску толерантну циљну тачку. И што још више народа, националних култура буде припадало хуманистичком табору, то ће шире и сигурније деловати – дакле бити дохватљиво – јединство циља за мултиверзум нове повести културе.”¹⁴

Занимљиво је да у наведеном пасусу провејава идеја коју су формулисали прагматисти, она о мултиверзуму истина. Тиме се модификује идеја *неистовремености* (Ungleichzeitigkeit) која потиче од Маркса: „Ми смо наиме учествовали у рестаурацији модерних народа, а да нисмо учествовали у њиховим револуцијама... Са својим пастирима на челу ми смо се само једном налазили у друштво слободе, на дан њена погреб”.¹⁵ Појам, у том радикалном облику, није оставио равнодушним ни друге ауторе Прве интернационале, као што је Светозара Марковић:

„У главама српских државника тога доба који се занимаху ’цивилизирањем’ српског народа нису била израђена основна начела о државној и друштвеној цивилизацији – они су зато били сувише необразовани. Али они су хтели да буду образовани – хтели су да ’цивилизирају’ и себе и своју земљу. А под цивилизацијом они су разумевали оне установе, обичаје, начин живљења итд, што су у то време постојали код цивилизованих народа у Европи. Они нису разумевали да су оне спољашње форме цивилизације у којима су они видели сву цивилизацију – само форме, које се мењају и развијају код сваког народа и које су код различитих народа са свим различите. Неке или управо већина тих цивилизованих форама, обичаја и навика у живљењу, у то време беху већ дотужали и оним народима, где су поникли. Европски народи у то време и пре тога устајаху свом силом да их сруше, кад је млади српски народ почео да их усваја.”¹⁶

Код Ђурића није реч само о култури, него о појмовима који су парадигматични за одређене културе, а неистовременост је начин

¹⁴ Е. Блох, *Тибинјешки увод у философију*, Београд 1973, 149. Преводи су стандардизовани према варијанти коју употребљава аутор текста.

¹⁵ К. Маркс, „Прилог критици Хегелове филозофије права”, *Рани радови*, Загреб 1985, 92.

¹⁶ С. Марковић, *Србија на Истиоку*, Целокупна дела VIII, Београд 1995, 75.

њиховог постојања. Како су културе унутар себе неусклађене и несавремене, на делу су управо несавремени појмови. Једни појмови се потискују, други фаворизују, трећи мењају свој садржај, а трансфузија (*преишчавање*) стабилизује значења у конкретном окружењу. Ђурићева мисаоно-преводилачка стратегија састојала се у „претакању” језика, али и философских појмова¹⁷ из једне културе у другу. Тиме што један појам задобија *преишчавањем* садржај из епике, не значи да је тиме и реакционаран, као што ни неговање помодних мисаоних тенденција не гарантује да појмови задржавају своју еманципаторну снагу. Данас је управо о томе реч, о различитим димензијама еманципације, односно о нееманципаторним садржајима који надлазе кроз „прогрес” и „напредак”.

И Ђурићеве студије погађају различити слојеви неистовремености. Текст *Платонова Академија и њен ђолишички рад* примљен је на I скупу Академије философских наука 8. фебруара 1943. а приказан је на VII скупу Одељења литературе и језика 10. новембра 1958. Као посебно издање Српске академије наука и уметности књига СССРXIV угледала је светлост дана 1960. године. Од приказа па до писаног издања прошло је пуних 17 година! Читање Ђурићеве студије, започето у јесен 2019, такође је уоквирено посебним интересом и тензијама времена. Водећи појмови су данас подложни својеврсној „семантичкој окупацији”, а конституисање посебних значења почиње деконструкцијом и деструкцијом других.

Како тај сукоб живота и идеја сагледава Ђурић у својој студији? Млади Платон, „у чијој ће се личности фаэтонска и прахеленска разумска јасност удружити с најмоћнијом ликотворношћу и најпродуктивнијим познавањем живота, приказује Сократа како у растројеној држави тражи нову необилазну моралну норму људског живота, за коју је приправан и да умре”.¹⁸

Када један тип живота изгубио смисао, он постаје узорит:

„Умире у Атини и старо важење закона, али још не умиру њени богови, њени некадашњи прави господари: они се повлаче и у облику идеја полагаано се пресељују у храм који им је Платон саградио као потомак њихове лозе и оснивач **небеске атинске државе**.”¹⁹

Тиме што је Сократовом смрћу победила Сократова мисао²⁰, небеска држава постаје израз ресентимана! Игра се наставља у „продужецима”, како је то на једном месту у скраћеном облику формулисао Макс Шелер. Ударац се не узвраћа непосредно, него у медијацији

¹⁷ М. Вулићевић, „Први су учитељи судбоносни”

<http://www.politika.rs/scc/clanak/40531/Prvi-su-ucitelji-sudbonosni> (25. 4. 2008).

¹⁸ М. Н. Ђурић, *Платонова Академија и њен ђолишички рад*, Београд 1960, 4.

¹⁹ Ibid., 4.

²⁰ Ibid., 4.

једног метафизичког система.²¹ Додуше, критика која погађа Ђурића, јесте критика саме философије. Да ли је она заиста изгубила своју снагу?

Било како било, Милош Н. Ђурић је несумњиво „новоплатоничар живота”. И његова метода садржи новоплатоничко учење о *два џуиша*. Теоријско истраживање прати еманацију Једног, а практична философија настоји да осмисли пут повратка. Ерос је, како га тумачи Ђурић, оличење оне бескрајне стваралачке делатности којој корен лежи у најмоћнијој људској страсти, у љубави, у нагону за вечношћу који се остварује рађањем, у оном снажном прометејско-фаустовском нагону за сазнањем, као и за проширивањем сазнања и његовим непрестаним примењивањем у подизању и одуховљавању живота. Еросово посредништво између бога и човека, смртног и бесмртног састоји се у томе што се он као стваралачка природна снага прочишћује (сублимише) и згушњава у херојско-стваралачки дух, а овај се диже изнад телеснога и служи вишим сврхама живота. Ђурићева визија је теургијска – Ерос није само довео до философије као теоријске делатности него и до стваралаштва, божанског деловања кроз човека. Увођењем Диотиме, како верује Ђурић, Платон својим мислима о најдубљој тајни природе даје карактер поруке која долази с неба, а Ерос душом рађа најлепшу децу (мудрост и врлину):

„То нису само песничка, уметничка и философска дела него и правичан социјални поредак, државни устав, закони, систем правилног васпитања омладине, једном речју стварање државе и остваривање правде као највиши облик духовнога рађања.”²²

Повезивање државе и праведности, које се у Ђурићево време оспорава, за Ђурића је најимпресивнији део Платоновог учења:

„Из тога откривања види се да Платон није дошао на свет ради објављивања неке ’безвремене истине’, ради испредавања ваздушастих спекулација ’чисте’ теорије, него ради испредања мудрости и снаге, теорије и практике, начела и примене, ради моралне и политичке обнове атинског друштва.”²³

Ђурић у Сократу види социјалног реформатора, коме није сврха живот по себи, него само морални живот, и наводи одговарајућа места из *Државе*, где Сократ образлаже идеју „правог државништва” (521d). Ђурић сматра да се на ове изјаве није досад обраћала довољна пажња:

„Сократ није философијски теоретичар, као што су га сувише једнострано посматрали досадашњи историчари философије, него

²¹ M. Scheler, *Ressentiment*, Milwaukee 2010, 80.

²² М. Н. Ђурић, *Платонова Академија и њен политички рад*, 6.

²³ Ibid., 7.

социјалан реформатор, и он је јединством свога мишљења и делања ближи практичкој философији Седморице мудраца и Питагоре, него ли теоријским философима”.²⁴

У прокламовању Сократа за правог државника Платон исказује основну мисао свог програма, верује Ђурић. Тај програм ће сам Платон изводити као теоријски политичар у *Држави*, *Државнику* и *Законима* а као практични политичар у Сиракуси, као и преко својих ученика у Пели, Хераклеји и Атарнеју:

„Та исповест указује, у исти мах, на етичко – политичку сврху као главну сврху Платонове философске делатности.”²⁵

Ђурић на основу дијалога *Горгија* формулише два типа живота. Живот софистичко-реторски образованог политичара, за кога је крајња сврха власт, моћ и уживање, и живот философски образованог државника, који без обзира на спољашње околности тежи за остваривањем добра и правде. Против површног софисте и привидно образованог ретора и демагога, који ласкају слабостима гомиле, повлађујућу њеним предрасудама и рђавим тежњама, Платон као правог државника поставља мисаону фигуру која није прожета само теоријским посматрањем света него и науком о добру. Праведност је, како би се то данас формулисало, борбени и утопијски, а не метафизички или псеудорелигиозни појам.

Да ли опет треба поставити питање обима и садржаја појма праведности? Данас је крупни капитал измакао законима националне државе и побегао у земље с јефтином радном снагом, слабим синдикатима, нижим порезима, социјалним и еколошким стандардима. Финансијализација буја, осамостаљени новчано-финансијски центри доприносе ерозији демократских институција.²⁶ Утопичност некада доминантних појмова, као што су демократија и људска права, исхлапила је. Међугенерациско наслеђивање статуса је посредовано културним комплексом и социјалном мрежом, а друштвена имобилност почела је да обесмишљава постојећи дискурзивни поредак. Платон, како сад наглашава Милош Н. Ђурић, дозвољава и охрабрује прелазак из сталежа у сталеж, за њега праведност није конзервативни ни метафизички појам. Тешко да се поред свих идеологизовања може избећи чињеница да је социјална праведност критеријум успешности сваке власти. Зависи, наравно, како се она формулише.

У *Историји хеленске етике* квалификација Сократа као социјалног реформатора није у првом плану, међутим, када пореди Конфучија,

²⁴ Ibid., 35–36. Идеја о Сократу као социјалном реформатору везана је управо за крај 19. века и за прве деценије 20. Вид. Döring, A. (1895). *Die Lehre des Sokrates als sociales Reformsystem*, München: Beck.

²⁵ М. Н. Ђурић, *ibid.*, 37.

²⁶ Ј. Кока, *Историја капитализма*, прев. М. Матић, Београд 2016, 91–97.

Сократа и Исуса („учитељи човечанства”), Ђурић употребљава изненађујућу квалификацију: „атински револуционар”. Наравно, Ђурић задржава свој претходни суд, подразумевајући да је Сократ социјални и морални реформатор: „Атински револуционар за сва времена донео је истину да је врлина све у животу, једина неразрушива основа људске среће, и зато га је волео и Доситеј Обрадовић, наш рационалист и просветитељ, који је примио цело његово учење о врлини, те га сваки час помине у својим делима и даје његову биографију у VI књизи свога *Собранија*”.²⁷

У ком смислу је Сократ револуционар? Термин револуција потиче од старофр. *revolucion* или лат. *revolutio* – курс, промена путање небеског тела. Аристотел (који није користио тај термин) као промену, преврат државног уређења користи термин μεταβάλλουσιν, а неки преводи, па и веома утицајни, користе термин *револуција* (*Политика*, V). Код Аристотела и Платона никако није реч о радикалној промени друштвених односа у нововековном смислу те речи, од Француске до Октобарске револуције, него је реч о промени етичко-политичке парадигме. Ђурић, то постаје сасвим очигледно, користи термин у етичком и политичком смислу. Зашто је то учинио, можемо само нагађати, а одговор нам се намеће у позивању на Доситеја Обрадовића. Ђурић трага за компромисном формацијом која би помирила супротности између револуционара и реформатора.

Револуција, у модерном смислу те речи, гаси се реформом или репресијом, реформатор не може бити револуционар. Реформа је животарење по инерцији последњег преврата, које се исцрпљује у писању закона и позивању на „моралне вредности”. Роза Луксембург одбацује реформаторска учења, оживљавајући Трасимахово становиште:

„Пре свега је данашња држава – организација владајуће класе. Ако та држава у интересу друштвеног развоја преузима разне функције од општег интереса, она то чини само зато, што се и уколико се ови интереси и друштвени развој поклапају са интересима владајуће класе.”²⁸

Дакле, држимо да је Ђурић употребио квалификацију *револуционар* у смислу моралног обновитеља и политичког превратника, у складу са јединством етичке и политичке парадигме коју су заговарали Платон и Аристотел. То је сасвим у складу са Аристотеловим виђењем државног преврата у *Политици*, као и са Платоновом теоријом патолошких промена државних уређења у *Држави*.

²⁷ М. Н. Ђурић, *Историја хеленске етике*, Београд 1987, 269.

²⁸ Р. Луксембург, *Социјална реформа или револуција?*, прев. М. Табаковић, Београд 1976, 50.

Ђурићева оцена софистичке концепције праведности, оне чувене Трасимахове идеје, „праведност је корист јачег” и то у контексту питања „да ли законе треба поштовати”, образложена је у *Исџорији хеленске еџике* и његова критика је етичка. С друге стране, Трасимах пророкује будуће учење да је право класног друштва оно право које доноси, штити и гарантује држава. С обзиром на то да је држава класна творевина, резултат класних сукоба, право које она доноси и санкционише преко својих органа власти, јесте јуридичко или класно право. Али, треба имати на уму нормативну разлику између софиста и модерног учења о класном карактеру права. Учење о класном праву је учење које то право укида, јер оно *не треба да важи баџи заџи џиџи важи*, док Трасимах верује да оно *треба да важи јер важи*. Ђурићев опис Трасимаха, асоцира на неког разметљивог скоројевића, данашњег набуситог менаџера или бескрупулозног технократе:

„И он је дуже времена живео у Атини и постао популарна личност, јер га Аристофан спомиње у својим *Парницима*, приказаним год. 427 (фрг. 198, 8К). Живео је од својих адвокатских послова и давања наставе у беседништву. Имао је силеџијску природу, дивљачки је гестикулисао и био уопште осоран и набусит у понашању, што показује досетка коју је на рачун његова имена направио или Херодик из Селимбрије или Продик (Arist. Rhet. III Арист. 23, 1400 б 19: ἀεὶ ὁρσόμενος εἶς—свагда си дрзак борац), а такав се показује и у I књизи Платонове *Државе*.”²⁹

Оно што недвосмислено иде Ђурићу у прилог то су тзв. *џоџила сџирујања*. Његово инсистирање на неговању утопичности хуманитета у различитим културама, везује различите културне обрасце за хеленски извор. Ђурић наводи да је Платонова држава била почетак, порекло, норма и образац доцнијих утопија, поготово оних у којима се „снују снови”. Премда категорија конкретне утопије код Ђурића изостаје, а у набрајању се зауставља у средини 19. века, његов напор није узалудан.³⁰ Утопија у номенклатури историјског материјализма јавља се у граничној ситуацији борбе, кроз чин борбе

²⁹ М. Н. Ђурић, *ibid.*, 207.

³⁰ Утописти које наводи Ђурић убедљиво представљају његов моралистички и платонички однос према кључним појмовима епохе. То су Зенон (оснивач стоичке школе), историчар Теопомп, Хекатеј из Теја у спису о Хиперборејанима, Еухемер из Месане, арапски трговац Ијамбул у свом причању о Сунчаном острву, а затим Томас Мор, Френсис Бекон, Џејмс Харингтон, као и утописти 18. и 19. века, опат Морели, Ј. Г. Фихте и Е. Кабе, чији роман *Путовање у Икарију* Ђурић посебно истиче (М. Н. Ђурић, *ibid.*, 360). Топ-листа утопија недвосмислено разоткрива Ђурићево темељно уверење које потиче из философије живота. Мирење захтева природе и начела разума догађа се у току дужег временског периода и то мирним реформама (Кабе). Наравно, то су идеје које тешко може прихватити друга страна у „мегдану”, она историјско-материјалистичка.

за ново, а не посредством позивања на прошле, иначе величанствене утопије. Али то не значи да изостаје критички потенцијал тих појмова према актуелној дискурзивној доминацији, напротив, веома је важно да се они обнављају и посредују – *прећачу* у различитим културама. На тај начин су древни појмови живи и присутни, а да ли ће моћи и да облагороде, или ће њихов ефекат бити супротан, зависи од реакција генерација које стварају.

ЛИТЕРАТУРА

- Т. Адорно, *Нејатајивна дијалектика*, прев. Н. Чачиновић-Пуховски и Ж. Пуховски, Београд 1979.
- Е. Блох, *Тибинџешки увод у филозофију*, прев. Д. Родин, Београд 1966.
- Е. Bloch, *Erbschaft dieser Zeit*, Frankfurt am Main 1962.
- Н. Велимировић, *Косово и Видовдан*, Мисионар, 6, 1939.
- М. Вулићевић, „Први су учитељи судбоносни”
<http://www.politika.rs/scc/clanak/40531/Prvi-su-ucitelji-sudbonosni> (25. 4. 2008).
- В. Дворниковић, *Борба идеја*, Београд 1937
- М. Н. Ђурић, *Видовданска етика*, Загреб 1914.
- М. Н. Ђурић, *Платионова Академија и њен политичка рад*, Београд 1960.
- М. Н. Ђурић, *Историја хеленске етике*, Београд 1987.
- С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, Београд 2009.
- Ј. Кока, *Историја капитализма*, прев. М. Матић, Београд 2016.
- Р. Луксембург, *Социјална реформа или револуција?*, прев. М. Табаковић, Београд 1976.
- К. Марицки Гађански, *Разговори с временом*, Вршац 1995.
- К. Маркс, *Рани радови*, прев. С. Бошњак, Загреб 1985.
- К. Маркс, Ф. Енгелс, *Манифест Комунистичке партије*, у: ДЕЈА 7, (прев. М. Пијаде, Р. Чолаковић), Београд 1974.
- С. Марковић, *Србија на Истоку*, Целокупна дела VIII, Београд 1995.
- М. Scheler, *Ressentiment*, transl. by L. A. Coser, Milwaukee 2010.

Srđan Damjanović

University Business Academy in Novi Sad,
 Faculty of Law in Novi Sad

MILOŠ N. ĐURIĆ: PHILOSOPHY OF LIFE VS HISTORICAL MATERIALISM

Summary

Miloš N. Đurić's philosophical method (1892–1967) is vibrantly represented by the enological metaphor of decanting which refers to translating Greek philosophical concepts into a more concrete cultural context of epic poetry. In that way Đurić confronts

historical materialistic category of *non-simultaneity of the simultaneous*. This quite intriguing category was especially appealing to Karl Marx (1818–1883), Ernst Bloch (1885–1977) and Svetozar Marković (1846–1875). While the moralistic stance expressed by Miloš N. Đurić is alien to historical-materialistic conceptuality, the question of emancipating and reactionary function of philosophy is not, especially when certain cultures, as well as conceptual layers, are in non-simultaneous relationship. In accordance with Karl Marx's notorious formulation that Germany is a country of non-simultaneity, which Svetozar Marković reformulated into "*Serbia* is a country of non-simultaneity", this paper analyzes the mediation of non-simultaneous concepts of Greek philosophy and epic poetry, as well as the implicit criticism of contemporaneity that can be perceived in the work of Miloš N. Đurić.

Key words: Miloš N. Đurić, Plato (427–347), Socrates (470–399) simultaneity of the non-simultaneous, philosophy of life, historical materialism.

Claudia Mársico

University of Buenos Aires – CONICET / ANCBA
Argentina

ARISTIPPUS' LEGACY. ON THE DEVELOPMENT OF THE CYRENAIC PHILOSOPHY

ABSTRACT: This paper studies the evolution of Cyrenaic philosophy. It analyses the elements that can be attributed to Aristippus and the context of the innovations introduced by his grandson, the Metrodidact. Moreover, it assesses the evolution of the Cyrenaics ideas among Hegesias, Anniceris and Theodorus to discuss the belief on a mainstream line based on the philosophy of the Metrodidact. This analysis will allow exhibiting the development and central tenets of the Cyrenaic philosophy highlighting its contributions to classical and Hellenistic philosophy.

KEYWORDS: Socratics, Cyrenaics, Aristippus, Ethics, Perception.

The Socratic circle produced a series of strikingly contrasting philosophies. Only very damaged testimonies, plenty of anecdotes and some references to doctrines but usually without clear information about their evolution remain. In the case of the Cyrenaics, this aspect is especially perplexing, given that the determination of the origin of their opinions is highly speculative. However, some readings on the ancient sources disseminated the idea of late composition. Thus, Aristippus of Cyrene, the initiator of the group, would have developed a hedonistic way of life, but without definite doctrines, which would have only emerged later, probably in the work of his grandson.

If this is the case, the study of the Cyrenaic interaction within the Socratic group during the first generation becomes illegitimate, and any discussion about hedonism in this period would have nothing to do with the Cyrenaic roots. In what follows, we will support an opposite view

about these theoretical developments. First, we will analyse the elements of the Cyrenaic philosophy that can be attributed to Aristippus and the context of the innovations introduced by his grandson, the Metrodidact. Finally, we will assess the evolution of the Cyrenaics ideas to discuss the belief on a mainstream line based on the philosophy of the Metrodidact. This analysis will allow exhibiting the development and central tenets of the Cyrenaic philosophy highlighting its contributions to classical and Hellenistic philosophy.

ARISTIPPUS' CONTRIBUTIONS AND THE RELATIONSHIP BETWEEN THEORY AND WAY OF LIFE

Let us begin paying attention to the historiographical turns regarding the evolution of the Cyrenaic line. The ancient doxography makes Aristippus the founder of the group. The later reports coincide, considering the Cyrenaics as one of the main currents in the classical period. During the Renaissance, the interest in this tradition grew. Sometime later, in 1630, Aristippus inspired the homonymous work of Thomas Randolph, where he portrays, in the style of Aristophanes' *Clouds*, the meeting of a young man with the Cyrenaic philosopher.¹

A century later, in the context of the Enlightenment, Jacques Hardion, in his *Histoire universelle sacrée et profane* published between 1754 and 1765, dedicated the same space to Plato and Aristippus. In Germany, in his *Historia critica philosophiae* of 1767, Johann Brucker included a chapter on the Cyrenaics attributing the synthesis of the doctrine to Aristippus, without any mention of the Metrodidact.² Shortly after, the *Popularphilosophie* associated with the Göttingen School, with anti-Kantian flares, which gave rise to the models of the nineteenth-century historiography, paid great attention to the Socratic lines. In this context, Dietrich Tiedemann, in his influential *Geist der speculativen Philosophie* of 1791 argues without hesitation on Aristippus' central role.

At the beginning of the nineteenth-century, Friedrich Schleiermacher picked up and enhanced the redefinitions of the later Enlightenment on the role of Socrates. And in 1825 Tennemann's *Grundriss der Geschichte der Philosophie* attributes Aristippus a central role.³ Shortly after, two theses on the Cyrenaics were produced in Göttingen, the first one by

¹ In the company of his followers, he shows him the advantages of the life of pleasure and is presented as 'better in every letter than Faber Parisiensis; than Scotus, Socinus, and Thomas Aquinas.' See Heinemann 1982 and Inverso 2009. On the Renaissance historiography, see Santinello 1993.

² Brucker 1767 II.5.

³ Hegel's *Lectures on the History of Philosophy*, in 1805, adopts an interpretation that is not usual in this time. Hegel 1805 p. 469. See also Walsh 1965.

Amadeus Wendt in 1835, *De philosophia Cyrenaica*, and the second, with the same title, by Heinrich von Stein in 1855. Wendt barely mentions Eusebius' passage considering the ideas of the Metrodidact as a minor innovation,⁴ and von Stein shares this position. At the end of the nineteenth-century, the leading studies expanded and systematised this perspective, as seen in the works of Grote, Zeller, Dümmler, Natorp and Joel, among others, who consider Aristippus as the founder and responsible for the basic ideas of the Cyrenaic line. In this context, some of these scholars develop arguments for doubting Eusebius' testimony, as in the case of Zeller.⁵

However, the climate of these last works is different, because it coincides with a historiographic turn. Socrates is considered as the initiator of Plato and Aristotle's lineage, and every other figure is put in the background. Within the first generation of Socratics, only Xenophon accompanies Plato as a major disciple, just for the number of preserved works, but denying him value and condemning the rest to irrelevance. In 1916, sixty-one years after von Stein's work, another thesis in Göttingen, this time by E. Antoniades, opened the critical tradition that blurs the figure of Aristippus and the Cyrenaic group. All of a sudden, they become a Hellenistic epiphenomenon that begins as a lifestyle devoid of original theoretical contributions. Strictly speaking, Antoniades does not radicalise this reading but feeds the condemnation of the traditional views.⁶

This climate grew, as seen in the thesis of Erich Mannebach of 1948, revised and published in 1961.⁷ He does not deny Aristippus theoretical ideas but restricts them to ethics, paving the way for the work of Gabrielle Giannantoni. In 1958, he marked out the path of subsequent studies.⁸ His highly critical view about Aristippus contributions became common sense in many current works. More recently, Klaus Döring came back to the idea of Aristippus' theoretical protagonism, and Ugo Zilioli took as his primary hypothesis the Aristippian authorship of the central tenets of the group. Therefore, against what several texts repeat, this topic is under debate, and it is necessary to intensify the analysis.⁹

Then, let us go back to the background of these discussions. The doubts about the theoretical developments in Aristippus is based on Eusebius, bishop of Caesarea, who in his *Praeparatio Evangelica*, written in

⁴ Wendt 1835 p. 139.

⁵ Zeller 1922 v. I p. 344 n. 1.

⁶ Antoniades 1916 pp. 33-35.

⁷ Mannebach 1961.

⁸ See, for instance, the case of Lampe, who supports the thesis of Giannantoni (2015 p. 56). Other works, such as the contributions of Voula Tsouna or Christian Urstad, focus peculiar aspects and do not discuss in detail this issue. See Tsouna 1998 and Urstad 2017.

⁹ Döring 1988 and Zilioli 2012.

the early fourth century, takes into account the Greek doctrines to show their contradictions. He tries to remove the malicious accusations by those who criticise the Christians because they abandoned Greek philosophy and adopted barbaric ideas.¹⁰ Book XIV begins considering some characteristic features of the Greek tradition related to the lack of unquestioned foundations.¹¹ Eusebius interprets unanimity as a sign of truth so that the dissonance of opinions within the Greek tradition is a sign of falsehood and confusion. Indeed, it is only acceptable when it coincides with the consensus of the Hebraic culture.

To emphasise this negative idea, Eusebius depicts Sceptic ideas, which goes beyond dissent until the formalisation of mechanisms to argue against any firm beliefs. Mentions of Arcesilaus, Lacydes, Carneades, and Clitomachus in XIV.6-9, precede the presentation of Pyrrho, in Chapter 18, to conclude that none in this line deserves to be called a philosopher. Eusebius affirms that ‘near akin to them would be the answers to be urged against those who follow Aristippus of Cyrene, in saying that only the feelings are conceptional’. Indeed, Eusebius rejects Aristippus’ views, which should serve as a warning against literal out context readings of the passage. Eusebius intends to demolish the Cyrenaic position, as the connection with Epicurus makes Aristippus responsible for inspiring errors, as he states between XIV. 21 and 27.¹²

Eusebius takes the information of this passage from Aristocles, Peripatetic of the first century A.D., usually considered as a teacher of Alexander of Aphrodisias. He is also quite distant from the cultural climate he describes and is probably based on the doxography of the Academic Clitomachus.¹³ Hence, while it is true that Eusebius is usually careful within the parameters of non-technical historiography, there is a high level of mediation and feeble reliability. Thus, we should take the usual caution in working with fragmentary material, avoiding hasty conclusions.¹⁴

Let us present Aristocles’ testimony according to Eusebius in his *Praeparatio Evangelica*, XIV.18.31 ss. (SSR, IV.A.173) to serve as a reference for detailed analysis:

(1) Now Aristippus was a companion of Socrates and was the founder of the so-called Cyrenaic sect, from which Epicurus has taken occasion for

¹⁰ Eusebius, *Preparatio Evangelica*, I.1-2.

¹¹ Eusebius indicates in XIV.3 some continuities in Hebrew thought that are absent in the Greek developments. In the same vein, it is possible to compare with the Hindu tradition, although they share indoeuropean roots. See Pinault 1989 p. 301-302 and Marsico 2011 p. 16-17.

¹² From XIV.23 we find references to the *On the nature* of Dionysius of Alexandria, composed as an answer to Epicurus.

¹³ See Carriker 2003 p. 82-83.

¹⁴ Antoniades, por instance, considers this passage as a “bestimmte Zeugnisse” (1916 p. 34).

his exposition on the end. (2) Aristippus was extremely luxurious in his mode of life, and fond of pleasure; he did not, however, openly discourse on the end, but virtually used to say that the substance of happiness lay in pleasures. (3) For by always making pleasure the subject of his discourses, he led those who attended him to suspect him of meaning that to live pleasantly was the end of man.

(1) Σωκράτους δ' ἐταῖρος ὁ Ἀρίστιππος ἦν, ὁ τὴν καλουμένην Κυρηναϊκὴν συστησάμενος αἵρεσιν, ἀφ' ἧς τὰς ἀφορμὰς Ἐπίκουρος πρὸς τὴν τοῦ τέλους ἔκθεσιν εἴληφεν. (2) ἦν δ' Ἀρίστιππος ὑγρὸς πάνυ τὸν βίον καὶ φιλήδονος. ἀλλ' οὐδὲν μὲν οὗτος ἐν τῷ φανερῷ περὶ τέλους διελέξατο. δυνάμει δὲ τῆς εὐδαιμονίας τὴν ὑπόστασιν ἔλεγεν ἐν ταῖς ἡδοναῖς κεῖσθαι. (3) αἰεὶ γὰρ λόγους περὶ ἡδονῆς ποιούμενος εἰς ὑποψίαν ἤγε τοὺς προσιόντας αὐτῷ τοῦ λέγειν τέλος εἶναι τὸ ἡδέως ζῆν.

In (1) Aristippus appears as founder, συστησάμενος, of a group. In the case of the Socratic circle, indeed, it is not convenient to assume at once the existence of clear theoretical premises. Socrates' lifestyle linked to an investigation in a broad sense is strong within the group so that we can expect amongst his followers different degrees of conceptual formalisation. Therefore, Aristippus could have enacted the vital aspect of this model, responding to his teacher's inspiration and challenges with a hedonistic bias without an explicit theoretical foundation. However, ancient summaries do not assert this limitation. On the contrary, they identify a cluster of ideas.

On the other hand, we should pay attention to the mention of Epicurus. It is said that he took from Aristippus the starting point for his statement on the τέλος, which in his approach is not a marginal issue. We know that he wrote a treatise *On the end*, as Cicero remarks,¹⁵ and the relevance of this topic is also apparent in the preserved texts. Indeed, the character of τέλος implies the very definition of pleasure understood not as kinetic but as *kastastematic*. It is a complex study which Aristocles compares with Aristippus' approach to indicate its origin and the features that separate them.

When Aristocles refers in (2) to Aristippus' way of life by identifying him with a practice of hedonism, he adds that οὐδὲν... ἐν τῷ φανερῷ περὶ τέλους διελέξατο, that is to say, that his 'dialectical arguments' did not address the topic of the end. Regarding the adjective φανερός, there may be a reference to clarity, but also to speak openly or in public. In the first case, it would imply that Aristippus did not overtly show a clear position on this issue, either because he did not have it, or did not have a distinct notion, or because he preferred not to share it. In any case,

¹⁵ *Disputationes tusculanae*, 3.8.42. Diogenes Laertius, X.3-4 (SSR, IV.A.202) reports that some critics of Epicurus indicate that he was not original and his doctrine was a mix of Democritus' atomism and Aristippus' theory of pleasure.

Aristocles emphasises that it was not part of his exposition which was oriented to show that τῆς εὐδαιμονίας τὴν ὑπόστασιν ... ἐν ταῖς ἡδοναῖς κεῖσθαι: ‘the basis of happiness lies in the pleasures’.

Strictly speaking, there is a series of testimonies that contradicts this information. According to Diogenes Laertius, for instance, Aristippus asserts that ‘the end is a smooth movement that leads to a sensation’, not only by raising this idea but also ‘demonstrating’ it.¹⁶ On the one hand, in broad reading, this would confirm the view of theoretical developments in Aristippus, and, on the other, a narrow interpretation would suggest that these developments dealt with the question of the end. Indeed, attempts to remove this mention of the Diogenes’ text on the basis of Eusebius’ testimony border on the whimsical.¹⁷ If we keep the broad reading, there is no contradiction, but instead, it indicates the use of the notion of the end according to the parameters of later post-Aristippian thought.

The association between pleasure and end also appears in a papyrus and Epiphanius.¹⁸ Cicero, on the other hand, witnesses discussions about the relationship between end and pleasure comparing different positions. Aristippus postulated that the end is a bodily pleasure, Hieronimus of Rhodes, the absence of pain, and Carneades, the enjoyment of natural elements.¹⁹ Lactantius traces the association between end and pleasure of the body to Aristippus, stating that he established the Cyrenaic system to please his lover Lais.²⁰ Thus, he mixes the biographical dimension with the development of a theoretical position in a highly condemnatory framework. Lactantius goes so far as to say that Aristippus was subhuman and comparable to cattle for supporting these ideas, but he never denies him the authorship of a reasoned basis.²¹ At the same time, the testimonies focus the choice of pleasure as a criterion and not the determination of τέλος, so that any of them would be compatible with a later post-Aristippian combination of both approaches.

Consequently, we can understand that Aristippus supported a hedonistic way of life, and theorised about it not from the perspective of τέλος, as would become usual later, but on the basis of εὐδαιμονία. Aristocles introduces a methodological precision, and he does not assert

¹⁶ Diogenes Laertius II.85 (SSR, IV.A.175).

¹⁷ Mannebach (1961: 104-6, 116 n.1), Giannantoni 1997, 189; Tsouna 1998, 31 and Brunschwig 2001, 460-1 reject the attribution to Aristippus.

¹⁸ See Pap. Oxy. I.1012.88 edited by Hunt (SSR, IV.A.176) and Epiphanius, Against all heresies, II.29 (SSR, IV.A.177), who claims that Aristippus says that the end is the pleasure of the soul, which has other problems.

¹⁹ *On the ends*, II.11.34-35 (SSR, IV.A.192).

²⁰ *Inst. div.*, 34.7 (SSR, IV.A.192).

²¹ Clement (Frag. 450 Usener on Epicurus, SSR, IV.A.198) does not help, because he reiterates the link between end and pleasure but attributing the doctrine to the Cyrenaics in general.

the absence of conceptual developments in Aristippus. Moreover, Aristocles immediately refers in (3) to a large-scale activity of reflection on the pleasure that was consistent with the idea that τὸ ἡδέως ζῆν is the end of human life. Strictly speaking, Aristippus may have produced arguments about pleasure without an explicit doctrine or system. Still, it does not imply that he lacked a set of organising ideas, as in the case of Plato and other thinkers. The production of arguments about pleasure in relation to happiness constitutes a well-defined intellectual activity. Aristocles points out that these developments could be interpreted in terms of pleasure as the end of life; that is, they were compatible with Epicurus' review.

Consequently, we can interpret this part of the testimony in a sense different from which is usual, that is, as an indication of Aristippus' theoretical activity regarding the relationship between pleasure and happiness. We should understand that Aristocles only points out that his approach was not oriented primarily to the end, a topic that became stronger in times of the Metrodidact and Epicurus. Let us leave until later the examination of the implications of this statement. Now we will analyse the second part of Eusebius' testimony in *Praeparatio Evangelica*, XIV.18.32 (SSR, IV.B.5).

(4) Among his other hearers was his own daughter Arete, who having borne a son named him Aristippus, and he from having been introduced by her to philosophical studies was called his mother's pupil. (5) He quite plainly defined the end to be the life of pleasure, ranking as pleasure that which lies in motion. (6) For he said that there are three states affecting our constitution: (7) one, in which we feel pain, like a storm at sea; another, in which we feel pleasure, that may be likened to a gentle undulation, for pleasure is a gentle movement, comparable to a favourable breeze; and the third is an intermediate state, in which we feel neither pain nor pleasure, which is similar to a calm. (8) So of these affections only, he said, we have the sensation.

(4) Τοῦτου γέγονεν ἀκουστῆς σὺν ἄλλοις καὶ ἡ θυγάτηρ αὐτοῦ Ἀρήτη. ἥτις γεννήσασα παῖδα, ὠνόμασεν Ἀρίστιππον. ὃς ὑπαχθεὶς ὑπ' αὐτῆς εἰς λόγους φιλοσοφίας, μετροδίδακτος ἐκλήθη. (5) ὃς καὶ σαφῶς ὥριστο τέλος εἶναι τὸ ἡδέως ζῆν, ἡδονὴν ἐντάττων τὴν κατὰ κίνησιν. (6) τρεῖς γὰρ ἔφη καταστάσεις εἶναι περὶ τὴν ἡμετέραν σύγκρασιν. (7) Μίαν μὲν καθ' ἣν ἀλγοῦμεν, εὐκυῖαν τῷ κατὰ θάλασσαν χειμῶνι. ἑτέραν δὲ καθ' ἣν ἡδόμεθα, τῷ λείῳ κύματι ἀγομοιουμένην, εἶναι γὰρ λείαν κίνησιν τὴν ἡδονήν, οὐρίῳ παραβαλλομένην ἀνέμῳ. τὴν δὲ τρίτην μέσσην εἶναι κατάστασιν, καθ' ἣν οὔτε ἀλγοῦμεν οὔτε ἡδόμεθα, γαλήνην παραπλεσίαν οὔσαν. (8) Τοῦτων δὴ καὶ ἔρασκε τῶν παθῶν μόνων ἡμᾶς τὴν αἴσθησιν ἔχειν.

In (4) we find the description of the Cyrenaic group after the founder. Both Eusebius and most of the subsequent studies have taken this claim as irrelevant. They did not ask about the contribution of Arete and her

training in Philosophy. Indeed, her impact was strong enough to deserve an excellent reputation.²² That is, she seems to have been not just a simple connection who lead her son to follow in his father's footsteps. Arete must have had her own developments as to be detected outside the family circle.

As in other cases -for instance, Lastenia and Axiotea, the Academic women, some intellectual figures such as Cleobulina of Lindos and Nosis of Locris, or Stilpo's daughters-, Arete shows a singular combination between her gender and her life devoted to knowledge. However, historiography highlights her role as a mother, which brings her closer to the traditional tasks expected in women. In any case, the general disregard for women's contributions makes it impossible to know appropriately about her participation amongst the Cyrenaics or to determine if she authored some theoretical innovations. This step, however, should be taken into account. In this sense, we must not forget that Themistius testifies that the Metrodidact was proud of his nickname, and Arete' philosophised uniquely'.²³

She was also said to have been introduced him εἰς λόγους φιλοσοφίας, 'in the arguments of philosophy'. In this context, it is not philosophy in general but Cyrenaic philosophy. If so, the passage assumes that at the time of Aristippus and Arete, the Cyrenaic theoretical foundations already existed. Moreover, given that Arete's contributions are ignored, and much less she is said to be the organiser of the ideas of the group, we must infer that Aristocles and their sources accept that these grounds go back to Aristippus. Therefore, to see this passage as an objection against Aristippus' theoretical role, overstating the contributions of his grand-son, is exaggerated.

On this basis, (5) claims that the Metrodidact explicitly raised a thesis on the end, identifying it with a pleasant life based on ἡδονή as motion (κίνησις). This statement establishes a clear link with the first mention of the end in (1), which places Aristippus as the inspirer of Epicurus. Now it is added that the Metrodidact had already developed this relationship between end and pleasure. From a historical point of view, this is probable, since Aristippus may have been born around 435 B.C. His daughter Arete was born two or three decades later, and it is not unlikely that his grandson had been 50 or 60 years younger. That is, he was born around 360 B.C. and was older than Epicurus, which we know was born around 340 B.C. If so, the Metrodidact may have been an interlocutor of Epicurus discussed may have taken from him his main ideas.

In (6) we find the description of the mechanism of innovation of the Metrodidact, which introduces a theory of καταστάσεις. This is the same term that Epicurus connects with the preferred type of pleasure, the

²² It is worth noting the exception of Ritter, who says that Arete completed Aristippus' doctrine (1844 v. 7.1.3).

²³ Themistius, *Orat.*, XXI.244b (SSR, IV.A.3).

stable or katastematic pleasure, which multiplies the resonances between both hedonistic currents. It is not possible to determine, except in a highly speculative way, neither when the notion of *κατάστασις* was coined nor what degree of technical status it had within the general approach. Strictly speaking, the meaning of ‘state’, ‘condition’ or ‘situation’ is attested in multiple contexts in classical times so that it could be a word used by Aristippus. On the contrary, the meanings linked to the idea of calm and stability are inferred later. They do not seem to adapt well to a context that involves *πάθη* as movement, including rough variants. If it is an Aristippian term, it reflects its most usual meaning, and the Epicurean redefinition could have changed later the meaning.

The *καταστάσεις* apply, it is said, to our *σύγκρασις*, a term that refers to the composition or constitution. The term *κράσις* that is part of the compound refers to a mixture and is better suited to a materialistic context such as the Cyrenaic. If this is so, it indicates that human beings have bodies with three dispositions of reception: through one of them we feel pain (*ἀλγοῦμεν*), through another, we feel pleasure (*ἡδόμεθα*), and through the third, we feel no pain nor pleasure (*οὔτε ἀλγοῦμεν οὔτε ἡδόμεθα*). The first is compared in (7) to a sea storm, the second to a gentle wave or a beautiful wind, and the third to the calm sea. This presentation concludes with the statement, in (8), that the Metrodidact claimed that there is a sensation (*αἴσθησις*) only of these affections (*τῶν παθῶν μόνων*).

However, Diogenes Laertius refers in II.86 to ‘those who remained loyal to Aristippus’ proposal’ and indicates as the main feature of this group the idea that there are only two *πάθη*, pleasure and pain. Then, it is worth asking about the relationship between *πάθη* and *καταστάσεις*. In our view, they seem to be two aspects related to perceiving and processing sensations. The first notion focuses on the affective or experiential dimension, while the second underlines the grasping device so that they cannot be discordant. In this sense, if the Aristippian approach includes two *πάθη* since the existence of a *πάθος* is a condition of perception, all of them must be reduced to one of these two types. Otherwise, they could not be grasped. Therefore, the identification of a third type can be subsequent. If we are to believe Eusebius, it was a novelty introduced by the Metrodidact.

The statement of (8) should then be understood as a description of the innovation in the number of *καταστάσεις*. According to the general approach, we only have sensations of the affections, and if they were only two, pleasure and pain, as in Aristippus, there could be no awareness of the third type. Indeed, in that case, there would be no correlation between affections (*πάθη*) and states (*καταστάσεις*). However, in Aristocles’ example, the calm sea is really a *πάθος* of which one is aware, but it is neither pleasant

nor painful. This situation confirms the need to increase the number of *καταστάσεις* to avoid a dangerous contradiction.

It should be noted that Diogenes Laertius, in the context of the presentation of the Aristippian ideas, brings up that the absence of pain and pleasure is called ‘intermediate situation’. Strictly speaking, from what we have said, we consider that this does not refer to an Aristippian proposition of a third *κατάστασις*. Therefore, this remark about an intermediate condition can be a way of thematising the situation of a subject in perceptual suspense, for instance, in a state of deep sleep. In any case, it is not enough to assume that this approach is a late development.

To remain ‘loyal to the proposal of Aristippus’ there must have been first a proposal of Aristippus. Indeed, Athenaeus emphasises that Aristippus embraced the hedonistic model saying that ‘his life was quite consistent with his theory’, which indicates that it already existed. Beyond the fact that it could be a formula, no idea in this presentation implies a late constitution of the theoretical foundations.²⁴ In sum, in our reading, Eusebius’ passage does not imply a denial of conceptual developments in Aristippus, but the introduction of an innovation that alters the general features of the approach. Let us now analyse in more detail the implications of this idea.

THE PRINCIPLES IN ARISTIPPUS AND THE METRODIDACT

As we have seen, several sources mention Aristippian tenets, and there are no testimonies that challenge this idea. On the contrary, they show an evolution within the group that is logical and expected. Let us review two points related to this approach: the theory of *καταστάσεις* and the pleasure as *μονόχρονος* in connection with happiness.

Regarding the first point, as we saw, Diogenes Laertius associates in II.86 the Aristippian position with the proposal of two *πάθη*, pleasure and pain. This background has led us to argue that the incorporation of a third variant should be attributed to the innovation of the Metrodidact. Let us now consider their function within the original scheme and the reasons that may have led to introduce such a variant.

The incorporation of intermediate terms has constituted a significant resource since classical times. The best-known case is the Platonic character of *ἔρω* as *μεταξύ* in *Symposium*, 202a-b. This path is broader in Hellen-

²⁴ Athenaeus, XII.544a-b (SSR, IV.A.174). Also in XIII.565d (SSR, IV.A.161) Athenaeus criticizes those who misunderstand the Stoic principles and become fool and slave people comparing them with “those who are wrong regarding Aristippus’ principles” and become negligent and taunting.

istic approaches, such as the Stoic reference to “indifferents” to avoid the opposition between good and evil. We can also find these procedures in grammar.²⁵ Then, the Metrodidact probably considered helpful to incorporate this category to evade some anti-intuitive effects derived from the scheme of two *πάθη*. Indeed, if every affection is pleasant or painful, any data, including descriptive verifications of the type ‘this seems to be a chair’ or ‘this seems to be a white wall’, should have elements that make it recognisable as pleasant or painful. If not, they would not be perceived.

This is not a problem within the Cyrenaic framework. The complexity of features associated with an even trivial perception makes it possible to recognise its pleasant or painful aspects. ‘This seems to be a chair, and I experience the feeling of comfort’, and therefore it causes me pleasure, or ‘this seems to be a white wall, and I experience disgust when I feel that colour’; consequently, it drives me the opposite sensation. On the other hand, the Cyrenaics believe that there are no degrees of pleasure. According to Diogenes Laertius, II.87 ‘one pleasure is not different from another, nor is it something more pleasant’. Hence, cases such as the chair or the wall we mentioned should be compared with somatic pleasures such as food, drink, sex, spectacles and all those things that thrill us for their high level of bodily impact.

The rejection of a hierarchy of pleasures is in itself anti-intuitive, although it is justified, as we will see below, by the theory of *μονοχρονία*. However, this equality is disruptive and can weaken the consistency of the scheme if a series of affections that are pleasant or painful only in a derivative way are added. The example of the calm sea offered by the Metrodidact illustrates this case: we can consider that the calm sea is pleasant. It is enough to think of images that highlight its beauty. But in another circumstance, it can also be for the same person tedious or overwhelming, which would make it painful.

The very fact that these types of affections can fall into both categories is striking. Indeed, this situation would be against the criterion of self-evidence offered by the *πάθη* and its somatic background, because their pleasant or painful value should be independent of any other mechanism. This group of ‘derivative’ pleasures or pains is diminished from the bodily point of view since the pleasant or painful character does not come from itself but from the previous notions the person has. If this is so, the Cyrenaics would have embraced an antecedent of the Stoic theories about the processes of *ἡγεμονικόν*, although this connection is far from clear in the sources.²⁶

²⁵ On the category of “middle”, see Collinge 1963 and Bakker 1994.

²⁶ On this issue, see Inwood (1985) and Marsico (2015). The illustration in Diogenes Laertius II.90 on the funeral chants does not reflect this case since there it is stated that the

Strictly speaking, this tension is present in the approach of two *καταστάσεις* and its description of human deviations. Diogenes Laertius, II.89 says that ‘because of perversion some people may not choose pleasure’, which implies an interference of intellectual elements in the election of an action. If so, the bodily criterion and the self-evidence of the *πάθη* is put in the background, since this behaviour is widespread among human beings.

It is not a difficulty that different people choose different things, or even that the same human being chooses different things at different times. One can explain part of these drifts with other processes that filter and constrain the self-evidence of the affections. Athenaeus offers the example of the seat, where Dionysus places Aristippus in a disgraceful place to challenge him later, surely to test his ability to get pleasure from the environment. Aristippus’ response argues that this seat was similar to the one he used the previous day, ‘because it is unworthy today separated from me, while yesterday he was the noblest among us, and this one has become honoured by my presence, while yesterday he was unworthy because I was not here’.²⁷ The seat is secondary because Aristippus’ presence provides its value. We must also infer that its nature as the origin of a pleasant affection is also secondary.

We could say that the Cyrenaics recognise, as Plato does in *Phaedo*, 73d, that the affection from what seems to us a lyre produces something more than the perception of the lyre. In the Platonic passage, it is the memory of its owner, and in the Cyrenaic approach, pleasure, because it reminds the beloved. However, if we do not have a beloved who plays that instrument, the same affection has no hedonistic power, and therefore, it cannot be a pleasant affection. In the same vein, there is neither a painful affection, as it could be, for instance, after a loving disappointment with the owner of the lyre. Indeed, if Aristippus forces the inclusion, the categories of pleasant and painful become contaminated with elements that seem neutral and activate internal processes not primarily somatic, such as remembering. If so, maintaining the priority of bodily pleasure could have been a reason to review the number of *καταστάσεις*. For this reason, the Metrodidact may have enabled an intermediate category that would make the seat and the lyre objects of indifferent affections where there is no ‘affective surplus’.

Let’s return to the question of pleasure’s *μονοχρονία*. From Aristippus’ perspective, what matters is the punctual nature of the affection

sound itself does not produce pleasure but the affection as a whole. It includes the identification of the different between an artistic performance which causes pleasure and a funeral chant which not. The cases we are taking into account here, on the contrary, does not possess this tendency to pleasure or its opposite.

²⁷ Athenaeus, XII.544c-d (SSR, IV.A.36).

recognised as pleasant or painful. As we saw, this trait eliminates the hierarchies of pleasures while focusing on each case in specific situations trying to get the best out of it. Therefore, we can attribute to the first stage of the Cyrenaic development the ideas about the *μονοχρονία* of pleasure. It is punctual or ‘unitemporal’, as Tsouna says emphasising that the relevant aspect is not brevity, but the unit of experience referred to as a pleasant sensation. Indeed, it lasts a certain time, in the manner of the Stoic “extensive present” or present *κατὰ πλάτος*.²⁸

Athenaeus includes in *Deipnosophists*, XII a review of Aristippus amongst some figures of lustful life. There he considers him the father of the thesis of ‘pleasant affection’, probably as a reference to the theory of the *πάθη*. Without Aristocles’ disquisitions, he mentions the category of *τέλος* without questioning Aristippus authorship and provides information on the punctuality of pleasure to condemn the attitude of lustful men as those who lose the dimension of past and future. Elianus reinforces this temporal aspect adding the idea that ‘only the present is ours’.²⁹

On this basis, the Metrodidact may have redefined the general approach from the perspective of the *τέλος*, according to Aristocles’ testimony, conceiving happiness as a derivative aspect composed of past and present pleasures. In itself, by the very characterisation of punctual pleasure, it is not pleasant and therefore cannot be the end. In this way, he could have emphasised the dimension of present pleasure, but also introduced the possibility of a general evaluation of life, which is temporal.

This brings us to one of the most discussed points in recent historiography about the Cyrenaics: their position regarding happiness. In the testimonies, the references to happiness coexist with others that describe their philosophy as non-eudemonist. In the same vein, historiography is divided. Some scholars focus on the notion of punctual pleasure and its denial of the duration of happiness, even doubting of personal identity.³⁰ The opposite position highlights the absence of a real contradiction.³¹ In our perspective, this is a point where we should take into account evolutionary moments. The Aristippian view is consistent with a eudemonist position that considers hedonism as the most appropriate option. If we include the innovations of the Metrodidact, his considerations about the end may have led to prioritising the derived nature of eudaimonia, without thereby deleting it from the approach.

This also implies an additional modification associated with the very conception of pleasure and pain as motion. If there are affections

²⁸ On the Stoic notion of present, see Stobaeus, *Ecl.*, I.8.42.37, and Cujole-Zaslavsky 1985 and Marsico 2015 p. 138.

²⁹ Elianus, *Historia variada*, XIV.6 (SSR, IV.A.174).

³⁰ For instance, Warren 2001 and O’Keefe 2002, and in the last position, Irwin 1991.

³¹ See Tsouna 2002, Sedley 2013 and Lampe 2015 p. 92 ss.

that do not fit in a scheme of two extremes, it is necessary to accept the existence of a middle or neutral type. Strictly speaking, these would not constitute cases of motion. Aristocles' marine metaphor highlights the nature of the calm sea against a pleasant wave and an unpleasant storm. The idea of calmness suggests that there is no movement involved, and therefore, there is no bodily condition but some kind of information processing below that threshold. Thus, the number of καταστάσεις is no longer two but three. The third includes cases without motion, and therefore, without pleasure or pain, except, as we saw, in a derived way. Hence, the Metrodidact creates between soft and rough kinetic πάθη an intermediate category with enough impact to be perceived, but unable to enter into the two extremes scheme.

All these variants constitute life. However, the feature of μονόχρονος allows to isolate the different πάθη and attach them to the present and concrete circumstances associated with each experience. By this means, there is no possible comparison, and it is understandable that 'a pleasure does not differ from another pleasure, nor is it something more pleasant'. Coming back to the example of the seat in the court of Dionysus, the better location is not more pleasant than the bad place because Aristippus experiences them in each case, and in each case, each one produces a pleasant πάθος. In this context, the past pleasure does not enable a comparison because the outside world is under reduction, and nothing can be said about it.

In consequence, only the pleasant sensations remain, and they have not a reciprocal affection to legitimate comparison except in perverted characters that choose pain. If Aristippus seeks to establish comparisons about his place at the Dionysus table to verify his disadvantage over the previous day, he would be choosing displeasure. On the contrary, if he adheres to the punctual experience, it will feel pleasure regardless of the place, which is not so bad after all.

This view is consistent with the basic features of every affection and leads us to the issue of the processing mechanism. Through Cicero, we know about the Cyrenaic "receiving device", which is called 'internal touch'. It seems to recognise the type of each affection and assigns it a class.³² This classification mechanism implies a double identification. On the one hand, the recognition of a specific type of sensation, such as being cut, beaten, chilled, etc., and on the other, the recognition of the correspondent κατάστασις. Otherwise, the person would be blind not only regarding the origin of the sensation but also regarding its nature and will be unable to acknowledge it. Indeed, the list of examples shows many cases of identification of sensations beyond their pleasant or painful character.

³² Cicero, *Contra academicos*, II.7.20, II.24.76, II.46.142 (SSR, IV.A.209).

The question in this case is at what moment of the development of the Cyrenaic ideas can we trace the theory of internal touch. Indeed, we have a significant point to take into account. The example of being cut and being burned repeated in the Cyrenaic sources has a striking resemblance in Plato's *Gorgias*, 476b. This coincidence invites us to consider it a parallel passage. Plato intends to prove that the nature of a sensation is enough to infer its cause.³³ If so, and given that the *Gorgias* is a dialogue which includes hedonist issues, the passage could be a discussion with Aristippus. At the same time, it is impossible to determine whether the thesis of internal touch was part of this approach or corresponded to later adjustments, but it is possible to assert that the initial approach already had basic features compatible with an early design.

Regarding the relationship between *μονοχρονία*, *τέλος* and *εὐδαιμονία*, this thesis is relevant given that the internal touch classifies sensations and allows an answer that leads the human being to the achievement of new pleasures. On the other hand, this receptive device that interprets the *καταστάσεις* is accompanied by an active dimension that includes calculation. It is reminiscent of the *μετρητική τέχνη* mentioned by Plato in *Protagoras*, 356d and the later epicurean version that surely feeds on these previous discussions.³⁴ Aristippus' anecdotes often portray him exposing his behaviour as the result of calculus, for instance when he says he endures Dionysius spit as fishermen get wet to get a fish.³⁵ Moreover, after saying that suffering pain is the worst thing and feeling pleasure is the most appropriate, Diogenes states that 'for this reason, they were very concerned about the administration of the latter (*ὅθεν καὶ πλείονα οἰκονομίαν περὶ θάτερον ἐποιοῦντο*).'³⁶

This implies that the future plays a role in the Cyrenaic approach. Indeed, they are far from disregarding this issue, although they notice the need to keep it on a secondary level. By the way, the same testimony adds, through a causal connection, that 'although pleasure is eligible in itself, the annoying elements that give rise to some pleasures are often contrary to pleasure,' meaning that achieving certain pleasures requires unpleasant actions. The corollary of this statement has divided the scholars because it includes a textual variant: *ὥς δυσκολώτατον αὐτοῖς φαίνεσθαι τὸν ἀθροισμὸν τῶν ἡδονῶν εὐδαιμονίην ν (v)*. The negation does not appear in all the manuscripts, so the plainest reading in this context seems to be: 'because the most complicated thing seems to be

³³ See, for instance, Anonymus, *Commentary on the Theaetetus*, col. 65.18-39 (SSR, IV.A.214), Eusebius, PE, XIV.19.1-2 (SSR, IV.A.218).

³⁴ On this topic, see Davies 2017.

³⁵ Diogenes Laertius II.67 and a similar version in Athenaeus, XII.544c-d (SSR, IV.A.36).

³⁶ Diogenes Laertius II.90. Iaks 1993 pp. 33-34 and Lampe 2015 p. 83 highlight the importance of this aspect.

the set of pleasures that produce happiness'. Given that pleasures and pains use to be mixed and that the latter are often a condition of possibility of pleasures, the most difficult thing is to achieve a situation where pleasures predominate so that someone can be called happy.³⁷

However, it is not impossible to retain the negation. In this case, we should read: 'because the most complicated thing seems to be the set of pleasures that do not produce happiness'.³⁸ Despite the negation, we have the same phenomenon from another perspective: the most problematic situation for a man committed to the Cyrenaic life is to achieve a set of pleasures that, because they are diluted in pains, cannot produce happiness. The ruler referred to by Aristippus in Xenophon's *Memorabilia*, who makes strenuous efforts to hold the command, will surely not achieve in an 'economic' counting of pleasures a result of εὐδαιμονία. On the contrary, we should calculate with a positive result regarding pleasures which tilts the balance towards happiness. It is δυσκολώτατον to pretend that with a bulk of pains, someone becomes happy.³⁹

The idea that pleasures and pains are mixed and that no wisdom or disposition can ensure only pleasures is immediately raised. Diogenes says that 'they believe that the wise do not live all with pleasure and the vile man lives all with affliction, but most of it. It is enough that someone tries with pleasure even one [of the pleasures] at hand'. That is to say, even the most miserable person will experience pleasures, although they will be far from happiness. The gnoseological basis for the arguments about the best way to achieve happiness through pleasure constitutes an accomplishment that cannot be reduced to a simple way of life without theoretical implications.⁴⁰

Cicero also mentions the Cyrenaic concern for the future, indicating that they say that the unexpected evils are a leading source of pain and that the foresight can mitigate its effects.⁴¹ In this context, not all evil produces pain because each human being evaluates the smoothness or rudeness of a πάθος, in a way compatible with the diversity of opinions

³⁷ Annas (1993 p. 231), Warren (2001 p. 166), Döring (1988 p. 41-42) support this reading. In our translation to the passage (Marsico 2014) we choose this option for the sake of simplicity.

³⁸ The interpretation of Laks (1993 p. 34) and Goulet-Cazé (1999 p. 298) keep the negation. Lampe (2015 p. 84) understands the statement as a warning against those who want to accumulate many pleasures because the effort could be self-defeating. We believe that the idea is broader and it works in any relationship that put the pleasures at a disadvantage to pains.

³⁹ Mannebach (1961 p. 93-94) and Tsouna (2002 p. 488) prefer to read a proposition with participle such as "it seems to them very difficult that the set of pleasures does not produce happiness". This option does not contradict the other options, but repeat the information mentioned in II.87 and it is not connected properly with the previous context.

⁴⁰ Lampe (2015 p. 93) adopts this interpretation as a crowning of the thesis of lack of Aristippian doctrines.

⁴¹ *Disputationes tusculanae*, III.13.28-15.31 and III.31.75-76 (SSR, IV.A.208).

referred to in the Plutarch's summary.⁴² This idea increases the decisive importance of the receiving device since even something negative for a given person becomes effectively painful if it is unexpected. The reason is that it neutralises the possibilities of extracting the good from any present situation. In terms of the Aristipian anecdote we mentioned, if Aristippus knows that Dionysus has fun harassing him to test his hedonism, he can react calmly, as the sources recount, and minimise the damage. On the contrary, when the evil is unexpected, as in the case of the sea storm where he suddenly faces the risk of dying, it causes anxiety and therefore, pain.⁴³

In sum, the statement of Diogenes of II.87 that 'it seems to them that the end differs from happiness', taking into account the Eusebius' questioning, could confirm that there was a particular characterisation of this connection within the Cyrenaic line. Indeed, they appear to have differentiated these notions in terms of particular pleasure and the set of particular pleasures, including the past and future enjoyment. In this view, Aristippus argued that pleasure causes happiness, and later the Metrodidact connected this thesis with the idea of the end, promoting its differentiation and thus constituting a non-eudaimonist variant.

That is to say, Aristippus could have included in his arguments a sort of μετρητική τέχνη oriented to warn against the 'perverse' choice of pains associated with the pursuit of mediated pleasures supported by the definition of pleasure as a motion with features of μονοχρονία. Then the Metrodidact, by his proposal of a third κατάσταση that emphasizes the bodily dimension and his developments on the τέλος, may have introduced the 'non-eudemonist' version of the Cyrenaic ethics, not because happiness stopped being a relevant topic, but because it was redefined as secondary from the point of view of the end, without altering its general features.

THE DEVELOPMENT OF THE CYRENAIC IDEAS OR HOW MAINSTREAM IS THE MAINSTREAM LINE

On this bases, let us briefly sketch the positions within the Cyrenaic line. All the testimonies coincide in the adoption of hedonistic parameters that placed pleasure as a parameter associated with happiness, understood as the end of human life or the highest good. This last characterisation is controversial because of some information transmitted by Eusebius, but, as we have seen, it does not prevent attributing to Aristippus a theoretical contribution. We can summarize it as follows.

⁴² Plutarch, *Against Colotes*, 24.1120e ff. (SSR, IV.A.211).

⁴³ This anecdote is reported by Diogenes Laertius (II.79, SSR, IV.A.49).

The central place of the pleasant condition is justified in an innate tendency in all living beings to seek pleasure and avoid the pain that is grasped with self-evidence *in foro interno*. In the face of previous discussions about the criterion of truth associated with the parameters of adequacy and coherence regarding the world, this subjectivist variant pays attention to the patency of affections and their indisputable nature. In this way, ontology becomes meaningless because the truth is at hand if we focus on the pleasant or painful quality of the *πάθη* whose external origin is reduced to mere appearance. It is, of course, one of the most interesting ideas within this line, with many echoes in modern and contemporary philosophy. Against Lampe, which states that the Cyrenaics ‘generally use their epistemology to undercut elaborate ethical arguments, not to support them’,⁴⁴ it can be stated that the theory that combines *πάθη* and *καταστάσεις* provides a solid basis for hedonism.

In this light, we achieve happiness by feeling pleasant *πάθη* conceived as smooth motions agreeably affecting the body. They are *μονόχρονοι*, i.e. limited to the present experience, without falling into the pitfalls that trouble us in language because it prefers the active and passive voices, instead of the middle voice that best reflects our relationship with the world. This aspect can be seen in the linguistic tenets testified by Plutarch that leads to talking of ‘being sweetened and bittered and chilled and warmed and illuminated and darkened (*γλυκαίνεσθαι, πικραίνεσθαι, ψύχεσθαι, θερμαίνεσθαι, φωτίζεσθαι, σκοτίζεσθαι*)’, highlighting the subjective criteria. We can recognise in this idea the peculiar Cyrenaic interpretation of the formula *γνώθι σεαυτόν*.⁴⁵ The Aristipian sage maximises the pleasure from the situations at hand, accepting a share of pain and using *ἐνκράτεια* to obtain bodily pleasures and not, like pervers, to put them on hold.

The Metrodidact introduces the topic of the end, inserting a third *κατάστασις* to keep in the foreground the aspect of motion and corporeality associated with pleasure and pain. It allows isolating cases that fulfil the conditions to be *πάθη*, but not to be integrated into the *καταστάσεις* of pleasure or pain except in a derivative way because they depend on intellectual elements. Upon reviewing a mismatch at this level so that the receiving device was not suitable for maintaining the bodily parameters of pleasant or painful affections, the Metrodidact adds a third variant that stabilises the scheme. At the same time, he proposes a reading of the entire Cyrenaic approach in terms of the end, identifying it with pleasure. This change alters the place of happiness by inaugurating the non-eudemonist variant testified in the sources.

⁴⁴ Lampe 2015 p. 95.

⁴⁵ Plutarcho, *Against Colotes*, 24.1120d-e (SSR, IV.A.211).

Older sources tend to present these two variants as part of an original position, to the point that they appear in a mixed way and force us to speculative disquisitions to identify differences. Recent studies follow this line and tend to consider both as the mainstream version of the Cyrenaic line. However, if we take into account the differences we mentioned and we look into the other three positions within the group, it is less clear that these lines contradict the ideas of Aristippus and the Metrodidact considered as one. On the contrary, what we find is a more elaborate scheme of re-readings regarding the initial stage. Let us take notice briefly of the three later Cyrenaic lines mentioned in the testimony of Diogenes Laercio II.85-6. On the one hand, we find Hegesias and Anniceris, who were disciples of Parebates, a disciple of Antipater of Cyrene who followed Aristippus; on the other, with Theodore the atheist, disciple of the Metrodidact.

Hegesias developed a striking variant mixing hedonism and pessimism. He claimed that, given the human condition and its many sorrows, the possibility of experiencing pleasures is insignificant and chance holds mostly misadventures. Accordingly, happiness is impossible.⁴⁶ In these corollaries, we can recognise a eudemonist aspect, since despite considering it impossible, they place the achievement of happiness as the goal of human actions. This is, of course, a peculiar eudemonism, for it leads to a compliment of death, recognised by the wise as the most profitable option.⁴⁷ His *Apokarteron* would have caused waves of suicides until Ptolemy baned his lessons.⁴⁸ This story reminds the suicide of Cleombrotus, a figure mentioned by Plato in *Phaedo*, 59c in the company of Aristippus. As we know, he would have taken his life after reading that dialogue.⁴⁹ This is an indication that this pessimistic bias is not absent from the early reflections of the Socratic environment and is not incompatible with theories about εὐδαιμονία.

At the same time, Hegesias does not speak about ends. On the one hand, Diogenes states in II.93 that the Hegesiads ‘recognized the same goals, pleasure and pain (σκοποῦς μὲν εἶχον τοὺς αὐτοὺς)’. Although σκοπός is part of the terminological realm of τέλος, it does not have a technical character and may indicate an attempt to set apart that discussion. At the same time, to better suit that notion, there should only be a mention of pleasure, because pain is not an end, but what a Cyrenaic tries to avoid by all means.

⁴⁶ DL, II.93-4; SSR, IV.F.1.

⁴⁷ Epiphanius, *Against all heresies*, III.2.9 (III.25); SSR, IV.F.2.

⁴⁸ Cicero, *Disputationes tusculariae*, I.34.83-4 SSR, IV.F.3-4 and Valerius Máximus, VIII.9.3, SSR, IV.F.5.

⁴⁹ Callimachus, Epigram 23 Pfeiffer. See also Williams 1995.

On the other hand, the mention of pleasure and pain seems an attempt to highlight the opposition into two primary types of *πάθη*. Both elements could lead us to think that the innovations of the Metrodidact in this field were not incorporated. Neither the approach in terms of the end nor the introduction of a third *κατάστασις*. Finally, without the association between end and punctual pleasure, the attention to the future that we saw already in the Aristippian formulation becomes recognisable.

In sum, the changes seem to be adjustments on the original version: on the one hand, the theory of affections underlines the bodily dimension to indicate that we perceive more pain than pleasure. On the other, the dimension of hope and chance is reflected in Cicero's testimony that attributes to Aristippus the idea that evil is enhanced when it is unforeseen so that it is convenient to create mechanisms to reduce its negative impact. Faced with this, Hegesias seems to have been incredulous about this possibility and inferred that chance prevents the realization of any plan.

Meanwhile, the Annicerian proposal has a renewal spirit. Strabo associates Anniceris with the purpose of not only reviewing but of replacing Aristippian ideas with his own. It should be noted that we only find the name of Aristippus and not of the members of some mainstream line, including other figures related to Arete and the Metrodidact. The sources suggest a deviation towards Epicureanism for having introduced psychic pleasures such as friendship, gratitude and respect. The text by Diogenes Laercio, II.96 is controversial, and it has been discussed which part refers to which group, but in our opinion order can be maintained. It assumes some coincidence with Hegesias' positions, but emphasizing that personal and social integration lessens the impact of evils, increases well-being, and counteracts the pessimistic effects of considering that the pleasure that can be achieved is always insignificant.

The problematic aspect of the mentioned values has also been pointed out since they clash with the punctuality and somatic nature of the pleasures. However, they could have been not pleasurable *πάθη* but rather dispositions that enhance the acquisition of pleasures, in the manner of elements of the hedonistic calculation. Indeed, gratitude is in some sense something that is felt and therefore falls into the category of *πάθος*, but at the same time, it is a response to something that is experienced. Then, it is structurally far from typical examples, such as being burnt or being chilled.

On the other hand, Clement states that the Annicerians did not state any specific end of life, but there is an end of each action (*ἐκάστης πράξεως*). It seems to be a rejection to the Metrodidact redefinition on the end, possibly considered as a contradiction because it violates the commitment of *μονοχρονία* including evaluations on the whole life that could compromise punctuality. Probably on that basis Anniceris rejected the very

possibility of ‘calculating’ happiness over the accumulation of punctual pleasures, enabling the possibility that the wise be happy ‘even if few pleasant things come to him.’ In this case, the radicalization of the criterion of *μονοχρονία* makes happiness a subjective attitude and has nothing to do with an inventory of pleasures. In this sense, it is striking that the end is associated with *πράξεις*, introducing a dynamic variant into tension with the notion of *πάθος*. We can understand this view as a way to put the activity of obtaining pleasures in the foreground.

Mannebach suggested that the differentiation between end and happiness in Diogenes Laertius, II.87, as well as the eligibility of particular pleasures would constitute an Annicerian thesis improperly attributed to Aristippus. By contrast, it seems less invasive regarding the sources to infer that the Annicerians kept features of the original approach, and this would also indicate the existence of these ideas before the innovations of the Metrodidact. Therefore, it could be said that they take as reference for their developments the Aristippian position.

Theodorus, on the other hand, is well-known for the theological ideas that earned him the nickname of ‘the atheist’. He was an introducer of a reorganisation of the Cyrenaic principles displacing the pleasure-pain opposition from its central place and prioritising joy and sorrow, which are psychic pleasures. He also weakened the hedonistic core with the link between joy and good sense. In this sense, at first glance, Theodorus was far from the rest, to the point of not even looking Cyrenaic.

It is worth noting that he had contact with many other figures, such as the Megaric Dionysius of Chalcedon, and doxography shows him in the company of the Cynics Crates and Hipparchia. Their influence can be recognised in his arguments against traditional beliefs understood as mechanisms of social control. However, it could be said that the Aristippian basis is incorporated into a broader spectrum inserting an additional dimension. Indeed, the denial of the hierarchy of pleasures and the utilitarian criteria against friendship and social bonds in II.99 indicate a basic Aristippian orthodoxy with a notion of end other than that of the Metrodidact. In this case, pleasure is not *τέλος*, but joy holds this place.

This review shows that the tendency to identify a mainstream position that merges the position of Aristippus and his grandson against Hegesias, Anniceris and Theodorus must be doubted. These three lines stem from some Aristippian ideas and from the Metrodidact. It must be borne in mind that the fact that, on the one hand, there was a family relationship between Aristippus and the Metrodidact and, on the other, that these are the two oldest versions may have inclined the sources to a joint treatment of both positions with a consequent distancing from the three later branches. If we consider Aristippus as the initiator of the group, the rest of the later variants seem to evolve from the same set of

ideas without the Metrodidact innovations. If this is so, we can challenge recent historiography and its excessive use of the concept of a mainstream line beyond the Aristippian model.

COROLLARIES

Let us finally suggest some interesting perspectives opened if we adopt this scheme. Firstly, the Cyrenaics has an early set of ideas in the first generation of Socratics, which enables the investigation of diverse contemporary interactions alluded to, for instance, in the texts of Plato and Xenophon. Secondly, this view a significant perspective for the study on the development of ideas in Antiquity within a single line, but at the same time in connection with others in a vibrant process of reinterpretation of theoretical premises. Finally, the attribution of principles to Aristippus restores the place of the Cyrenaics within historiography, which was obscured by the idea of an initiator limited to practical issues.

It is worth remembering that the identity that other lines recognised in the Cyrenaics has not these features. On the contrary, they were seen as intellectuals concerned about theoretical questions. Two testimonies illustrate this matter. On the one hand, Diogenes Laertius reports in VII.177 the anecdote in which Ptolemy II Philadelphus -or perhaps his son Euergetes- offered the Stoic Sphaerus a sculpted fruit. When he took it, he blamed him that he should not admit non-cognitive impressions, the principle of the Stoic epistemology. To address this, Sphaerus replied that he had accepted it only as probable. The same idea of the sculpted fruit returns in VI.48 in a dialogue between Hegesias and Diogenes of Sinope. When Hegesias asked the latter for one of his texts, the Cynic treated him like a fool, claiming that in the case of dried figs ‘you do not choose the painted ones but the true ones, but in the case of the practice of a way of life, bypassing the true one, you throw yourself impulsively on the writings’. This testimony is relevant because it establishes a comparison between Cynics, Stoics and Cyrenaics. From the Cynic view, the Stoics are lost in theory and ignore how to recognise the things in the world, which makes useless all their ideas.

The Cyrenaics, on the other hand, do not fall into that error. Curiously, it is said that they can choose ‘true figs’. However, it would be more accurate to say that they are not wrong because they suspend their claims and refuse to make statements about the world. In this context, Diogenes intends to underline that the Cyrenaics are not such easy prey for the foggy theories and better manage their relationship with the world. Strictly speaking, the Cyrenaics do not care what and how it is, but if what they experience is pleasant. In this sense, they would obtain ‘true figs’, i.e.

what give them pleasure. However, Diogenes adds that regarding the choice of a way of life, they are not so far from the stoic deviation, since they are trapped in a kind of theoretical greed to the point of prioritising the intellectual task. That is to say, they ‘throw themselves on the writings.’ If so, it is a lousy option to interpret the Aristippian practice as exclusive cultivation of a lifestyle. We are certainly closer to the way the Cyrenaics understood Philosophy if we contemplate his theoretical developments along with his invitation to hedonism.

BIBLIOGRAPHY

- Annas, J. 1993: *The Morality of Happiness*, Oxford.
- Bakker, E. 1994: “Voice, Aspect and Aktionsart: Middle and Passive in Ancient Greek”, in B. Fox & P. Hopper (eds.), *Voice: Form and Function*, Amsterdam, 1994.
- Brunschwig, J. 2001: «La théorie Cyrénaique de la connaissance et le problème de ses rapports avec Socrate», in G. Romeyer Dherbey-J. Gourinat, *Socrate et les Socratiques*, Paris, 2001.
- Carriker, A. 2003: *The Library of Eusebius of Caesarea*. Supplements to *Vigiliae Christianae* 67, Leiden, 2003.
- Caujolle-Zaslavsky, F. 1985: «La scholie de Stéphanos. Quelques remarques sur la théorie des temps du verbe attribuée aux Stoïciens», *Histoire Epistémologie Langage* 7.1 (1985).
- Collinge, N. 1963: “The Greek use of the term Middle in linguistic analysis”, *Word* 19 (1963).
- Davies, R. 2017: The Measure of Pleasure: A Note on the *Protagoras*, *Journal of the American Philosophical Association*, 3.3 (2017), p. 301-315.
- Döring, K. 1988: *Der Sokratesschüler Aristipp und die Kyrenaiker*, Mainz, 1998.
- Giannantoni, G. 1990: *Socrates et Socraticorum Reliquiae* (SSR), Napoli, 1990.
- Giannantoni, G. 1997: “Il concetto di *aisthesis* nella filosofia cirenaica”, in G. Giannantoni & M. Narcy (Eds.), *Lezioni socratiche*, Napoli, 1997.
- Goulet-Cazé et al. 1999: *Diogène Laërce: Vies et Doctrines des Philosophes Illustres*, Paris, 1999.
- Hegel, G. 1805: *Lectures on the History of Philosophy* (Vol. 3), E. Haldane and M. Simson (eds.), New Jersey, 1983.
- Heinemann, M. 1982: *Puritanism and Theatre*, Cambridge, 1982.
- Inverso, H. 2009: «Aristipos y Tomases: las pasiones en Aristipo de Cirene y Tomás de Aquino a la luz de la recreación literaria en el Aristipo de Thomas Randolph», Buenos Aires, 2009.
- Inwood, B. 1985: *Ethics and Human Action in Early Stoicism*, Oxford, 1985.
- Irwin, T. 1991: “Aristippus Against Happiness”, *Monist*, 74.1 (1991).
- Laks, A. 1993: «Anniceris et les plaisirs psychiques», in J. Brunschwig & M. Nussbaum (eds.), *Passions and Perceptions*, Cambridge, 1993.
- Lampe, K. 2014: *The birth of hedonism: The Cyrenaic philosophers and pleasure as a way of life*, Princeton, 2014.

- Mannebach, E. 1961: *Aristippi et Cyrenaicorum Fragmenta*, Leiden, 1961.
- Marsico, C. 2011: *Polythryleta. Sistemas explicativos y mutación conceptual en el pensamiento griego*, Buenos Aires, 2011.
- Mársico, C. 2013: *Filósofos socráticos, Testimonios y fragmentos I. Megáricos y cirenaicos*, Madrid, 2013.
- Mársico, C. 2015: 'Platón ama a Dion'. *Filosofía del lenguaje en el estoicismo*, Buenos Aires, 2015.
- Mejer, J. 1992: "Diogenes Laertius and the transmission of Greek Philosophy", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (ANRW)*, II.36.5, Berlin, 1992.
- Narcy, M. 1995: «Le choix d'Aristippe», en G. Giannantoni *et al.*, *La tradizione socrática*, Napoli, 1995.
- Narcy, M. 1999: Translation and notes on Book II, in Goulet-Cazé *et al.*, *Diogène Laërce: Vies et Doctrines des Philosophes Illustres*, Paris, 1999.
- O'Keefe, T. 2002: "The Cyrenaics on Pleasure, Happiness, and Future-Concern", *Phronesis* 47 (2002).
- Pinault, G. 1989: «Travaux à partir du corpus védique», in S. Auroux, *Histoire des idées linguistiques*, Tome I, Liégé-Bruxelles, 1989.
- Ritter, H. 1844: *Geschichte der Philosophie*, Hamburg, 1844.
- Santienllo, G. 1993: *Models of the history of Philosophy*, Dordrecht, 1993.
- Sedley, D. 2013: "Epicurean versus Cyrenaic Happiness", Cambridge, 2013.
- Tsouna, V. 1998: *The epistemology of the Cyrenaic School*. Cambridge, 1998.
- Tsouna, V. 2002: "Is There an Exception to Greek Eudemonism?", in M. Canto-Sperber and P. Pellegrin, *Le style de la pensée: Recueil de textes en hommage à Jacques Brunschwig*, Paris, 2002.
- Urstad, K. 2017: "Aristippus on Freedom, Autonomy, and the Pleasurable Life", in A. Stavru & C. Moore (Eds.), *Socrates and the Socratic Dialogue*, Leiden, 2017.
- Walsh, W. 1965: "Hegel on the History of Philosophy", *History and Theory* 5 (1965).
- Warren, J. 2001: "Epicurus and the Pleasures of the Future", *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 21 (2001).
- Wendt, A. 1841: *De philosophia cyrenaica*, Göttingen, 1841.
- Williams, G. 1995: "Cleombrotus of Ambracia: Interpretations of a Suicide from Callimachus to Agathias", *Classical Quarterly*, 45.1 (1995).
- Zeller, E. 1852: *Philosophie der griechen*, Eine Untersuchung über Charakter, Gang und Hauptmomente ihrer Entwicklung, Tübingen, 1852.
- Zilioli, U. 2012: *The Cyrenaics*, Durham, 2012.

Claudia Mársico
University of Buenos Aires
Argentina

EL LEGADO DE ARISTIPPUS. SOBRE EL DESARROLLO
DE LA FILOSOFÍA CIRENAICA

Summary

Este trabajo estudia la evolución de la filosofía cirenaica, analizando los elementos que pueden atribuirse a Aristipo en el contexto de las innovaciones introducidas por su nieto, el Metrodidacta. Además, evalúa la evolución de las ideas cirenaicas entre Hegesias, Aniceris y Teodoro para discutir la idea de una línea central en el seno de la filosofía del Metrodidacta. Este análisis permitirá mostrar el desarrollo y los tópicos centrales de la filosofía cirenaica enfatizando sus contribuciones a la filosofía clásica y helenística.

Victor Castellani
University of Denver
USA

ORESTES AT COLONUS—*NOT?* (A STUDY IN INTERTEXT AND INTERMYTH)

The Archaic mythologized legends of Oedipus of Thebes and Orestes of Mycenae-Argos attracted the attention of the three great Athenian tragic poets of the fifth century BCE as well as at least three lesser lights.¹ Aeschylus constructed trilogies of which the central plays were respectively named after **Oedipus** (the Theban trilogy of 467 BCE from which only the third play *Eteocles* alias *Seven Against Thebes* survives) and after **Orestes** (the late “*Oresteia*” that we have mostly intact, of which middle play that *we* name *Choephoroe* was known to Aristophanes as *Orestes*).² In both trilogies, particularly in *Oedipus* and *Orestes*, the Father of Tragedy more or less revolutionized the myths and re-characterized these two protagonists.³

¹ These included at least Euripides’ close contemporary Achaëus of Eretria, Nicomachus of Phrygia, Xenocles Sr., and Meletus.

Burian, P. (2009). “Inconclusive Conclusion: the Ending(s) of *Oedipus Tyrannus*”. In Goldhill, S. and Hall, E., eds., *Sophocles and the Greek Tragic Tradition*. Cambridge University Press. p. 100.

This study has been developed from a paper on the same title that was presented at the “virtual” 116th annual convention of the Classical Association of the Middle West and South, conducted electronically in May 2020.

² Naming plays. “The Titles of Greek Dramas” In Alan Sommerstein, *The Tangled Ways of Zeus: And Other Studies In and Around Greek Tragedy* (Oxford University Press 2010), pp. nn-nn.

³ My inclination is to favor “more” rather than less. See N. That Aeschylus would shake up even relationships among god is clear from his extant *Prometheus*, which makes the title character a *first-generation* Titan, and by the Pythia’s startling account how Apollo succeeded to the Oracular site (μαντεῖον) after three goddesses and was welcomed at Delphi to occupy it, and empowered by Zeus as *his* προφήτης (*Eum.* 1-19).

The Athenian tragic playwrights Aeschylus and Sophocles in particular reshaped the stories of both our heroes into what has become their standard form, Aeschylus to Orestes', both of them to that of Oedipus. Maverick Euripides responded to both. Each embodied his own theology in his dramaturgy.

However much Aeschylus changed major elements of Orestes' childhood, youth, and murderous return to his fatherland, once Agamemnon's son could establish himself as rightful king at Mycenae/Argos and marry Cousin Hermione he becomes quite uninteresting.⁴ Oedipus is different in this respect. In contrast Oedipus on stage has both eventful backstory told, double crimes of extreme gravity, a reign as supposed τύραννος but discovered βασιλεύς, even perhaps through its end in an exile that "Homer" does not exclude, although it seems unlikely given the royal funeral of "fallen Oedipus" that the *Iliad* poet mentions in passing (δεδουπότος Οιδιπόδαο *Il.* 23.679f).⁵

How Sophocles and Euripides followed their grandiloquent predecessor's example of revision in dramatizing (and theatricalizing) two tragic families, centered on their troubled parent-slaying member, is the substance of this study. Both younger tragedians engaged in career-long rivalry with deceased yet ever-haunting Aeschylus and, once Euripides debuted in 455, with each other. Euripides came back to both in his last years, with his longest extant plays *Phoenician Women* (ca. 410) and *Orestes* (408), while Sophocles left his even longer OC for posthumous performance in 401, five years after his death—and three after the humiliating defeat of Athens and reign of "tyrants" whom the poet happily did not live to see.

We shall consider three aspects of Oedipus' and Orestes' unique tragedies: (1) the role of fate, that is, of *these men's fates* as determined by supernatural forces, less (if at all) by impersonal Moira above the gods but rather by gods who are either activating a *curse* that they hear and honor because they themselves have been offended or they pursue personal agenda, often *ex officio* as a responsibility that determines their intervention in mortals' affair and also involving an offense or "sin";

⁴ A permanent exile to Arcadia that Castor *ex machina* foretells at E. *El.* 1273-1275 is evidently based on a local etymology of a town name.

⁵ The meaning of this phrase is not clear, but the perfect participle "having fallen with a heavy thud/thunderously," may indicate not just an aged warlord's death on a battlefield, or even (improbable) any old death. Although that seems to be the *communis opinio*, "fell amid thunder" should at least be considered. LSJ on δονέω says nothing about "thunder" in its advice about how to render that verb in English; however, I adduce the familiar epithet of Zeus ἐπί(γ)δουπος, complementary to τερψέκερανος, "loud thunderer" to "delighting in lightning bolt." Can Oedipus have been swallowed into the ground, somewhat as Amphiaraus would be later during the War of the Seven? That would mean that his τύφος would have been the institution and celebration of hero cult not at Colonus, of course, but in Boeotia.

(2) mortals' conduct that obeys or defies dictates of secular *φιλία*, especially, in these two heroes' stories, the demands of what is less defined as "love" or "affection" than as a burden of "loyalty" or "duty" toward agnate kin, viz., those related through their *fathers* or (since fathers are also bound by this) though paternity—a principle than conflicts with equally natural bonds to and through *mothers*; and (3) mortals' own autonomous willpower.

Revisited and, sometimes sensationally received myths that the Athenian tragedians dramatized, with elaborated, modified, and invented incident are this study's subject.⁶ Its plan is to invite the two younger playwrights into intertextual debate over the characters and circumstances of the parent-slayers and the role of Apollo in the tragedies of both. The poets carry out a dispute over them by modifying their circumstances and details of their deeds and words. This continues for decades and ends only with a play the Euripides' sent home from his expatriate sojourn at the Macedonian court, his late *Orestes* (408 BCE) and a play that stay-at-home nonagenarian Sophocles did not live to bring to stage, posthumous *Oedipus at Colonus* (401?). Before these, however, the two old and very old poets had a "track record" from other tragedies that involved same title characters. From Sophocles' and Euripides' entire parallel oeuvre emerges a striking counterpoint of what we may call *intermyth* and *intertext*. Two ingenious playwrights boldly, even brazenly "emend" the tradition for *plot* (Aristotle's *μῦθος*) and adapted *dialogue* (*λέξις*, with *ῥήθος* and *διάνοια* that dialogue expresses) and on-stage *theatrical impact* (*ὄψις*).⁷

Bibliography on individual plays, on each tragedians, and on the younger ones' well-studied interaction (which on the relative dating of their two *Electras* either begs the question or pontificates an answer) has become intractable. I am nevertheless reasonably sure that the constellation of phenomena described below has been missed. Indeed correlations and correspondences between the greater mythography of the sons *and avengers* of Laius (sic!) and of Agamemnon are numerous, yet these,

⁶ Sensationally revised: By Aeschylus in that: the Clytemnestra kills Agamemnon, not Aegisthus, though with *his* sword that (if I am right) she hands to him when he enters at *Ag.* 1577; by Sophocles in that Orestes, having determined that he must execute his father's co-slayers, merely asks Apollo how to go about it—and kills his mother first, without fuss, for Hugo von Hofmannsthal's witty "*Erst sie, dann ihn, erst ihn, dann sie, gleichviel*" is hardly true!; by Euripides, in that Electra "the Bedless" is married, suffers a severe personality disorder, and is principal assassin of her mother, for, as Aeschylus' Clytemnestra wields Aegisthus' sword to kill her hated *husband*, so Electra herself drives the sword that Orestes, frozen in horror at matricide and covering his eyes, barely stabbed, into her hated *mother* (*El.* 1221-1225). Nor to mention the anti-traditional chaos in Euripides' melodramatic farce *Orestes*!

⁷ What the Stagirite, who *read* vastly more plays than he ever *saw*, undervalues in importance for drama. He would have failed miserably as a film critic.

too, appear to have been touched upon surprisingly little in the secondary literature if explored at all.

We begin with backstory and then proceed to “biographies” according to what seem to be salient new “traditions” of the 5th century, alternative ones whose specific contradictions (e.g., in presenting Oedipus’ uncle/brother-in-law Creon or Orestes’ elder sister) do not affect the larger shape of their evolving stories.

Oedipus and Orestes are born into dynasties under curse, to parents under strain.

CURSES

Both dynasties suffer generations of evil that we would less likely attribute to “genetics” heritage than ancient Greeks would to “bloodline”; however, they would also attempt to explain atrocious actions, shocking violation of the rules of family loyalty and hospitality, even of basic humanity by the working of supernatural forces that launched and drove a train of woe.

Oedipus’ family can have had two standing problems. One, more a lingering debt than a curse strictly speaking, dated back to when Cadmus slew Ares’ serpent-son at the foundation of Cadmeia (the later Thebes) and to help populate his new city sowed its teeth. This becomes an acute problem several generations later for the teeth’ *Spartoi* descendants Creon and his son Menoeceus in the central episode of Euripides’ *Phoenician Women* (904-1018), when Ares demands a *Spartos*’ expiatory life in return for his support in defending Thebes under the daunting imminent assault of the Seven. The other factor is more precisely a curse, whether uttered by the boy Chrysippus after father Pelops’ *xenos* Laius, exiled from Thebes, sexually violated him, or by the outraged father, Laius’ host and protector upon discovering the atrocity.⁸ Young Chrysippus ends up untimely dead. Either he hangs himself out of unbearable shame or the rapist kills him to cover up his crime with a further one.⁹ The burden of the curse may be that Laius, himself a young man, unmarried and childless, never have a son unless one who would kill him.¹⁰ It is possible that the rape and the

⁸ The curse is attributed to bereft father Pelops, fond of his youngest son. However, it is possible that Chrysippus himself uttered it, even perhaps, Sophoclean Ajax-like, drew the gods’ attention to his self-sacrifice, a *do ut detis* affair. A divine prologist could explain this to audience of a tragedy.

⁹ For a detailed compendium of curses upon Laius see Gantz (1993), pp. 482-492, who extracts from the complicated and confusing tradition a curse theme that would bring catastrophe in Laius’s own time and in that of his son Oedipus and his sons.

¹⁰ The antiquity of Laius’ single or double atrocity is uncertain. In fact, another tradition, the older one if the rape is Euripides invention, credits the murder of Chrysippus to his jealous

curse itself originated only in Euripides' lost but likely early play named after Laius' victim. That the curse has to do with a *son* suggests that the crime and its delayed penalty belong together; and, whenever they became a new "tradition," they affect the Oedipus myth from OT inward, and maybe from Antigone. It seems to me, however, that, if it dates only from the 5th century, the likeliest *terminus post quem* should be Aeschylus' Theban trilogy of 467.¹¹

older half-brothers Atreus and Thyestes or to their mother, Pelops' wife Hippodameia. In this case, if the boy cursed anyone, it would have been his half-brothers or Hippodameia. This would connect somewhat awkwardly with the rape story. One surely 4th century or later account by Dositheus—whoever and whenever he was (Gantz pp. 489f)—reports that Pelops pardoned Laius for raping his son because he did it διὰ τὸν ἔρωτα. I cannot believe that this can have been a plot element in a 5th century *tragedy*. Maybe one of the comedies (!?) *Chrysippus* of Strattis or *Laius* by Plato Comicus, which Gantz does not mention but François Jouan and Herman Van Looy do in *Euripide Tragédies*, Tome VIII, Fragments 3e Partie (Paris: Belles Lettres, 2002), p. 379 was Sositheus' source. Although we have only their titles that they *were* comedies suggests that the "love story" may have come from one of them, onto which the Atreus-and-Thyestes vs half-brother nymph-born Chrysippus—doublet of the Telamon-and-Peleus vs nymph-born half-brother Phocus—was grafted. This is what in what C. Collard and M. Cropp in *Euripides VIII Dramatic Fragments, Oedipus, Chrysippus, Other Fragments* (Cambridge, Mass., and London: Harvard University Press, 2008), p. 461 suggest was "probably a Hellenistic concoction, perhaps a tragedy."

¹¹ From Gantz' treatment of both Theban-Cadmid and Mycenae/Argive-Pelopid dynasties it appears that the earliest certain mention of both families' curses is 5th century and that they may be inventions of Athenian tragic poets. Aeschylus may be the source of some, even most. Gantz (p. 493) does not allow for the possibility that in the first part of his play *Laius* the title character himself, Tiresias, the chorus, Jocasta (if her husband has told her of Pelops' curse or the consequent oracular warning) or even a god mentions the curse on Laius before he suffers the inexorable patricide.

Recall how many explanations the *Agamemnon* indicates for the title character's doom, including his father Atreus's Thyestean "feast" about which the Argive chorus and, with acute extrasensory perception, Cassandra are informed. On the one hand, the Curse of Pleisthenes (*Ag.* 1568-1578 and 1601-1602) *should* relate to an atrocity within the family; on the other, whoever this "Pleisthenes" may be, he is neither Pelops nor Chrysippus. Gantz' treatment of this elusive figure, pp. 552-556, is exemplary and rightly inconclusive. Eduard Fraenkel's note in *Aeschylus Agamemnon* (Oxford: Clarendon Press, 1950), Vol. III, p. 740, on *Ag.* 1569 should not be dismissed as heretical or cavalier: "We cannot tell at what point in the family tree of Atreus Aeschylus fixed Pleisthenes; it is very doubtful if he intended to fix him at all." After citing several earlier authorities whose consensus is a *non liquet*, Fraenkel goes on to write that "It seems as though Aeschylus has brought in the sonorous name chiefly for its ornamental effect"! I myself have wondered whether Pleisthenes might have been one of Thyestes' sons, old enough to utter a curse upon Uncle Atreus when he saw what was coming for him and a younger brother. In Seneca's *Thyestes* a "Plisthenes" is Thyestes' middle son of three. Tantalus, the only one with a speaking role, is eldest and Stoical! (The third does not get a name.) In a 5th century Athenian *Thyestes*, however loosely the Roman followed it, "Pleisthenes" can have been old and bold enough to utter a *curse*, whether on stage before Uncle Atreus ushers him inside his house for his slaughter in Sophocles' *Thyestes*—or were there *three* Thyestes plays of his? In Sophocles such a curse would have had a prominent place.

In *backstory* Sophocles prefers oracles and mysteriously ordained destiny over curses that a particular mortal had uttered under particular dire circumstances. In his probably early *Ajax* command, fulfilled after the end of the play (*Aj.* 831-844). At *Ant.* 927f Antigone prays that Creon may suffer "no worse than [she]." In *OT* Teiresias, provoked, angrily adds to his unequivocal statement that Oedipus did kill Laius many years ago and to an enigmatic one that

PARENTS

Oedipus is ill-fated son of accursed Laius and of his mother whom the *Odyssey* called Epicaste and who has the ironic name Euganeia elsewhere. In 5th-century tragedy she is Jocasta, sister of Creon, daughter of Menoeceus from the autochthonous line of Spartoi, “Sown Men.” Her father or, if he was deceased by the time Laius returned from his exile in the south, Creon as her ward married her to the son of Labdacus in order perhaps to acknowledge his legitimate ascent to the Cadmeid throne. Laius for his part, if he already knew of the curse directly or from an oracle, would have taken her neither for love nor for progeny but for a *raison d’état*, i.e., for alliance with the highest native nobility. Whenever she learned of the curse on him (and indirectly upon any mother of son of his), Jocasta may never have believed that the dire warning had actually come from Apollo, but only his unreliable, venal ministers (*OT* 711-722).¹²

Reminiscing thereabout that past history she was clearly horrified when her first husband mutilated and set the son she bore him out to die. Sophocles’ (and surely Aeschylus’) Laius hardly wanted to beget such a fated son, but his wife did, perhaps doubting *literal* fulfillment of the oracle’s threat (as her Sophoclean son will do join her in doing: *OT* 964-983). In a “tradition” that we find first in Euripides’ late *Phoenician Women* (13-22) Phoebus had warned childless Laius not to have a son; however, he got pleasurably drunk at a festival of Dionysus and, losing his life-saving inhibition, got her pregnant her with his fated slayer.

In sharp contrast, Agamemnon probably did marry Clytemnestra for her beauty as sister of matchless but unattainable Helen—unattainable even to him—and out of possessive love. Moreover, alliance with her father Tyndareus of Sparta must also have been a consideration—and possibly something to deny to a dynastic rival. For Orestes’ mother and eventual victim Clytemnestra bore him and his two o (with Chrysothemis) three older sisters to a man who, according to Euripides’ posthumous *Iphigenia*, he had slain her first husband and infant son.¹³ Then he sacri-

Oedipus does not know with whom he is living now (337f and 414f) a *prediction*: Oedipus will be blind and will use a σκῆπτρον as *blindman’s cane* (454-456), perhaps that hefty stick that, as a hobbled wayfarer, he used as a *crutch* on his way from Delphi and, along the way, with which as a *club* slew a violent man who threatened his life (805-813)—and who had made him so lame from earliest infancy that he needed such an object!

Euripides explains terrible events by the malevolent will of immortals, especially one or the other of Leto’s children, and of mortals. Mortal culprits include Eurystheus in *Heracleidae*, arguably Jason (in *Medea*) and Orestes (in *Andromache*), certainly Polymestor in *Hecuba*, Creon of Thebes in *Suppliants*, where he does not appear in person, and Eteocles in *Phoenician Women*, and dastardly Lycus in *Heracles*.

¹² This skepticism, however, may be Sophoclean, not older traditional or Aeschylean.

¹³ That husband’s name *Tantalus* suggests descent, real or claimed, from the notorious progenitor of the Pelopid-Mycenaean royal line. That could be an older brother of Orestes’

ficed her first child by *him*, Iphigenia. Moreover, Agamemnon was under a kind of blanket curse that evidently entailed usurpers to kingship and unfaithful wives. The curser can have been Myrtilus, an obscure angry Pelopid named Pleisthenes, or belly-aching postprandial Thyestes, or a slaughtered son of his, even a “Pleisthenes.”

The Delphic Oracle and therefore Phoebus Apollo alias Apollo Loxias is involved in both heroes’ destiny, from before his very conception in the case of Oedipus, from the time of Orestes’ coming of age in the foothills of Parnassus.

QUASI-EXILE

Both Oedipus and Orestes are displaced from home very young, in a first of two *de facto* exiles. Oedipus was delivered to the wilds of Mount Cithaeron, as a *mutilated* neonate whom a Theban royal herdsman at his cursed father’s and reluctant mother’s order took up there to die (OT 717-719). However, the baby was instead handed over to a Corinthian counterpart on the high pastures of Mount Cithaeron instead (OT 1026-1044 and 1142-1181). Despite permanent injury to its feet it grew up to young manhood at Corinth as a royal prince, for the childless couple King Polybus and Queen Merope raised him as their own son (OT 1016-1024).¹⁴ Of course, the little boy as he grew knew only the pain of his injury, not who caused it nor that the culprit desired his death. He knew only loving care of his supposed Cornithian parents. Oedipus, as he came to be called,

other victim Aegisthus, an escaped son of Atreus’ hated brother and rival Thyestes, or else scion of a third son of Pelops, which of several others named we cannot guess. Perhaps Pleisthenes! See again Gantz (199), pp. nnn-nnn.

Moreover, other sisters had territorial dowries in the Peloponnese, though presumably not consisting of Mycenae itself. Claims to a realm through a wife may be somehow involved in the story of Aërope’s back-and-forth between Atreus and Thyestes and not quite a back-and-forth of Clytemnestra between Agamemnon and Aegisthus. Aërope, however, is Cretan. In is hard to see how a granddaughter of Minos would be talisman of kingship in NE Peloponnese unless it has something to do with unrecorded aftermath of the murder of Androgeos far to the south and west of Megara and tenuous Cretan suzerainty?

¹⁴ That Oedipus was hobbled throughout his life and is so still on stage in Sophocles’ play has been suggested by S. Benardete, “Sophocles’ *Oedipus Tyrannus*,” in *Ancients and Moderns*, 1-15 (New York: Basic Books, 1964); reprinted in NNN and more recently in *The Argument of the Action*, 2000.

I had come independently to the same conclusion a decade later and, though I could not claim it and its implications as my discovery, I was pleased to find it anticipated and corroborated: when grown up Oedipus needed as a crutch that sturdy staff (σκῆπτρον) with which he killed the man who made him lame (OT 810-812) and which gave him a painful third-foot clue to the riddle whose solution won him the woman who gave him birth. He will finally use it as a blind man’s cane, as Teiresias predicts (OT 454-456), a feature of his imminent doom that the god Apollo may here be adding on the spot, to punish the τύραννος’ blasphemous abuse of his *blind μάντις* (see especially l. 371) during the episode that this prophecy concludes.

learns only many years later who was to blame, and that long after he had unwittingly avenged himself!

At unknown age the Argive prince Orestes is sequestered in Phocis. According to Aeschylus, before the end of the Trojan War his mother Clytemnestra had sent him, at unknown age between about one and eleven, to Agamemnon's brother-in-law King Strophius:

ἐκ τῶνδ' ἐτοίμας ἐνθάδ' οὐ παραστατεῖ,
ἐμῶν τε καὶ σῶν κύριος πιστωμάτων,
ὥς χρῆν, Ὀρέστης: μηδὲ θαυμάσης τόδε.
τρέφει γὰρ αὐτὸν εὐμενὴς δορυξένος
Στρόφιος ὁ Φωκεύς, ἀμφίλεκτα πῆματα
ἐμοὶ προφωνῶν, τὸν θ' ὑπ' Ἰλίου σέθεν
κίνδυνον, εἴ τε δημόθρους ἀναρχία
βουλὴν καταρρίψειεν, ὥστε σύγγονον
βροτοῖσι τὸν πεσόντα λακτίσαι πλέον.
τοιάδε μέντοι σκῆψις οὐ δόλον φέρει. (Ag. 877-886)

The last line, disclaiming “treacherous deception,” is laden with meaning. Seven years later the queen's reaction to the *dolos*-full report that Orestes has died at *Choe.* 691-699 indicates that she had hoped her son was safe in Phocis, out of reach of the family's Curse (and out of Aegisthus' reach as well who, to complete his revenge against Atreus through his son Agamemnon, should not have left his *grandson* to grow up as counter-avenger). She calls Orestes' demise a “misfortune” (*συμφορά*, 718). In fact, Aegisthus himself fears that his cousin's death indicates that the bloody, painful history of the Pelopids may not be over (*Choe.* 841-843).

We cannot guess how old the Aeschylean princeling is when he leaves Argos because we do not know how far along during the war Aegisthus got to his mother. Alternatively, his Euripidean and Sophoclean counterpart is still in his father's house when his mother and her lover kill Agamemnon, about eleven years old. On the one hand, there is no secret about where he came from; on the other, it makes a huge difference whether (a) a loving mother/guilty unfaithful wife (about whose adultery the little boy would hardly have known or understood) sends him off to nice Uncle Strophius and playmate Cousin Pylades or (b) a frightened slave or sister hustles him away and somehow gets him to distant Phocis. We may infer that an adult conveyed him there and explained needed to his paternal aunt and her royal husband why Agamemnon's son protection. She, Anaxibia or whoever, owed *philia* duty to her late brother and his precious son and potential avenger, especially since his *paternal* uncle, Menelaus, had not returned from Troy *and might never do so*.

In Euripides' *Electra* a loyal old slave of his father “stole” the boy and saved him, and recognizes the incognito prince who unheroically wishes to remain so:

Ἥλέκτρα

οὗτος τὸν ἀμὸν πατέρ' ἔθρεψεν, ὦ ξένε.

Ὀρέστης

τί φῆς; ὅδ' ὃς σὸν ἐξέκλεψε σύγγονον;

Ἥλέκτρα

ὅδ' ἔσθ' ὁ σώσας κείνον, εἴπερ ἔστ' ἔτι.

Ὀρέστης

ἔα:

τί μ' ἐσδέδορκεν ὥσπερ ἀργύρου σκοπῶν
λαμπρὸν χαρακτῆρ'; ἢ προσεικάζει μέ τῳ;

Ἥλέκτρα

ἴσως Ὀρέστου σ' ἤλιχ' ἦδεται βλέπων.

Ὀρέστης

φίλου γε φωτός. τί δὲ κυκλεῖ πέριξ πόδα;

Ἥλέκτρα

καυτὴ τόδ' εἰσορῶσα θαυμάζω, ξένε.

Πρέσβυς

ὦ πότνι', εὖχου, θύγατερ Ἥλέκτρα, θεοῖς.

Ἥλέκτρα

τί τῶν ἀπόντων ἢ τί τῶν ὄντων πέρι;

Πρέσβυς

λαβεῖν φίλον θησαυρόν, ὃν φαίνει θεός.

Ἥλέκτρα

ἰδοῦ: καλῶ θεοῦς. ἢ τί δὴ λέγεις, γέρον;

Πρέσβυς

βλέψον νυν ἐς τόνδ', ὦ τέκνον, τὸν φίλτατον.

Ἥλέκτρα

πάλαι δέδορκα, μὴ σύ γ' οὐκέτ' εὖ φρονῆς.

Πρέσβυς

οὐκ εὖ φρονῶ 'γὼ σὸν κασίγνητον βλέπων; (E. *El.* 555-569; cf.
285-287)

Electra here (and for the next few lines seems) to wish that the Old Man is mistaken, since this person before them is not the heroic avenger whom she had fantasized.

Its title character herself in Sophocles' play of the same name is her younger brother's savior, by "theft," and clearly has saved him, then also about eleven, to grow up to avenge their father. Electra recalls her action as she mourns him, she thinks, as she addresses *not* him, present with her on stage in disguise, but the urn that she believes contains his ashes:

ὦ φιλότατον μνημεῖον ἀνθρώπων ἐμοὶ
 ψυχῆς Ὀρέστου λοιπόν, ὥς σ' ἀπ' ἐλπίδων
 οὐχ ὥνπερ ἐξέπεμπον εἰσεδεξάμην.
 νῦν μὲν γὰρ οὐδὲν ὄντα βαστάζω χεροῖν,
 δόμων δέ σ', ὦ παῖ, λαμπρὸν ἐξέπεμψ' ἐγώ.
 ὥς ὄφελον πάροιθεν ἐκλιπεῖν βίον,
 πρὶν ἐς ξένην σε γαῖαν ἐκπέμψαι χεροῖν
 κλέψασα ταῖνδε κἀνασώσασθαι φόνου,
 ὅπως θανὼν ἔκεισο τῇ τόθ' ἡμέρᾳ,
 τύμβου πατρός κοινὸν εἰληχῶς μέρος. (S. *El.* 1126-1135; cf.
 601-604).

He is disguised, of course, not because he wants to reconnoiter and possibly retreat into resumed and likely permanent exile (like his Euripidean counterpart), but to enter the palace and execute his father's killers.

That, however, in years in the future. Baby Oedipus and adolescent Orestes are each raised by foster parents. Perhaps unaware of the infant's Boeotian origin, but certainly not suspecting of the foundling's own royal pedigree, the Corinthian king and queen raise the foundling boy to be Polybus' putative son and heir. An irony here is that the boy was raised and groomed for kingship in one land and walked, painfully, into another across the mountains that his true father wanted murderously to deny him.

Strophius of Phocis and his Mycenaean wife (the consort's name is variously reported) bring up Agamemnon's only son, her nephew. Everyone knows, of course, that he is not theirs. They have one of their own named Pylades. However, Orestes' claim to legitimate succession to a throne elsewhere is as clear as that of Oedipus' is opaque. This is so because Oedipus, an *adopted* son, does not know his true parentage, whereas Orestes does. Therefore, although both grow up as kings' heirs, Oedipus is under fateful misapprehension about *which* king's, to *which* kingdom. From early youth Orestes entertains the hope of succeeding his murdered father Agamemnon at Argos. What he must do is kill the usurper Aegisthus in order to become legitimate monarch. Oedipus will vacate a hereditary throne's current legitimate occupant by (unwitting) patricide to assume an elective *turannis* upon which he will base his benevolent rule for many years. He long thinks himself to be immigrant *turannos* (as in the familiar title of Sophocles' "*OT*") and so does everyone

who knows him, both at Corinth and at Thebes, until the catastrophic facts of his paternity and patricide come to Phoebus' harsh light.

HOME TO DOOMED MOTHER (AND HER DOOMED MAN)

Both Oedipus and Orestes return to their birthplaces—lands, cities, palaces. After killing a parent, father or mother, each of our two princes will become hereditary *basileus*, Orestes immediately, Oedipus many years afterward.

When the Delphic Oracle has declared that the one prince *will* kill parents (both father and mother then alive), that the other *must* kill the parent who survives, each leaves the land where he has grown up and comes home.

Oedipus, attempting to prevent literal realization of Apollo's prediction on the road east from Delphi, will *not* go back "home." He explains to Jocasta, now his anxious consort-wife:

λάθρα δὲ μητρὸς καὶ πατρὸς πορεύομαι
Πυθώδε, καὶ μὴ Φοῖβος ὦν μὲν ἰκόμην
ἄτιμον ἐξέπεμψεν, ἄλλα δ' ἄθλια
καὶ δεινὰ καὶ δύστινα προύφηνεν λέγων,
ὥς μητρὶ μὲν χρεῖη με μιχθῆναι, γένος δ'
ἄτλητον ἀνθρώποισι δηλώσοιμι ὄραν,
φονεὺς δ' ἐσοίμην τοῦ φυτεύσαντος πατρός.
κἀγὼ πακούσας ταῦτα τὴν Κορινθίαν,
ἄστροις τὸ λοιπὸν ἐκμετρούμενος, χθόνα
ἔφευγον, ἔνθα μήποτ' ὀψοίμην κακῶν
χρησμῶν ὀνειδίη τῶν ἐμῶν τελούμενα. (OT 787-797)

The main west-east interregional route out of Phocis passes through Boeotia south of Thebes. Some distance beyond the junction with a relatively very short road to Thebes it turns sharply southward through Plataea. Entering the Megarid it skirts the southwest end of the Mount Cithaeron range and branches east into Attica and south, eventually southwest down the Isthmus toward Corinth. So he does *not* retrace all his limping steps to the Oracle; rather the distressed and grievously footsore prince makes the left turn northward toward Thebes.¹⁵ He takes the road *to* that great city *from* which the entourage of its brutal King Laius is at the same moment traveling for their fated, fatal encounter. Further

¹⁵ On that threefold wagon road see T. Gould, trans. and commentary, *Oedipus the King* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1970), *passim*; and P. J. Finglass, *Sophocles. Oedipus the King* (Cambridge University Press, 2018), pp. 398f and 416.

along the way the riddling Sphinx lurks; and at its end his presently to be widowed mother awaits him to fulfill the terrible destiny of them both. However, although its fulfillment comes within days, that will not be revealed for two decades or nearly. Note that Laius is out of the way, literally, before the foreign prince from Corinth earns and marries the Queen of Thebes and sits on the Cadmeian throne. There, as monarch, he will condemn himself, as regicide, to exile in the 1st Episode of *OT*. Unknowingly, of course.

Apollo also dictates Orestes' movements homeward to Argos-Mycenae where he avenges his father and claims his birthright. He heads *there* deliberately to kill. If he fails to do so, not only does he neglect his sacred duty to avenge his murdered father and miss his chance to become a king, but dreadful suffering is in store for him from one troop of Erinyes¹⁶:

εἰ μὴ μέτειμι τοῦ πατρὸς τοὺς αἰτίους:
τρόπον τὸν αὐτὸν ἀνταποκτεῖναι λέγων [scil. Apllo],
ἀποχρημάτοισι ζημίαις ταυρούμενον:
αὐτὸν δ' ἔφασκε τῇ φίλῃ ψυχῇ τάδε
τείσειν μ' ἔχοντα πολλὰ δυστερπῇ κακά.
τὰ μὲν γὰρ ἐκ γῆς δυσφρόνων μηνίματα
βροτοῖς πιφαύσκων [again Apollo] εἶπε, τὰς δ' αἰνῶν νόσους,
σαρκῶν ἐπαμβατῆρας ἀγρίαις γνάθοις
λειχήνας ἐξέσθοντας ἀρχαίαν φύσιν:
λευκάς δὲ κόρσας τῇδ' ἐπαντέλλειν νόσῳ:
ἄλλας τ' ἐφώνει [Apollo] προσβολάς Ἑρινύων
ἐκ τῶν πατρῶων αἱμάτων τελουμένας:
τὸ γὰρ σκοτεινὸν τῶν ἐνεργέων βέλος
ἐκ προστροπαίων ἐν γένει πεπτωκότων,
καὶ λύσσα καὶ μάταιος ἐκ νυκτῶν φόβος
ὀρῶντα λαμπρὸν ἐν σκότῳ νωμῶντ' ὀφρὺν
κινεῖ, ταρασσει, καὶ διώκεσθαι πόλεως
χαλκηλάτῳ πλάστιγγι λυμανθὲν δέμας. (*Choe.* 273-290)

When he arrives at the palace of Atreus and Agamemnon disguised as a Phocian compatriot of his silent companion Pylades, he presents them both as *xenoi* messengers who bring the weighty news of Orestes'

¹⁶ The prescient god may not to have warned his agent at all about *another* troop who must and do attack him *for obeying their sisters*. In any case Aeschylus' Orestes knows he must humbly seek Apollo's remedy for his "innocent" blood guilt (*Choe.* 1029-1039) the chorus advises him to seek Loxias' defense from those Erinyes that he alone sees at the end of the play (1048-1062). That god, however, cannot get them off his back or even provide adequate asylum. Athena stands to the rescue both of them in the concluding *Eumenides*, saving Orestes' life and (perhaps) Apollo's face. In Euripides' *Electra* his divine half-brother Castor reproaches Phoebus for unwisdom (ἄσοφα, *E. El.* 1245f); then in his late play *Orestes* the same poet makes Apollo into a grim joke.

untimely death—and who deserve hospitable reception. He lies their way inside to set an ambush for their host Aegisthus. In Aeschylus (*Choe.* 554-559) and even more explicitly in Sophocles (*S. El.* 32-61) Aegisthus, though an unloving *step*-father, must like Oedipus' father Laius be dispatched before Orestes can deal with and destroy this man's woman. Orestes does so by sensational bloody matricide, in a far more direct way than Oedipus effects the death of *his* father's wife. Aeschylean Orestes does his divinely mandated deed with only a brief moment of hesitation (*Choe.* 896-899) that Pylades' three lines in the play dispel (900-902)—surrogate voice of Apollo, spoken as the lines are in Phocian accent.¹⁷

Once they are (know it or not!) home, our two young princes have a starkly contrasted relationship with that parent whom he does *not* slay. After unknowingly killing his father Oedipus *marries* his *mother*—what is in fact further, posthumous outrage to Laius and increases the dead man's ignominy. Orestes *avenges* his *father* Agamemnon whose angry, vindictive spirit may lend him boldness and vigor.¹⁸

PERSECUTION AND PROSECUTION: ERINYES

Both parent-killers we have been following suffer fraught relations with Erinyes.

"Furies" are striking by their absence of mention in *OT*. They do, however, catch up with patricide Oedipus in *OC*—or, rather, *he* catches up with *them*!¹⁹ In the Prologue of *OC* the wandering ex-king Oedipus

¹⁷ The matter of whether and how tragic Attic in dialogue could be delivered with a familiar foreign accent, Greeks' from elsewhere, for example, or "barbarous," is too big to argue here. Note, however, that Orestes himself tells Electra (and the chorus) that, posing as ξένος Pylades and he

ἄμφοδὲ φωνὴν ἴσομεν Παρνησιίδα,
γλώσσης αὐτὴν Φωκίδος μιμουμένω (*Choe.* 563f)

I propose—without, of course being able to prove—that at 653-656 (from which the doorkeeper recognizes him as ξένος), 658-667 (likewise Clytemnestra), 675-690, and 700-706 the protagonist-actor adopted a distinct "Parnassian" articulation that from 892 he abandons.

I leave to the reader to imagine aurally how Orestes spoke, and when, in the two *Electras* (for example, in the scene with Electra after the stichomythia of *S. El.* 1098-1219 changing, perhaps, once at 1220 they break into antilabe).

¹⁸ This it does for certain in Aeschylus, through the long incantation sequence (*Choe.* 315-482) maybe also Sophocles, whose Electra invokes her father in what leads to her parados-kommos, but hardly in Euripides. At *E. El.* 112-166 Electra invokes her father. Her brother, on the other hand, never does. He seems to want to have no part of father, mother, or, especially, of a delusional and bloody-minded sister and seems ready to sneak back out of the Argolid, unrecognized and certainly not betraying his identity, until an old slave who raised him in his father's absence at Troy (*E. El.* 556f) recognizes him (558-575).

¹⁹ When the chorus of *Antigone* mention an Erinyes in connection with the evils successive generations of the Labdacid race have suffered θεόθεν (because of curse?) and its bloody and mad self-eradication lately in the house of Oedipus they presumably refer to yesterday's reciprocal fratricide of his sons (*Ant.* 599-603). Later Teiresias declares that Erinyes will attack

reiterates his previous unwitting, hardly intended, but objective sins against father and mother, sins that he in fact did his best to avoid, yet sins that would arouse Erinyes to terrible persecution of an offender. Formerly, in the backstory to OT, he put distance between himself and Corinth to avoid unspeakable sins that he though were predicted for there and “blindly” committed them elsewhere, with unrecognized father, unrecognized mother. Now *literally* blind he slowly puts distance between himself where he did bunder into those sins. That is, from the land where he slew his father and for many years lived as his mother’s spouse, but also where more recently his son-brothers have *knowingly* offended against ties of *φιλία* that should have bound them to honorable, sensitive treatment of *father* by sons, *brother* by brothers. Now, at Colonus on the other side of Cithaeron, neither can he sense nor can his daughter Antigone see any sign that they trespass on ground holy to the Σεμναὶ Θεαί (OC 89f and 458), alias Erinyes (OC 1434). He will take a seat through most of the long play at its boundary, a truly *liminal* spot between innocence and guilt, and from there he will repeatedly insist upon his innocence. Moreover, from it, ever more clearly identified with those dread deities, he will curse and doom his unfilial, unfraternal sons—traitorous Polyneices to his face, wet with crocodile tears, in absentia to Eteocles, whom villainous Creon represents (and thereby earns his own curse). The sons will soon die from reciprocating self-avenging action, *per se* virtuous and what Erinyes urge, which is at the same time heinous fratricide that Erinyes scourge.

In *Agamemnon* Erinyes, invisibly to spectators, haunt the house (building) and the House (family) of Atreus. Cassandra sees then clearly (Ag. 1186-1193) and the chorus of elders indistinctly sense them. Clytemnestra was identified as Erinyes in the chorus’ perplexed and partial understanding of Cassandra’s cryptic presaging (Ag. 1114-1120). After killing her husband she herself invokes τέλειος, “accomplisher” Dike, Ate, and Erinyes of her daughter Iphigenia to whom she sacrificed the atrocious sacrificer:

καὶ τήνδ’ ἀκούεις ὀρκίων ἐμῶν θέμιν:
 μὰ τὴν τέλειον τῆς ἐμῆς παιδὸς Δίκην,
 Ἄτην Ἐρινύν θ’, αἶσι τόνδ’ ἔσφαξ’ ἐγώ... (Ag. 1431-1433)

In the sequel tragedy as Orestes approaches the palace that by skewering Aegisthus he will presently recover for himself he speaks of an unsated Erinyes who is about to drink a third draught of unmixed blood, presumably alluding to the vindictive violence of Atreus, second of Aegist-

Creon because he has grievously offended Hades and other gods who demand burial of the dead (*Ant.* 1074-1076).

hus, third of himself: φόνου δ' Ἐρινὺς οὐχ ὑπεσπανισμένη/ἄκρατον αἶμα πίεται τρίτην πόσιν (*Choe.* 577f).

Orestes' sister Electra can embody an Erinys, as hinted at in Aeschylus, definitely perceived in a late-Euripidean hallucination (*Or.* 258-265), made likely indeed in Sophocles. (See further below on Siblings.)

As already noted, "Furies" incite Orestes to kill his mother, whereupon other Furies pursue and persecute him (or *do not*: they evidently do *not* in that *Electra* which leaves us in typical Sophoclean doubt about what is coming next, most acute in *Trachinian Women* but not absent from *OT*. Euripides' co-matricides, principal Electra and reluctant accomplice Orestes have internal "Furies" of conscience at *E. El.* 1177-1232, during which they cannot get their atrocious deed out of their eyes and ears. To suffer profoundly Orestes hardly needs the traditional sequel events, pursuit to and prosecution at Athens by δειναί... κῆρές... αἱ κυνώπιδες θεαί that Castor (and Polydeuces) *ex machina* improbably anticipate, let alone the even more preposterous ones of the later *Orestes*. There Orestes' persecutors seem to be less flesh and ichor deities than delirious hallucinations to combat which Apollo has given him equally invisible bow and arrows.²⁰ The "tradition" Aeschylus seems to have invented that sends the matricide to Athens (and Athena) for judgment, and that Euripides adapts in three of his four plays in which Agamemnon's son, when he is not an utterly innocent infant, appears as an adult.²¹

NON-EXEMPT SIBLINGS: SISTERS

Sooner or later both Oedipus and Orestes gain as allies sisters, an older one (Orestes' Electra), or two younger ones (Oedipus' baby sisters Ismene and Antigone who are also his daughters).

Thanks to Sophocles' play named after Antigone that appeared over a decade before and "prequel" in his posthumous *OC* composed decades later, that young daughter of his has a story of her own. Sophocles there dramatized her suicidal defiance of Uncle Creon's regency after her brothers'

²⁰ That an actual archery set does not *appear* is my inference, yet entirely in the spirit of this dark farce. Electra should play along with him and pretend at *Or.* 268-270 to hand him—nothing!—with which he proceeds to shoot at—nothing. In the *Ion*, on the other, the title character should surely wield a physical bow after he sweeps the forecourt of his father Apollo's Delphic temple, but merely threaten invisible visiting eagle, visiting swan, and nesting ?swallow in dumbshow (*Ion* 106-108 and 154-181).

²¹ Viz., in *Electra*, *IT*, and *Orestes*. In *Andromache* the plot requires that, agent of Apollo though Orestes remains, he be in exile from Argos because of the matricide (as if by the verdict of the *Argive* popular court in a later play: *Or.* 943-949!). However, neither Erinyes nor Athens is mentioned. As on stage infant: In his mother's and big sister Iphigeneia's arms in late *IA*, a tiny hostage for a time in the famous lost Telephus that Aristophanes parodies in the first episode of *Acharnians* and the prologue of *Lysistrata*).

death. Euripides radically remodeled in his own lost *Antigone*. More pertinent to our multitext-intertext survey, Antigone appears together with her father-brother in the long exodos scene of *Phoenician Women* because the playwright permits Oedipus, blind though he is, to live till and through the Seven's attack on Thebes, and even to live *there*. His only daughter mentioned in the play she is ready to defy Creon on two counts. These are (a) his prohibition of burial for Polyneices, whose corpse is one of three on stage (with his brother's and that of their mother, who had lived on to witness their deaths) and (b) his determination, on Eteocles' authority, to marry Antigone to her cousin, his son Haemon. Instead she will accompany her father-brother into the exile that Creon has now decreed for *him* on the same posthumous malign authority.²² This awkwardly compendious play looks backward to Sophocles' *OT* and forward to *OC*, in which the exiled, king's *two* sister-daughters do a great deal to alleviate his suffering. (We consider Oedipus' exile further below.)

We turn to Agamemnon's children. The murdered son of Atreus' second or (if as in Sophocles' *Electra* there's a Chrysothemis) his third daughter whom we know as Electra may not have been not called by that name before Aeschylus' *Oresteia*.

She has a large speaking and singing role in that trilogy's middle play *Choephoroe* or *Libation Bearers*. Presumably played by the deuteragonist actor who becomes Clytemnestra later, Electra is on stage continuously from line 16, when Orestes sees her enter with the chorus of slave women (and guesses who she is) until her exit at 580. As her brother the prince-avenger and his silent companion Pylades watch and listen from a hiding place, Electra at the chorus' suggestion "repurpose" those libations which her mother sent with her and the chorus. Clytemnestra had hoped to *appease* Agamemnon's chronically angry spirit because of an ominous dream (87-123). Instead the women libate to *arouse* him acutely against his killers and to support of all who hate Aegisthus and would avenge the late murdered king, in particular Orestes (*Choe.* 100-157). After Electra has deduced from notorious clues that, from fresh bare-foot prints, Orestes himself must have been nearby (159-210) he reveals himself. Following their long duet of invocation and prayer Orestes assigns the women tasks to abet his plan of deadly revenge. He prompts Electra herself, I propose, to facilitate his reception into the palace, saying: 'τί δὴ πύλαισι τὸν ἱκέτην ἀπείργεται/Αἰγισθος, εἴπερ οἶδεν ἔνδημος παρών;' (*Choe.* 579f). prompt her mother to take action in her lover's absence. The chorus, outside, will be silent or speak as the moment requires. In fact,

²² This cancels the secret elopement of Haemon and Antigone in the reconstructed outline of Euripides' *Antigone*. See C. Collar and M. Cropp, *Euripides VII Fragments Aegeus-Meleager* (Cambridge, Mass., and London: Harvard University Press, 2008), pp. 151-169.

we may not see Electra again in the play. She is not likely to appear with her mother when Clytemnestra exits the palace to greet the “Phocian” visitors at *Choe.* 668.²³

The character Electra drew the attention of Aeschylus’ two most important successors, who undertake a psychological portraiture that examines her motives and emotions in greater than Aeschylus did and permits their development over a greater range of experiences and feelings.

The first Euripidean Electra gives her name to a typically unsettling and counter-traditional tragedy, which is frustratingly difficult to date either absolutely or in relation to the poet’s own *IT* or, more importantly, to Sophocles’ *Electra* since both seem first and foremost to respond to Aeschylus’ *Choephoroe*.²⁴

Euripides’ Electra makes a deliberate needlessly pathetic spectacle of herself. Fresh water is available near the farmhouse in which she now lives and servants are at her command to fetch it. Nevertheless she calls the gods to witness that she is reduced to menial tasks as she dances-and-sulks with an empty hydria on her head.²⁵ She complains of this later to still disguised Orestes (300). Moreover, she seems not to bathe with any water (1107). During the parodos a chorus of young married neighbor women invite her to a sacrificial feast and offer to lend her appropriate finery (171-197). She later complains to that she has no finery and never gets to party (310: the chorus must bite their tongues!). Unlike Aeschylus’ Electra, she seems never to have learned to weave as princesses and even queen do, and evidently wears the crude clothing that she must make for herself (307f)—unlaundered, of course (304f; cf. 1107).

Unlike Aeschylus’ Orestes, who recognizes his sister (*Choe.* 16-18), or Sophocles’, who guesses who she is (*S. El.* 80f), when *this* one catches sight of her he identifies her not as his sister but as a slave woman and

²³ “She” could, however, appear at the end, as a *mute πρόσωπον*, a speechless supernumerary wearing the mask that identified her earlier. If so, however, her brother ignores her, instructing the slave chorus, not his niece, what to say to Menelaus when he arrives. Furthermore, there would be no reason for her to be mute! Clytemnestra’s mask would have been recycled onto one of the corpses, and the deuteragonist freed to resume Electra’s head and attire off stage during the preceding stasimon.

²⁴ Big note on *Els*’ chronology.

I believe Euripides’ treatment precedes that of the older poet, in part because it seems to belong to a stage of Euripides’ career when he was playing with audiences’ judgments in significant reversals of sympathy. Plays of this pattern include *Cyclops*, *Heraclidae*, *Medea*, *Hippolytus* II, *Hecuba*, and *Andromache* (regarding Hermione) and are past by the time of *Ion* (for Creusa), *IT*, and *Trojan Women*.

²⁵ My conjecture for stage business. This should, however, make sense to all who know this play, this Electra, and this playwright. Did this play with a water jar suggest Sophocles’ moving use of an (empty) funerary urn in the 3rd episode of his *Electra*? Or was it the other way around?

exits (E. *El.* 107-111).²⁶ Euripides' first Electra is married!²⁷ Euripides' Electra proposes a false announcement of a grandson's *birth*! She is sure that her mother will hurry to her (E. *El.* 647-662). Her doomed victim's feeling are mixed differently. The lie gives her a mother's natural joy over a first grandchild, with sadness over her daughter's circumstances and regret that she and her surviving have been so sadly estranged. She seems to feel real sympathy for a neurotic daughter who reproaches her coyly in the moments before she enters the peasant cottage where Orestes waits, sword in hand, to slay her. She feels no hatred towards Electra; in fact, she sadly acknowledges that some children are more closely attached to their fathers than to their mothers and regrets what she had done to alienate her so bitterly (E. *El.* 1102-1006).

Electra here idolizes their late brutal father and her timorous brother, still sorely regrets her marriage that was not to be with Uncle Castor, now deified, and betrays sexual jealousy of her mother. She had a poorly concealed crush on Aegisthus, whose severed head—a mask, of course—she taunts with a Salome's schizophrenic violence.²⁸ Indeed *this* Aegisthus, whom we know only from a hostile messenger's message (E. *El.* 776-843), seems to be a very decent fellow, in particular as hospitable as his uncle Atreus had been quite the opposite to his father—sinful as host, sinful as brother.

Electra here is neurotic with a chip on her shoulder because of what her father's death, now even years past has meant to her. In the prologue scene and through the kommos-parodos she makes clear that Sophocles adopts the Aeschylean δόλος: false report to Clytemnestra that her son

²⁶ J. D. Denniston, *Euripides Electra* (Oxford: Clarendon Press, 1939; several reprints), pp. 64f ad vv. 107-111, discusses Euripides' strategy in at once alluding to *Choephoroe* and planning Electra's monody, at the expense dramatic realism. There successive recognitions later, first hers by her brother, who is appalled by her violent rage against their mother, and his by her, before, unrecognized, he could gratefully leave the Argolid, the matricide that Apollo commanded un-perpetrated.

²⁷ He discards this anomaly in his later *Orestes*, which (*not* his Electra) I believe to be Euripides' answer to Sophocles' play of the same title, imaging a sensational aftermath to the matricide at Argos where, of course the older poet's play is set—and where it ends abruptly. Argos as unambiguous setting: S. *El.* 2-5; E. *Or.* 46-50.

²⁸ The stage business is, as usual unclear. Aegisthus was beheaded, or all but, when his "Thracian guest" chopped his neck from behind with a hefty cleaver (E. *El.* 839-843). His entire self is brought on stage for Electra to abuse. His assassin Orestes declares:

αὐτὸν τὸν θανόντα σοι φέρω,
ὃν εἴτε χρήσεις θηρσὶν ἀρπαγὴν πρόθεες,
ἢ σκυῶν οἰωνοῖσιν, αἰθέρος τέκνοις,
πήξας ἔρεισον σκόλοπι: σὸς γάρ ἐστι νῦν. (E. *El.* 895-898)

The problem with having his dead body dumped on the floor (not brought solemnly on a bier like Neoptolemus' at the end of *Andromache*) is that Electra's taunts to him would have to be spoken down to it at such length. A movable head at eye level, whether she holds it or her brother does, makes better, if sensational drama. Euripides included a related *coup de théâtre* in his much later *Bacchae*.

is dead that, as in Aeschylus, prompts her expressions of conflicted feeling. In Sophocles these juxtapose a guilty murderer's relief that an avenger is out of the way and a mother's pride in such a son, the world-beating athlete whom the Paedagogus' exciting account describes (*S. El.* 681-756), regretting stark estrangement of mother and only son.

NON-EXEMPT SIBLINGS: FRATERNITY?

Antigone and Ismene in Sophocles' *OC* treat him as lovingly as absent Eteocles and abject Polyneices have done the opposite. Their traditional offenses were violations of his honor and have to do with that thoughtful entertainment which ξένοϛ expects from ξένοϛ, and father so much the more should expect from sons. Either he was given a dishonorable cut of meat or served a meal with vessels that belonged to the father who had maimed and intended to kill him and whom he did kill, with justice—and pollution. However, much worse than disrespect is involved in the story as *OC* picks up from the uncertainty about Oedipus' exile at the end of *OT* (1435-1445). Here we learn that Polyneices, doubtless with his brother's agreement, *exiled* him when he came to power. Oedipus has been reduced to homelessness and beggary (*OC* 2-6) and, as the extended prologue scene shows, is shunned with horror by a chorus once they learn who he is (220-236). Anyone else would want to keep far from such a doubly polluted sinner.²⁹

His son Polyneices has now had a taste of exile, ἀνβειτ none to compare with his father's since, despite his notorious begetting *he* has found a royal wife and father-in-law and mighty allies poised to support by overwhelming force his return to Thebes and his claim to kinship there. Oedipus addresses him in as terrible a speech as we find in any tragedy before, since his as now speaking as an Erinyes to punish grievous offenses against him. The "curses" (ἀραί: 1375, 1384, 1407) he pronounces will manifest the power of the "dread goddesses" adjoining whom he is, as it were, enthroned.³⁰ Here are parts:

²⁹ Theseus, of course, will be the shining exception. However, his almost saintly excellence is not our business here. In him Sophocles is responding to the Theseus of Euripides' *Heracles*.

³⁰ The word in the printed texts once has initial capital alpha as personification (at 1385), two other times lower case as a common noun. The distinction is a false one. It is so already in the chorus' diction at 153: ἀλλ' οὐ μὰν ἐν γ' ἐμοὶ/προσθήσει τάσδ' ἀράς. "For my sake you will *not* gain for yourself [in/for your terrible plight] these Αραί/ἀραί. The Coloniates fear that the unsightly stranger may adding to his troubles; but he may understand that he will gain the Erinyes as allies! (Coloniates are afraid to call the Erinyes "Erinyes," e.g. 39f early and 1568 late).

When Oedipus curses Creon and his "race" (γένος) at *OC* 864-870 he invokes the Erinyes, "these female deities here," who, he prays, should hear his curse (ἀρά, singular. His antilabe retort to Creon, who has just told him to shut up begins so:

ὅς γ', ὦ κάκιστε, σκῆπτρα καὶ θρόνους ἔχων,
 ἃ νῦν ὁ σὸς ξύναιμος ἐν Θήβαις ἔχει,
 τὸν αὐτὸς αὐτοῦ πατέρα τόνδ' ἀπήλασας
 κᾶθηκας ἄπολιν καὶ στολὰς ταύτας φορεῖν,
 ἃς νῦν δακρύεις εἰσορῶν, ὅτ' ἐν πόνῳ
 ταυτῷ βεβηκῶς τυγχάνεις κακῶν ἐμοί.
 οὐ κλαυστὰ δ' ἐστίν, ἀλλ' ἐμοὶ μὲν οἰστέα

τάδ', ἕωσπερ ἂν ζῶ, σοῦ φονέως μεμνημένος:
 σὺ γάρ με μόχθῳ τῷδ' ἔθηκας ἔντροφον,
 σύ μ' ἐξέωσας, ἐκ σέθεν δ' ἀλώμενος
 ἄλλους ἐπαιτῷ τὸν καθ' ἡμέραν βίον. (OC 1354-1365)

and

σὺ δ' ἔρρ' ἀπόπτυστός τε κἀπάτωρ ἐμοῦ,
 κακῶν κάκιστε, τάσδε συλλαβῶν ἀράς,
 ἃς σοὶ καλοῦμαι, μήτε γῆς ἐμφυλίου
 δόρει κρατῆσαι μήτε νοστῆσαι ποτε
 τὸ κοῖλον Ἄργος, ἀλλὰ συγγενεῖ χερὶ
 θανεῖν κτανεῖν θ' ὑφ' οὐπὲρ ἐξελέλυσαι.
 τοιαῦτ' ἀρῶμαι καὶ καλῷ τὸ Ταρτάρου
 στυγνὸν πατρῶον ἔρεβος, ὥς σ' ἀποικίσῃ,
 καλῷ δὲ τάσδε δαίμονας, καλῷ δ' Ἄρη
 τὸν σφῶν τὸ δεινὸν μῖσος ἐμβεβληκότα. (OC 1383-1392)

He curses both the unfilial, unfraternal rinces famously, terribly, and effects for them that death which *his* father intended for *him*. In fact, their expulsion of their father over Cithaeron is every bit as much *attempted* murder as his father's exposure of him on that fatal mountain. In response Oedipus exacts lethal revenge upon the frustrated killers, physically upon Laius, upon Eteocles and Polyneices by act of will.

Just before his exit Polyneices is fatalistic in his exchange with his sister Antigone, since his future is doomed πρὸς τοῦδε πατρὸς τῶν τε τοῦδ' ἐρινύων, “by Father here and his Erinyes” (1434).

Indeed in their tragic family of scandalously doubled relationships, although he and Eteocles are also his siblings, Oedipus' children really count more as such, if only because a child's duty toward his or her father, particularly a living one, is supreme.

μὴ γὰρ αἶδε δαίμονες

θεῖέν μ' ἄφωνον τῆσδε τῆς ἀρᾶς ἐτι... (OC 865f)

When Creon refers to that late in this angry scene he refers to πικραὶ ἀραί (951f) that his brother-in-law had “invoked/prayed for” against him: εἰ μὴ μοι πικρὰς/αὐτῷ τ' ἀρὰς ἤρᾶτο καὶ τῷμῳ γένει, etc. The verb ἀράομαι is, in terms of English, applied both ways.

I must, however, note that in this poet's *Electra* Orestes's sister does distinguish between personified Curse—singular Ἀρά--and plural Erinyes enumerated with Chthonic Hermes as serial addressees whom she invokes to aid her (S. *El.* 111f).

Orestes has only an agemate *foster* brother, Strophius' son. This is his loyal companion Pylades, a cognate cousin, son of a variously binds named sister of Agamemnon's. They are tied by *φιλία* of the non-agnatic kind such as famously Within this survey's span of dynastic history Orestes has no *son*—at least not yet. (Marriage to agnate cousin Hermione and a son with the unpleasant name Tisamenus, “One Having Exacted Revenge,” are in his future.)

According to Aeschylus, who may have added blindness to the story, and to Sophocles Oedipus blinded *himself*. In Euripides' lost *Oedipus* a follower of Laius, likely with others' help, blinded him—as regicide.³¹ These may have included Creon, not yet discovered to be his uncle and brother-in-law. *However* deprived of his eyes, he sees nothing. Until, that is, the gods grant him Teiresias-like vision that directs him to the place of his un-death metathesis.

Maddened Orestes, on the contrary, has visions beyond what his intact physical eyes perceive. He “sees” Erinyes invisible to most other mortals. This is the case at the end of Aeschylus' *Libation Bearers* and in the *Orestes* of Euripides. If, as I suggest, Sophoclean Electra is an embodied Erinys (what stage business at the end of the play rightly named after her might indicate—or not), she is, *as Fury*, imperceptible everyone, on stage and in the theater. On the other hand, abused as she has evidently been by her mother and stepfather her wretched physical appearance, emaciated and in rags, might hint at this underlying identification. Indeed Sophocles' Clytemnestra may be first to perceive her elder daughter as a blood-draining demon (S. *El.* 784-786) like the Aeschylean Erinyes. The Euripidean Clytemnestra merely observes how needlessly squalid and ragged her peasant daughter has let herself become (E. *El.* 1107). On the other hand, the Electra of Euripides' *Electra* in her squalor, in her malicious joy over Aegisthus' dead body on the ground, and in her appearance during the Exodos, splattered with her victim's blood, she is an attenuated Erinys. Certainly it is the aggrieved princess, not Apollo, nor an actual *divine* Erinys, who drives Orestes to join her in the *φόνος* upon which she is so fearfully determined. As already noted *she* physically thrusts the matricidal sword, Apollonian weapon, in her hared, envied mother. She collaborates with Apollo more conspicuously in effecting what in *Choephoroe* is an alliance between Loxias and those Erinyes who, the god told him, will subject her brother to hideous torment if he neglects to accomplish filial revenge (*Choe.* 278-290). Even the very different Electra of the younger poet' *Orestes*, Orestes' loving compassionate sister approximates a mortal Fury when she suggests how her

³¹ For tentative reconstruction and (2008) latest bibliography see C. Bollard and M. Cropp, *Euripides VIII* pp. 2-7.

brother, may with impunity avenge himself upon Uncle Menelaus who, she has learned at *Or.* 1056-1059, has failed to defend him from the people of Argos. He must threaten the life of guilty Helen's and guilty Menelaus' innocent daughter Hermione (*Or.* 1177-1203)—and, if necessary, kill her. She is suddenly a visible Fury surrogate in the frenetic Exodos of this alarming play. Standing alongside her brother as he threatens to kill their sweet cousin and foster sister with that sword at her throat which slew Clytemnestra but could not even scratch Helen, Electra wields a torch. The torch is poised physically to destroy a physical house in one quick conflagration, whose royal occupants, its heirs and usurpers in the *other* sense of "House," supernatural Furies have been slowly demolishing for generations.

EXILED AGAIN

Parent-slaying drives both of our tragic princes, grown up and *de jure* successors to their father's kingdoms, into dangerous exile *from* it.

This second exile brings both to Athens.

The Exodos of *OT* Exile adumbrates an exile for Oedipus after the terrible ἀναγνώρισις. Blinded, devastated Oedipus insists upon suffering that exile which in the 1st Episode he had solemnly decreed upon Laius' killer—himself! (*OT* 236-251). That now amounts to curse upon curse. He will wander onto Mount Cithaeron, there to die as Laius intended (*OT* 1449-1454). However, Creon insists upon leaning the gods' wishes on the matter. The play ends with a typical Sophoclean ambiguity, this one about the title character's post-catastrophe fate.³²

By Sophocles' bold innovation Oedipus arrives in Attica, a surprise that parallels yet inverts an precedent in Euripides' *Heracles*. There Theseus escorts the great but broken hero for purification and comfortable, endowed retirement in his land (*Her.* 1322-1377). That, of course, cancels Mount Oeta, with or without apotheosis that Sophocles leaves in suspense at the end of *Trachinian Women*, but that decades later his *Philoctetes* presupposes. No divine cult will be in store for Euripides' *Heracles*. Instead Sophocles' Oedipus will have it!

³² The poet's preceding *Antigone* indicated only that Oedipus was dead and buried deceased by the time of the attack of the Seven (*Ant.* 897-902). See N. Richardson, *The Iliad: A Commentary*, Volume VI: Books 21-24 (Cambridge University Press, 1996), p. 243. See Gantz (1993), pp. 501f. Euripides' revision in *Phoenician Women* keeps him in the city through the attack and successful defense, with both his sons dead, leaves little likelihood of the royal funeral that *Il.* 23.679f mentions in passing as if familiar to its audience. In fact, in the aftermath of the battle that saves the city Euripides' Creon, with power (ἀρχαί) granted him by Eteocles, decrees exile for the blind ex-king, as if bereavement of sons and mother-wife was not enough to make him pathetic (*Phoen.* 1585-1994). Antigone, rejecting marriage to Creon's son Haemon, will join him in exile (*Phoen.* 1672-1692 cf. the sung duet 1710-1742). *OC* picks up from there...

In *OC* blind Oedipus blunders his way down the Attic slope of Cithaeron to suburban hills by the village of Colonus, where Sophocles' posthumous *OC* is set, of which we have already seen a lot. Orestes, chased by Erinyes, arrives in a fugitive hurry at Ares' Hill within the city, in Aeschylus' *Eumenides* and—according to three of his plays, *Electra*, *IT*, and *Orestes*—in Euripides. Sophocles' *OC* makes grim fun of this in something Creon says to Theseus: that the Areopagus would never allow someone like sinner Oedipus to settle in Attica (*OC* 947-950). Nevertheless a *mother-killer* like Orestes may visit!

Let us take a final, closer look at Erinyes in these theologized legends. In Sophocles' posthumous *Oedipus* the title character arrives—blindly, unwittingly, and after extended aimless wandering and shunning—among Furies on ground sacred to them. He finds himself among dread divinities invisible not only to himself, who cannot see anything or anyone, but also to his guide Antigone, and to the Attic Stranger who tells him that he is occupying a place tabu to tread. The space belong to “Eumenides” whom the native informant calls Daughters of Earth and (masculine) Darkness, Σκότος (*OC* 40). Oedipus' trespass replicates his innocent sins of patricide and radical incest. The first theological paradox in this play is that he virtually becomes one of these goddesses whose *father* is Darkness as against the parthenogenesis of Aeschylus' Daughters of (feminine) Night, *Nyx*. The *euméneia* that Theseus ascribes to Oedipus at *OC* 631 hints strongly at this merging of identities; then from a seat at the margin of the Furies' ground his terrible malediction of his son Polyneices reinforces the thought.

In contrast, *Furies* come to *Orestes* at the end of *Libation Bearers* and in the play *Orestes*. They are invisible *except to him*. He may, however, hallucinate his sister Electra as one, for she may be a *kōphon prosōpon* in the exodos of *Libation Bearers*, whereas Electra is certainly on stage when the Orestes of *Orestes* asks her in Episode 1 for bow and arrows—perhaps equally invisible?—that he has from Apollo.

Aeschylus' play that we name *Eumenides* displays on a wheeled-out tableau hideous Gorgon-, Harpy-, bloodhound-like Erinyes who have *visibly* surrounded Orestes at the Delphic Omphalos. They will pursue him to Athens for the second prologue of the play that he himself speaks and its second parodos, during which they may again surround him. Late in the play, of course he and they will exit in different directions, thanks to Athena's vote, then to her persuasion.

We return to “Oedipus at Colonus,” scene and play. In *OC* Poseidon's son Theseus intervenes to rescue the exiled, deposed king of Thebes and his daughters in a district also sacred to that god. However, *Apollo* has given Oedipus clear instructions about the end of his earthly life. Sophocles' reverence for enigmatic Apollo—hardly love or even admiration—is

apparent to the end. In *OT* he was Loxias, but here his *thesphata* come clear in this play, where he is consistently called Phoebus.

In Aeschylus, however, and subsequently in Euripides, *Athena* by her casting vote frees Orestes. Apollo cannot! The younger poet in particular has neither love nor reverence for Apollo, real though his power and interference in human affair may be. This is nowhere more obvious than in his *Orestes*. In fact, Phoebus doesn't look too good, imperious though he is, in Aeschylus' play that we know as *Libation Bearers* (*Choēphoroi*) but that Aristophanes in *Frogs* calls *Orestes*.

Sophoclean Oedipus' exhibits a uniquely strong will. He insists upon autonomy vis-à-vis gods and prevails in *OC*. Since they cannot beat or bow him, they invite him to *join* them. Back to Orestes: In Sophocles' *Electra* the self-starting avenger of Agamemnon asks Apollo not *what* to do (he already knows the "what") but *how*. In contrast, Euripidean Orestes in all three plays where that prince appears is the god's plaything. Euripides has scant regard for royal legitimacy, even less for revenge, and none whatever for Apollo. He dramatizes agonized subjection, supremely in *Orestes*, which erupts into godawful violence, taking a lead and a plan from what a god has commanded. *This* Orestes' violence is not strong but weak. He bravely holds a sword, apollonian weapon and doubtless the same one he used to kill his mother, at sweet Hermione's throat in the exodus sequence! Such weakness may have belonged to the same playwright's Oedipus in his *Oedipus*. His Oedipus is not so grandly willful as to blind himself. I'd love to know the Euripidean circumstances of (a) the slaying of Laius and (b) the confrontation with the Sphinx, both parts of essential background. Both *must*, I think, be backstory here, perhaps told by prologist Oedipus himself. (On the other hand, I find it hard to believe that Euripides dramatized Oedipus-versus-Sphinx on stage, as has been suggested.) Backstory to *OC* includes knowledge of the incestuous marriage and procreation, which Oedipus disowns as *his* will, and actions of the two sons that were its issue, whom he *willfully*, repeatedly dooms—as a god can.

Phoebus' divine aloofness and enigmatic forecasting/warning pervade Sophocles' oeuvre.³³ his Apollo shows begrudging respect for a rare Oedipus—Sophocles' heroizing one.

³³ Apollo himself has licensed Orestes in the backstory to Sophocles' *Electra*. The god's Theban μάντις Teiresias appears in *Antigone* and *OT*. Achaean Calchas has an important off-stage role in *Ajax* (745-761; cf. 792-822), Trojan Helenus in backstory to *Philoctetes* 603-621). In *Trachinian Women* we see Deoaneira holding and probably re-reading a orphetic δέλτος (46-48) that contains μαντεῖα of unspecified source (77f). The relationship of these to ones that Heracles himself had from Zeus (1159-1171); however, former suggest the written oracles that the Delphic priesthood transcribed for θεῶποι at Delphi. Apollo himself also has predicted his mysterious future to the blinded, exiled ex-τύραννος, ex-βασιλεὺς Oedipus (*OC* 86-105; cf. 1459-1462/1508-1515).

Though Sophocles hardly loves the Delphic Lord, he respects him to the end. His posthumous retrospective Oedipus ends his cursed mortal existence on Attic ground, whence he joins the gods (whether those above or those below, only Theseus and Sophocles know), whereas Orestes' persecution only ceases there. If only after an atoning (?) one year's sojourn in Arcadia that Apollo *ex machina* decrees at *Or.* 1643-1647 and the visit to Athens for trial and acquittal (1648-1652) Euripides' prince returns to Argos to reign as 'happily ever after' as the psychically shattered matricide (of his *Electra* and the first third of *Orestes* can, to rule over Argives who wanted him dead. It seems no accident that the very last time that this playwright brings Irestes on stage, in a reprise of his role in the *Telephus* decades before (438 BCE), he is a passive, instrumentalized infant, in that case not merely a pathetic prop for Iphigena's and their mother's pitiful appears to Agememnon to spare his daughter's life (*IA* 1117-1252, particularly at 1241-1248).³⁴

Well may one ask: Has Euripides designed *his* pathetic Oedipus in his late extant *Phoenissae* in his passivity and weakness to anticipate the initially weak Orestes of the *Orestes* that was staged within the next two or three years? Does Sophocles suggest, inversely, that his autonomous Orestes resembles his Oedipus? He gives *his* Oedipus power to curse, the younger poet gives his post-matricide Orestes no agency at all until he is cheered up by the chance to repeat his glorious act of killing one of Leda's female hatchlings by assassinating a second one! Although the Sophoclean Orestes does not show a defiant "heroic temper" like his sister, like Ajax or Antigone, Heracles or Philoctetes, for that is transposed to his sister, this Orestes is nevertheless poised, not unlike Sartre's Oreste, to take his "flies" with him.

A Sophoclean hero has no need for gods either to console or condone him. Of they coopting him, on the other hand, that is all right: Although at the end of *Trachinian Women* Heracles' fate is left in suspense, the audience know from Attic cult and from visual art that he will ascend to Olympus. A Euripidean anti-hero, in stark contrast, is made worse by this or that abusive deity. The usual suspects include not the more appealing, almost philanthropic Delian Apollo, Athens' ally, but the supercilious Pythian one, patron of Athens' enemies.³⁵

³⁴ Euripides' first and last "Orestes" may in fact be as a helpless baby, however realized in the Theater of Dionysus, since none of the lost plays likely to have been staged before the tetralogy of 438 BCE seems at all likely to have included him in its cast. On the *Telephus* see Collard and Cropp, *Euripides* VIII, pp. 185-223. The use of the threatened baby prince whom Aristophanes twice parodied (in the 1st Episode of *Acharnians*, the Prologos of *Lysistrata*) seems Euripides' *coup de théâtre*.

³⁵ This is not the place to argue this. I merely contrast the glamour and glee that Δῆλιος and his sister Δηλία perennially shared with mortals on their birth island ("Homeric" *Hymn to Apollo* 146-164) with the grimness of Πύθιος. His sister Artemis is pushed to the

CONCLUSION

Responding to Aeschylus' dialectic between divine causation and human will in the *Oresteia* and possibly in his Theban trilogy, his successors took different paths in dramatizing mortals' plight.

For Sophocles human greatness lies in independent will, manifested though it is in Oedipus on the one hand, whose unbowed will compels gods to acknowledge its autonomy, (as do Ajax and Philoctetes) and Orestes, on the other, whose will (like Antigone's) coincides with gods' purpose but is not determined by it. Orestes will recover his ancestral kingship without more fuss than a couple of well-planned and smoothly executed vindictive *phónoi*. He uses Apollo's license to employ *dólos* with stunning efficiency, for example, in the Paedagogus' sensational fiction about the Pythian Games, and we may expect that Agamemnon's son will sit proceed to occupy his father's throne without compunction. All have their revenge; but the Colonus Eirpus enjoys, though it is joyful, vindication.

For Euripides human excellence is to be human and to pity mortality and acquiesce in mortals' weakness. To vindicate oneself by direct violence (Orestes) or by curse (Oedipus) is catastrophic and self-destructive. Euripidean gods do what gods do (above all Leto's children). Mortals may only resist by being better, wiser than they instead by meeting them on that amoral no-man's land where Sophocles' protagonists operate. No apotheosis or happy ending is in store for the younger playwright's ultimately passive patricidal killers (who include a Heracles deranged by righteous wrath). His Orestes is pathetic and regretful or (in *Andromache*) as villainous as Aegisthus ever was but more cowardly. His heroes are stung by that moral conscience which Sophocles' counterparts never seem to feel and which the gods of neither ever show. Euripides' sad, battered Oedipus attains no Colonus that will revere him with awe, his weak, contemptible Orestes regains a "home" and throne in an Argos that hates him. Euripides invites his audience to pity more than to fear, if we understand to fear as *σέβειν*.

margin and his Πυθία becomes an enslaved mortal woman whom we meet at the beginning of Aeschylus' *Eumenides* and whom the god has made the foster mother and perhaps wet nurse to his bastard Ion in the *Ion* (41-49 and 1324-1363). His "Crisan" priests are shanghaied Cretan voyagers who will never see homes and dear ones again, whom he pays off with material benefits (*Hymn* 388-544).

OREST AUF KOLONOS—NICHT! (WECHSELSEITIGKEIT
ZWISCHEN TEXTEN, ZWISCHEN MYTHEN)

Zusammenfassung

In vorhandenen Tragödien des 5. Jahrhunderts v.Chr. behandeln alle drei grosse tragische Dichter Athens dynastische Geschichten des Vatermörders Ödipus von Theben und des Muttermörders Orest von Mykenä-Argos.

Vor, zu, und nach seiner hochkonsquenten Untat hatten diese beiden Königsöhne parallel laufendes Leben, von Geburt und Kindheit, ja frühester Kindheit, über die Tötung eines Elters—ob eines gar unbekannten oder eines allzu bekannten—bis zum Strafoxil und Nachwirkungen. Unterschiede dazwischen sind oftmals Verkehrungen. Das alles bestand besonders in den Varianten welche die respektiven Dramatiker entweder auswählten oder frei erfanden.

Aus spätem *Orestes* des Euripides und Sophokles' posthumem *Ödipus auf Kolonos* (OK) taucht ein unerforschter Kontrapunkt auf, der sowohl „Intertext“ als auch „Intermythos“ verwob.

Der Ödipus und der Orest waren in Dynastien hinein geboren, die unter je einem Fluch standen, aus Eltern die unter großer Belastung waren. Der Vater des Ödipus wollte keinen Sohn zeugen, während die Mutter Orests ihren ersten Mann und derer männliches Kleinkind verloren hatte (nach Euripides *Iphigenie in Aulis*) weil Agamemnon die beiden *getötet* hatte, damit er sie heiraten vermöchte—die ihm doch 2-3 Töchter und einen späten einzigen Sohn Orest gebar.

Beide werden ganz jung aus Heim und Heimat entfernt, in *de facto* Exil: neugeborener, verstümelter Ödipus mit drei Tagen von seinen Eltern ausgesetzt um zu sterben, obwohl er auch Kothauron gerettet wurde und in Korinth aufwuchs. Ein sehr Junger von seinem Mutter (Aischylos), mit etwa elf Jahren von Schwester Elektra (Sophokles) oder von einem dem Agamemnon getreuen Diener (Euripides) wurde Orest nach Phokis zu Onkel Strophios gesandt. Daher wurde jeder bei Pflegeeltern großgezogen. Diese Verwandtschaft verstand zwar Orest, Ödipus aber nicht.

Jeder wuchs als königlicher Erbe, der Thebaner mit falscher Annahme über das „in welchem Königtum“ und das „Wem nachzufolgen“, der Argiver mit Hoffnung die Thronfolge anzutreten, in verspäteter Folge nach seinem erschlagenen, zu rächenden Vater Agamemnon. Orest brauchte nur einen Usurpator hinzurichten damit er sich die Throne freimachte. Im Gegensatz dazu mußte Ödipus dies durch lang unbewussten Vatermord. Jeder wurde nach legitimer Erbrecht βασιλεύς, jedoch Laios' Sohn war als solcher verstanden erst wenn er nicht allein als Königs- sondern als Vatermörder erkannt wurde, nachdem er etwa auf zwei Jahrzehnte als Ausländer und so nur τύραννος gedacht worden war. Wie im Sophokleischen *Ödipus Tyrannos* (OT).

Nachdem das delphische Orakel entweder ihn im voraus kundtat (Ödipus) oder ihn eindringlich befahl (Orest), der junge Prinz sollte ein Elter töten, floh jeder aus dem Land worin er aufgewachsen war in sein Geburtsland zurück. Um der apollonisch-

hen Prophezeiung zu entgehen, wanderte, hummelnd, der geglaubte Korinther nach Theben; der Argiver aber ging zweckgemäß gerade nach dem Argos seiner Vorfahren.

Am Zielort hatte jeder der beiden kontrastierende Beziehung mit dem Elter das er *nicht* töten wurde. Dem Ödipus wurde seine unerkannte *Mutter* Jocasta zu Weib von den Thebanern verliehen — seinem Vater noch weitere Schande. *Seinen* Vater Agamemnon rächte Orest, dessen rachsüchtiges Geist ihm Kraft wahrscheinlich verlieh (Aischylos, vielleicht Sophokles, doch keineswegs Euripides).

Die beiden jungen Heroen litten gespannte Verkehr mit Erinyen. Eine davon oder mehrere spielen eine Rolle, deren Stelle Orests Schwester Elektra vertrat (Aischylos möglicherweise, wie auch Euripides; sicherlich Sophokles). Die Prinzessin ihren Bruder sporte ihn an, die Mörderpaar des Vaters Agamemnon zu morden. Nach dieser Leistung aber verfolgten ihn diese grausamen Göttinnen und drängten. Doch nicht im Sophokleischen *Elektra*!

Jeder gewinnt eine Schwester für Verbündete, Orest früh (Aischylos, zweimal Euripides, Sophokles), und Ödipus spät, eine *Töchter*-und-Schwester (Euripides), oder ein Paar davon (Sophokles' *OK*). Der letztere hatte zwei *Söhne*-und-Brüder, die seinen *Vater*-und-Bruder beleidigten (Sophokles, vielleicht Euripides; ?Aischylos) und vertrieben ihn ins Exil: Es macht nichts das der τύραννος ein Strafexil für den Königsmörder des Laios erklärt hatte (nach *OT*).

Nur einen Pflegebruder hatte Orest, jedoch ihm sehr eng verbunden: den Vetter und Komplizen Pylades.

Ödipus, der von sich selbst geblendete (Aischylos, Sophokles) oder von anderen (Euripides in seinem verlorenen *Ödipus*), sah gar nichts mit Augen—bis ihm das Zweites Sehvermögen von den Göttern gewährt worden war (gegen Ende des *OK*). Andererseits sah Orest, der verrückte (Ende der *Choephoroe*) oder der wannsinnige, halluzinierende (*Orestes*), Orest zu viel: Erinyen, die niemand anders überhaupt sehen konnte. (Wenn Elektra als quasi Erinys vielleicht wahrgenommen wurde, wie z.B. im *Orestes*, ist dies etwas anders.)

Der kaum geheime Mord eines *Elters* trieb jeden, nun als Erwachsenen, in ein zweites Exil, diesmal Strafexil, das ihn nach Athen bringen wurde: Ödipus nach vorstädtischem Hügelland (Sophokles), Orest in die Stadt hinein, zum Areiopagos (Aischylos und dreimal Euripides).

Als Flüchtling wiederholte Ödipus seine unschuldige jedoch entweihende Sünde. Er wußte nicht dass er Tabugrund der Erinyen betrat. Während diese Strafgöttinnen Orest bewußt eingreifen, d.h. nach ihm liefen, tappte der Blinde auf ein bedrohliches τέμενος. *Er ging zu ihnen!* Überdies wurde er selber fast eine Erinys, wie er beim Mord eines verfluchten Übeltäter gewesen war, den er zudem für den beabsichtigten Kindsmord an ihm selbst bestraft hatte. Eine Erinys war er wider seine nicht kindlichen Söhne, unbrüderliche Brüder. Die εὐμένεια des Ödipus, worauf Theseus nicht verzichten wollte, erinnerte an den verhüllenden Namen jener Göttinnen, Εὐμένιδες, den wir von Aischylos kennen.

Nach *OK* schritt Theseus ein, um Ödipus und dessen Töchter zu retten, d.h. der athenische Sohn Poseidons der auch heiligen Grund in der Nähe besaß. Apollo aber ist eben so wichtig im *OK* wie im *OT*, weil dieser oGtt dem Ödipus klare Anweisungen über das Ende seines irdischen Lebens erteilt hatte. Im Gegensatz war Athena am wichtigsten für Orest, den Phoibos in grossen Schwierigkeiten gezwungen hatte, den die Schwester Apollon von Schuld freisprach. Ihr olympische Bruder vermag dies nicht.

Der einzigartig starke Wille des sophokleischen Ödipus, der auf seine Autonomie die er der Götter zum Trotz beharrte, setzte sich ihnen entgegen durch. Da Götter ihn—den Mann, dessen Wille—überwältigen nicht können hatten, forderten sie ihn auf, zu ihnen überzugehen. Leider aber verblieb das euripideische Gegenstück nur Zielscheibe, wie, noch machtloser, der Orest des jüngeren Dramatiker, ein Spielzeug Apollos war. Der Orest des Sophokles, der rachsüchtige Selbstanlasser, hatte bei Apollo gefragt, nicht ob er seine Mutter (und Aigisth) überhaupt erschlagen sollte, sondern wie er die Untat machen dürfte. Euripides, der wenig Rücksicht auf königliche Rechtmäßigkeit je zeigte, noch weniger auf Rache, und gar keine auf Apollo, brachte gequälte mortale Unterwerfung auf sie Bühne, wahrscheinlich in seinem vorangegangenen *Ödipus*, höchstens im späten *Orestes*. Obwohl die göttliche Unnahbarkeit und rätselhafte Enthüllungen Apollos das Oeuvre Sophokles' erfüllen und dessen tragischen Figuren bis allzuspät verwirren, gewährte der Gott dem herioschen Ödipus des *OT* und des *OK* widerwillige, endlich respektvolle Achtung.

In Attika endet, ja vollendet Ödipus seine mortalische Dauer, damit er der Gessellschaft der Götter—ob der himmlischen oder der unterirdischen, wissen allein Sophokles und der Heros selber—beitrat. Dort hörte für den euripideischen Orest nur die Verfolgung der Erinyen auf— *nur*, da er in ein Königtum Argos zurückkehren muß, wo er über einem Volk herrschen wurde wovon die Mehrheit ihn tot wünschte, wo er in einem Königsschloß so „happily ever after“ leben wurde wie ein psychisch zerrütteter Muttermörder könnte.

Hat Euripides seinen mitleiderregenden Ödipus des *Phoinissai* (und möglicherweise erstens in seinem *Ödipus*) konzipiert als Nachfolger des früheren Orests (*Elektra*) und als Vorlage für den Orest seines *Orestes*, die beiden letztlich ganz widerstandslos den Göttern entgegen; Sophokles, seinen Orest (*Elektra*) entworfen, wie seinen früheren (*OT*) und späteren (*OK*) Ödipus, als eigenwilligen, autonomen Mensch?

Keywords: Oedipus, Orestes, Aeschylus, Sophocles, Euripides, Intertext, Myth, Curse, Erinyes, Apollo.

Мирко Обрадовић
 Филозофски факултет
 Универзитет у Београду

ПОДАЦИ О МИТУ И ДРУГИМ ОБЛИЦИМА КОРУПЦИЈЕ У ПЛУТАРХОВИМ ЖИВОТОПИСИМА КИМОНА И ПЕРИКЛА

АПСТРАКТ: Рад је посвећен Плутарховим *Животописима Кимона и Перикла* и подацима о миту и корупцији који се могу пронаћи у овим делима. И Кимон и Перикле су, према Плутарховом суду, били беспрекорни у том погледу и означени су као поштени и непоткупљиви. Због тога је, наизглед, необично што су и један и други били предмет оптужби за примање мита и друге коруптивне радње. У раду се разматра и да ли су, опет, Кимон и Перикле, сваки на свој начин и на основу својих могућности, а због сопствених интереса, радили на „кварењу” народа и његовом подмићивању. На подмићивање народа и куповину његове наклоности би се такође могло гледати као на коруптивну делатност својствену политичарима у различитим епохама, па тако и онима у демократској Атини V века пре н. е.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Плутарх (око 46. – око 125. године н. е.), *Ујоредни животописи*, Кимон, Перикле, Атина, мито, корупција, политика, поштење у политици.

I

Плутарх из малене Херонеје у Беотији (од око 46. до око 125. године н. е.), без сумње је један од најплоднијих и најдрагоценијих античких писаца. Његови *Ујоредни животописи* и по тематици разноврсни есеји сабрани у *Етичком зборнику* права су ризница знања о грчко-римском свету из угла једног полихистора, философа и биографа. Захваљујући свом енциклопедијском знању и многоструким интересовањима, Плутарх је од заборава сачувао, цитирајући

их у својим радовима, многе прозне писце, песнике, философе, историчаре, чија су дела изгубљена још у антици. Такође, као етичар коме је трагање за оним што је ваљано и исправно у поступцима људи од посебне важности, Плутарх је необично драгоцен за разумевање хеленског духа и оних вредности које су у складу с моралним начелима људи у старини. Зато и када је реч о миту и корупцији у Атини класичне епохе (V–IV век пре н. е.), Плутарх је један од писаца који се као извор информација не може изоставити, иако живи и ствара вековима после „златног века” атинске демократије. Без његових *Животописа* чак осам чувених атинских државника V и IV века пре н. е. (Темистокле, Аристид, Кимон, Перикле, Никија, Алкибијад, Демостен и Фокион), наша знања о овом најчувенијем периоду старе атинске историје била би знатно оскуднија. У претходном броју овог часописа обрађени су Плутархови *Животописи Темистокла* и *Аристиде*, водећих атинских политичара из првих деценија демократије и времена Персијског рата, и подаци који се односе на мит и корупцију у овим списима.¹ Показано је колико су Плутарху значајни подаци који се тичу поштења у политици његових јунака, стављања општег добра испред личних интереса, политике „чистих руку”, филантропије и испуњавања дужности према отаџбини и суграђанима. Зато су честитост и неупрљаност аферама и рад за опште добро особине државника које Плутарх често ставља испред свих других. Он је, међутим, познат и као писац који не скрива информације које могу да угрозе углед и статус личности којима је посветио биографије. Податке тог типа који се тичу оптужби за мито и корупцију пронашли смо, прибележили и анализирали у Плутарховом *Животопису Темистокла* (очекивано), али и у његовом *Животопису Аристиде* (мање очекивано).² Приписали смо их највећим делом конфликтној традицији коју је следио Плутарх, закључивши да такви подаци не значе да је он заиста и веровао у кривицу својих јунака у сваком појединачно наведеном случају. Сличне „конфликтне епизоде” и информације о миту и корупцији у које су укључени водећи политичари а које, по правилу, потичу из извора који нису сачувани или су до нас стигли само у фрагментима, могу се наћи и у готово свим другим Плутарховим биографијама грчких и римских државника. Оне често служе писцу да потврди или доведе у сумњу исправност поступака својих јунака, али су и драгоцене сведочанство о приликама у друштву тога времена и односу грађана према таквим

¹ М. Обрадовић, Подаци о миту и другим облицима корупције у Плутарховим *Животописима Темистокла* и *Аристиде*, *Зборник Мајнице српске за класичне студије* 20, 2018, 137–163.

² *Исто*, 144–150, 153–155.

појавама и њиховом санкционисању. Ниједно друштво није отпорно на појаве мита и корупције, па тако ни Атина класичне епохе, а све то је морало оставити траг у делима тако савесног и доследног писца какав је, нема сумње, био Херонејанин Плутарх.

Остављајући сада по страни *Животойис Темистокла* и *Животойис Арисџида*, преостаје да се анализирају још четири Плутархове биографије атинских политичара из времена када је атинска демократија била у свом највећем успону, у епоси тзв. *џениџеконџа-еџије*, периоду од приближно 50 година између Персијског и Пелопонеског рата, као и у току Пелопонеског рата, када ће сам ток рата и његове непредвидљиве ђуди атинску демократију и хеленски свет ставити на велика искушења. Занимљиво је да смо и ту, баш као и у случају Темистокла и Аристида, у прилици да непосредно суочимо животописе и каријере државника који су и у практичној политици углавном били супротстављени, па тако наспрам Кимона неизоставно стоји Перикле, а наспрам Никије Алкибијад. Зато ћемо на овом месту најпре анализирати податке о миту и корупцији у Плутарховим *Животойисима Кимона* и *Перикла*, а у наредном делу оне у *Животойисима Никије* и *Алкибијада*. Преостаје још да се у последњем наставку овог рада позабавимо и биографијама два велика атинска државника IV века пре н. е., а такође и политичка супарника, Демостена и Фокиона.

II

Плутархов *Животойис Кимона* има неке занимљиве и готово јединствене карактеристике у поређењу с осталим његовим упоредним животописима. Он је, најпре, по обиму далеко најкраћи од свих Плутархових *Животойиса* славних Атињана. Запрема само деветнаест (19) поглавља, што је далеко мање у односу на опсежну биографију римског војсковође Лукула, с којим се атински Кимон непосредно пореди (*Животойис Лукула* има чак 43 поглавља!), али је такође и знатно мање у поређењу са животописима осталих атинских државника V века пре н. е. којима је Плутарх посветио засебне биографије: *Животойиси Перикла* и *Алкибијада* имају по тридесет и девет (39) поглавља, *Темистокла* тридесет и два (32), *Никије* тридесет (30), а *Арисџида* двадесет и девет (29). Али и од тих деветнаест поглавља *Животойиса Кимона*, прва три се тичу историје Плутархове родне Херонеје у Беотији и изношења Лукулових заслуга за тај грчки град, као и уводних поређења Кимона и Лукула, а тек са четвртим поглављем почиње стварно излагање живота Кимона, Милтијадовога сина. Уочљиве су такође и извесне празнине у *Животойису Кимона*,

и то не само у опису Кимоновог одрастања и раних година пре ступања на политичку сцену, већ и у излагању Кимонове политичке каријере, и то баш у његовим најбољим годинама, када се налазио на врхунцу славе и угледа као политичар и војсковођа, отприлике између освајања Скира и битке код Еуримедонта, што је период од приближно једне деценије (475–466. год. пре н. е.). Ако би се разложи за овакав Плутархов поступак тражили у изворима који су писцу били доступни, онда би се они можда могли најпре наћи у чињеници да Кимонова политичка каријера није добила неко значајније место у делима Херодота и Тукидида, великих историчара класичне епохе: пада временски исувише касно да би се нашла у опису Херодотове *Историје*, а опет исувише рано да би добила одговарајућу пажњу у Тукидидовој *Историји Пелопонеској рати*. Треба, истине ради, рећи да Херодот само два пута поименце спомиње Кимона (за разлику од његовог оца Милтијада и других Кимонових предака), а Тукидид тек мало више од тога, укупно пет пута (све наравно у првој књизи у опису *пелопонеског ратног периода*). Занимљиво је, с тим у вези, да Плутарх у свом *Животопису Кимона* уопште не цитира Тукидида, иако то радо и често чини у биографијама других атинских државника V века пре н. е., Темистокла, Аристиде, Перикла, Никије, Алкибијада.³ Потребно је нагласити и да је Плутарх за свој *Животопис Кимона*, као уосталом и за све друге биографије славних Грка и Римљана, користио разноврсне изворе, у распону од историчара и филозофа до песника и беседника, и да се релативно мали обим ове биографије не може објаснити само недостатком изворног материјала.⁴ Већину наведених и цитираних Плутархових извора за *Животопис Кимона* чине савремени писци, који, нажалост, нису данас сачувани и познајемо их само у оскудним фрагментима. Међутим, неке од тих савремених аутора који се могу уврстити у жанр грчке мемоарске литературе V века пре н. е., попут песника, али и прозног писца, Ијона с острва Хиоса или писца Стесимброта с острва Тасоса, Плутарх цитира у *Животопису Кимона* чак три или четири пута.⁵ Ијон је

³ Упор. нпр. M. Hoes, *The Peloponnesian War: Sources other than Thucydides*, in A. Rengakos, A. Tsakmakis (edd.), *Brill's Companion to Thucydides*, Leiden – Boston 2006, 672 с нап. 21.

⁴ Плутарх поименце наводи седамнаест (17) различитих писаца, којима извесно треба придодати и историчаре Херодота, Тукидида и Теопомпа, а вероватно и још неке прозне писце, чак иако они нису изричито споменути у биографији. За кратак, али и одличан преглед писаних извора које је Плутарх користио или могао да користи за свој *Животопис Кимона*, упор. R. Flacelière, *Plutarque. Vies*, Tome VII, Cimon-Lucullus, Nicias-Crassus, Paris, Les Belles Lettres, 1972, 6–11, а такође A. Blamire, *Plutarch, Life of Kimon*, London 1989, 4–10.

⁵ Из Ијона (*FGrHist* 392) доноси три цитата (Plut. *Cim.* 5, 3; 9, 1–6; 16, 8 = *FGrHist* 392, F 12–14), можда баш из његовог најважнијег прозног састава *Скице с његовог живота* (Ἐπιδήμιαι), иако Плутарх не наводи изреком појединачна Ијонова дела. Стесимброта

доносио занимљиве анегдоте из својих сусрета с познатим људима (Софокле, Сократ, Кимон, Перикле) и веома позитивно писао о Кимону, а свој суд о квалификацијама Ијона у вези с оценом понашања атинских државника Кимона и Перикла (овај Кимону даје очигледну предност у односу на Перикла), Плутарх јасно изражава и у *Животопису Перикла*.⁶ Стесимброт је, опет, био веома критичан према водећим атинским политичарима онога доба, а нарочито према Периклу, док је према Кимону изгледа имао блажи став, иако је управо овај, после дуге и тешке опсаде, заузео његов родни Тасос.⁷

Ако, наизглед, није сасвим јасно зашто је *Животопис Кимона* по обиму најкраћи од свих Плутархових биографија славних Атињана, далеко су, с друге стране, јаснији разлози због којих је Плутарх уопште одлучио да Кимонову биографију напише и укључи је у своје *Упоредне животописе* истакнутих Грка и Римљана. Плутархов *Животопис Кимона* дат је у пару са *Животописом Лукула* и писац већ у уводу (прологу) у Кимонову биографију (Plut. *Cim.* 3) наводи разлоге зашто су баш ова два државника вредна поређења. Те разлоге и сличности разматра и сумира и у завршним поређењима (*synkriseis*) својих јунака (Plut. *Comp. Cim.-Luc.*). Истиче да су и један и други, пре свега, били одлични ратници и да ниједан Хелен пре Кимона, Милтијадовога сина, и ниједан Римљанин пре Лукула није ратујући против варвара продро до тако далеких земаља, остављајући по страни путовања и подвиге Херакла, Диониса, Персеја или Јасона која сежу у давна херојска времена.⁸ Али, наставља Плутарх, заједничко Кимону и Лукулу је и то „што им је војевање остало недовршено, јер су и један и други свога противника, додуше, ослабили, али га ни један ни други нису сасвим уништили. Осим тога, највећа сличност у обојице примећује се у томе што су у својој гостољубивости и у својој љубазности (περὶ τὰς ὑποδοχὰς καὶ τὰς φιλανθρωπίας) према другим људима били издашни и расипни, а у свом начину живота весели и разуздани”.⁹ Слично Плутарх вели и у завршном

(FGrHist 107) Плутарх цитира четири пута (Plut. *Cim.* 4, 5; 14, 5; 16, 1; 16, 3 = FGrHist 107, F 4–7) и то све из његовог трактата *О Темистоклу, Тукидиду и Периклу* (Περὶ Θεμιστοκλέους καὶ Θουκυδίδου καὶ Περικλέους), који користи и у другим биографијама знаменитих Атињана V века, а у коме овај критикује Темистокла и Перикла, а хвали Кимона.

⁶ Упор. Plut. *Per.* 5, 3–4. О Ијону са Хиоса, његовој политичкој припадности и књижевној заоставштини, вид. радове сабране у V. Jennings, A. Katsaros (edd.), *The World of Ion of Chios, Mnemosyne* Vol. 288, Leiden – Boston 2007.

⁷ О карактеристикама и политичкој позадини Стесимбровог списка *О Темистоклу, Тукидиду и Периклу*, упор. нпр. најновији рад F. Pownall, *Politics and Pamphlet of Stesimbrotus of Thasos, Mouseion* 17 Suppl. 1, 2020, 125–149.

⁸ Plut. *Cim.* 3, 2.

⁹ Plut. *Cim.* 3, 3 (прев. М. Н. Ђурић, *Плутарх, Атински државници. Избор из Упоредних животописа*, Београд 1950, стр. 100–101).

поређењу (σύγκρισις) ових државника, дајући ипак јасну и недвосмислену предност Лукулу као војсковођи над Кимоном.¹⁰

Оно што, међутим, одмах привлачи пажњу је то да Плутарх већ у уводу наглашава и неке рђаве особине својих јунака, као што су расипност и разуздан начин живота – истине ради, Кимон, Милтијадов син, ове особине показивао је више у млађим данима, а Лукул у старости и зрелим годинама. И један и други су своје велико богатство трошили на приређивање ручкова и гозби на које су позивали своје суграђане. Расипност свакако није добра особина за једног државника, чак иако налази оправдање у гостољубивости и човекољубљу, а разузданост је то још и мање. Плутарху је веома важно да његови јунаци покажу уздржаност и здраву памет (σωφροσύνη) и самоконтролу (ἐγκράτεια) када су у питању могућа искушења у вези с новцем, луксузом, сексом и другим сличним изазовима којима водећи политичари и војни заповедници могу често бити изложени.¹¹ Јер, недостатак пристojности и самоконтроле може да води „кварењу” и у другим стварима, а посебно када се односи на давање и примање мита и сличне коруптивне радње. Када је, међутим, реч о моралним врлинама јунака чије животе пореди, чини се да је Кимон ту несумњиво у предности у односу на Лукула. Кимонова разузданост и екстраваганција коју је показивао у младићким данима мање је, ипак, за осуду, сматра Херонејанин, од Лукуловог луксузног вођења живота у политичкој пензији и у последњим годинама живота.¹² О Кимоновој дарежљивости и гостољубивости Плутарх детаљно говори и у 10. поглављу *Животописа Кимона* (Plut. *Cim.* 10), што се ипак не може поредити с описима Лукуловог претераног расипништва, које се огледало у неумереним пијанкама, лакоумним забавама, изградњи купатила и раскошних летњиковаца и вртова оријенталног стила, из *Животописа Лукула* (Plut. *Luc.* 39–41).¹³ Све то на леп начин сумира и у завршним поређењима када дословно вели да „ни трпеза Кимонова не може се упоредити с трпезом Лукуловом – демократска и гостољубива са раскошном и сатрапском” (Plut. *Comp. Cim.-Luc.* 1, 5). Херонејанин, међутим, налази оправдање за овакве Лукулове поступке у старости и на тај начин као да додатно показује зашто су

¹⁰ Plut. *Comp. Cim.-Luc.* 3.

¹¹ Плутарх је, наравно, свестан да су љубав према новцу и луксузу „болести које су заједничке свима”. Упор. нпр. Plut. *Cat. Mai.* 18, 4–5, такође Plut. *Comp. Nic.-Crass.* 1, 4.

¹² Упор. Plut. *Comp. Cim.-Luc.* 1, 2–3.

¹³ Лукулови вртови (*horti Lucullani*) били су на гласу у антици, а о Лукуловом претерано раскошном животу у позним годинама и по завршетку политичке каријере Плутарх расправља и у спису *Да ли ситарац треба да се бави државним пословима* (*An seni respublica gerenda sit*) у оквиру свог *Етичког зборника* (Mor. 785F–786A, 792B–C).

Кимон и Лукул слични један другом и вредни поређења.¹⁴ Полазећи од тога да људи по својој природи нису ни добри ни лоши, Плутарх управо у уводу свог *Животописа Кимона* доноси основно начело којег се треба држати у приказу живота неке личности: „Како је тешко, а можда – боље речено – и немогућно, приказати живот неког човека тако чист да му нема замерке, зато праву истину треба, као какву верну слику, потпуно нацртати само с њене лепе стране. А што се тиче погрешака и мана које у његову раду долазе из какве страсти или из политичке нужности, морамо их више сматрати за слабости ове или оне врлине неголи за дела злобе и пакости, па стога их ни у историјском приказивању не треба истицати с брижљивом тачношћу него с извесном обазривошћу према људској природи, кад она ниједно добро не рађа као сунце чисто и ниједан карактер тако савршен да му се ни за шта не би могло приговорити”.¹⁵ Та идеја да су „погрешке и мане заправо слабости врлине” показатељ је Плутархових добрих намера и тежње да се из моралних разлога истакну добри и поучни примери, а не да се сакрије истина или прекроји историја.¹⁶

Говорећи опет о Кимону и Лукулу, Плутарх истиче њихову аристократску природу, наглашавајући да се, као неко опште место у политици, аристократске природе (αἱ ἀριστοκρατικά φύσεις) слабо слажу с народом и ретко му буду по ћуди.¹⁷ Кимонова се, опет, аристократска природа добро огледа у његовој лаконофилији.¹⁸ Он је од почетка своје политичке каријере био наклоњен Спартанцима (ἀπ’ ἀρχῆς φιλολάκων), имао је част да буде њихов проксен у Атини, а једноме од својих синова наденуо је чак и лично име Лакедемоније (Λακεδαιμόνιος).¹⁹ Плутарх наводи да су Спартанци заслужни

¹⁴ За разлоре упор. S. Swain, *Plutarch's Characterization of Lucullus*, *RhM* 135, 1992, 307–316; T. Duff, *Plutarch's Lives: Exploring Virtue and Vice*, Oxford 1999, 59–60, 260–261.

¹⁵ *Plut. Cim.* 2, 4–5 (прев. М. Н. Ђурић, нав. дело, стр. 100).

¹⁶ Плутарх није писао „негативне” биографије попут, на пример, његовог римског колеге и савременика Светонија Транквила. Као платоничар, следећи Платоново учење о истинској природи, објашњавао је једини уистину „негативан” пар међу својим *Упоредним животописима* (*Демејтрије Полиоркеј – Марко Антоније*) на начин да се ту не ради о људима који су рођени зли, већ напротив о људима великих могућности које им је дала природа, али исквареним под утицајем окружења и због сопствених слабости. Упор. T. Duff, *Plutarch's Lives: Exploring Virtue and Vice*, Oxford 1999, 60–61.

¹⁷ *Plut. Comp. Cim.-Luc.* 2, 7.

¹⁸ Упор. *Plut. Cim.* 10, 8 (ἀριστοκρατικῆς καὶ Λακωνικῆς οὐσίας).

¹⁹ *Plut. Cim.* 16, 1. О Кимоновој проксенији, упор. D. J. Mosley, *Cimon and the Spartan prohexy*, *Athenaeum* 49, 1971, 431–432. За модеран поглед на његову лаконофилију, вид. M. Z. Zaccarini, *The Case of Cimon: The Evolution of the Meaning of Philolaconism in Athens*, *Hormos* 3, 2011, 287–304. За Лакедемонија, Кимоновог сина, који је био атински стратег за 433. годину пре н. е., упор. R. Develin, *Athenian Officials 684–321 B.C.*, Cambridge 1989, 99; S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, Vol. I: Books I–III, Oxford 1991, 88–89; *LGPN* II s.v. Λακεδαιμόνιος (3).

и за Кимонов политички успон (ἡρξήθη δ' ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων), јер су на тај начин желели да сузбију утицај Темистокла, у то време неприкосновеног вође демоса и најмоћнијег атинског политичара.²⁰ Због тога је управо лаконофилија као важно обележје Кимонове политике могла одредити и његов однос с атинским пуком. Уосталом, Плутарх у *Животопису Перикла* дословно каже да је Кимон, Милтијадов син, остракизмом прогнан из Атине јер је био „лаконофил и мрзитељ народа” (φιλόλακων καὶ μισόδημος).²¹ Када се то има у виду, можда треба на другачији начин посматрати и неке Кимонове политичке потезе усмерене на придобијање наклоности народа, као што су споменуте јавне трпезе као нека врста народних кухиња на којима су свакодневно могли ручавати сиромашни атински грађани (Plut. *Cim.* 10, 1). Чињеница је да је Кимонов највећи политички противник Перикле такође имао аристократску нарав и педигре, али је очигледно он на један другачији и успешнији начин успевао да се умили народу и стави му се на чело.

Бити успешан војсковођа је у старини био неопходан предуслов за успех у политици. Тај услов је Кимон својим походима и величанственим победама над варварима несумњиво и вишеструко испуњавао. У неком другом времену и у неком другом полису ови успеси и победе на спољнополитичком плану би Кимону осигурали неоспорни ауторитет и на унутрашњем. Али то у демократској Атини прве половине V века пре н. е. очигледно није било довољно и зато је Кимон морао да предузме додатне кораке да би учврстио свој положај у народу. У том светлу би требало посматрати и његово гостољубље и трпезе за сиромашне о којима говори Плутарх. Он веома повољно о томе суди када вели да је Кимон од плена који је „у рату на похвалан начин стекао, то је још похвалније трошио на своје суграђане. Он је, наиме, са својих имања све плотове уклонио, да би и странци и домаћи грађани, кад им треба, без бриге могли воће брати; поред тога, у његовој кући сваки дан је готовљен, додуше, прост али за многе довољан ручак, на који је сваки сиромаш могао који је год хтео могао долазити, тако да је без икаква свога труда храну добијао, да би своје време могао посветити само јавним пословима”.²² Због

²⁰ Plut. *Cim.* 16, 2.

²¹ Plut. *Per.* 9, 5. Овде *μισόδημος* (израз који извесно не приличи Кимону, већ се односи на огорчене противнике демократије какав је, на пример, био Критија), треба схватити у контексту Кимонових настојања да се врате права аристократском већу на Ареопагу, одузета Ефијалтовим демократским реформама 462/461. године пре н. е. Није без значаја ни то што је Плутарх овај израз употребио у *Животопису Перикла*, али не и у *Животопису Кимона*. Упор. Р. А. Stadter, *A Commentary on Plutarch's Pericles*, Chapel Hill 1989, 121.

²² Plut. *Cim.* 10, 1 (прев. М. Н. Ђурић, нав. дело, стр. 108). Не мења много на ствари што Плутарх у наставку додаје, цитирајући Аристотела, да ручак није припреман за све

ових особина као што су „добродушност и отвореност” које је јавно показивао, закључује Плутарх, Кимон је временом и постао омиљен код народа. Ту се, међутим, не завршавају његова дарежљивост и добра дела која је чинио за народ и град у целини. Плутарх наглашава да је од ратног плена (τῶν αἰχμαλώτων λαφύρων) стеченог у походима које је Кимон као стратег водио против варвара, народ градио атинске бедеме, нарочито славне дуге зидове (τὰ μακρὰ τεῖχη, између града и луке Пиреја), а да је сам Кимон новчаним прилозима дао томе значајан допринос. Уз то, био је први, како истиче Плутарх, који је Атину улепшао шеталиштима с дрворедима, а садио је платане не само на тргу већ и у Академији, од које је направио пријатан парк са чистим тркалиштима и хладовитим шеталиштима.²³ Кимонову дарежљивост и гостољубивост је успео да надмаши тек Никија, у своје време најбогатији атински грађанин.²⁴ Оно што нам, међутим, Плутарх не саопштава о Кимоновој дарежљивости своди се на питање да ли би се овакви поступци могли разумети и као подмићивање народа, односно као куповина његове наклоности. Плутарх, наравно, то тако не види или не жели да види, али у наставку казивања о Кимоновој дарежљивости додаје податке који могу само појачати изнесене сумње: „Кимона су свугде пратили младићи који су се с њиме добро познавали и били лепо одевени, па кад би се на њега намерио који старији грађанин бедно одевен, онда би један од тих младића своје рухо скидао и мењао за оно бедно, а свет је такав поступак сматрао за веома племенит. Исти младићи носили су уза се и доста новаца, те би на тргу стали поред сиромашних а уљудних грађана и спуштали им, без иједне речи, по који новац у руку”.²⁵ Да су, међутим, овакви поступци могли бити не само предмет хваљења већ и критике и исмевања, показује и сам Плутарх када у наставку за потврду својих тврдњи цитира стих из једне Кратинове комедије.²⁶ Очигледно је да нису сви са симпатијама гледали на ове изливе Кимоновог човекољубља и добродушности и да су у његовим

Атињане без изузетка, већ само за припаднике Кимонове деме (општине) Лакијаде. Сигурно је, иначе, да Плутарх овде следи бар два различита извора – Аристотела, извесно његов *Атински успав* (*Ath. Pol.* 27, 3–4), који цитира, односно Теопомпа (*FGrHist* 115 F 89 = *Athen.* XII 532f–533c, фрагмент из X књиге *Историје Филија*), кога изреком не спомиње. У истом поглављу (*Cim.* 10) наводи поименце још неколико песника и писаца, све до једног из V века пре н. е.: Кратин, Горгија, Критија. Упор. W. R. Connor, *Theopompus and Fifth-Century Athens*, Washington 1968, 30–38, 108–110; P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981, 338–340.

²³ *Plut. Cim.* 13, 5–7.

²⁴ *Plut. Nic.* 3, 1–2.

²⁵ *Plut. Cim.* 10, 2–3 (прев. М. Н. Ђурић, нав. дело, стр. 108).

²⁶ *Plut. Cim.* 10, 4 = *PCG* IV Cratinus F 1). У питању је Кратинова драма *Архилохи* (Ἀρχίλοχοι), изведена недуго после Кимонове смрти, око 448. године пре н. е., а где се Кимон, изгледа не без ироније, назива у суперлативу φίλοξενότατος („најгостољубивији”).

поступцима могли препознати покушаје корумпирања светине и куповине народне наклоности. Можемо само претпоставити да се од сиромашних грађана који су примали део „Кимонове великодушности и гостољубивости” очекивало да својим гласом буду потпора Кимоновим предлозима у атинској народној скупштини. Уистину не треба очекивати да нам то Плутарх отворено каже, али се то може прочитати између редова и на тај закључак готово недвосмислено упућују извори које је користио.²⁷

С друге стране, Плутарх је веома изричит у исказивању свог става када је реч о Кимоновом поштењу у политици. Ту управо Милтијадов син даје пример на који се треба угледати. За Кимона дословно доноси следећу оцену: „Мада је видео да сви други осим Аристиде и Ефијалта праве утаје и да од државних прихода стичу силно богатство, он је, ипак, у свом политичком раду остао непоткупљив и чистих прстију. За све што је радио и говорио није тражио никакве награде и остао је светао до краја свог живота”.²⁸ То је највећа похвала Кимоновој честитости у политици и мало је античких политичара међу истакнутим Грцима и Римљанима које је Плутарх окарактерисао овим или сличним речима. Можда би неко, наравно, могао да примети да је Кимон могао себи да дозволи да буде и остане кроз целу своју политичку каријеру неподмитљив, када је већ био довољно богат да је и сопствени новац делио сиромашним грађанима. Били су, међутим, богати и други политичари, али су ипак веома ретки они који су, попут Аристиде званог Праведни, односно Кимона, Милтијадовога сина, остали упамћени као непоткупљиви.

Као крунски доказ и најбољи пример Кимонове непоткупљивости Плутарх у наставку наводи занимљив случај Персијанца Ројсака (Ροισάκης). Овај персијски великодостојник одметнуо се од цара и као бегунац с великим благом пристигао је у Атину. Дошавши Кимону, као у то време водећем атинском политичару, ставио је пред његова врата две чиније – једну пуну сребрних, а другу пуну златних дарика. Кимон, објашњава Плутарх, само се насмејао и

²⁷ Како су то лепо приметили и неки модерни истраживачи, налазећи аналогije с политичком праксом новијег датума: упор. нпр. D. Kagan, *The Outbreak of the Peloponnesian War*, Ithaca 1969, 66–67: ‘He (Kimon) had found a way to build and maintain a clientele among the demos to rival that of Themistocles and men like him. Like the Irish political bosses of Boston and New York at the turn of the century, he won a loyal following of the poor voters by taking care of their personal needs and seeing to it that they voted when they were needed. Another imperfect but revealing analogy is with the Tory democracy of Disraeli, who hoped to maintain the rule of the upper classes by voluntarily attending to the most grievous needs of the people’. Такође Blamire, *Plutarch, Life of Kimon*, London 1989, 130, 135.

²⁸ Plut. *Cim.* 10, 8: ...λημμάτων δὲ δημοσίων τοὺς ἄλλους πλὴν Ἀριστείδου καὶ Εφιάλτου πάντας ἀναπιπλαμένους ὀρών, αὐτὸν ἀδέκαστον καὶ ἄθικτον ἐν τῇ πολιτείᾳ δωροδοκίας καὶ πάντα προῖκα καὶ καθαρῶς πράττοντα καὶ λέγοντα διὰ τέλους παρέσχε. Превод на српски М. Н. Ђурић, нав. дело, стр. 109.

„упитао тог човека да ли жели да му Кимон буде најамник или пријатељ.” А кад овај одговори: „пријатељ”, Кимон продужи: „А ти одлази и носи ово са собом; постао сам ти пријатељ, па ћу се тиме послужити кад затреба!”²⁹ Историјски контекст ове интересантне приче није до краја јасан. Кимонов пријатељ Ројсак није познат из других извора, а наредни историјски Ројсак (потомак овог претходног?) јавља се тек више од сто година касније као персијски сатрап Лидије и Јоније.³⁰ Прича о Ројсаку као политичком бегунцу у Атини V века пре н. е. у форми анегдоте могла би у основи бити веродостојна,³¹ али свакако не и у детаљима и на начин како нам је приказана. Нема сумње да је Плутарх на овом месту следио неки извор који је био веома наклоњен Кимону и ишао за тим да прикаже и потврди његову беспрекорност и честитост.

Ако се све изнето има у виду, свакако је необично, чак и прилично изненађујуће, што је управо Кимон, Милтијадов син, био предмет једног од најпознатијих судских процеса против државних функционера због примања мита (δωροδοκία) у целокупној атинској историји.³² С друге стране, не треба да чуди што је Плутархов *Животопис Кимона* уједно и најважнији сачувани историјски извор који сведочи о овом процесу. Плутарх је, као што смо видели, познат као писац који бележи различите традиције и не скрива информације које могу да угрозе морални углед његових јунака. Понашање личности чије биографије пише у таквим по њих тешким ситуацијама је такође нешто што Херонејанина нарочито привлачи, јер може представљати добру мотивацију и пример Плутарховим читаоцима. Вреди на овом месту подсетити да је и Кимонов отац Милтијад, славни атински стратег у бици на Маратону 490. године пре н. е., био оптужен и осуђен за велеиздају, а да је његов дуг држави од 50 таланата који није успео да плати за живота, остао у наслеђе сину Кимону.³³ А суђење Кимону због наводног примања мита уследило је 463/462. године пре н. е. у време када је изгледало да се он налази на врхунцу своје политичке моћи и утицаја. До процеса је дошло после успешног похода који је Кимон као атински стратег предводио на простору северне Егеје, где је уклонио последња персијска упоришта на Балканском полуострву (на Херсонесу трачком). Одатле се окренуо против острва Тасоса и тамошњег грчког полиса који се

²⁹ Plut. *Cim.* 10, 9 (прев. М. Н. Ђурић, нав. дело, стр. 109–110).

³⁰ Diod. XVI 47, 2.

³¹ Упор. Blamire, *Plutarch, Life of Kimon*, London 1989, 136.

³² Упор. К. Conover, *Bribery in Classical Athens*, PhD Dissertation, Princeton NJ 2010, 81–96.

³³ Plut. *Cim.* 4, 4. Упор. Е. М. Carawan, *Eisangelia and Euthyna: The Trials of Miltiades, Themistocles, and Cimon*, *GRBS* 28, 1987, 192–194.

одметну од Атињана. Победио је Ташане у поморској бици, заузео њихов град и Атињанима обезбедио чувене златне руднике који су се налазили у трачком приморју наспрам острва.³⁴ И баш када се вратио у Атину као победнички војсковођа, уместо славе и признања за постигнуте успехе, уследила је против њега тужба за примање мита, јер није свој поход усмерио и против Македоније, иако је за то, наводно, имао добру прилику. Плутарх дословно бележи да се, како се чинило (ὥς ἐδόκει), из трачког приморја могло „лако упасти у Македонију и знатан део ње одрезати” (ῥαδίως ἐπιβῆναι Μακεδονίας καὶ πολλὴν ἀποτεμεῖσθαι). Али како то Кимон није хтео (μὴ θελήσας), буде окривљен да га је македонски краљ Александар I поклонима поткупио (δώροις ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου συμπλεῖσθαι). Штавише, и „на суд буде позван, јер су се против њега удружили његови противници” (καὶ δίκην ἔφυγε τῶν ἐχθρῶν συστάντων ἐπ’ αὐτόν).³⁵

Владао је, дакле, уверење да је Кимон био подмићен, па је народ у скупштини образовао посебну комисију која је против њега подигла тужбу за примање мита (δωροδοκία). Да се међу овим противницима и тужиоцима Кимоновим нашао и Перикле, звезда у успону ондашње атинске политичке сцене, Плутарх нам саопштава у даљем тексту *Животописа Кимона*,³⁶ али и у *Животопису Перикла*.³⁷ То такође потврђује и Аристотелов *Атински успав*, где се прецизира да се тужба коју је подигао Перикле још као млад човек (νέος ὢν) односила управо на Кимоново заповедништво у рату.³⁸ Радило се очигледно о процедури *euthyna* као механизму контроле и провере рада државних службеника и спречавања злоупотреба и корупције, а која је у том времену пре Ефијалтових реформи још увек била у надлежности Ареопага. Зато не треба искључити могућност да је управо овај судски процес против Кимона и његов резултат убрзао процес развлашћивања и одузимања надлежности Ареопагу који је спровео демократски лидер Ефијалт.³⁹ У сваком случају, Кимон

³⁴ Plut. *Cim.* 14, 1–2. О историјском значају ових догађаја и условима који су водили Кимоновом политичком паду, упор. нпр. P. J. Rhodes, *The Delian League to 449 BC*, *CAH V*, Cambridge 1992², 45–46; S. Hornblower, *The Greek World 479–323 BC*, London – New York 2002, 21–25.

³⁵ Plut. *Cim.* 14, 3.

³⁶ Plut. *Cim.* 14, 5, где се за Перикла дословно каже да је „овај био његов најљући тужилац” (οὗτος γάρ ἦν τῶν κατηγορῶν ὁ σφοδρότατος).

³⁷ Plut. *Per.* 10, 6, као „један од тужилаца што их је предложио народ” (εἷς τῶν κατηγορῶν ὑπὸ τοῦ δήμου προβεβλημένος).

³⁸ Arist. *Ath. Pol.* 27, 1.

³⁹ За расправу о процедури која је примењена у Кимоновом суђењу и о могућим политичким импликацијама тога процеса, упор. P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981, 335–336; M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens*, Berkeley – Los Angeles 1986, 40–42; E. M. Carawan, *Eisangelia and Euthyna: The Trials of Miltiades, Themistocles, and Cimon*, *GRBS* 28, 1987, 202–205.

је ослобођен наведених оптужби,⁴⁰ а Плутарх истиче његово достојанствено држање током процеса. У својој одбрани пред судијама, Кимон се обратио овим речима: „Ја нисам проксен ни богатих Јоњана ни богатих Тесалаца као што су други (οὐκ Ἴόνων ἔφη προξενεῖν οὐδὲ Θεσσαλῶν πλουσίων ὄντων ὥσπερ ἑτέρους) да се праве важни и да нешто добију (ἵνα θεραπεύωνται καὶ λαμβάνωσιν), већ Лакедемоњана, чију просту и здраву памет узимам себи за углед и које волим (ἀλλὰ Λακεδαιμονίων, μισούμενος καὶ ἀγαπῶν τὴν παρ’ αὐτοῖς εὐτέλειαν καὶ σωφροσύνην). Те особине ценим више од сваког богатства. Али највећу дику и понос налазим у томе да своју отаџбину обогаћујем на рачун њених непријатеља (ἀλλὰ πλουτίζων ἀπὸ τῶν πολεμίων τὴν πόλιν ἀγάλλεσθαι)!”⁴¹

Кимон је на крају ослобођен, али је цео овај процес морао поткопати његов углед и ауторитет и убрзати његов политички пад. Тежње Атињана у правцу даљих демократских реформи огледају се, с једне стране, у Ефијалтовој реформи Ареопага и смањивању друштвене улоге аристократије, а с друге у јачању антиспартанског расположења и Кимоновом остракизму који је уследио недуго затим.⁴² Ипак, после битке код Танагре 457. године пре н. е., где су Атињани претрпели тежак пораз, народ се сетио Кимона и позвао га натраг из прогонства. Плутарх истиче да је предлог о томе да се гласа о Кимоновом повратку из прогонства у Скупштини изнео управо Перикле.⁴³ Он потврђује колика је била висока патриотска свест међу Атињанима онога доба следећим речима: „Такво је у оно време било понашање у политичким размирицама: толико су духови били умерени у срдњи и толико доведени у склад када је била реч о општем добру, а честољубље, које иначе савлађује све страсти, уступало је овде пред захтевима отаџбине”.⁴⁴ Кимону је не само дозвољен повратак у град већ му је, као пријатељу Лакедемоњана, омогућено да посредује у постизању мира између Атине и Спарте.⁴⁵ На крају му је поново поверена и војна команда, па је предводио Атињане и њихове савезнике у походу на Кипар против Персијанаца. На том походу је и умро, како Плутарх каже, или од болести

⁴⁰ Plut. *Cim.* 15, 1.

⁴¹ Plut. *Cim.* 14, 4. Прев. М. Н. Ђурић, нав. дело, стр. 114, с незнатним корекцијама аутора чланка.

⁴² Кимон је остракизмом прогнан из Атине на десет година после његовог неуспешног покушаја да помогне Спартанцима у гушењу устанка хелота у Месенији (упор. Plut. *Cim.* 17, 3), вероватно 461. године пре н. е. За прецизнију хронологију догађаја на основу Плутарховог *Животописа Кимона*, вид. сада V. Goušchin, *Plutarch on Cimon, Athenian Expeditions, and Ephialtes' Reform* (Plut. *Cim.* 14–17), *GRBS* 59, 2019, 38–56.

⁴³ Plut. *Cim.* 17, 8.

⁴⁴ Plut. *Cim.* 17, 9. Прев. М. Н. Ђурић, нав. дело, стр. 118, с незнатним корекцијама аутора чланка.

⁴⁵ Plut. *Cim.* 18, 1.

приликом опседања Китиона или од ране коју је добио у борби с Персијанцима.⁴⁶ Не треба посебно наглашавати да је смрт војсковође на војном походу и то у окршају с варварима морала наићи на нарочито поштовање код Плутарха, нарочито ако се има у виду да се десила у време када је Хелада била у напону снаге.⁴⁷

Иако најкраћи од свих животописа атинских државника, Плутархов *Животопис Кимона* је веома драгоцен историјски извор. Вредност му даје и то што Плутарх у свом казивању следи различите традиције и доноси бројне историјске податке који се не могу наћи у другим сачуваним изворима. Плутархов Кимон је човек племените природе и достојан дивљења. Он је вредан, посвећен државним пословима, а у односу са грађанима је дарезљив и гостољубив. При свему томе, он се у вршењу државних послова показао као непоткупљив и човек чистих руку. Ипак, као и у случајевима других славних државника чије биографије пише, Плутарх бележи „конфликтне епизоде” и доноси информације о миту и корупцији које директно оптужују његовог јунака. Плутарх стаје у одбрану Кимона у вези с тим оптужбама, узимајући у обзир његову целокупну политичку делатност, а нарочито имајући у виду његов немерљив допринос хеленству. Зато се *Животопис Кимона* и завршава можда највећом похвалом коју је Плутарх упутио било ком атинском великану који је заслужио засебну биографију. Она управо ставља Кимона на највише место међу борцима за општу хеленску ствар: „После Кимонове смрти није против варвара ниједан хеленски војсковођа ниједно блиставо дело више учинио, него су их демагози и ратни потпаљивачи подбунили једне против других, па како их нико није својим посредовањем помирио, силом су се увалили у дуготрајан рат. На тај начин дали су цару прилику да се од својих неприлика опорави, а хеленској моћи нанели само неизрециву пропаст. Додуше, после дужег времена Агесилај и његови пријатељи упали су с оружаном силом у Азију и са царевим стратезима у приморју отпочели кратак рат. Међутим, пре него су могли учинити ишта сјајно и значајно, поновне буне и немири у Хелади опет их повуку у вртлог, и они се врате, оставивши персијске порезнике усред савезничких и пријатељских градова, у које ни персијски писмоноша није силазио нити се 400 стадија од мора унутра показао персијски коњ – докле год је Кимон војску водио!”⁴⁸ Знаменита је у том погледу и последња Плутархова реченица којом завршава свој животопис Атињанина Кимона,

⁴⁶ Plut. *Cim.* 19, 1. Кимонову смрт на Кипру код Китиона потврђује и Тукидид у *Историји Пелопонеској рат*, не наводећи узрок смрти (Thuc. I 112, 4).

⁴⁷ Упор. Plut. *Comp. Cim.-Luc.* 1, 1–2.

⁴⁸ Plut. *Cim.* 19, 3–4. Прев. М. Н. Ђурић, нав. дело, стр. 119–120, с незнатним корекцијама аутора чланка.

Милтијадовога сина: „Овакав је био хеленски војсковођа” (Τοιοῦτος μὲν ὁ Ἑλληνικὸς ἡγεμὼν).⁴⁹

III

Као и *Живоῖοις* Кимона, и Плутархов *Живоῖοις* Перикла је драгоцен историјски извор. Иако о животу и политичкој делатности Перикла знамо далеко више него што је то случај с Кимоном, *Живоῖοις* Перикла такође бележи вредне податке који се не могу наћи у другим сачуваним изворима. Написан је у пару са *Живоῖοις* Фабија Максима, истакнутог римског војсковође и државника који се дефанзивном тактиком избегавања одлучне уређене битке успешно супротставио Ханибалу у време Другог пунског рата. Много тога заједничког имају Перикле и Фабије Максим, сматра Плутарх,⁵⁰ али такође имају и Перикле и Кимон, иако су били жестоки противници и заговорници различитих политика. Перикле је за Плутарха, баш као и Кимон, пример честитости и доследности у политици. Плутарх већ у уводу Периклове биографије наглашава да је сачинио упоредне животописе Перикла и Фабија Максима, јер „то беху људи који су личили један на другог и у осталим врлинама, а нарочито у својој благости и праведности, – људи, који су тиме што су незахвалност свога народа и својих другова у служби умели подносити, својој отаџбини веома корисни постали”.⁵¹

Достојанство Перикловог карактера видело се и у његовом општењу с народом. Ипак, Плутарх цитира песника Ијона који је тврдио да „Перикле у саобраћају с људима није могао сакрити таштину и неку уображеност, и да је његову хвалисању било додато доста охолости и презирања других”.⁵² С друге стране, исти Ијон, примећује Плутарх, Кимона хвали управо „због његове чедности, љубазности и више образованости у понашању”, али закључује да на његов суд као песника не треба много полагати.⁵³ На другом месту додаје да се Перикле клонио непрестане комуникације с народом и приближавао му се само на махове. Зато и није говорио у скупштини о

⁴⁹ Plut. *Cim.* 19, 5.

⁵⁰ За поређење Перикла и Фабија Максима код Плутарха, вид. нпр. Р. А. Stadter, *Plutarch's Comparison of Pericles and Fabius Maximus*, *GRBS* 16, 1975, 77–85.

⁵¹ Plut. *Per.* 2, 3–4. Прев. М. Н. Ђурић, нав. дело, стр. 122.

⁵² Plut. *Per.* 5, 3. Прев. М. Н. Ђурић, нав. дело, стр. 125. О песнику Ијону с острва Хиоса као Плутарховом извору за угледне Атињане V века пре н. е., вид. *ἵοπε* напом. 5 и 6. Упор. такође А. Geddes, *Ion of Chios and Politics*, in V. Jennings, A. Katsaros (edd.), *The World of Ion of Chios*, *Mnemosyne* Vol. 288, Leiden – Boston 2007, 110–138.

⁵³ *Ἰσιῶο*. Упор. С. Pelling, *Ion's Epidemiai and Plutarch's Ion*, in V. Jennings, A. Katsaros (edd.), *The World of Ion of Chios*, *Mnemosyne* Vol. 288, Leiden – Boston 2007, 75–109.

сваком предмету, а није увек ни долазио у скупштину, већ се „нудио као Саламинија“⁵⁴ само за најважније послове, а друге је завршавао преко својих пријатеља и присталица.⁵⁵ Међу њима је у раним годинама свакако то био Ефијалт, демократски политичар који је сломио политичку моћ Ареопага и грађанима, како каже Платон, „наточио чашу пуне и непомешане слободе“.⁵⁶ Плутарх чак примећује да се Перикле испрва клонио политике, јер се бојао остракизма. Али када је Аристид умро, Темистокле био протеран из Атине, а Кимон због ратова често боравио изван Хеладе, Перикле се, каже Плутарх, бацио на државне послове.⁵⁷ Иако по својој природи, пореклу и склоностима није припадао демократији, он се придружио народу, односно демократској већини (ὁπῆλθε τοὺς πολλοὺς) да би, како истиче Плутарх, тако стекао ослонац против Кимона, јер је „опaziо да је овај ватрен аристократ и као такав био у нарочитој милости код отмена света“ (ὁρῶν δ’ ἀριστοκρατικὸν τὸν Κίμωνα καὶ διαφερόντως ὑπὸ τῶν καλῶν κἀγαθῶν ἀνδρῶν ἀγαπώμενον).⁵⁸ Од тог тренутка променио је Перикле и начин живота, како наглашава Плутарх, није примао више позиве за ручкове и одрекао се сваке пријатности и весела друштва, јер је желео да свој приватни живот представи у најбољем могућем светлу.⁵⁹

Та његова радикална промена у вођењу политике имала је у коначном исходу далекосежне последице не само за Перикла и Атињане већ и за целу Хелладу. Није нам на овом месту циљ да истакнемо сав Периклов допринос атинској демократији и атинској политици V века пре н. е. Све то вешто и надахнуто доноси Плутарх у свом *Животопису Перикла*. Довољно је, међутим, било људима Плутарховог времена, као уосталом и нама данас, да само својим очима виде Атину и да постану свесни њене историјске величине за коју је значајним делом заслужан и Перикле. Иако није био Атињанин, Плутарх, не без поноса и као искрени хеленски родољуб, истиче да је Перикле подигао величанствене грађевине и украсио град као трајни споменик атинске величине и да ништа слично нису ни Римљани постигли све до времена Октавијана Августа.⁶⁰ При свему томе, период Периклове владавине означен је, како Плутарх наводи,

⁵⁴ Брза државна лађа Саламинија (Σαλαμινία) коришћена је само у посебним приликама када хитно треба пренети неку поруку или превозити света посланства до најважнијих панхеленских светилишта (нпр. Делфа).

⁵⁵ Plut. Per. 7, 7.

⁵⁶ Plut. Per. 7, 8. Односи се на цитат из Платонове *Државе* где се расправља о томе како се демократски полис може променити у тираниду (Plat. Resp. 562C).

⁵⁷ Plut. Per. 7, 2–3.

⁵⁸ Plut. Per. 7, 3–4. Прев. М. Н. Ђурић, нав. дело, стр. 126.

⁵⁹ Plut. Per. 7, 5.

⁶⁰ Упор. Plut. Per. 13; Comp. Per-Fab. 3, 7.

цитирајући Тукидида, као нека врста аристократије – била је само по имену демократија, а заправо власт најугледнијег грађанина.⁶¹ С друге стране, оно што Тукидид не саопштава, а што не пропушта да примети Плутарх, следећи другачију традицију, тиче се начина и метода уз помоћ којих је Перикле постигао толики утицај у држави и дугорочних последица таквих мера по атинско друштво. После навођења Тукидидовог мишљења, Плутарх у наставку вели да, опет, многи други (ἄλλοι δὲ πολλοί)⁶² сматрају да је он био „први који је народ размазио тиме што је дао да се оснивају клерухије, да се поклања позоришни новац и да се исплаћују дневнице за испуњавање грађанских дужности. Тако је дотада штедљиви и радан народ под утицајем тих државних мера постао расипан и разуздан”.⁶³

Идеја да је Перикле својим мерама у корист *демоса* заправо „покварио” атински народ, добро се уклапа у тему нашег рада, јер би се она могла подвести под подмићивање народа у циљу сопствених интереса. Иако, када говоримо о миту и корупцији, обично мислимо на појединце спремне да дају или приме мито у виду новца, поклона или неке друге услуге, а ради постизања материјалне или нематеријалне користи, можда би се исто подједнако могло односити и на цео народ, односно на један његов значајан део. У том би се случају, дакле, такође могло говорити о подмићивању или корумпирању народа, а не неког одређеног појединца. А управо нам је Плутарх у *Животопису Перикла* дао довољно разлога за једно такво размишљање, а и сам у објашњењу појаве коју описује употребљава израз „подмићивање светине”. Наиме, објашњавајући како је Перикле успео да се наметне за вођу демоса и да спроведе своје реформе у корист народа, Плутарх нам саопштава следеће: „Како се Перикле, као што је речено, испрва морао борити против Кимонова угледа, гледао је да се допадне народу. Али он није имао онолико блага и новца колико Кимон, који је тиме сиромашније придобијао, дајући сваком Атињанину коме је то било потребно ручак, одевајући старије и уклањајући ограде на својим имањима да би свако узимао воћа по вољи. Потискиван таквим демагошким поступцима, Перикле се окрену деоби државног новца, а на то га је, као што Аристотел тврди, упutio Дамонид из Оје⁶⁴. Тако је ускоро позоришним новцем, судијским

⁶¹ Plut. Per. 9, 1. Славна Тукидидова оцена изнесена је у *Историји Пелопонеској рати* у похвали Периклу (Thuc. II 65, 9).

⁶² Овде се иза израза „многи други” извесно препознаје утицај Платона и писаца блиских његовом кругу и начину мишљења. Вид. нпр. Plat. Gorg. 515E. Упор. такође P. A. Stadter, *A Commentary on Plutarch's Pericles*, Chapel Hill 1989, 111.

⁶³ Plut. Per. 9, 1. Прев. М. Н. Ђурић, нав. дело, стр. 129, с малим корекцијама аутора чланка.

⁶⁴ Овог Дамонида (Δαμωνίδης) из атичке деме Оје (Οἶθεν) заиста као Перикловог саветника спомиње Аристотелов *Ајински устав*, додајући да је он због тога касније и

платама, и другим наградама и поклонима, светину подмитио (συνδεκάσας τὸ πλῆθος), да би се њом могао служити против утицаја Ареопага”.⁶⁵ Плутарх овде јасно алудира на подмићивање, на шта и сложени глагол συνδεκάζω (као, уосталом, и основни δεκάζω) недвосмислено упућује.⁶⁶ Није, међутим, Перикле био први политичар који је покушавао да купи подршку народа. Пре њега је то на свој начин, видели смо, чинио и Кимон. Ту Плутарх, ипак, прави јасну разлику између Кимона и Перикла и начина на који су они покушавали да стекну поверење *демоса*, јер док је Кимон „придобијао” народ својим новцем и поклонима, Перикле је то чинио народним новцем. Показало се тако да је на крају више успеха у придобијању светине имао онај који је за ту сврху користио народни новац (Перикле) од онога који је трошио свој (Кимон).

Занимљиво је, с друге стране, да Плутарх на више места у *Животопису Перикла* наглашава да Перикле није моћ стекао на недопуштен начин и управо свог јунака означава као непоткупљивог. У томе опет следи Тукидида који је у похвали Периклу истицао његово беспрекорно понашање у вези с новцем.⁶⁷ Плутарх зато бележи да Периклу „толику моћ над људима није давала само проста снага његове речитости, него, како каже Тукидид, углед што га је стекао својим животом и поверење у њега, јер свако је знао да се он не може подмитити никаквим поклонима и новцима (ἀδωροτάτου περιφανῶς γενομένου καὶ χρημάτων κρείττονος). Мада је он Атину од велика града учинио највећим и најбогатијим градом, и мада је својом влашћу надмашио многе краљеве и кнезове, од којих су га неки поставили и за стараоца својим синовима, ипак он своје од оца наслеђено имање није ни за једну једину драхму повећао (μᾶ δραχμῇ μεῖζονα τὴν οὐσίαν οὐκ ἐποίησεν ἥς ὁ πατὴρ αὐτῷ κατέλιπε)”.⁶⁸ Перикле је, дакле, према суду савременика (Тукидид), као и потоњих писаца (Плутарх), био човек сасвим непоткупљив било даровима (ἀδωροτάτος, дословно

прогнан остракизмом из Атине (*Ath. Pol.* 27, 4). Међутим, сам Плутарх на другом месту наводи, а што потврђују и неки други писци, да се Периклов саветник који је остракиран звао Дамон (Δάμων), а он је уједно био и Периклов учитељ музике (упор. *Plut. Per.* 4, 1–4). Међу научницима постоје подељена мишљења, и док једни мисле да је у питању иста особа, други држе за извесно да је Дамон био син Дамонидов, а да су обојица били Периклови блиски сарадници. Упор. нпр. P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenian Politeia*, Oxford 1981, 341–342; P. A. Stadter, *A Commentary on Plutarch's Pericles*, Chapel Hill 1989, 69–70, 115.

⁶⁵ *Plut. Per.* 9, 2–3. Прев. М. Н. Ђурић, нав. дело, стр. 129, с малим корекцијама аутора чланка.

⁶⁶ Примери из извора односе се управо на покушаје подмићивања атинских судија у народним поротним судовима. Упор. *LSJ* s.v. συνδεκάζω; Montanari, *Brill Dictionary of Ancient Greek*, s.v. συνδεκάζω.

⁶⁷ Thuc. II 65, 8.

⁶⁸ *Plut. Per.* 15, 3. Прев. М. Н. Ђурић, нав. дело, стр. 137.

„најотпорнији на дарове”, тј. мито) било новцем.⁶⁹ Израз ἀδωρότατος Плутарх изнова користи и у завршном поређењу (*synkrisis*) Перикла и Фабија Максима када каже да се Перикле могао лако обогатити примањем новчаних дарова од савезника и краљева, али да је себе „очувао да остане неподмитљив и чист од поткупљивања” (ἀδωρότατον ἑαυτὸν καὶ καθαρώτατον ἐφύλαξεν).⁷⁰ Слично Плутарх вели и на другом месту у *Животопису Перикла* где наводи да је Перикле из године у годину обављао службу атинског стратега (као један од десеторице из колегија стратега), а да је притом остао сасвим неподмитљив (ἀνάλωτον ὑπὸ χρημάτων).⁷¹ А управо се војсковођама на походу често пребацивала склоност ка „примању дарова” и сличним коруптивним радњама. Видели смо већ колико су и саме сумње у такве активности сматране опасним за интересе државе и како је једна таква афера могла скупо коштати војсковођу Кимона.

Када се има у виду све наведено о Перикловој непоткупљивости, може да зачуди што Плутарх ипак проналази и бележи и случајеве који могу да наруше Периклов кредибилитет у том погледу. За то имамо да захвалимо чињеници што Плутарх у писању Периклове биографије користи разноврсне изворе и што, поред извора наклоњених Периклу, бележи и једну традицију која није тако повољна по њега. Иако деценијама неприкосновени вођа атинског демоса, Перикле је имао велики број непријатеља којима је мета био он сам, али често и њему блиски пријатељи, сарадници, рођаци. Можда у том светлу и треба гледати на податке који донекле нарушавају слику о Перикловој непоткупљивости и који га доводе у везу с давањем или примањем мита. Најзанимљивији пример код Плутарха односи се на Периклове везе са Спартанцима и спартанским краљем Плеистоанактом⁷² за време Првог пелопонеског рата (446. године пре н. е.). Велика се војска Пелопонеског савеза тада појавила на границама Атике и продрла чак до равнице Елеусине и Трије на челу с младим спартанским краљем Плеистоанактом, али се брзо и повукла, а до војног судара с Атињанима није ни дошло. Оружје је привремено устукнуло пред дипломатијом,⁷³ али Плутарх до-

⁶⁹ Како то и сам Перикле истиче у својој знаменитој последњој беседи онако како је она забележена код Тукидида (Thuc. II 60, 5): „А ја отаџбину волим и нисам поткупљив” (φιλόπολις τε καὶ χρημάτων κρείσσων). Упор. S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, Vol. I: Books I–III, Oxford 1991, 333–334.

⁷⁰ Plut. *Comp. Per-Fab.* 3, 6.

⁷¹ Plut. *Per.* 16, 3.

⁷² Плеистоанакт (Πλειστοάναξ или Πλειστώναξ), син Паусаније, спартански краљ из краљевске породице Агијада, обављао је краљевску власт у Спарти у два наврата: од 458. до 445, а затим поново између 428. и 409. године пре н. е.

⁷³ О овим догађајима пише и Тукидид у *Историји пелопонеског рата* (Thuc. I 114, 2; II 21, 1), а они су у коначном исходу водили склапању Тридесетогодишњег мира 446. године пре н. е. Упор. S. Hornblower, *The Greek World 479–323 BC*, London – New York 2002, 35–37.

словно каже да је Перикле краља „подмитио новцем” (διαφθείρας χρημασιν αὐτόν).⁷⁴ Глагол διαφθείρω у значењу „кварити” такође је често коришћен да означи корупцију и мито, што је извесно и у овом случају, а да је цела прича о подмићивању спартанског краља могла бити веродостојна, показује и чињеница да је због тога Плеистоанакту суђено у Спарти⁷⁵ и да је кажњен тешком глобом. Како није имао новца да је плати, морао је да напусти Спарту и да у изгнанству у Аркадији проведе више година (тек 428. године пре н. е. враћена му је краљевска част). Ни Плутарх очигледно није сумњао у истинитост ове приче, а потврђује је у наставку и када наводи да је Перикле морао да народу положи рачун о трошковима у коме је десет таланата означио као „трошак за нужне циљеве” (ἀνηλωμένων εἰς τὸ δέον).⁷⁶ Свима је очигледно било јасно који су то нужни трошкови, па је народ усвојио извештај без расправе. Иако је, дакле, у овом случају Перикле радио у корист Атињана, јер је државним новцем куповао мир, ипак се може поставити питање да ли је морално исправно поступио када је дао мито спартанском краљу. По античким стандардима и законима, али такође и модерним, грешан је у моралном, а одговоран у правном погледу, онај који прима, али и онај који даје мито.

Проблематичан са становишта морала је и атински рат са Самосом из 440/439. године пре н. е. у коме је Перикле имао кључну улогу. Не само да је као стратег предводио поход са свом жестином и свим расположивим средствима против једног хеленског града и бившег атинског савезника, већ су га непријатељи оптуживали да је рат и започео по вољи Милећана, тада у рату са Самљанима, и за љубав своје невенчане жене Аспасије, родом Милећанке.⁷⁷ Идеја да жене проузрокују ратове може се у хеленској традицији пратити још од Хомера и нема сумње да су је, преко Аспасије, Периклови непријатељи искористили у политичкој борби.⁷⁸ Аспасију су, очигледно с намером да науде самом Периклу, оптужили и за безбожност, а због сличних грехова пред суд је позван и Анаксагора из Клазомене, чувени мислилац и Периклов учитељ и пријатељ.⁷⁹ Због Аспасије је Перикле, бележи Плутарх, на суду и сузе пролио; успео је да

⁷⁴ Plut. *Per.* 22, 2.

⁷⁵ Заједно с Клеандридом, Гилиповим оцем. Упор. Plut. *Per.* 22, 3.

⁷⁶ Plut. *Per.* 23, 1.

⁷⁷ За детаљан извештај о овом рату с низом епизода које не бележе остали сачувани извори, упор. Plut. *Per.* 25–28.

⁷⁸ О Аспасији и контроверзама у вези с њеном улогом у друштвеном животу Атине Перикловог доба постоји огромна литература: упор. нпр. М. Henry, *Prisoner of History: Aspasia of Miletus and Her Biographical Tradition*, Oxford 1995.

⁷⁹ Тужбу против Аспасије због безбожности (ἀσέβεια) поднео је комедиограф Хермип, док је врач Диопит предложио да се подигне тужба против свих оних који не верују у

придобије судије да је ослободе оптужби, док је Анаксагори омогућио да кришом напусти Атину.⁸⁰ Ако томе додамо и процес који је вођен против највећег мајстора и уметника онога доба Фидије, такође блиског Перикловог пријатеља и сарадника, због оптужбе да је проневерио злато издвојено за радове на Акропољу и израду монументалне статуе Атине Партенос, добија се јаснија слика невоља с којима се Перикле морао суочити на унутрашњем плану у годинама које су непосредно претходиле избијању Пелопонеског рата (431. године пре н. е.).

Афера о Фидији и трошењу државног новца свакако је била најтежа од свих оних с којима је Перикле довођен у везу и Плутарх јој због тога оставља и највише простора у *Животопису Перикла*.⁸¹ Опозиција Периклу у атинској скупштини је тих година очигледно поново дигла главу и нападајући Периклове пријатеље и сараднике посредно је атаковала и на самог Перикла. Није се, међутим, на томе завршило, јер је на крају предмет тужбе постао и сам Перикле. Управо зато Плутарх све ове оптужбе против Периклових пријатеља и сарадника доводи директно у везу с процесом који ће и самог Перикла довести пред суд и то баш у поступку који се тицао проневере или мита. Народ је, наиме, донео одлуку да Перикле, који је био задужен да надгледа радове на изради статуе Атине Партенос на Акропољу, пред пританима (већницима) положи рачун о утрошеном новцу (οἱ λόγοι τῶν χρημάτων), али је Хагнон⁸² својим предлогом изменио закључак тако да се он судски гони пред 1.500 поротника и да се тужба назове „или оптужбом за утају и подмићивање или оном због злоупотребе дужности” (εἴτε κλοπῆς καὶ δόρων εἴτ’ ἀδικίου βούλοισι τις ὀνομάζειν τὴν δίωξιν).⁸³ Плутарх се у вези с овим оптужбама не изјашњава изричито, али он ту следи једну по Перикла негативну традицију која полази још од комедиографа Аристофана, али највећим делом потиче од историчара Ефора и познијих писаца, док је данас најбоље познајемо преко Диодорове *Историјске библиотеке*.⁸⁴ Суштина тих оптужби своди се на тврдњу да је Перикле

богове и износе учења о небеским појавама, циљајући извесно на Анаксагору. Упор. Plut. Per. 32, 1.

⁸⁰ Plut. Per. 32, 5.

⁸¹ Plut. Per. 31. Судбина великог Фидије и хронологија његових најславнијих дела није сасвим јасна, јер док Плутарх закључује да је он умро у затвору од болести или од отрова (Plut. Per. 31, 5), атидограф Филохор бележи да је побегао у Елиду, где је у Олимпији израдио славну статуу Зевса Олимпијског (једно од седам светских чуда античког света), али је и ту касније осуђен због крађе и погубљен (FGrHist 328 F 121).

⁸² Хагнон (Ἀγών), угледни атински политичар и војсковођа који је као оикист (οἰκιστής) предводио атинску насеобину у Амфипољу 437/436. године пре н. е. (упор. Thuc. IV 102, 3; V 11, 1). Његов син је познати атински државник Терамен.

⁸³ Plut. Per. 32, 4.

⁸⁴ Diod. XII 38–40 = FGrHist 70 F 196 (Ефор из Киме).

чак и рат с Лакедемоњанима (Пелопонески рат) започео да би избегао суд народа.⁸⁵ И Плутарх дословно каже да се Перикле „својим заузимањем за Фидију народу замерио, уплаши се суда, и зато распа-ли рат који је већ био близу и давно тињао”.⁸⁶ Плутарх, дакле, бележи само оно што је нашао у својим изворима, а то не мора нужно да значи да је поверовао овим оптужбама. Свој извештај на овом месту (*Per.* 32, 6) зато и завршава следећим речима: „тако се приповеда, али истина о томе је нејасна” (αὗται λέγονται τὸ δ’ ἀληθὲς ἄδηλον). Остаје, међутим, чињеница да је Перикле, кога је Плутарх означио као непоткупљивог и поштеног до те мере да од оца наслеђено имање није ни за једну драхму увећао, доживео да при крају своје политичке каријере буде оптужен за проневеру и подмићивање пред народом чији је неприкосновени вођа био деценијама.

IV

Основна намера Плутархових *Упоредних живојојиса* је да се истакну добра дела и морални квалитети личности чији се животи описују да би они увек могли служити као добар пример. Плутарх сматра да угледање на поступке истакнутих државника из прошлости може суштински утицати и на наше сопствене поступке и сопствену нарав. Он описује дела и преноси речи својих хероја да би показао њихове врлине, упоређујући оне Грке и Римљане за које је веровао да се те особине и врлине најбоље манифестују у њиховом карактеру. То, наравно, не значи да он не бележи и негативне црте у карактеру својих јунака. Однос државника према новцу је, на пример, важан елеменат у оцени вредности њихових карактера, па када препозна тежњу за личним богаћењем, похлепу или склоност ка подмићивању, Плутарх их нужно посматра као негативне стране у карактеру јунака чијим се животима бави. Зато у овим завршним разматрањима Плутархових *Живојојиса* *Кимона* и *Перикла* треба нагласити да је писац изричит у тврдњи да су и Кимон и Перикле у том погледу примери на које се треба угледати. И један и други су означени као непоткупљиви и отпорни на све покушаје подмићивања. Кимон је најпре и сам био довољно богат да би уопште могао бити подмићен, али Плутарх не пропушта да нагласи и по-

⁸⁵ Ове оптужбе, као и наведени судски процеси Периклу и његовим пријатељима, произвеле су до данас велике расправе у науци и огромну литературу. На овом месту највише препоручујем исцрпну анализу различитог изворног материјала, али из угла Плутарховог *Живојојиса* *Перикла*: P. A. Stadter, *A Commentary on Plutarch's Pericles*, Chapel Hill 1989, 284–305.

⁸⁶ Plut. *Per.* 32, 6.

штење и непоткупљивост као неке од његових највећих врлина (*Cim.* 10, 8). Перикле је такође био државник који се није дао подмитити никаквим поклонима или новцем, па иако је много новца прошло кроз његове руке, Плутарх истиче да је био толико поштен да од оца наслеђено имање није ни за једну драхму увећао (*Per.* 15, 3; *Comp. Per-Fab.* 3, 6). Ипак, и за Кимона и за Перикла Плутарх наводи и супротне примере који обојицу доводе у везу с аферама и оптужбама за примање мита и друге коруптивне радње. Кимон је чак изведен и на суд због озбиљне оптужбе за примање мита (*Cim.* 14, 3), а сличну оптужбу није избегао ни Перикле (*Per.* 32, 4). Перикла су чак оптуживали да је сам нудио мито и то ником другом до спартанском краљу (*Per.* 22, 2). У наведеним случајевима не треба видети само клевете и није ове примере Плутарх измислио, већ их је извесно пронашао у својим изворима. Они се могу најпре приписати традицији коју је следио Плутарх, али то никако не значи да је веровао у кривицу својих јунака у сваком наведеном случају. Такве „конфликтне епизоде” често Плутарху и служе да у коначном суду потврди исправност поступака својих јунака.

Оно што је нарочито занимљиво је и питање да ли су Кимон и Перикле свесно и намерно радили на „кварењу” атинског народа и његовом подмићивању, јер би се и то могло закључити на основу Плутарховог казивања у *Животописима Кимона и Перикла*. Плутарх наглашава да су и један и други, сваки на свој начин и на основу својих могућности, а због сопствених интереса, покушавали да придобију светину. Кимон је као богаташ то чинио добротворствима и давањима сиротињи (*Cim.* 10, 2–3), што се могло разумети и као покушај корумпирања народа и куповине његове наклоности. Перикле је, опет, видевши да се у погледу личног богатства не може такмичити с Кимоном, посегао за државним новцем помоћу којег је и сам „поткупио” народ и успео да се стави на његово чело (*Per.* 9, 2–3). Зато се и на придобијање народа новцем и разним услугама може гледати као на коруптивну делатност својствену политичарима у различитим епохама, па тако и онима у демократској Атини V века пре н. е. На Плутархов суд о овим стварима је сигурно доста утицао и Платон чији је Плутарх био следбеник, а који је имао, уопштено узевши, негативно мишљење о Кимону и Периклу, као и о другим атинским политичарима из времена демократије, изумимајући ту Аристида.⁸⁷

⁸⁷ О томе је овде већ било речи у вези с Аристидом Праведним и његовим животописом. Упор. М. Обрадовић, Подаци о миту и другим облицима корупције у Плутарховим *Животописима Темистокла и Аристиде*, *Зборник Матице српске за класичне студије* 20, 2018, 152–153.

БИБЛИОГРАФИЈА

- M. Beck (ed.), *A Companion to Plutarch*, Blackwell Companions to the Ancient World, 98, Oxford 2014.
- A. Blamire, *Plutarch, Life of Kimon*, BICS Suppl. 56, London 1989.
- A. B. Breebart, Plutarch and the Political Development of Pericles, *Mnemosyne* 24, 1971, 260–272.
- E. M. Carawan, *Eisangelia* and *Euthyna*: The Trials of Miltiades, Themistocles, and Cimon, *GRBS* 28, 1987, 167–208.
- D. Cohen, *Law, Violence, and Community in Classical Athens*, Cambridge 1995.
- J. R. Cole, Cimon's Dismissal, Ephialtes' Revolution, and the Peloponnesian Wars, *GRBS* 15, 1974, 369–385.
- W. R. Connor, *Theopompus and Fifth-Century Athens*, Washington 1968.
- K. Conover, *Bribery in Classical Athens*, PhD Dissertation, Princeton NJ 2010.
- J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600–300 BC*, Oxford 1971.
- R. Develin, *Athenian Officials 684–321 B.C.*, Cambridge 1989.
- T. Duff, Plutarchan *Synkrisis*: Comparisons and Contradictions, in L. Van der Stockt (ed.), *Rhetorical Theory and Praxis in Plutarch*, Acta of the IVth International Congress of the *International Plutarch Society*, Louvain 2000, 141–161.
- T. Duff, *Plutarch's Lives: Exploring Virtue and Vice*, Oxford 1999.
- T. Duff, The Prologue to the Lives of Pericles and Fabius (*Per.* 1–2), in A. Perez Jimenez and F.C. Bordoy (edd.), *Estudios Sobre Plutarco: Misticismo y Religiones Mistericas en la Obra de Plutarco: Actas del VII Simposio Espanol sobre Plutarco, Palma de Mallorca, 2–4 de noviembre de 2000*, Madrid–Malaga 2001, 351–363.
- T. Duff, The Prologues, in M. Beck (ed.), *A Companion to Plutarch*, Blackwell Companions to the Ancient World, 98, Oxford 2014, 333–349.
- H. Erbse, Die Bedeutung der Synkrisis in den Parallelbiographien Plutarchs, *Hermes* 84, 1956, 398–424.
- R. Flacelière et E. Chambry, Plutarque. *Vies*, Tome III, Périclès-Fabius Maximus, Alcibiade-Coriolan, Paris, Les Belles Lettres, 1964.
- R. Flacelière et E. Chambry, Plutarque. *Vies*, Tome VII, Cimon-Lucullus, Nicias-Crassus, Paris, Les Belles Lettres, 1972.
- S. Forsdyke, *Exile, Ostracism, and Democracy: The Politics of Expulsion in Ancient Greece*, Princeton NJ 2005.
- F. Frost, Pericles, Thucydides Son of Melesias, and Athenian Politics Before the War, *Historia* 13, 1964, 385–399.
- L. Fulkerson, Plutarch on the Statesman Stability, Change, and Regret, *ICS* 37, 1992, 51–74.
- A. Geddes, Ion of Chios and Politics, in V. Jennings, A. Katsaros (edd.), *The World of Ion of Chios*, *Mnemosyne* Vol. 288, Leiden – Boston 2007, 110–138.
- A. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, Vol. I, Oxford 1945.
- V. Goušchin, Plutarch on Cimon, Athenian Expeditions, and Ephialtes' Reform (*Plut. Cim.* 14–17), *GRBS* 59, 2019, 38–56.

- M. H. Hansen, *Eisangelia: Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century BC and the Impeachment of Generals and Politicians*, Odense 1975.
- M. H. Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Oxford 1991.
- F. D. Harvey, *Dona Ferentes: Some Aspects of Bribery in Greek Politics*, *History of Political Thought* 6, 1985, 76–117.
- Y. Haschiba, Athenian Bribery Reconsidered: Some Legal Aspects, *PCPhS* 52, 2006, 62–80.
- M. Henry, *Prisoner of History: Aspasia of Miletus and Her Biographical Tradition*, Oxford 1995.
- S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, Vol. I: Books I–III, Oxford 1991.
- S. Hornblower, *The Greek World 479–323 BC*, London – New York 2002.
- M. Hose, The Peloponnesian War: Sources other than Thucydides, in A. Rengakos, A. Tsakmakis (edd.), *Brill's Companion to Thucydides*, Leiden – Boston 2006, 669–690.
- N. Humble (ed.), *Plutarch's Lives: Parallelism and Purpose*, Swansea 2010.
- S. G. Jacobs, *Plutarch's Pragmatic Biographies: Lessons for Statesmen and Generals in the Parallel Lives*, Leiden, Boston 2017.
- V. Jennings, A. Katsaros (edd.), *The World of Ion of Chios*, *Mnemosyne* Vol. 288, Leiden – Boston 2007.
- D. H. J. Larmour, The *Synkrisis*, in M. Beck (ed.), *A Companion to Plutarch*, Blackwell Companions to the Ancient World, 98, Oxford 2014, 405–416.
- D. M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, London 1978.
- D. M. MacDowell, Athenian Laws about Bribery, *RIDA* 30, 1983, 57–78.
- R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford 1972.
- L. G. Mitchell, P. J. Rhodes, Friends and Enemies in Athenian Politics, *G&R* 43, 1996, 11–30.
- D. J. Mosley, Cimon and the Spartan proxeny, *Athenaeum* 49, 1971, 431–432.
- M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens*, Berkeley – Los Angeles 1986.
- C. Pelling, Plutarch's Adaptation of His Source Material, *JHS* 100, 1980, 127–141.
- C. Pelling, *Plutarch and History: Eighteen Studies*, Oxford 2002.
- C. Pelling, Ion's *Epidemiai* and Plutarch's Ion, in V. Jennings, A. Katsaros (edd.), *The World of Ion of Chios*, *Mnemosyne* Vol. 288, Leiden – Boston 2007, 75–109.
- S. Perlman, On Bribing Athenian Ambassadors, *GRBS* 17, 1976, 223–233.
- M. Piérart, Les EYΘYNOI athéniens, *AC* 40, 1971, 526–573.
- A. Podlecki, *Plutarch: Life of Pericles*, London 1987.
- A. Podlecki, *Perikles and His Circle*, London 1998.
- F. Pownall, Politics and Pamphlet of Stesimbrotus of Thasos, *Mouseion* 17 Suppl. 1, 2020, 125–149.
- A. Rengakos, A. Tsakmakis (edd.), *Brill's Companion to Thucydides*, Leiden – Boston 2006.
- P. J. Rhodes, *The Athenian Boule*, Oxford 1972.
- P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981.

- P. J. Rhodes, The Delian League to 449 BC, *CAH V*, Cambridge 1992², 34–61.
- P. J. Rhodes, The Athenian Revolution, *CAH V*, Cambridge 1992², 62–95.
- P. A. Stadter, Plutarch's Comparison of Pericles and Fabius Maximus, *GRBS* 16, 1975, 77–85.
- P. A. Stadter, The Rhetoric of Plutarch's Pericles, *AncSoc* 18, 1987, 251–269.
- P. A. Stadter, The Proems of Plutarch's *Lives*, *ICS* 13, 1988, 275–295.
- P. A. Stadter, *A Commentary on Plutarch's Pericles*, Chapel Hill 1989.
- P. A. Stadter, 1995. Subject to the Erotic: Male Sexual Behaviour in Plutarch, in D. C. Innes et al. (edd.), *Ethics and Rhetoric: Classical Essays for Donald Russell on his Seventy-Fifth Birthday*. Oxford 1995, 221–236.
- S. Swain, Character Change in Plutarch, *Phoenix* 43, 1989, 62–68.
- S. Swain, Plutarchan Sunkrisis, *Eranos* 90, 1992, 101–111.
- S. Swain, Plutarch's Characterization of Lucullus, *RhM* 135, 1992, 307–316.
- C. Taylor, Bribery in Athenian Politics I–II, *G&R* 48, 2001, 53–66, 154–172.
- A. Tsamakidis, Das historische Werk des Stesimbrotos von Thasos, *Historia* 44, 1995, 129–152.
- A. Wardman, Plutarch's Method in the *Lives*, *CQ* 21, 1971, 254–261.
- A. Wardman, *Plutarch's Lives*. London 1974.
- M. Z. Zaccarini, The Case of Cimon: the Evolution of the Meaning of Philolaconism in Athens, *Hormos* 3, 2011, 287–304.
- K. Ziegler, Plutarchos von Chaironeia, *RE* XXI (1951), cols. 636–962.
- M. H. Ђурић, *Плутарх, Ајтински државници. Избор из Ујоредних живојојиса*, Београд 1950.
- M. Обрадовић, Подаци о миту и другим облицима корупције у Плутарховим Живојојисима Темистокла и Аристиде, *Зборник Мајинце српске за класичне студије* 20, 2018, 137–163.

Mirko Obradović
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

NOTES ON BRIBERY AND OTHER FORMS OF CORRUPTION IN PLUTARCH'S *LIVES* OF CIMON AND PERICLES

Summary

As part of my research on bribery and corruption in Plutarch's biographies of prominent Athenian politicians of the fifth century BC, this paper, using evidence from the *Life of Cimon* and the *Life of Pericles*, focuses on testimonies of bribery and other forms of corruption that can be found in these two works. Both Cimon and Pericles were, according to Plutarch, statesmen of noble and virtuous character and worthy of admiration in almost every respect. They were zealous, persistent and passionately committed to the public services they performed, proving to be invulnerable to bribery. However, as in the case of other famous Athenian statesmen whose biographies he wrote, Plutarch recorded different and conflicting accounts of accusations of bribery and corrupt activities that he found in the sources he used for writing his

Lives. Plutarch defended his heroes in connection with these accusations, even when they were brought to trial on accusations of bribery. The paper also discusses the question of whether Cimon and Pericles, each in their own ways, and for the sake of their own interests, worked on “corrupting the *dēmos*” and bribing it. Bribing people and buying their affection to acquire mass support could also be seen as a corrupt activity in different regimes and different times, like in democratic Athens in the fifth century BC.

Keywords: Plutarch (c. 46 – c. 125 AD), *Lives*, Cimon, Pericles, Athenian politics, bribery, corruption, honesty in politics.

Зоја Бојић

Институт за књижевност и уметност

Београд

ЛИКОВНЕ УМЕТНОСТИ ЕВРОПСКЕ АНТИКЕ И ПОЈАМ УТОПИЈЕ КАО ИМАГИНАРНОГ ПРОСТОРА

АПСТРАКТ: Ликовне традиције европске антике укључују како сачувана уметничка дела, било у оригиналу било у копији, давног и славног периода европске историје, тако и књижевна дела о ликовним уметностима која су за собом оставили антички историчари уметности. Антички историчари уметности већ су идентификовани.¹ То су Витрувије (1. век старе ере, *О архитектури*),² Плиније Старији (1. век наше ере, *О уметности*),³ Филострат Старији (2. век наше ере, *Слике*), Филострат Млађи (3. век наше ере, *Слике*),⁴ и Калистрат (3. или 4. век наше ере, *Описи скулптуре*).⁵ Богатство аутентичног ликовног материјала које нам ови антички писци предочавају углавном се није сачувало у облику у ком је постојало у њихово доба. Тај помињани ликовни материјал који можемо само да замислимо може да се упореди с постојећим, сачуваним ликовним делима европске антике створеним широм Медитерана, чиме се ствара једна

¹ Зоја Бојић, *Антички историографи уметности и Калистрат, О скулптури*, Завод за уџбенике и Досије студио, Београд, 2017.

² Витрувије, *О архитектури*, превод са латинског, предговор, избор репродукција и апарат Зоја Бојић, Завод за уџбенике и Досије студио, Београд, 2009. Сви цитати Витрувија у овом тексту преузети су из овог издања.

³ Плиније Старији, *О уметности*, предговор, избор текста, превод са латинског, избор репродукција и апарат Зоја Бојић, Завод за уџбенике и Досије студио, Београд, 2011. Сви цитати Плинија Старијег у овом тексту преузети су из овог издања.

⁴ Филострат Старији, Филострат Млађи, *О сликарству*, превод са грчког, предговор, избор репродукција и апарат Зоја Бојић, Завод за уџбенике и Досије студио, Београд, 2013. Сви цитати Филострата Старијег и Филострата Млађег у овом тексту преузети су из овог издања.

⁵ Зоја Бојић, *Антички историографи уметности и Калистрат О скулптури*, Завод за уџбенике и Досије студио, Београд, 2017. Сви цитати Калистрата у овом тексту преузети су из овог издања.

обухватнија слика настанка, постојања и трајања ликовних традиција европске антике. Једна од тих традиција је жанр-пејзажа који посебно у уметности европске антике може да у себи садржи појмове непостојећег, оностраног и идеалног простора од којих неки примери могу да се назову представама Утопије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Утопија, пејзаж, имагинарни простор, етерични простор, ликовне уметности европске антике, историчари уметности европске антике, Ара пакис.

Појам утопије или земље Утопије може да се разуме на много различитих начина откако је ову реч сковао Томас Мор (1477–1535) у свом делу *De optimo rei publicae statu deque nova insula Utopia* објављеном 1516. године. Уколико се схвата у смислу у ком га је Мор даље користио да означи идеално државно и друштвено уређење, онда на тај појам, који је још увек неименован, наилазимо код Платона у дијалогу *Закони* (посебно 4) и у дијалозима *Држава* и *Државник*. Уколико се схвата у смислу непостојеће географске одреднице за којом човечанство вапи а која наравно остаје недоступна, описе овог непостојећег самодовољног места сакупио је и интерпретирао Умберто Еко у својој *Историји митских земаља* у поглављу „Утопијска острва”⁶ пошто заиста земља Утопија може најлакше да се замисли као острво одвојено од остатка човечанства. И Платонова неименована Утопија⁷ и Морова идеална земља својим ауторима служе да објасне идеално државно и друштвено уређење, које обојица детаљно описују. У ликовним уметностима представе таквих утопија готово је немогуће извести због великог броја различитих сцена идеалног живота Утопије које би морале да се симултано одвијају на свим нивоима. Заиста, Еко је као ликовне илустрације утопија у издањима помињане књиге на више језика махом изабрао оне из неколико издања Морове *Утопије*, иако је такође направио ликовну паралелу с представама Небеског Јерусалима помињаног у другим поглављима исте књиге, чиме је додатно нагласио идеју о утопији пре *Утопије* у историји различитих европских култура. Међутим, философски, теоријски и књижевни списи с једне стране и ликовна пракса с друге стране нису обавезно међусобно одређени. Ликовне традиције европске антике појам утопије као и појам Утопије укључују на начин који одговара ликовној уметности. И даље идући трагом дефиниције Утопије као идеалног државног и друштвеног уређења, показује се да се у историји европске уметности детаљно и компликовано представљање ако не идеалне а оно макар добре управе појављује у чувеном тематском дублету фресака Алегорије и ефектима

⁶ Умберто Еко, *Историја митских земаља*, Вулкан, Београд, 2016, 305–326.

⁷ Иако Платон помиње митску земљу Атлантиду у дијалозима *Тимај* и *Критија*, Атлантида не може да се схвати као претеча Утопије.

добре и лоше управе које је израдио сликар Амброђо Лоренцети (око 1290. – 1348) током 1338. и 1339. године у Градској кући, Palazzo Pubblico, у Сијени (репродукција 1, 2, 3).⁸ Овде је сликар прибегао истом композиционом решењу наратива испричаног кроз континуирану радњу по хоризонталним тракама композиције као и његови римски узор, клесари наративних рељефа попут оних на Трајановом стубу у Риму, после 106. а пре 113. године, или, упадљивије, они на Тријумфалном луку Септимија Севера такође у Риму, из 203. године. Разлика је у томе што тематски Утопија из Сијене представља контраст колико симултаним сијенским сценама Лоше управе толико и представама војних похода и тријумфа помињаних узора из римске уметности. Да би се разумела, да би уопште постојала, Утопија овде мора да се дефинише само кроз своју супротност.

Двадесетак векова пре нашег сијенског примера, Хомеров опис Ахилејевог штита,⁹ *Илијада*, певање XVIII, 478–606¹⁰ читаоцима представља вероватно најраније непостојеће ликовно дело које је установило ову (књижевну) тему контраста добре и лоше управе као последице мира, или рата. Стихови којима Хомер описује изглед рељефа који је израдио бог Хефест сматрају се за најранију употребу описа, *екфразе*, уметничког дела.¹¹ То описано уметничко дело истовремено може да се схвати и као једно од најранијих изгубљених ликовних дела. Античка ликовна уметност није изнедрила друга дела ове теме која би се сачувала до данас али је могуће и вероватно да су таква дела постојала. Антички историограф уметности Филострат Млађи у свом опису слике 10. Пир или о Мижанима¹² каже да је на њој била насликана шира композиција у оквиру које је био детаљно насликан штит који је Хомер опевао. Филострат Млађи је писац који је у свом књижевном делу већ у Уводу сам рекао да описује она ликовна дела поред којих није могао да прође ћутећи, али није их ближе одредио и она ни данас не могу да буду идентификована.

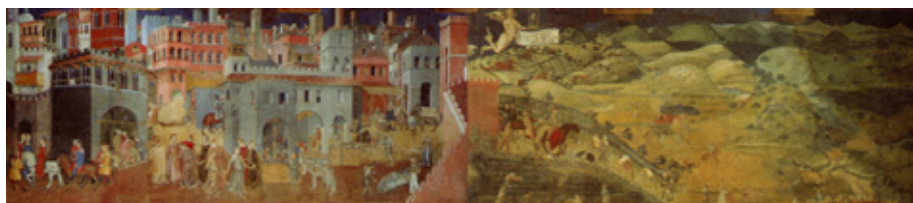
⁸ Лоренцети је за Салу деветорице у Сали Мира, у Палацо публику у Сијени, израдио фреске на три зида, од којих је два посветио сценама Добре управе, а један сценама Лоше управе, које на много начина упућују на сличне сцене које су, према предању, приказане на Ахилејевом штиту. О овим фрескама у Сијени вид. E. C. Southard, *The Frescoes in Siena's Palazzo Pubblico 1289 – 1539: Studies in Imagery and Relations to Other Communal Palaces in Tuscany*, Garland, New York, 1979.

⁹ После Патроклове погибије, Ахилеј је остао без штита који је позајмио Патроклу и који је Тројанац Хектор узео као ратни плен после Патроклове погибије. Будући делимично божанског порекла, Ахилеј је добио штит од самог Хефеста, који га је лично израдио и украсио рељефом.

¹⁰ Хомерова *Илијада*, превеп Милоша Ђурића, Матица српска, Нови Сад, 1965.

¹¹ О Ахилејевом штиту вид. S. Scully, "Reading the Shield of Achilles: Terror, Anger, Delight" *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 101, 2003, 29–47.

¹² Филострат Старији, Филострат Млађи, *О сликарству*, превод са грчког, предговор, избор репродукција и апарат Зоја Бојић, Завод за уџбенике и Досије студио, Београд, 2013, 280–286.

Сл. 1, 2, 3. Амброџо Лоренцети, *Алеџорија добре и лоше уйраве и њихове ѧосле-
дице у йраду и земљи*, 1338–1339, Градска кућа (Palazzo Pubblico) Сијена

Свеједно, описана ликовна дела су могла да постоје, и у случајевима његових описа неких других слика у истом књижевном делу могуће је упоредити његов текст са сачуваним ликовним материјалом антике. Овде доносимо део Филостратовог описа слике 10. Пир или о Мижанима:

[...] Ако се добро погледа овај штит, видеће се да ништа од приказа у рељефу које је Хомер описао не недостаје, већ да ово уметничко дело приказује све што је Хомер дао [...]

Хајде сада да путујемо преко земље, оставивши више крајеве, и хајде да проучимо најлепше од свих ствари на земљи, градове. Како видиш, овде их је два. Који први желиш да објасним? Да ли светлости бакљи и свадбене химне, звук флауте и одзвањање китаре и покрети играча у ритму музике привлаче твоју пажњу? Такође, кроз врата видиш жене како се диве и ускликују од радости. То је венчање, мој дечаче, прво сакупљање сватова, и младожење доводе своје невесте. Нећу ни да покушам да опишем како су срамежљивост и жудња приказани на лицу сваке од њих, пошто је уметник указао на то да је за ово потребна велика вештина. Али гле! Ово је судница и суд заседа, и достојанствени старији људи на достојанствени начин заседају. А злато у средини, ова два талента, не знам шта је то осим ако, Зевса ми, може да се претпостави да је то награда за судију који ће изрећи пресуду. А шта је случај? Овде су два човека у средини, од којих један, верујем, подноси тужбу за крвопролиће, а други је, како видиш, оспорава, пошто тврди да није крив за оно за шта га онај оптужује, већ да је, пошто је платио крвни откуп, ослобођен кривице. Такође, видиш присталице сваког од ове двојице у две групе, који тапшу, већ према својој наклоности, али присуство чувара их обуздава и утишава. Према томе, ова сцена представља оно што се дешава између рата и мира у граду који није у рату.

Други град је опасан зидинама, као што видиш, и они који због старости не могу да се боре чувају зидине на смену, јер на неким местима борбе има жена, а овде су стари људи и чак и деца. А где су, молим, борци? Ено тамо можеш да их нађеш, људе који поштују Ареја и Атену. Пошто је значење овог уметничког дела, верујем, то што уметник показује да су вође богови тако што употребљава злато и приказује их крупног стаса, а на тај начин другима даје нижи положај.

Они одлазе у борбу, пошто су одбили захтеве непријатеља, а то је да се богатство града подели с њима, а ако се не би тако поделило – да то благо буде награда победнику боја. Зато праве заседу на овој страни, а на то, чини ми се, указује грмље по обали реке, где видиш наоружане људе. Али им неће бити могуће да имају користи од ове заседе, јер је војска нападача послала извиднике и разматра како да изнесе благо. Заиста, овде видимо пастире како скупљају стада уз музику свирала.

Зар једноставни и домишљати, и заиста брђански звуци њихове музике не допиру до твојих ушију? Али је ово последњи пут да

свирају, и због тога што нису свесни завере против њих они гину, како видиш, јер их је непријатељ напао и одвео део њихових стада као део ратног плена. Вести о овоме шта се догодило стигле су до људи у заседи, и они устају, и на коњима јуре у бој, и можеш да видиш да су обале реке прекривене људима који се боре и бацају копља на непријатеља.

Шта да кажемо за ова створења која пролазе тамо-амо међу борцима и за ону утвару чији се лик и одећа црвене од усирене крви? То су Ерида и Кидоимос, а трећи је Кер,¹³ коме се поковава све у рату. Пошто видиш да она не прати било какав смер, већ баца једног човека који још није рањен међу непријатељске мачеве, леш другог човека, који је био испод ње, одвлачи, а трећег подстиче да настави да се бори иако је рањен. А војници, они су тако страшни у свом нападу и по њиховом страшном погледу, да ми се чини да се уопште не разликују од живих људи који су заповедници боја.

Али, погледај поново на дела мира. Ово је очигледно свежа земља, која ће се трипут орати, мислим, ако може да се суди по броју орача, а на пољу орач често враћа упрегнуте волове, пошто га на крају бразде чека чаша вина, а рало изгледа да како оре земљу, претвара злато у црницу. У следећој сцени видиш имање, а мислим да можеш да закључиш да је краљево, и краља чију радост показује сјај његових очију.

Разлог за његову радост не мора да се далеко тражи, јер то да је жетва знатно већа од сетве показују радници који ужурбано косе жито и они који увезују исечене класове у снопове, док им други ревносно доносе још класова. Ово храстово дрво ту стоји усиљено и не безразложно, јер испод њега је богата сенка за освежење оних који се уморе од рада, а онај дебели во тамо, кога су они гласници тамо посветили за жртвовање, одређен је за обед испод храста за оне који раде на жетви жита. А шта кажеш за ове жене? Зар ти не изгледају да су пуне узбуђења и да једна другу подстичу да месе пуно јечменог хлеба за обед жетелаца?

А ако затреба и воћа, овде имаш виноград, златан од лозе и црн од гроздова. Тамноплава боја у јарку је, ја мислим, средство уметника да укаже на његову дубину, и није ти тешко да препознаш у слоју олова ограду која окружује лозу. А оно сребро у винограду, то су притке које придржавају лозу отежалу од плода да се не савије према земљи. А шта би рекао за оне људе који беру грозђе?

Пробијајући се кроз тесне пролазе, они гомилају гроздове у корпе, пријатни људи оног старосног доба које одговара њиховом послу. Јер младићи и девојке се крећу у ритму, кораком Еуена и Бакха док им овај други даје ритам, кога сигурно препознајеш не само по његовој китари, већ и зато што изгледа да певуши уз звуке китаре. А ако погледаш и ово стадо говеда које напредује према својој паши у пратњи говедара, нећеш се дивити боји, иако је цела сцена од злата

¹³ Ерида, Кидоимос и Кер су Неслога, Метеж и Зла Коб.

и олова,¹⁴ већ томе да скоро можеш да чујеш краве како мучу на слици, и томе што се чини да река по чијим су обалама те краве производи звук запљускивања – зар то није врхунац живописности?¹⁵

А за лавове, чини ми се да нико не може довољно да опише ни њих ни бика испод њих, јер бика, који се чини да риче и да дрхти, раздиру лавови који су се већ дочепали његове изнутрице. А ови пси овде, мислим да их је девет, прате стадо, и по заповести говедара који их подстичу јурцају на лавове, покушавајући да их уплаше лајањем, али се не усуђују да им приђу ближе иако их говедари подстичу и на то. А видиш и овце које скачу на оној планини, и торове, и појате, и оборе, и ту ћеш препознати дом овог стада.

Још једна сцена преостаје, мислим – ова овде група играча, као она група коју је Дедал,¹⁶ кажу, дао Аријадни, Минојевој кћерци. Шта представља ова уметност? Младићи и девојке играју. Али, очито нећеш бити задовољан док ти не дам тачан опис њихове одеће. Девојке су обучене у фини лан и носе златне круне на глави, док младићи носе fine танке хитоне, а на боковима су им златни мачеви на сребрним каишевима. Али, како се померају у круг, погледај шта је сликар постигао – замишљаш обртање точка, рад неког керамичара који испитује свој керамички точак да види да ли се тешко окреће. И како опет напредују у редовима, прилази им мноштво људи на којима се види како су весели, пошто ми се чини да неки од њих овде у средини, који изводе плесне фигуре и показују разне врсте плеса, очигледно задивљују играче. Слика мора на рубу круга није море, мој дечаче, већ треба да замислиш да је уметник насликао Океана да представља границу земље представљену на штиту. Довољно сам ти рекао о сценама рељефа.

А сада окрени поглед на саме младиће и погледај код кога је победа. Јер гле, Еурипил лежи, пошто га је Пир смртно ранио у пазуху, крв му истиче у потоцима, а он лежи без јаука, испружен на земљи, пошто је пао, такорећи пре него што га је погодио ударац, тако смртоносна је била његова рана. Пир и даље стоји у покрету ударања, с руком још увек прекривеном обилном крви која капље с његовог мача, када Мижани, који мисле да је ово неподношљиво, напредују према младићу. Али се он, гледајући их мргодно, осмехује и заузима положај против њихових бојних редова, и несумњиво ће ускоро сахранити Еурипилово тело тако што ће преко њега наслагати брдо мртвих тела.

Ово супротстављање ратних и мирнодопских околности снажно дефинише колико ужасе рата толико и идеално уређење идеалног

¹⁴ Штит је израђен од метала.

¹⁵ Ово је пример употребе синестезије код Филострата Млађег, где он указује на то да синестетичко уметничко дело представља 'врхунац живописности'.

¹⁶ По предању, а како је то забележио и Плиније Старији, Дедал је први скулптор, који је тако био вичан скулптури да су се његове фигуре покретале. Живео је на двору краља Миноја на Криту, где је за њега израдио и Лавиринт. Принцеза Аријадна је Минојева кћерка.

града, односно идеалног живота у миру. Осим овог књижевног описа ликовног дела, односно кроз историју књижевности Хомеровог описа ових сцена, из античке ликовне уметности сачувала су се малобројна дела која би дословно и експлицитно приказивала мирнодопску Утопију, док су сцене ратовања и разарања, укључујући сцене војних сукоба, опсаде града и пљачкања природне теме наративних рељефа тријумфалних славолука и стубова римских војсковођа, односно царева. Међу таквим примерима су помињани рељефи с Трајановог стуба који је постављен 113. године и где се приказују сцене битака римске војске против Дачана, као и рељефи исте теме и из истог периода који се као сполија налазе на Константиновом славолуку, али и панели у рељефу који приказују само тријумфалну поворку, то јест резултат успешног војевања, с Титовог славолука који је подигнут 82. године у Риму а којим се прославља Титово заузимање Јерусалима 70. године. Иако катарзу после таквих сцена битке и тријумфа римског цара представља финална сцена у којој цар по повратку у Рим дели новац окупљеном народу, овакве сцене не упућују на идеју о будућем периоду благостања у миру, већ Римљанима указују на оправданост и корисност царевих (будућих) освајачких ратова. Мир је мир само као *рах romana*.

Помињана малобројна сачувана ликовна дела која приказују благостања мира која се достижу само добром управом и нису дефинисана сценама страхота рата представљају такође римске јавне споменике и у директној су вези с владаревим војним тријумфом после ког настаје период добре владавине у миру и просперитету. Најранији такав пример је Августов олтар мира *Ара љакис* у Риму из 9. године старе ере, архитектонско дело чије рељефне сцене на спољним зидовима укључују алегорijske представе благостања као и фризове који представљају групни портрет Октавијана Августа с римским званичницима и с његовом широм породицом. О ликовном представљању простора Утопије овог скулптуралног дела биће више речи касније у овом тексту. Овде је значајно да подсетимо да је Августов олтар мира изграђен после грозног периода грађанских ратова који су са собом повукли и експанзију Рима. Наш други и хронолошки последњи такав значајан пример је укупна иконографија Константиновог славолука у Риму чији је централни и кључни елемент рељефни пано који приказује цара Константина, фланкираног фигурама ранијих царева Марка Аурелија и Хадријана, како окупљеним Римљанима држи говор, из око 315. године. И овде је значајно да подсетимо да је Константинов тријумфални славолак изграђен да обележи прву деценију његове владавине 315. године, односно његову недавну војну победу над тада владајућим римским царем Максентијем у бици код Милвијског моста у јесен 312. године,

Сл. 4. Непознати уметник, камени рељефни пано који приказује *oratio*, северна страна Константиновог славолюка, Рим, 315, *in situ*

то јест, као што је био случај с назнаком утопијског благостања које Риму доноси Октавијан Август на Ара пакис, да обележи завршетак грађанског рата и прослави период будуће срећне владавине његовог победника. Помињани централни пано који је исклесан у Константиново време и један од ретких који није сполија с ранијих царских споменика кроз историју владавина „добрих царева” и који приказује сцену једног од стандардних тематских категорија римских тријумфалних рељефа, *oratio*, цара Константина како држи говор народу (репродукција 4), одговара следећим речима цитираног текста Филострата Млађег:

Али гле! Ово је судница и суд заседа, и достојанствени старији људи на достојанствени начин заседају. ... Према томе, ова сцена представља оно што се дешава између рата и мира у граду који није у рату.

Како је то речено, у ликовним уметностима Утопија не може да се разуме као идеално државно и друштвено уређење представљено, као у књижевности, детаљним сликаним или скулптуралним описима. Свеједно, утопија у ширем смислу у ликовним делима може да се појави у другачијем својству, као приказивање простора. Приказивање простора у историји уметности, укључујући историју уметности европске антике, појам је који се најчешће изједначава с појмом пејзажа, који може да у себи укључује додатне одреднице као што је то серија жанр-сцена које се симултано или секвентно одвијају у његовом оквиру. Према писању историографа уметности европске антике као и по очуваном материјалу, пејзаж може да буде изведен као позадина сликаног наратива или као доминантна карактеристика композиције. Пажљиво читајући помињане ауторе и пажљиво посматрајући традицију приказивања простора, у сачуваним делима античке ликовне уметности указује се идеја да је за античке уметнике простор представљао један од жанрова ликовног

изражавања али и да је био појам који су ликовни уметници приказивали по себи. Када на овај начин препознамо врсте приказивања простора у уметности европске антике, омогућава нам се и да дефинишемо категорију идеалног простора који може да се схвати као пејзаж утопије и, у одређеним случајевима, као простор који представља Утопију.

ПЕЈЗАЖ КАО СЛИКА УТОПИЈЕ

Сачувана ликовна дела европске античке уметности која представљају искључиво пејзаж, или жанр-пејзажа, малобројна су. Релативно су малобројна и дела која приказују пејзаж у оквиру веће композиције. Оно што је остало од грчког сликарства углавном је ограничено на представе грчког вазног сликарства. Оно што је остало од римског сликарства као и од мозаика су углавном композиције израђене за приватне наручиоце у разним деловима римског света. Известан број тријумфалних рељефа укључује пејзаж унутар приказаног наратива, а неки сачувани примери слободне стојеће скулптуре морају да се посматрају и као прикази пејзажа што се односи на скулптуру у простору, како су то помињали антички историографи уметности. Један такав пример је Калистратов опис скулптуралне композиције у 7. О статуи Орфеја из којег издвајамо један део:

[...] На Хеликону – то место је у осенченом гају посвећеном Музама – код бујице реке Олмеј и код тамно-љубичастог извора Пегаса, стајала је поред Муза статуа Орфеја, Калиопиног сина, статуа предивна да се гледа. Јер бронза се придружила уметности да роди лепоту, и статуа је сјајем тела указивала на музичку природу душе.

[...] Могао си да видиш како се бронза обликује у реке које теку од својих извора према песми и талас мора како се издиже да чује песму, и стене како се одушевљавају музиком коју чују, и сваку биљку у цвету која хита из свог окружења према Орфејевој музици. [...]

Бројна су приказивања Орфеја окруженог животињама у сликарству и мозаику хеленистичке и римске епохе, али оваква група статуа није се сачувала до нас. Ова композиција је по броју фигура знатно обимнија не само од уобичајених сачуваних представа Орфеја већ и од сачуваних група скулптура других тема или оних познатих из књижевних извора иако Паусанија у ix. 30, 4¹⁷ помиње сличну скулптуралну композицију Орфеја, поред кога је приказан и Телет, међу животињама зачараним његовом музиком. Иконографија ове велике композиција сачувана је у античком сликарству посебно у

¹⁷ Pausanias, *Pausaniae Graeciae Descriptio*, 3 vols, Leipzig, Teubner, 1903.

зидном сликарству Помпеја, мозаику како у Италији и на Сицилији тако и у другим крајевима укључујући и римску северну Африку,¹⁸ и на рељефу, као и у подударном опису Филострата Млађег 6. Орфеј истоимене слике. Насликан или у мозаику изведени простор у оквиру ког се дешава ова сцена приказан је једноставно, готово само назначен, али тако да указује на то да су и дрвеће и биљке окренули своје крошње и крунице ка Орфеју и његовој лири. О томе је Филострат Млађи оставио овакав запис у оквиру свог помињаног описа слике 6. Орфеј.

[...] А сликар се усудио на нешто још упечатљивије, пошто је дрвеће, ишчупавши стабла из земље, ставио тамо да и оно слуша Орфеја, поставивши га око њега.

Тако бор и чемпрес, и јова и топола, и сво остало дрвеће окружује Орфеја с гранама међусобно уплетеним, као да се држе за руке, и тако је дрвеће, а да није потребна вештина човека, око њега саградило позориште, да би у њему птице могле да седе на гранама, а да он може да свира у сенци.

ПЕЈЗАЖ КАО ПЕРСНИФИКАЦИЈА: АЛЕГОРИЈА УТОПИЈЕ

Пејзаж у античкој уметности може да буде изведен као алегориа неког простора и да представља стварну просторну одредницу. Један од уобичајених начина одређивања именованог простора као што су реке, мора, планине и предели су алегориа и персонификација. Области Тесалија Филострат Старији је посветио цео опис, као и реци Нил у опису 1.5 Патуљци.¹⁹ И према писању античких историографа уметности и према самом ликовном материјалу, река је увек приказана у мушком облику и има сопствене атрибуте који је идентификују, како се види на очуваним скулптуралним репрезентацијама реке Нил²⁰ и других река, Океана и других. У каснијој,

¹⁸ K. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman world*, Cambridge University Press, 2006.

¹⁹ Овај опис има своју паралелу код Плинија Старијег у XXXVI, 7 у опису слободне стојеће камене скулптуре реке Нил која је била изложена у храму.

²⁰ Поред оваквог представљања реке Нил популарна представа у римској уметности био је и такозвани нилотски пејзаж, обично на сликама израђеним под приватним покровитељством, и то у крајевима удаљеним од реке Нил, како на италском тлу, тако и у провинцијама. Међу таквим примерима има неколико мозаика из Куће Фауна у Помпеји, као и један већи каснохеленистички мозаик из Палестрине (старе Пренесте). Овај мозаик можда јесте а можда није био исти мозаик који помиње Плиније Старији говорећи о мозаичком поду који је Сула поставио у храму Фортуне у Пренести. Веза између овог мозаика и Филостратовог описа ове слике већ је установљена, вид. John F. Moffitt, "The Palestrina Mosaic with a Nile Scene: Philostratus and Ekphrasis; Ptolemy and Chorographia",

хришћанској и византијској уметничкој пракси ова традиција приказивања реке у људском облику је модификована и може да се види у неким од представа реке Јордан. Посебно честе представе у уметности европске антике су приказивања морских божанстава, односно алегорија одређених мора, морских теснаца и мореуза који се појављују и у бројним записима античких историографа уметности, како се то види и према једином сачуваном Калистратовом опису слике а не скулптуре, 14. О слици Атаманта. О овоме сведоче и многа сачувана ликовна дела која укључују представу Нептуновог тријумфа, очигледно популарне теме подних мозаика у 3. веку у разним крајевима римског царства укључујући Антиохију, Зеугму, Сусу и Дугу. О овоме је упечатљиве пасаже оставио Филострат Старији, међу којима су запис о Истаму у опису 2.16 Палемон, запис о планини Китерон у опису 1.14 Семела, запис о иконографији реке Титареј и целокупни опис 2.14 Тесалија:

А Истам је, мој дечаче, насликан као божанство које се свом својом дужином одмара на земљи, а природа му је наложила да лежи између Егеја и Јадрана, као да је јарам постављен над два мора. Десно од њега је један младић, свакако Лехајон, а лево су девојке, и они представљају два мора, лепа и мирна, која леже поред копна које представља Истам. 2.16 Палемон

А [планина] Китерон је представљен као човек и жали што ће се на његовим падинама ускоро догодити несрећа, и на глави носи искривљени венчић од бршљана – пошто је невољно пристао на венчић. 1.14 Семела

И река се весели и ликује, а и даље је у уобичајеном ставу да се ослања на лактове, јер није уобичајено да река стоји усправно, узима реку Титареј, пошто је његова вода лака и питкија, и обећава Посејдону да ће тећи у току који је Посејдон направио. Тесалија израња а вода се већ повлачи. 2.14 Тесалија

ПЕЈЗАЖ КАО СЛИКА ИДЕАЛНОГ ЖИВОТА: ЖИВОТ У УТОПИЈИ

У оквиру представљања пејзажа у античкој уметничкој пракси, уметници су израђивали самосталне слике које приказују водене различитих предела. То је категорија пејзажа коју такође помињу антички историографи уметности, чији су се антички ликовни примери сачували и која постоји као традиција препознатљива у каснијој европској уметничкој пракси. У XXXV, 10 Плиније је забележио:

Zeitschrift für Kunstgeschichte, 60. Bd., H. 2 (1997), Deutscher Kunstverlag GmbH München BerlinStable, 227–247. Данас се ово дело налази у палати Барберини у Палестрини, у близини Рима.

Лудије, такође, који је живео у доба покојног императора Августа, не сме а да се не помене пошто је он био први који је увео моду прекривања зидова наших кућа најпријатнијим пејзажима који представљају виле, тремове, декоративно баштованство, шуме, шумарке, брежуљке, рибаке, канале, реке, обале, и све што би срце пожелело, или фигурама људи који ходају, броде, или се крећу ка својим вилама, на магарцима или у колима. А и други могу да се виде како пецају, ловe или се окупљају. На неким од његових слика могу да се виде веома лепе виле, и путеви који воде до њих преко мочвара, где се виде жене како се ценкају с мушкарцима око цене коју би платиле да их пренесу на раменима, и мушкарци који се полако крећу клизајући се на сваком кораку и клечајући под теретом; и виде се безбројне друге теме сличне врсте, које одишу веселошћу и ванредно забавном досетљивошћу. Овај сликар је први осликао непокривене зграде с представама градова на мору, што је тема која је веома пријатна за посматрање, и то за незнатан трошак.

ПЕЈЗАЖ КАО СЛИКА НЕПОЗНАТОГ УТОПИЈСКОГ ПРОСТОРА

У списима античких историчара уметности и преко очуваног материјала показује се да овакви пејзажи укључују мање-више прецизну израду топографије места која је обично приказана из мноштва симултаних перспектива коју ћемо назвати свеобухватном вистом и у оквиру које се одвијају жанр-сцене. Свеобухватна виста подразумева слику на којој је представљен пејзаж било као доминантна тема било као окружење у оквиру ког је представљена композиција, на такав начин да приказује предео из више перспектива. У оквиру таквог приказивања простора указује се категорија пејзажа која од воде познатог и препознатљивог пејзажа постаје приказ непознатог а могућег простора. У овој категорији се налази опис Филострата Старијег Острва 2.17 који такође садржи и опис приказа више појединачних и једне доминантне жанр-сцене која је укључена у композицију. Овде издвајамо део тог описа који речима приказује слику непознатог идеалног, односно утопијског пејзажа:

(7) Прекривено бршљаном и лозом и виновом лозом, следеће острво је посвећено Дионису, али се додаје да Дионис сада није ту, сигурно прослављајући негде на копну, пошто је Силену поверио свете предмете на овом месту, а ти предмети су она цимбала тамо што леже наопачке и преврнуте златне чиније за мешање вина, и још топле флауте и утихнули бубњеви. Западни ветар изгледа као да подиже јеленску кожу са земље, а тамо су змије од којих су неке увијене око тирсова, а друге су, у пијаном сну, бакханткињама на располагању да их користе као појасеве. Од гроздова, неки су зрели да

пуцају, неки су потамнели, неки су још зелени, а неки изгледају као да пупе, пошто је Дионис лукаво смислио време лозе тако да може да стално убира жетву. Гроздови су толико богати да истовремено висе са стена и лебде над морем и птице, и са мора и са копна, лете да их кључају, пошто Дионис даје вино свим птицама осим сови, и само ту птицу истерује пошто она људима ствара предрасуде према вину. Јер ако мало дете које никада није пробало вино поједе јаје сове, оно неће волети вино до краја живота и одбијаће да га пије и бојаће се пијаних људи.²¹ Али ти си довољно храбар, мој дечаче, да се не бојиш ни Силена који чува острво иако је и пијан и покушава да ухвати једну бакханткињу. Она, међутим, не сме ни да га погледа, али пошто воли Диониса, она у својој машти замишља његов лик и види га, иако је одсутан, јер иако је изглед очију ове бакханткиње неодлучан, он свакако није без снова о љубави [...]

(10) Природа је у стварању оних тамо планина начинила да је ово острво густо обрасло и прекривено шумом високих чемпреса и јеле и бора, храста као и кедра, пошто је свако дрво насликано у свом облику. Ове области острва где има пуно звери обилазе ловци на дивљег вепра и на јелена, неки с копљима за лов и луковима. Ножеви и тољаге, мој дечаче, носе храбри ловци који нападају изблиза, а овде су мреже постављене кроз шуму, неке да окружују животиње, неке као замке, а неке да их ухвате у трку. Неке животиње су однесене, неке се отимају, неке су савладале ловца, свака млада рука је у овом подухвату и пси се придружују људима у дозивању, тако да може да се каже да се и сама Ехо²² придружује у весељу лова. Дрвосече се пробијају кроз високе жбунове и крешу их, и док један подиже своју секиру, други ју је забио, трећи оштри своју секиру која је отупела од тесања, следећи проучава дрво јеле процењујући га за јарбол брода, а још један сече младо и право дрвеће за весла [...]

(12) На овом острву смо се, мој дечаче, искрцали и, иако му не знам име, требало би да га назовем макар златним, да песници нису овај епитет насумице доделили свему лепом и чудесном. Оно је довољно велико само за малу палату, пошто овде нико неће орати ни гајити лозу, али је богато изворима, а некима од њих даје чисту хладну воду, а некима топлу воду. Онда да закључимо да је то острво тако добро снабдевано водом да се вода излива у море. А изворска вода, извори који жуборе и који високо скачу као из лонца изазивају таласе, а те изворе окружује копно острва. Чудна врела ових извора, да ли треба да се претпостави да извиру из земље или да су из мора одлучиће Протеј, који је овде пошто је дошао да пресуди о томе. Хајде да погледамо град изграђен на острву, пошто је ту заиста изграђен леп и сјајан град, не већи од једне куће, и унутра се одгаја краљевско дете, а град је његова играчка. Ту је позориште, довољно велико да прими њега и његове другове, и хиподром је саграђен, довољне ве-

²¹ О птици сови и култу Диониса вид. Grundy Steiner, "Owl's Eggs and Dionysus", *The Classical Weekly*, Vol. 44, No. 8 (Jan. 22, 1951), Classical Association of the Atlantic States, 117–118.

²² Нимфа.

личине да се мелитски псићи у њему тркају, пошто их дечак користи као коње и упрегнути су у јарам и кочије, а кочијаши ће бити ови мајмуни које дечко сматра за своје слуге. А онамо је зец који је тек јуче донесен у кућу, верујем, привезан љубичастим повоцем као пас, али се зец опири да буде везан и предњим ногама покушава да се измигољи из поводца, а папагај и сврака у исплетеном кавезу певају као Сирене на оном острву, сврака пева оно што зна, али папагај пева оно што су га научили.

Овај опис се издваја и из других описа Филострата Старијег и може да се схвати као опис више пејзажа приказаних на истој слици. Острво за које Филострат Старији каже да су се ту он и његова публика искрцали приказује слику у слици која се налази ван њеног доминантног тематског репертоара, пејзажа са жанр-сценама, али и ван репертоара других слика које он описује. Филостратов духовити обрт текста у последњем параграфу приказује духовиту природу укупне слике која као анимација нема пандана у сачуваном ликовном материјалу европске антике, али која се исказује у неким каснијим делима међу којима је вероватно најупечатљивији пример серија апстрактних слика шпанског уметника 20. века Хоана Мироа (1893–1983) од којих издвајамо *Анимирани пејзаж* из 1927. године, данас у њујоршком Метрополитену (репродукција 5).

Сл. 5. Хоан Миро, *Анимирани пејзаж*, 1927, уље на платну, 129,5 x 194,9 cm, Метрополитен музеј, Њујорк

Непознати имагинарни пејзаж преузет из мита често је приказан у сачуваним примерима римске уметности као што су то групе фреско-композиција из Помпеја које приказују имагинарне пределе Одисејевих путовања. Ову тему *с њејзажем у њозадини*, пишући о стиловима зидног сликарства Витрувије је хвалио у VII, v, 2 као изванредну тему погодну за украшавање зидова, посебно оних у дугим ходницима, што омогућава да се наратив наслика у секвентним сликама, у приватним кућама. Непознати и имагинарни простор је на сценама Одисејевих лутања у римској уметности представљен као заиста ван познатог искуства и обично га карактеришу хриди, необични планински врхови и, наравно, спорадичне имагинарне представе митских ликова Хомеровог предања као што су то сирене, Лестригонци или Киклоп.

У наставку истог Витрувијевог цитата помиње се сасвим другачија, супротна категорија приказивања простора, илузија:

3 Али се данас то што су сликари те ствари представљали према стварности презире као простачко. Сада се на зидним сликама радије представљају чудовишне ствари него да се стварни предмети прикажу какви јесу: уместо стубова стоје стабљике с уковрцаним лишћем и волутама, уместо забата – *appagineculi*, храмови стоје на свећњацима а на врховима њихових забата као из корена расту нежни цветићи на којима бесмислено седе људске фигуре, док су на неким стабљикама само полуфигуре, неке с људском главом а неке и с главама животиња.

4 Такве ствари не постоје и не могу да постоје и никад нису ни постојале. Јер, како може стабљика да стварно носи кров, или свећњак забат с његовим орнаментима, или да тако нежна, савитљива ствар као петелјка рађа час цветове, час полуфигуре? [...] Чињеница је да слике које не личе на стварност не треба да се хвале, па чак ни када су занатски одличне нема никаквог разлога да се прогласе за „добре” ако не опонашају предмете не нарушавајући законе стварности.

ПЕЈЗАЖ КАО ПРОСТОРНА ИЛУЗИЈА

Појам простора као илузије посебна је особина римског сликарства. Витрувије на много места говори о илузији у архитектури и о начинима на које може да се изведе извесни архитектонски изглед са циљем да се заварају око и ум. Он томе посвећује посебно оне делове свог текста где пише о мерама сразмере приликом грађења стубова и о оптичким варкама које треба постићи да би се постигла складност неке грађевине. У римском сликарству идентификована је категорија илузионистичке зидне декорације помпејанских вила

у којима се налазе прикази насликане и осликане архитектуре. Илузија у сликарству се, међутим, вероватно најбоље читава у постојећим, сачуваним представама Наркиса који се огледа у води и у одговарајућем тексту Филострата Старијег у 1.23 Наркис.

Језеро осликава Наркиса, а ова слика представља и језеро и причу о Наркису [...]

Ова слика толико је реалистичка да се на њој виде чак и капљице росе које капљу са цветова и пчела како слеће на цветове – а да ли је насликано цвеће преварило стварну пчелу или се ми варамо мислећи да је насликана пчела стварна, ја не знам. Али нећемо о томе.

А ти, Наркисе, тебе није преварила насликана слика, нити си задубљен у пигменте и восак, али ти не схваташ да те вода представља тачно онаквим какав си када гледаш у њу, нити можеш да прозреш извештаченост језера, иако ти за то треба само да климнеш главом или да промениш израз лица, или да само малкице помериш руку уместо што стојиш у истом положају. Али ти, понашајући се као да си срео друга, чекаш да он први направи неки покрет. Да ли то значи да очекујеш да ће језеро ступити у разговор са тобом? [...]

Оба Наркиса су идентична обликом и сваки понавља особине оног другог, осим што један стоји напољу док је други потопљен у језеру, пошто младић стоји изнад младића који стоји у води, то јест, који је у њега упро поглед који оставља утисак жудње за његовом лепотом.

Овде је језеро представљено као окружено пупољцима белих цветова на које слећу пчеле и дрвећем „које даје тирс” и као наткривено „виновом лозом и бршљаном и прелепим пузавицама” које надлећу птице. Поред језера је пећина испред које су старинске и грубе представе божанстава израђене од камена из тог краја. На тим статуама се види да су „неке од њих ... оштећене од времена, док су неке друге оштетили деца кравара и овчара док су још били мали и несвесни присутности бога”. Овај очигледно одавно ненасељени предео је стар и рустичан и ретко посећен.

Представе Наркиса, младића који се угледавши свој одраз заљубио у самог себе, уврежиле су се у европској уметности посебно од времена ренесансног сликарства. Иако многе такве касније представе прате антички мит, оне се не заснивају на слици какву нам приказује Филострат Старији.²³ Наркис је у овом опису приказан како се одмара прекрштених ногу и како види само свој лик, а не своју целу фигуру, у одразу на површини воде језера. Филострат Ста-

²³ Dora Panofsky, “Narcissus and Echo; Notes on Poussin’s *Birth of Bacchus* in the Fogg Museum of Art”, *The Art Bulletin*, Vol. 31, No. 2 (Jun., 1949), College Art Association, 1949, 112–120.

рији у једном претходном опису, 1.21 Олимп, указао је на начин на који се људска фигура одражава на површини воде. Чињеница да је приказао примену овог сликарског поступка на другом месту а не овде, указује на то да је своју пажњу овде усредредио на портрет Наркиса и на његов, условно речено, аутопортрет, односно одражавање само његовог лика у води. За Филостратове читаоце, овај опис представља двојни портрет, али за Наркиса његов сопствени одраз представља аутопортрет. На тај начин Филострат Старији се овде поиграва с перцепцијом и рецепцијом ове слике, односно у своју публику укључује, поред својих читалаца и виртуелних слушаца, и сам насликани лик Наркиса.

Уметници антике, а свакако римски сликари, за свој предложак су узимали иконографију Наркиса каквом је представља и Филострат Старији. Ранији истраживачи већ су указали на књижевне изворе који се односе на ову иконографију²⁴ док о постојању таквог ликовног предлошка сведоче примери помпејанског зидног сликарства из првог века наше ере.²⁵ Посебно значајно је што постоје сачуване ликовне представе Наркиса као скулптуре. Међу њима је неколико копија Поликлетовог истоименог дела, што указује на грчку односно преримску традицију приказивања овог лика као скулптуре. И антички историограф уметности који је писао о скулптури, Калистрат, оставио је запис о приказивању Наркиса као скулптуре у 5. О статуи Наркиса. Према Калистрату, ова мермерна скулптура била је постављена уз „изванредно леп извор веома чисте прозрачне воде” у једном гају, то јест, скулптура је постављена у простору који јој идеално одговара. Овакав опис било би веома лако одбаци-ти као песничку слободу и плод пишчеве маште да се из антике нису сачувале мермерне скулптуре Наркиса које су свакако, да би могле да представљају овај митолошки лик, по природи ствари морале да бивају постављене уз површину воде. Скулптура Наркиса, нити сам тај митолошки лик, није имала познату култну намену. Тиме се рађа претпоставка да су скулптуре Наркиса бивале постављане у јавним или приватним парковима²⁶ где би уметничко дело и његово окружење били идеално одабрани или где би бивали прилагођени једно другом.

²⁴ Hérica Valladares, “Fallax Imago: Ovid’s Narcissus and the seduction of mimesis in Roman wall painting”, *Word & Image: A Journal of Verbal/Visual Enquiry*, 27:4, 2011, 378–395.

²⁵ Наркис, из Куће Октавија Квртија, Помпеја II.2.2, после 62. наше ере, и Наркис из кубикулума Куће Лукреција Фронта, Помпеја V.4.а, после 62. наше ере. Код Филострата Старијег Наркис се ослања на копље, а таквим је представљен и на фреско-сликама из Помпеја.

²⁶ Patrick Bowe, “The evolution of the ancient Greek garden”, *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes: An International Quarterly*, 30:3, 2010, 208–223.

РЕАЛИСТИЧНИ ИДЕАЛНИ ПЕЈЗАЖ КАО СЛИКА СТВАРНЕ УТОПИЈЕ

Идеалан пејзаж у античкој уметности може да се разуме као представа утопије у ширем смислу. Тако схваћен пејзаж показује се на два начина. Један је онај који обележава представе башти у приватним кућама, а други је оличен у приказима слободног простора и често садржи митолошки наратив који помаже у означавању тог простора као ванпросторног и, често, ванвременог. Један, свакако најраскошнији пример слике баште у римској уметности, јесу фреске данас у Палацо Масимо деле Терме израђене за такозвану Ливијину вилу, кућу у Примапорти недалеко од Рима, такође познату по имену *Ad Gallinas Albas*, за коју се верује да је припадала последњој жени Октавијана Августа.²⁷ Фреске су изведене у подземној просторији виле која нема прозоре, већ само отворе врата и површине зидова, и приказују башту одсликану по свим зидовима од пода до таванице. Претпоставља се да је ова подземна просторија употребљавана током врелих летњих месеци и да је била осликана на овај начин да би боравак у њој био пријатнији, као да се седи у врту.²⁸ Та башта је у вечном цвету с реалистички приказаним растињем, цвећем, дрвећем, воћкама и птицама и приказује оно што је у природи немогуће, све врсте биљака у цвету и плоду истовремено.²⁹ Слика садржи и један кавез с птицом, насупрот многим различитим птицама које слободно лете по башти или се хране нектаром с неке од биљака. Тиме ова велика фреско-слика приказује простор који, иако реалистички изведен, не приказује стварну башту већ идеални простор ван простора, док истовремено цветање свих биљака и доношење плода свих воћки ставља тај простор и ван времена.³⁰

²⁷ Marleen B. Flory, "Octavian and the Omen of the *Gallina Alba*", *The Classical Journal*, Vol. 84, No. 4, CAMWS, 1989, 343–356.

²⁸ Barbara A. Kellum, "The Construction of Landscape in Augustan Rome: The Garden Room at the Villa ad Gallinas", *The Art Bulletin*, Vol. 76, No. 2, 1994, 211–224; Ann Kuttner, "Looking outside inside: ancient Roman garden rooms", *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes, An International Quarterly*, Vol. 19, No. 1, 1999, 7–35.

²⁹ Giulia Caneva, Lorenza Bohuny, "Botanic analysis of Livia's villa painted flora (Prima Porta, Roma)", *Journal of Cultural Heritage*, vol. 4, No. 2, 2003, 149–155.

³⁰ Ова и друге представе башти које се појављују у помпејанском сликарству, у хришћанској уметности се појављују у представама раја. У уметности раног хришћенства, посебно у малим црквама у Палестини и Сирији али и у Сан Витале у Равени, ове представе, као и мотиви подних позаика из места Тисдрус (Ел Ђем) из Туниса из 2. века као и из других вила, појављују се као мотиви подних или зидних мозаика.

ЕТЕРИЧНИ ИДЕАЛНИ ПЕЈЗАЖ КАО СЛИКА ЕТЕРИЧНЕ УТОПИЈЕ

Друга врста представљања идеалног простора утопије у широком смислу речи у античкој историографији уметности и ликовној пракси је онај пејзаж који представља етерични слободни простор у оквиру ког плута цела композиција. Овакав простор описује Филострат Старији нарочито ефектно у описима 2.34 Хоре, 1.6 Ероти и другде. У дубини и ширини таквог простора може да буде приказана фигура у покрету, како лебди, или како лети, као што су тако приказани Ероти у опису 1.6 Ероти. Већи број сачуваних уметничких дела антике указују да овакав начин приказивања може да се схвати и као једна од традиција која карактерише неке примере помпејанског зидног сликарства као што су то представе играјућих Менада из Цицеронове виле, као и римског рељефа.

Изванредан пример приказивања фигуре и у покрету и у простору је следећи одломак из описа Филострата Старијег 2.18 Киклоп који тематски и композиционо одговара сачуваном ликовном материјалу помпејанског сликарства:

[...] А Нимфа [Галатеја]³¹ се игра на мирном мору, терајући четири делфина заједно упрегнута и који заједно дишу, а девојке, Трионове кћерке, Галатејине слушкиње, воде их, упућујући их да иду према узди. Она над главом, насупрот ветру, држи лагани шал љубичасте боје, да се заштити његовом сенком, а и као једно за њене кочије, а од њега јој на чело и главу пада светлост, иако нема лепше белине од цвата њених образа. Поветарац јој није замрсио косу, пошто је тако влажна да јој ветар ништа не може. И гле, види јој се десни лакат а бела долактица јој је подигнута, са прстима испруженим на њеном нежном рамену, а руке су јој благо заобљене и груди су јој истурене, а ни њеном бедру не недостаје лепота. Њена љупка нога је насликана као да стоји на мору, мој дечаче, и лако додирује воду, као да је управљач кочије. А очи су јој дивне, пошто им поглед гледа у даљину колико је море дуго.

Ова описана сцена је приказана на једној фресци из виле Агрипе Постумуса из места Боскотреказе из раног 1. века, данас у Метрополитен музеју у Њујорку (који наводи да је из касног 1. века старе

³¹ Галатеја је нимфа са Сицилије, у коју се заљубио Полифем, протагониста ове композиције. Према једном миту, она се заљубила у младог пастира Акида, на кога је, из љубоморе, Полифем баacio стену и убио га, али је Галатеја Акида начинила божанством истоимене реке. Према другом миту, Галатеја је прихватила Полифемову љубав и с њим имала три сина, Гала, Келта и Илира. Према: Александрина Цермановић Кузмано-вић, Драгослав Срејовић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд, СКЗ – Службени гласник, 2004.

ере), која је очигледно имала ранији предложак. У Филостратовом тексту ова композиција појављује се стотинак година касније, што указује на постојаност њене традиције не само иконографски већ, посебно значајно, у начину приказивања простора и фигуре вечно младе Галатеје која лебди у том простору (репродукција 6).

Сл. 6. Непознати уметник, *Полифем и Галаџеја*, из виле Агрипе Постумуса из места Боскотреказе, рани 1. век, 187,33 x 119,38 cm, данас у Метрополитен музеју у Њујорку

Важно је напоменути да је други протагониста ове композиције, киклоп Полифем, приказан и у Филостратовом тексту и на репродукованој насликаној композицији из Метрополитена како седи на стени, то јест да иста композиција истовремено приказује и стварни простор и етерични простор. Ова традиција римског сликарства има претходнике у грчком сликарству, судећи по одређеним примерима вазног сликарства као што је то црнофигурална композиција сликара Ексекије из око 530. године старе ере која представља Диониса окруженог делфинима како броди у етеричном простору (репродукција 7).

Сл. 7. Слика Ексекија, Дионис окружен делфинима, црнофигурални атински киликс, око 530. године старе ере, Staatliche Antikensammlungen, Минхен

Етерични простор с лебдећим фигурама у покрету приказан је у више Филостратових текстова укључујући у опису 2.34 Хоре³² а по-

³² ... 'Немојте да ходате по љиљану или ружи' – не треба да кажем пролећним Хорама, пошто ће, када се згазе, они мирисати слађим мирисом него саме Хоре. 'Немојте да ходате по поораним њивама када су меке' – не треба да кажем зимским Хорама, пошто

себно упечатљиво у 1.6 Ероти,³³ где Ероти скупљају јабуке, и где златне и црвене и жуте јабуке дозивају рој крилатих Ерота да их беру:

Њихова крила, тамно плава и љубичаста, а у понеком случају златна, чине да ваздух трепери и тиме стварају хармоничну музику.

Али Еротима да би стигли до крошњи нису потребне мердевине које би сликар направио, пошто они лете високо до места на којима су јабуке:

И нека нам не побегне зец, већ хајде да се придружимо Еротима у лову на зеца. Створење је седело испод дрвећа и јело јабуке које су пале на земљу, и то тако што је многе само до пола појео, али га Ероти гањају с места на место и терају га да трчи по брисаном простору, један тако што плеска, други тако што вришти, трећи тако што маше својим огртачем, неки Ероти лете изнад њих вичући, други га гањају трком, а један од њих јурне да се баца на њега.

Овај нематеријални идеални етерични простор је свеобухватан и нетелесан и приказује радњу у етеричном времену. Овако приказан пејзаж ликовно представља појам негативног простора који може да се сагледа на више примера римског наративног рељефа као и неких сликаних дела у оквиру којих доминирају лебдеће фигуре као што је то серија композиција играјућих Менада из Цицеронове виле у Помпеји из прве половине 1 века, данас у Националном археолошком музеју у Напуљу.

Већ смо напоменули да овај појам етеричког простора одговара оном о етеричном времену. Ако погледамо категорије приказивања простора које смо дефинисали, видимо да се јасно указује повезаност појма простора и појма времена у ликовним уметностима европске антике. Појам времена у односу на приказани простор стога може да се идентификује као секвентно приказано време као што су тако приказане сцене Одисејевих путовања; као синхроно приказано време као што је то у пејзажима обогаћеним жанр-сценама; као време приказано као један тренутак као што је у пејзажима представљеним као симбол и оним који су представљени као алегорија; и као етерично време.

Етерични простор који садржи етерично време је особина неких римских рељефа као што је то рељеф који приказује апотеозу Хадри-

ће, ако Хоре ходају по њима, дати клас жита. А оне златокосе Хоре тамо ходају по врховима класова, али не тако да их сломе или савију, не, оне су тако лаке да нису ни зањихале стабљике. Љупко је то што ти, винова лозо, покушаваш да ухватиш јесење Хоре...

³³ Овај Филостратов текст послужио је као директна инспирација за Тицијанову слику *Прослављање Венере* која се налази у Праду у Мадриду и која је, заједно са Филостратовим текстом, инспирисала друге уметнике.

Сл. 8. и 9. Непознати уметник, Апотеоза Антонина Пија и Фаустине, и Декурсио, коњичка парада, база стуба Антонина Пија, посвећено 161, мермер, Марсово поље, Монте Читорио, Рим

јановог посинка, римског цара Антонина Пија (86–161) и његове жене Фаустине на основи стуба Антонина Пија (репродукција 8). Овде је у дијагоналној композицији приказано биће крилатог генија који лагано узлеће у етар и на врху својих крила носи и узвисује цара и царицу. Истовремено, на овом истом споменику, на две стране основе овог стуба приказана је свечана променада коњице којом се одаје пошта преминулом владару и његовој царици, с тим што су у оквиру исте композиције групе коњаника приказане у различитим тренуцима променаде. Неки од тих наводно стварних и физичких коњаника израђају из етеричне, недефинисане позадине са чак три четвртине свог волумена, као да се ти коњаници ослобађају етеричног простора камена и улазе у стварни простор који окружује базу стуба. Овакво дефинисање простора познато је уметницима који су израђивали многе секвентне римске царске споменике и које се наставило и у каснијој уметности, као што о томе сведочи такозвана барберини слоновача из Лувра. Ванвремени етерични простор приказује се у многим другим уметничким делима антике која за тему немају саму апотеозу али која свеједно приказују нетелесне ликове, као што је то женска фигура крилате Викторије, то јест победе, често приказана на странама основе тријумфалног лука, међу којима су тријумфални лукови Септимија Севера у Лептис Магни из око 200. године, данас у Националном музеју у Триполију, и у Риму из 203, *in situ*. Истовремено, слично као на помињаном споменику Антонина Пија из 161. године, и стварни физички ликови војника представљени у војним сценама рељефа на тријумфалном луку Септимија Севера у Риму из 203. имају ту слободу да, по жељи, ускачу у друге радње других панела, или, чак, да искоче из приказане сцене.

СЛИКА ЗЕМЉЕ УТОПИЈЕ

Овај исти дуални метод примењен је на значајном споменику европске антике, жртвенику мира Ара пакис у Риму из 9. године. Иако се обично схвата као споменик историјском појму *Pax Augusta*, како ћемо видети, ван политичке пропаганде циљ овог споменика је да представи Утопију у Моровом смислу речи. Ара пакис је архитектонско дело чији су спољни зидови украшени појасом фигуративног рељефа (и појасом декоративног рељефа). Два зида садрже по непрекинути фриз који приказује Октавијана Августа с римским државним и религиозним званичницима и представе чланова Августове шире породице. Ликови су представљени на документаристички начин, чиме се ствара историјски нетачна илузија да су овековечени у једном јединственом тренутку. Простор у оквиру ког су приказани је недефисан и етеричан, овде може слободно да се каже и негативан, да би рељефни позитив приказаних фигура изгледао јаче и истакнутије. Међутим, наизглед природне позе приказаних ликова као илузију одају намерни поступак уметника да неке од ликова прикаже као да излазе из оквира композиције, приказујући нечије стопало или шаку како израња ван тог негативног простора у стварни простор посматрача.

Улаз у жртвеник украшен је с два паноа. Онај с десне стране је тешко оштећен, али је на основу писаног материјала реконструисан и уобичајено прихваћен као представа младе жене која је идентификована као алегорија Рима како седи на оружју које су јој предали покорени народи. Други пано, с леве стране, такозвани пано *Tellus*, представља три женска лика у етеричном буколичком пејзажу. Иако су током прошлог века те три фигуре различито појединачно идентификоване,³⁴ јасно је да је реч о алегоријској представи благостања Рима (репродукција 9). Централни лик представља жену окружену благостањем природе која обилато рађа. Женски лик с леве стране приказан је као млада жена која јаше на гуски (репродукција 10), што је чест традиционални начин представљања Афродите односно Венере, док је лик с десне стране приказан како језди на леђима морског чудовишта (репродукција 11).

Ликовно поређење специфичне иконографије указује на могућност да женска фигура на левој страни рељефа представља Венеру која јаше гуску по недефинисаном ваздушном простору, док женска фигура на десној страни рељефа представља морску нимфу Галатеју

³⁴ Већ сам назив паноа означава да је централна женска фигура уобичајено била идентификована као Мајка Земља. О кратком историјату дефинисања приказаних фигура овог паноа вид. Karl Galinsky, "Venus, Polysemy, and the Ara Pacis Augustae", *American Journal of Archaeology*, Vol. 96, No. 3, Archaeological Institute of America, Jul., 1992, 457–475.

Сл. 10. Пано Tellus, Ара пакис, Рим, 9. година старе ере

у простору какав је описао Филострат Старији. Овде је корисно напоменути да је наш пример представе Галатеје из истоветног периода из ког потиче и сама Ара пакис и да је вила у месту Боскотреказе, одакле долази сликана Галатеја, припадала породици Октавијановог блиског сарадника Марка Агрипе. Иконографију Галатеје потврђује подни мозаик из Зеугме из 1. или 2. века где Галатеја, идентификована натписом Галатија броди на пардалокампу, рибликом морском бићу с главом леопарда, као и веома оштећени касноримски мозаик вероватно из 4. века из Антиохије, који приказује Галатеју, такође идентификовану натписом Галатија, у друштву морског чудовишта, и недатирани мозаик из Кордобе који Галатеју приказује уз киклопа како јаше на змијоликој морској немани.

Уколико бисмо прихватили ово пуко ликовно идентификовање ове две женске фигуре, леву фигуру као Венеру у лету а десну као морску нимфу Галатеју која промиче изнад мора, овај пано жртвеника Ара пакис би приказивао Благодети мира оличене у централној женској фигури овде идентификоване као сама Рах и у супротности с њеном идентификацијом као Tellus. Иконографски, није могуће утврдити тачну идентификацију ове фигуре, већ се њена идентификација намеће контекстом. Те благодети мира с једне стране доноси Октавијанова односно Цезарова лоза владара Рима која, према Цезаровој а затим и Октавијановој неуморној пропаганди, потиче од прамајке Венере, а с друге стране морска нимфа која омогућава да се то благостање шири и по мору. У том смислу овај пано би већ сам

Сл. 11. Горе: детаљ репродукције 10 Пано Tellus, Ара пакис, Рим, 9. година старе ере; доле: Афродита јаше гуску, атички бели црвенофигурални киликс, око 460. старе ере, са Родоса, данас у Британском музеју у Лондону

Сл. 12. Детаљ репродукције 10 Tellus пано и детаљ репродукције 6 Полифем и Галатеја

по себи представљао како Морову Утопију добре управе тако и утопију идеалне земље ван стварног простора.

Помињани други пано који је пандан овом а који, уважавајући уобичајену идентификацију, представља Рим као младу жену код чијих ногу се налази предато оружје не приказује рат нити ратне сцене којих је иначе много у ликовним уметностима европске антике. Иако овај пано приказује победоносну врлину Рима, он не служи за то да супротстави страхоте рата благостању мира, односно лоше последице лоше управе dobrим последицама добре управе, како смо то показали на фрескама из Сијене. Благостање мира овде није дефинисано као контраст супротном појму, већ постоји за себе. Шта је гарант таквог благостања приказују ликови представљени у процесији на суседном фризу, предвођени првим међу првима, Октавијаном Августом. Жртвеник Ара пакис тиме представља Утопију по себи која постоји у неком етеричном простору и етеричном времену и коју је Риму на прелазу две ере обезбедила добра управа римског вође.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Бојић, Зоја. *Антички историографи уметности и Калистираи, О скулптури*. Београд: Завод за уџбенике – Досије студио, 2017.
- Бојић, Зоја. *Ликовне традиције европске антике*. Београд: Завод за уџбенике – Досије студио, 2018.
- Bowe, Patrick. "The evolution of the ancient Greek garden." *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes: An International Quarterly* 30:3, 2010, 208–223.
- Valladares, Hérica. "Fallax Imago: Ovid's Narcissus and the seduction of mimesis in Roman wall painting." *Word & Image: A Journal of Verbal/Visual Enquiry* 27:4, 2011, 378–395.
- Витрувије. *О архитектури*. Превод са латинског, предговор, избор репродукција и апарат Зоја Бојић. Београд: Завод за уџбенике – Досије студио, 2009.
- Dunbabin, Katherine. *Mosaics of the Greek and Roman world*. Cambridge University Press, 2006.
- Galinsky, Karl. "Venus, Polysemy, and the Ara Pacis Augustae." *American Journal of Archaeology* Vol. 96, No. 3, Archaeological Institute of America, Jul., 1992, 457–475.
- Еко, Умберто. *Историја митских земаља*. Београд: Вулкан, 2016.
- Caneva, Giulia Bohuny, Lorenza. "Botanic analysis of Livia's villa painted flora (Prima Porta, Roma)." *Journal of Cultural Heritage* vol. 4, No. 2, 2003, 149–155.
- Kellum, Barbara A. "The Construction of Landscape in Augustan Rome: The Garden Room at the Villa ad Gallinas." *The Art Bulletin* Vol. 76, No. 2, 1994, 211–224.

- Kuttner, Ann. "Looking outside inside: ancient Roman garden rooms." *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes, An International Quarterly* Vol. 19, No. 1, 1999, 7–35.
- Moffin, John E. "Philostratus and the Canares." *Gerión* 8, 1990–241/261 – New Mexico University, Editorial de la Universidad Complutense de Madrid, 241–261.
- Moffitt, John F. "The Palestrina Mosaic with a Nile Scene: Philostratus and Ekphrasis; Ptolemy and Chorographia." *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 60. Bd., H. 2 (1997), Deutscher Kunstverlag GmbH München Berlin, 227–247.
- Panofsky, Dora. "Narcissus and Echo; Notes on Poussin's *Birth of Bacchus* in the Fogg Museum of Art." *The Art Bulletin* Vol. 31, No. 2 (Jun., 1949), College Art Association, 1949, 112–120.
- Pausanias. *Pausaniae Graeciae Descriptio*. 3 vols. Leipzig, Teubner, 1903.
- Платон. *Држава*. Превод Албин Вилхар и Бранко Павловић. Београд: БИГЗ, 2002.
- Платон. „Државник.” у: *Крајил, Теејей, Софисј, Државник*. Превод Вељко Гортан. Београд: Плато, 2000.
- Платон. *Закони*. Превод Албин Вилхар. Београд: БИГЗ, 1974.
- Плиније Старији. *О уметности*. Предговор, избор текста, превод са латинског, избор репродукција и апарат Зоја Бојић. Београд: Завод за уџбенике – Досије студио, 2011.
- Филострат Старији, Филострат Млађи. *О сликарству*. Превод са грчког, предговор, избор репродукција и апарат Зоја Бојић. Београд: Завод за уџбенике – Досије студио, 2013.
- Scully, S. "Reading the Shield of Achilles: Terror, Anger, Delight." *Harvard Studies in Classical Philology* Vol. 101, 2003, 29–47.
- Southard, E. C. *The Frescoes in Siena's Palazzo Pubblico 1289–1539: Studies in Imagery and Relations to Other Communal Palaces in Tuscany*. New York: Garland, 1979.
- Steiner, Grundy. "Owl's Eggs and Dionysus." *The Classical Weekly* Vol. 44, No. 8 (Jan. 22, 1951), Classical Association of the Atlantic States, 117–118.
- Flory, Marleen B. "Octavian and the Omen of the *Gallina Alba*." *The Classical Journal* Vol. 84, No. 4, CAMWS, 1989, 343–356.
- Хомерова *Илијада*. Препев Милоша Н. Ђурића. Нови Сад: Матица српска, 1965.
- Цермановић Кузмановић, Александрина, Срејовић, Драгослав. *Речник јерке и римске митологије*. Београд: СКЗ – Службени гласник, 2004.

THE VISUAL ARTS OF THE EUROPEAN ANTIQUITY AND THE CONSTRUCT OF UTOPIA AS IMAGINARY SPACE

Summary

Although the term Utopia was coined in 1516 by Thomas More in his *De optimo rei publicae statu deque nova insula Utopia*, the construct of Utopia can be observed as an idea that emerged in the philosophical thought of antiquity, introduced by Plato in several of his relevant dialogues (*The Republic*, *The Statesman*, *The Laws*). In the visual arts, Homer's description of the shield of Achilles (*Illiad*, XVIII, 478–606) constitutes the earliest record of a visual artwork where the good effects of the good government are juxtaposed to the bad effects of the bad government, thus presenting the two constructs each defined by its opposition. The visual arts of the European antiquity include abundant gruesome imagery of the scenes of war, such as the reliefs from many of the Roman imperial triumphal arches and columns. Such imagery adhered to the standards of sequential narrative that included the concluding scenes of the emperor's good deeds blessed by the gods and for which the citizens and the state could be grateful. Nevertheless, this imagery did not invoke a contrasting imagery of an existing or promised Utopia. However, the effects of the good government were sometimes represented in the visual arts of the European antiquity as an image in its own right – as a landscape with allegories or symbols representing abundance. One such example is the so-called Tellus panel of the Ara Pacis Augustae, Rome, 9 BC. Presented within the frame of its adjacent narrative reliefs and as a corresponding – not the contrasting – image to the Roma panel, it can be defined as a representation of Utopia. The Tellus panel's central female figure is here identified as a personification of abundance brought by peace, the figure to the left as Venus Genetrix and the figure to the right as a sea nymph Galateia. The Roma panel's central seated figure with the pile of weapons at her feet is here traditionally identified as a personification of peace. Hence the Tellus panel landscape with its allegorical figures represents an ethereal imaginary space of abundance. The rendition of this landscape is here traced through an examination of the representations of space in Greek and Roman visual arts and in the writings of the art historiographers of the European antiquity: Vitruvius (1cBC *De Architectura*), Pliny the Elder (1cAD *Naturalis Historia*), Philostratus the Elder (2cAD *Imagines*), Philostratus the Younger (3cAD *Imagines*) and Callistratus (3 or 4cAD *Ekphraseis*). Also examined are the relevant traditions of representations of space in relation to representations of time which merge to form a landscape of Utopia central to our understanding of the meaning of the Ara Pacis.

Key words: Utopia, landscape, imaginary space, ethereal space, visual arts of the European antiquity, art historiographers of the European antiquity, Ara Pacis.

Снежана Ферјанчић

Филозофски факултет

Универзитет у Београду

РЕГРУТАЦИЈА ПОДУНАВСКИХ ЛЕГИЈА: *II ADIUTRIX*

АПСТРАКТ: Овај рад је замишљен као шести у низу чланака посвећених регрутацији подунавских легија у доба принципата. Легија *II Adiutrix* је од времена Домицијанових ратова против Дачана била стационирана у Панонији. Епиграфски извори указују на разлику у њеном саставу између првих деценија боравка на средњедунавском лимесу и каснијег периода. У легији *II Adiutrix* су пре Трајанових ратова против Дачана и Парћана најбројнији регрути из северних региона Италије, а посведочени су и војници из провинција, како оних у суседству Паноније, тако и других. Када је реч о II и III веку, епиграфски споменици указују да су главни извор регрута биле Горња и Доња Панонија. Легија *II Adiutrix* је попуњавана у насељима крај легијских логора и ауксилијарних утврђења на лимесу, али и у градовима и областима у унутрашњости панонских провинција. Судећи према ономастичком материјалу, у II и III веку релативно су бројни били и војници трачког порекла.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: легија *II Adiutrix*, регрутација, Горња Панонија, Доња Панонија, Аквинкум.

Легија *II Adiutrix* основана је 69. године, а њено језгро чинили су морнари Равенске флоте који су, на подстицај Луцилија Баса, у грађанском рату против Вителија прешли на Веспасијанову страну. После учешћа у сузбијању побуне Батаваца (70/71. године), била је стационирана у Британији. Одатле је 86. године прекомандована на дунавски лимес, у Панонију. Њен прелазак треба повезати са Домицијановим припремама за рат против Децебала. Легија *II Adiutrix* је у Панонији, у логору Аквинкум, остала до првих година Трајанове владе. Пошто је учествовала у другом походу против Децебала (105–106. године), кратко време је чинила део гарнизона новоосноване

провинције Дакије. Потом је 113. године упућена у рат против Парћана, а учествовала је и у борбама против побуњених Јевреја. На дунавски лимес, у Аквинкум, вратила се 118. године.¹

САСТАВ ЛЕГИЈЕ II ADIUTRIX КРАЈЕМ I ВЕКА И У ПРВИМ ДЕЦЕНИЈАМА II ВЕКА (ДО 118. ГОДИНЕ)

Епиграфски споменици из Паноније и других провинција Римског царства указују на разлике у саставу легије II *Adiutrix* у време пре Трајанових похода против Дачана, односно Парћана, и у потоњем периоду. У нашој јединици су током првих деценија њеног боравка у Панонији посведочени војници из северне Италије и западних провинција. Најбројнији међу Италицима су регрути из Транспадане: тројица из Верцела (*L. Valerius Crescens: TitAq 727; M. Valerius Marcellus: TitAq 730; M. Attius Nigrinus: CILVI 37283*), по један из градова Комум (*C. Castricius Victor: TitAq 588*) и *Augusta Taurinorum* (*P. Tarutenius Proculus: TitAq 707*).² Тројица војника су регрутована у Венецији и Хистрији. Као *origo* Гаја Валерија Мацера наведена је Верона (*TitAq 729*). Луције Гаилоније Јустин био је из Аквилеје. У овом граду је откривен надгробни споменик подигнут нашем војнику, његовом брату и оцу (*CIL V 915*). Трећи регрут из Венеције и Хистрије био је ветеран Гај Валерије Секундо. Он је био уновачен у Емони, која је у административном смислу припадала поменутом региону у Италији, а не Панонији (*TitAq 984*).³ Италицима припада и Гај Корнелије Вер из Дертоне у Лигурији (*CBFIR 300*).

Када је реч о војницима из провинција, најбројнији су они из Норика. Двојица су уновачена у Клаудијевим муниципијумима: Луције Бедуције⁴ у Вирунуму (*TitAq 578*), а Тит Платије Памфил у

¹ За време и начин настанка легије вид.: Ritterling, *RE* XII 1438–1439, s. v. *legio*; B. Lőrincz, *Legio II Adiutrix*, у: Y. Le Bohec (ed.), *Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*, Lyon 2000, 160. За рану историју легије види: Lőrincz, *op. cit.*, 160–164.

² У Прокуловом натпису стоји да је био *evocatus*, што значи да је каријеру започео у преторијанској гарди или градским кохортама у Риму. После 16 година службе није отпуштен из војске, већ је прекомандован у легију II *Adiutrix* (о евокатима вид.: M. Dugry, *Les cohortes prétoriennes*, Paris 1938, 118–126; E. Birley, *Evocati Aug.: A Review*, *ZPE* 43, 1981, 25–29). A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres* (Einl., Bericht. Nachtr. von B. Dobson), Köln–Graz 1967², 77 сматра да је био задужен за обучавање легионара, како би по борбеној спремности били изједначени са преторијанцима.

³ M. Šašel Kos, *Emona was in Italy not in Pannonia*, у: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ed.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Pannonia I / Die Autonome Städte in Noricum und Pannonia. Pannonia I*, Ljubljana 2003, 11–19.

⁴ Његов когномен је у другом реду натписа уклесан у скраћеном облику *Secund()*. У обзир долазе имена *Secundanus*, *Secundianus*, *Secundinianus*, *Secundinus* и *Secundus* (I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, 292; H. Solin, O. Salomies, *Repertorium*

Целеји (*TitAq* 682).⁵ Памфилов епитаф пружа додатне индикације о његовој породици и пореклу. У шестом реду стоји израз *natione Noricus*. Поставља се питање да ли се он односи на етничку припадност или провинцију.⁶ Уколико прихватимо прву могућност, један од Платијевих родитеља могао би припадати домаћем становништву Норика. Грчко име *Pamphilus*,⁷ које Платије носи као когномен, наводи нас на претпоставку да би други родитељ могао бити пореклом из неке од хеленофоних провинција Римског царства. Треба узети у обзир и могућност да је био ослобођеник, јер је име *Pamphilus* било релативно често међу некадашњим робовима.⁸ Још два војника легије *II Adiutrix* уновачена су у Норик, на територији Веспасијановог муниципијума Солве.⁹ Надгробни споменик двадесетшестогодишњег Календина, Целатовог сина, био је узидан у јужни зид цркве у Гајсталу (*RIS* 295). Нема сумње да потиче из непосредне околине места налаза, које је лежало на западу агера Солве.¹⁰ Иако је Календинова именска формула, састављена од личног имена и патронимика у генитиву – *Kalendinus Celati f(i)lius* – карактеристична за перегрине, он је морао бити римски грађанин јер је служио у легији. Треба истаћи да је припадао домаћем становништву Норика. Име *Kalendinus/Calendinus* сврстава се у источнонорички ономастикон.¹¹ На припадност епихорском становништву указује и очево келтско име *Celatus*.¹² Ветеран легије *II Adiutrix* по имену Гај Фирминије Примус био је регрутован на територији Солве и вратио се у завичај после часног отпуста. Надгробни споменик, који је њему и његовој жени Кунерти, те својој жени Сеји Литугени подигао син Гај

nominum gentilium et cognominum Latinorum, Hildesheim – Zürich – New York 1994, 399; *OPEL* IV 57–61).

⁵ За статус Вирунума и Целеје вид.: G. Alföldy, *Noricum*, London–Boston 1974, 81–82.

⁶ Уп. T. Grüll, *Origo as identity factor in Roman epitaphs*, у: G. Cupcea, R. Varga (ed.), *Social Interactions and Status Markers in the Roman World*, Oxford 2018, 139–150.

⁷ W. Pape, G. E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1913, 1117; <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Πάμφιλος> (приступљено 28. септембра 2020).

⁸ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, 258; H. Solin, *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*, Berlin – New York 1982, 128–132; B. Saria, *Usoda rimskoga vojaka iz Celeje*, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 30, 1935, 66–67, сматрао је да је Тит Платије Памфил рођен у породици која се у Норик доселила из Грчке.

⁹ За статус Солве вид.: Alföldy, *Noricum* (n. 5), 82.

¹⁰ За околности налаза и припадност Гајстала територији Солве вид.: E. Weber, *RIS* p. 350 и 352 ad no. 295. Надгробни споменик је подигнут за још четири особе (троје носе лично име и патронимик у генитиву: *Boius Boniati*, *Maxima Deivonis* и *Comatus Boi*, док *Rustia Tertulla* има двочлану именску формулу, састављену од гентилног имена и когномена), чије везе са војником није могуће разјаснити.

¹¹ J. Šašel, *Ein ostnrorischer Personennamen: Kalandinus*, *Opera selecta*, Ljubljana 1992, 143–145.

¹² Alföldy, *PND* (n. 8), 173; X. Delamarre, *Nomina Celtica antiqua selecta inscriptionum (Noms de personnes celtiques dans l'épigraphie classique)*, Paris 2007, 62.

Фирминије Кастриције, нађен је у Брајтенхилму, у близини Граца (*RIS* 61). Територија Солве се на северу протезала долином Муре и обухватала је место налаза поменутог споменика.¹³ Судећи према когномену *Castricius*, изведеном од речи *castra*, Примусов син је био рођен док је наш ветеран био у активној служби у Аквинкуму.¹⁴ Треба напоменути и да је био едил у Солви.

У легији *II Adiutrix* током првих деценија њеног боравка у Панонији срећемо и војнике из западних провинција Римског царства. Тројица су у Аквинкум дошла из Тараконске Хиспаније. Ветеран Луције Аурелије Секвент био је из Цезараугусте, Августове ветеранске колоније, основане између 27. и 12. године пре н. е. (*TitAq* 1009).¹⁵ Други ветеран, по имену Квинт Кумелије Целер, и његов син Квинт Кумелије Руфин, били су из града *Bracara Augusta*, који је статус муниципијума са латинским правом (*municipium iuris Latini*) стекао под Флавијевцима (*CIL* II 2639).¹⁶ Ваља напоменути да је Целер, који је поживео седамдесет пет година, службу започео док је легија *II Adiutrix* била у Британији, а окончао ју је у Панонији. Исти је случај и са некадашњим коњаником који је после часног отпуста остао на месту службе, наставивши се у Аквинкуму. Иако његово име није сачувано, знамо да је регрутован у Германији, у Клаудијевој ветеранској колонији *Ara Agrippinensium*, основаној 50. године (*TitAq* 759).¹⁷ Марко Егнације Морик је у Аквинкум дошао из Лугдунума у Галији (*TitAq* 610). Ову колонију основао је 43. године пре н. е. Марко Мунације Планк, проконзул Трансалпинске Галије.¹⁸ Изгледа да је Егнације припадао редовима епихорског становништва Галије. На то указује келтски когномен *Moricus*, који значи „морнар”.¹⁹

У Аквинкуму су током првих деценија II века служила двојица легионара из северне Африке. Луције Цецилије Вер био је рођен у

¹³ За место налаза споменика вид.: M. Holzner, E. Weber, *Annona epigraphica Austriaca* 2007, *Tyche* 23, 2008, 196, no. 46. За територију Солве вид.: Alföldy, *Noricum* (n. 5), 99.

¹⁴ Уп. Weber, *RIS*, p. 118 ad no. 61.

¹⁵ H. Galsterer, *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel*, Berlin 1971, 27.

¹⁶ J. Andreu Pintado, *Latinización y municipalización en el Alto Imperio: nuevas perspectivas para el estudio de la “Hispania” de los Flavios*, y: F. Beltrán Lloris (ed.), *Antiqua Iuniora. En torno al Mediterráneo en la Antigüedad*, Zaragoza 2004, 189–210; R. Morais, *De Novo sobre a Municipalidade de Bracara Augusta no Período Flávio*, *Conimbriga* 45, 2006, 125–137.

¹⁷ B. Galsterer-Kroll, *Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum*, *Epigraphische Studien* 9, 1972, 72; M. Carroll, *Romans, Celts and Germans. The German Provinces of Rome*, Stroud 2005, 123.

¹⁸ За датум оснивања вид.: B. Galsterer-Kroll, *Epigraphische Studien* 9, 1972, 63; A. Pelletier, *Lugdunum*. Lyon, Lyon 1999, 14–15. За Планков статус вид.: T. R. S. Broughton, *Magistrates of the Roman Republic II: 99 B.C.–31 B.C.*, New York 1952, 347–348.

¹⁹ Delamarre, *Nomina Celtica* (n. 12), 136; idem, *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*, Paris 2003, 229.

Веспасијановој колонији Амедари у Проконзуларној Африци (*TitAq* 583).²⁰ *Origo* ветерана Фирма, чији когномен није сачуван, уклесан је у другом реду његовог епитафа као *TVB* (*AE* 1993, 1783). Фирмов завичај треба тражити у северноафричким провинцијама, прецизније у Цезарејској Мауретанији, јер је почивао у Цезареји. Једини римски град у тој провинцији, чији назив почиње на *Tub-*, јесте Августова ветеранска колонија Тубусукту.²¹ У модерној историографији се претпоставља да су Вер и Фирмо првобитни регрути легије *III Augusta*, која је од Августове владе била стационирана у северној Африци. У легију *II Adiutrix* су прекомандовани из вексилације која је учествовала у Трајановим дачким ратовима.²² Присуство двојице војника из северноафричких провинција у Аквинкуму могло би се објаснити и другачије. Фирмов надгробни натпис прецизно је датован. Уз имена конзула из 169. године наведена је и 130. година мауретанске провинцијске ере.²³ Фирмо је умро у осамдесетој години, што значи да је рођен 89. године. Ако је у војну службу ступио у доби између осамнаест и двадесет година, као што је било уобичајено,²⁴ уновачен је између 107. и 109. године. Легија *II Adiutrix* је у Трајановим дачким ратовима могла претрпети значајне губитке који су надокнађени ванредном регрутацијом. Требало ју је додатно оснажити за предстојеће борбе са Парћанима. Стога не треба одбацити ни могућност да су Вер и Фирмо у Аквинкум доспели директном регрутацијом, а не тако што су пребачени из вексилације легије *III Augusta*.

У легији *II Adiutrix* је током првих деценија њеног боравка у Панонији, поред војника из Италије и западних провинција, посведочен и један оружар (*armorum custos*) из Далмације. Реч је о Марку Бебидију или Бебилију, чији когномен није сачуван. Из његовог прилично оштећеног епитафа сазнајемо да је регрутован у Еквуму у Далмацији (*TitAq* 577). Иако се оснивање ове ветеранске колоније приписује Клаудију, у обзир треба узети и Нерона.²⁵ Надгробни

²⁰ За статус Амедаре вид.: J.-M. Lassère, *Ubique Populus. Peuplement et mouvements de population dans l'Afrique romaine de la chute de Carthage à la fin de la dynastie des Sévères* (146 av. J.-C. – 235 ap. J.-C.), Paris 1977, 248.

²¹ Lassère, *Ubique populus* (n. 20), 60–61, 222. G. Di Vita Evrard, L'ère de Maurétanie: une nouvelle attestation, *Africa Romana* 10, 1994, 1063–1064 такође сматра да је Фирмо из колоније Тубусукту.

²² J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*, London 1983, 13–14; Di Vita Evrard, *Africa Romana* 10, 1994, 1068–1070. О претпостављеном учешћу легије *III Augusta* у Трајановим дачким ратовима вид.: Y. Le Bohec, *La Troisième légion Auguste*, Paris 1989, 375.

²³ Di Vita Evrard, *Africa Romana* 10, 1994, 1065–1066.

²⁴ Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*, Paris 1990, 76.

²⁵ С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама (I–III век н. е.)*, Београд 2001, 56–59.

споменик Марка Бебидија/Бебилија подигао је његов наследник, и сам ветеран легије *II Adiutrix*. Од његовог имена сачуван је само илирски номен *Dasimius*.²⁶

Занимљиво је да је током првих деценија II века у *II Adiutrix* посведочен само један војник из Паноније. Надгробна стела ветерана Гаја Атилија Витала датована је у трећу деценију II века (*TitAq* 532). С обзиром на то да је поживео 60 година, претпостављамо да је његова активна служба обухватила отприлике последње две деценије I века и прве две деценије II века. Гај Атилије Витал био је регрутован у Сирмијуму, колонији чије се оснивање у модерној историографији приписује Веспасијану²⁷ или Домицијану.²⁸ Треба напоменути да је у Атилијевој именској формули, уместо трибе *Quirina*, којој су припадали грађани Сирмијума,²⁹ наведена псеудотриба *Flavia*. Она је већ више пута посведочена у епиграфском материјалу који се односи на флавијевску колонију.³⁰

САСТАВ ЛЕГИЈЕ *II ADIUTRIX* КРАЈЕМ I ВЕКА И У ПРВИМ ДЕЦЕНИЈАМА II ВЕКА (ДО 118. ГОДИНЕ)

Italia		
<i>Transpadana</i>	<i>Vercellae</i>	<i>TitAq</i> 730 (Будимпешта / Budapest) Крај I века.
		<i>TitAq</i> 727 (Будимпешта / Budapest) Крај I или почетак II века.
		<i>CIL VI 37283</i> (Рим / Roma) Крај I или почетак II века: Mann, <i>Recruitment and Settlement</i> , 119, Tab. 17. 2.
	<i>Comum</i>	<i>TitAq</i> 588 (Будимпешта / Budapest) Последња деценија I века
	<i>Augusta Taurinorum</i>	<i>TitAq</i> 707 (Будимпешта / Budapest) Прве деценије II века.

²⁶ A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrer*, Wien 1957, 112; Alföldy, *PND* (n. 8), 81. G. Alföldy, Zu neuen Inschriften aus Aquincum, *Epigraphische Studien* 4, 1967, p. 53, ad no. 1 сматра да је и Дасимије био из Далмације.

²⁷ A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London–Boston 1974, 112–113; L. Mroczewicz, Flavische Städtegründungen auf dem Balkan, у: G. von Bülow (ed.), *Kontaktzone Balkan. Beiträge des internationalen Kolloquiums „Die Donau-Balkan-Regionals Kontaktzone zwischen Ost-West und Nord-Süd“ vom 16.–18. Mai 2012 in Frankfurt a. M.*, Bonn 2015, 152–153.

²⁸ G. Alföldy, Die Truppenverteilung der Donaulegenden am Ende des I. Jahrhunderts, *AArchH* 11, 1959, 122; M. Mirković, *Sirmium. Its History from the First Century AD to 582 AD*, Novi Sad 2017, 27–28.

²⁹ J. W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim discriptum*, Vindobonae 1889, 229; Mirković, *Sirmium* (n. 28), 29.

³⁰ G. Forni, *Le tribù romane III, 1: Le pseudo-tribù*, Roma 1985, A no. 30–37, 197–200.

<i>Venetia et Histria</i>	<i>Aquileia</i>	CIL V 915 (Аквилеја / Aquileia) Крај I или почетак II века: Mann, <i>Recruitment and Settlement</i> , 119, Tab. 17. 2.
	<i>Emona</i>	TitAq 984 (Вац / Vác) Прва половина II века.
	<i>Verona</i>	TitAq 729 (Будимпешта / Budapest) Почетак II века.
<i>Liguria</i>	Dertona	CBFIR 300 (Птуј / Ptuj) Друга деценија II века.

Noricum		
<i>Celeia</i>		TitAq 682 (Будимпешта / Budapest) Друга деценија II века, око 117. године.
<i>Virunum</i>		TitAq 578 (Будимпешта / Budapest) Почетак II века.
<i>Solva</i> , територија		RIS 295 (Гајстал / Geisthal) Почетак II века.
		RIS 61 (Брајтенхилм / Breitenhilm) Почетак II века.

Hispania Tarraconensis		
<i>Bracara Augusta</i>		CIL II 2639 (Асторга / Astorga) [2 легионара] 100–130. године: P. Le Roux, <i>L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409</i> , Paris 1982, p. 219ad no. 166 (<i>non vidi</i>).
<i>Caesaraugusta</i>		TitAq 1009 (Нађтетењ / Nagytétény) Крај I или почетак II века.

Germania		
<i>Ara Agrippinensium</i>		TitAq 759 (Будимпешта / Budapest) Крај I или почетак II века.

Gallia Lugdunensis		
<i>Lugdunum</i>		TitAq 610 (Будимпешта / Budapest) Почетак II века.

Africa Proconsularis		
<i>Ammaedara</i>		TitAq 583 (Будимпешта / Budapest) Прве деценије II века.

Mauretania Caesariensis		
<i>Tubusuctu</i>		AE 1993, 1783 (Шершел / Cherchell) 169. године.

Dalmatia		
<i>Aequum</i>		TitAq 577 (Будимпешта / Budapest) Око 110–120. године: Alföldy, <i>ES</i> 4, 1967, 52, no. 1.

Pannonia	
Sirmium	<i>TitAq</i> 532 (Будимпешта / Budapest) Трећа деценија II века.

РЕГРУТАЦИЈА ЛЕГИЈЕ *II ADIUTRIX* У II И III ВЕКУ

Судећи према расположивим епиграфским изворима, састав легије *II Adiutrix* у II и III веку знатно се изменио у односу на прве деценије њеног боравка у Панонији, када су у нашој јединици махом посведочени Италици и војници из западних провинција Римског царства. У II веку, почевши од Хадријанове владе, и током III века најбројнији су регрути из Паноније. Регрутација је вршена у насељима код Аквинкума и кастела дуж дунавског лимеса, али и у унутрашњости панонских провинција. Међу легионарима из Аквинкума прво треба поменути лекара Тиберија Марција Кастренса (*TitAq* 31). Когномен *Castrensis* изведен је од речи *castra* и означава особу рођену у војном логору. Стога је наш *medicus* могао бити рођен у канабама Аквинкума. За преостале војнике из Аквинкума није могуће утврдити да ли су уновачени у канабама или цивилном насељу које је под Хадријаном добило статус муниципијума, а под Септимијем Севером статус колоније.³¹ Марко Аурелије Клеменс је у легију *II Adiutrix* ступио између 183. и 185. године, док је Доњом Панонијом управљао Публије Корнелије Феликс Плотијан (*TitAq* 571).³² Његова каријера довела га је до чина центуриона у легији *VI Ferrata*, која је била стационирана у Капаркотни, у провинцији Сирији Палестини.³³ Клеменс се у једном тренутку вратио у завичај, у Аквинкум, да подигне надгробни споменик својим родитељима и тројици браће. Један од њих је такође служио у римској војсци. Марко Аурелије Тицијан био је војник кохорте *I Asturum*. Остаје нејасно да ли је реч о јединици која је била стационирана у Норику или Горњој Германији.³⁴ Треба напоменути и да су Клеменс и његова браћа припадали другој генерацији римских грађана. Њихови родитељи, Марко Аурелије Тит и Аурелија Матерна, добили су грађанска права од Марка Аурелија. На то сасвим јасно указују преномен и гентилно име њиховог оца, као и податак да је Клеменс, како смо навели, регрутован између 183. и 185. године. Из неког од насеља код логора

³¹ Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia* (n. 27), 139–142, 218.

³² A. Dobó, *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus*, Amsterdam 1968, 69, no. 49; J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit II*, Budapest 1993, 536, ad no. 319.

³³ Ritterling, *RE* XII, 1591–1592; H. M. Cotton, *The Legio VI Ferrata*, y: *Légions de Rome* (n. 1), 351–354.

³⁴ *TitAq* II p. 65 ad no. 571.

Аквинкума била су и двојица војника легије *II Adiutrix* којима су надгробне споменике подигли њихови очеви, ветерани исте јединице. То су осамнаестогодишњи Марко Аурелије Мелит (*TitAq* 539) и тридесетдвогодишњи Луције Касије Пуденс (*TitAq* 990).³⁵

Породице неколицине војника легије *II Adiutrix* живеће су, изгледа, у северним деловима територије Аквинкума. Њихови надгробни споменици потичу са локалитета Ирем, Пилишверешвар и Пилишсанто.³⁶ Надгробна стела конзуларског бенефицијара Елија Сабинијана, његове ћерке Елије Сабиниле и оца Елија Сабина нађена је у позном гробу крај пута између Ирема и Будакаласа. Подигао ју је ослобођеник Елије Донат својим патронима (*RIU* 1307). Једна бројна војничка породица посведочена је и на фрагменту надгробног споменика из Пилишверешвара. За живота га је подигао Аурелије Респекто, ветеран легије *II Adiutrix*, за своју жену и децу, као и за своју мајку Септимију Квинту, њеног другог мужа Септимија Јануарија и своју полубраћу Септимија Мартина и Септимија Дубитата, војнике легије *II Adiutrix*, и Септимија Квинтијана (*RIU* 1305). Из текста је сасвим јасно да су Респектова жена и деца били живи, док су сви Септимији, изузев Квинтијана, били покојни. Иза њихових имена стоји реч *quondam*, која означава покојнике.³⁷

Двојица војника, чији су надгробни споменици нађени у Пилишсанту, могла су припадати домаћем становништву Паноније, тј. Ерависцима. Територија овог племена је узводно од Аквинкума сезала до велике окуке Дунава источно од данашњег Естергома (*Esztergom*).³⁸ Надгробни споменик Канија Отиорикса био је узидан у зид једне приватне куће у Пилишсанту (*RIU* 944). Ономастика Ерависка била је, судећи према епиграфском материјалу, претежно келтска,³⁹ а Каније је носио келтски когномен *Otorix*.⁴⁰ То нас наводи на закључак да је припадао Ерависцима. Исто се, али са много мање сигурности, може претпоставити и у случају Септимија Дасија. Његову надгробну стелу подигли су наследници: мајка Елија Сура и Аурелије Север, *immunis* легије *II Adiutrix* (*RIU* 946). Илирски когномен *Dassius* указује да је покојни легионар можда припадао

³⁵ Пуденсов надгробни споменик је био у збирци кардинала Мигаџија у Вацу (*Vác*), али се претпоставља да је донет из Аквинкума: *TitAq* II p. 339 ad no. 990.

³⁶ За припадност ових локалитета територији Аквинкума вид.: A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 55.

³⁷ G. Alföldy, *Epigraphica Pannonica I. Inschriften aus der näheren Umgebung von Aquincum*, *ZPE* 140, 2002, 267.

³⁸ Д. Грбић, *Племенске заједнице у Илирику. Предурбане административне структуре у римским провинцијама између Јаграна и Дунава (I–III век)*, Београд 2014, 235.

³⁹ Mócsy, *Bevölkerung* (n. 36), 59; idem, *RE Suppl.* XI 133, s. v. *Pannonia*.

⁴⁰ Delamarre, *Nomina Celtica* (n. 12), 146. Суфикс *-rix*, што значи „краљ”, саставни је део бројних келтских имена (idem, *Dictionnaire* (n. 19), 260–261).

Ерависцима. У њиховој ономастици било је извесних илирских примеса.⁴¹

Регрутација за легију *II Adiutrix* вршена је и у насељима крај кастела на дунавском лимесу. Породица сигнифера Елија Прокула живела је у насељу поред утврђења *Ulcisia Castra*, узводно од Аквинкума. Надгробни споменик нашем војнику, његовој жени Јулији Оптати и сину Елију Прокулу подигли су родитељи. Њихова имена нису позната: од очевог је сачувано само последње слово когномена – S, а од мајчиног гентилно име *Aelia* и прво слово когномена – M. Треба напоменути да је отац био ветеран легије *II Adiutrix* (RIU 885).

Породице тројице војника живеле су у насељу поред кастела Кампоне, низводно од Аквинкума. Гај Јулије Пробијан је, заједно са браћом чија имена нису наведена, подигао надгробни споменик своме оцу Марку Јулију Пробу, брату Гају Јулију Хонорату и мајци Елији Декорати (*TitAq* 1010/1). Марко Јулије Проб је био ветеран легије *II Adiutrix*, док је Гај Јулије Хонорат служио у кохорти *milliaria Numidarum*. Ова јединица је вероватно била стационирана у утврђењу код Албертфалве (*Albertfalva*), између Кампоне и Аквинкума.⁴² Двадесетједногодишњи Аурелије Кресцентин је такође потекао из војничке породице. Његов отац Аурелије Јулије завршио је службу као декурион але чији је назив наведен као *I Thracum* (*TitAq* 1019). Нема сумње да се ради о али *I Thracum veterana sagittaria*, која је од 138. године била стационирана у Кампони.⁴³ Кресцентинова браћа су се такође определила за војнички позив. Обојица су били чланови преторијанске гарде, с тим што је Аурелије Цезијан био ветеран. Службу је окончао у десетој преторијанској кохорти. Други брат, од чијег је когномена у дативу сачуван само завршетак *-sio*, био је *exercitator equitum praetorianorum*, задужен за увежбавање преторијанских коњаника.⁴⁴ Надгробни споменик Кресцентину, његовој браћи, оцу, као и мајци Аурелији (њен когномен није сачуван) и сестри Аурелији Максимијани подигао је Клаудије Пертинакс. Он је као *strator consularis* служио у штабу намесника Доње Паноније.⁴⁵ Иако Пертинаксова веза са Кресцентиновом породицом није сасвим јасна, може се претпоставити да је био син

⁴¹ Mócsy, *Bevölkerung* (n. 36), 59; idem, *RE Suppl.* XI 133 (n. 39).

⁴² B. Lörincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*, Wien 2001, 40, no. 38.

⁴³ Lörincz, *Hilfstruppen* (n. 42), 24, no. 25.

⁴⁴ Dugy, *Cohortes prétorienne* (n. 2), 123.

⁴⁵ О конзуларским страторима и њиховим дужностима, које су често превазилазиле задатке обичних коњушара вид.: M. Speidel, *Raising of New Cavalry Units during the Crisis of the Roman Empire*, *Roman Army Studies* I, Amsterdam 1984, 393–394; Le Bohec, *L'Armée romaine* (n. 24), 56–57.

његове мајке из првог брака.⁴⁶ Из Кампоне је вероватно био и Аурелије Валенс. Он и његов отац су у Кампони поставили два жртвеника. Један су, заједно са Валенсовом сестром Аурелијом Севером, за владе Севера Александра, посветили Силванама (*TitAq* 1006).⁴⁷ Други жртвеник је пронађен у месту Белчке (Bölcske), у кориту Дунава, али се сматра да је првобитно био постављен у Кампони.⁴⁸ Посвећен је Јупитеру Долихену 225. године, за конзулата Тиберија Манилија Фуска и Сервија Калпурнија Домиција Декстера (*AE* 2003, 1428). Аурелије Валенс је по оцу био трачког порекла. Очев когномен *Lipor*, посведочен само на поменутих жртвеницима из Кампоне, припада трачком ономастикону.⁴⁹ Елемент *-por* веома је чест као други део трачких композитних имена.⁵⁰ Аурелије Липор је, као и његов син, служио у римској војсци. Био је ветеран јединице чији је назив на Долихеновом жртвенику уклесан као *ala Thracum*. Врло је вероватно да је реч о *I Thracum veterana sagittaria*, стационираној у Кампони.⁵¹

Један број војника легије *II Adiutrix* регрутован је у насељу код кастела Интерцизе, низводно од Аквинкума. Већина њих потекла је из војничких породица. Отац Аурелија Пробијана, по имену Аурелије Барба, био је ветеран легије *II Adiutrix*. Да је њихова породица живела у Интерцизи указује то што је надгробни споменик Барби и његовим синовима Аурелију Пробијану, Аурелију Гауденцију и Аурелију Фирминијану (који је поживео осам година) подигла ослобођеница Аурелија Хераклија (*RIU* 1179). Из Интерцизе је био и четрдесетогодишњи Аурелије Аузијан, стратор легата легије *II Adiutrix*. У деветом и десетом реду његовог епитафа стоји *desideratus bello Dacico* (*RIU* 1185). Реч је о неком походу из времена после Марка Аурелија, јер владавину овог цара треба узети као *terminus post quem* за датовање натписа, судећи према гентилном имену *Aurelius/Aurelia*. У обзир долази рат који је против Карпа 245. и 246. године водио Филип Арапин. Овај поход је на надгробном споменику Публија Елија Прокулина, центуриона седме преторијанске кохорте, назван *bellum Dacicum*.⁵² Треба напоменути да је и Аузијан потекао

⁴⁶ *TitAq* II p. 367, p. 1019.

⁴⁷ О Силванама, женским пратиљама или женским персонификацијама бога Силвана вид.: P. F. Dorsey, *The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion*, Leiden – New York – Köln 1992, 42–48.

⁴⁸ A. Szabó, Die Dolichenus-Basis, у: A. Szabó, E. Tóth (ed.), *Bölcske. Römische Inschriften und Funde*, Budapest 2003, 233; J. Beszédes, Z. Mráv, E. Tóth, *Die Steindenkmäler von Bölcske. Inschriften und Skulpturen. Katalog*, у: A. Szabó, E. Tóth (ed.), *op. cit.*, 130 ad no. 21.

⁴⁹ D. Dana, *Onomasticon Thracicum. Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine Orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, Athènes 2014, 203.

⁵⁰ Dana, *OnomThrac* (n. 49), 274.

⁵¹ Вид. горе нап. 43.

⁵² *RIU* 1155 = Lörincz, *Hilfstruppen* (n. 42), no. 321 = *IDRE* 286. О походу вид.: P. Kovács, *A History of Pannonia during the Principate*, Bonn 2014, 231–232.

из војничке породице. Његов отац Аурелије Гајан био је ветеран легије *I Adiutrix*, стациониране у Бригетиону.⁵³ Из војничке породице је потекао и Аурелије Конститут, чији је надгробни споменик у Интерцизи подигао отац Аурелије Кат (*RIU* 1183). Он је био ветеран але *I Thracum*. У римској војсци је посведочено неколико јединица Трачана са бројем I. То су *I Augusta Thracum* у Сирији, затим у Рецији и, од 140–144. године, Норику; ала *I Thracum victrix*, у Горњој Панонији током II века; ала *I Thracum Mauretana* у Мауретанији, Јудеји и Египту, од 142. године; ала *I Thracum veterana sagittaria* у Горњој и Доњој Панонији током II века и ала *I Thracum*, у Британији и, од средине II века, Германији.⁵⁴ Имајући у виду место налаза Конститутовог надгробног споменика, његов отац Аурелије Кат је по свој прилици служио у једној од две панонске јединице. Ала *I Thracum veterana sagittaria* је од 138. године била у Кампони,⁵⁵ а ала *I Thracum victrix* у ауксилијарном утврђењу код Карнунтума.⁵⁶ Нема сумње да је Катова породица живела у Интерцизи, јер су на надгробном споменику Аурелија Конститута посведочени и други њени чланови: жена Септимија (од њеног когномена је сачуван само завршетак *-tilla*), ћерке Аурелија Конститута и Аурелија Пудентила, те синови Аурелије Купит и Аурелије Купитијан. Сви су били живи у тренутку подизања споменика.

Један број регрута легије *II Adiutrix* из Интерцизе припадао је тамошњој сиријској заједници. Њен настанак и развој повезују се са присуством кохорте *I milliaria Hemesenorum sagittaria equitata civium Romanorum* у утврђењу.⁵⁷ Отац ветерана Марка Аурелија Монима је у Интерцизу дошао из Емесе у Сирији (*RIU* 1195). Треба напоменути и да је семитски когномен нашег ветерана *Monimus*⁵⁸ повезан са Сиријом. Тако се зове божанство из Едесе које је изједначавано са грчким Хермесом, тј. римским Меркуром.⁵⁹ Пореклом из Емесе била је и породица која је дала три генерације војника. Браћа Аурелије Моним и Аурелије Регилијан служила су у легији *II Adiutrix*: први је био стратор (*strator*), тј. коњушар,⁶⁰ а други либра-

⁵³ B. Lörincz, Legio I Adiutrix, у: *Légions de Rome* (n. 1), 151–158.

⁵⁴ О овим алама вид.: M. G. Jarrett, Thracian Units in the Roman Army, *Israel Exploration Journal* 19, 1969, 217–218.

⁵⁵ Lörincz, *Hilfstruppen* (n. 42), 24–25, no. 26.

⁵⁶ Lörincz, *Hilfstruppen* (n. 42), 25, no. 27.

⁵⁷ Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia* (n. 27), 227–228. О бројној сиријској заједници у Интерцизи вид.: J. Fitz, *Les Syriens à Intercisa*, Bruxelles 1972.

⁵⁸ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschnamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients*, Leipzig 1930, 78.

⁵⁹ B. Feher, Syrian Names Given in Pannonia Inferior, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 45, 2009, 99.

⁶⁰ О страторима, чије су дужности често превазилазиле задатке обичних коњушара, вид.: F. Lammert, *RE* IV A, 329–330, s. v. *strator*; Domaszewski, *Rangordnung*² (n. 2), 35, 39;

рије (*librarius*), тј. чиновник у штабу заповедника јединице.⁶¹ Син једног од њих двојице, по имену Аурелије Присцијан, такође је био војник легије *II Adiutrix*. У римској војсци је служио и Монимов и Регилијанов отац Марко Аурелије Деисан. Он је био ветеран кохорте *I milliaria Hemesenorum*, рођен у Емеси (*RIU* 1184). Сиријској заједници у Интерцизи припадали су и Марко Аурелије Малкихијан и његов син Марко Аурелије Марцелин, обојица војници легије *II Adiutrix* (*RIU* 1189, 1190). Когномен *Malchianus*, тј. *Malchianus*, у западним провинцијама Римског царства посведочен само на два натписа из Интерцизе о којима је овде реч, семитског је порекла. Треба га повезати са семитским именима Μαλχαιος, Μαλχιων, Μαλχος.⁶²

Сви регрути легије *II Adiutrix* из Интерцизе, о којима је до сада било речи, потекли су из војничких породица. То није био случај са тридесетдвогодишњим Марком Домицијем Супером. Надгробни споменик њему, његовом двадесетшестогодишњем брату Аурелију Јулију и педесетогодишњој мајци Ревокати подигао је неки Конкордије (*RIU* 1228). Његову везу са породицом нашег војника није могуће разјаснити. Он је могао бити њихов ослобођеник или, што се чини вероватнијим, само наследник.⁶³

Групи војника уновачених на лимесу припадају и браћа Луције Антистије Белик и Луције Антистије Белицијан. Они су били из Бригетиона, где су подигли надгробни споменик својим родитељима Луцију Антистију Белицијану и Јулији Прокули (*RIU* 514). Треба истаћи да је поново реч о војничкој породици, јер је Беликов и Белицијанов отац био ветеран легије *I Adiutrix*. Он је служио у Бригетиону, док су његови синови, судећи према чиновима, служили у штабу намесника Доње Паноније. Белик је био *beneficiarius consularis*,⁶⁴ а Белицијан *exactus officii praesidis*, тј. писар.⁶⁵

Судећи према епиграфском материјалу, легија *II Adiutrix* попуњавана је и регрутима из унутрашњости панонских провинција. Значајан извор војника биле су, изгледа, ветеранске колоније основане у I веку или у првим деценијама II века. Петорица легионара била су из Сирмијума, колоније чије се оснивање приписује Веспаса-

M. Speidel, Stablesiani. The Raising of New Cavalry Units during the Crisis of the Roman Empire, *Roman Army Studies* (n. 45), 393–394; Le Bohec, *L'Armée romaine* (n. 24), 56–57.

⁶¹ О либраријима и њиховим дужностима вид.: Domaszewski, *Rangordnung*² (n. 2), 39–40; G. Webster, *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D.*, London 1969, 120–121.

⁶² Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen* (n. 58), 70–71. Уп. Feher, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 45, 2009, 98.

⁶³ Уп. J. Fitz, *Epigraphica VII, Alba Regia* 14, 1975, 357, no. 3.

⁶⁴ О конзуларским бенефицијарима уопште вид.: J. Nelis-Clément, *Les beneficiarii: Militaires et administrateurs au service de l'Empire (Ier s. a.C. – VIe s. p.C.)*, Bordeaux 2000.

⁶⁵ О шаржи *exactus* вид.: Domaszewski, *Rangordnung*² (n. 2), 37; Le Bohec, *Armée romaine* (n. 24), 55.

зијану или Домицијану.⁶⁶ На споменицима четворице војника стоји да су регутовани у овом граду. У случају ветерана Тита Флавија Јустина (*RIU* 1419) и Максима, чије гентилно име није сачувано (*RIU* 1017), те активног војника Квинта Нерција Виктора (*TitAq* 675) наведена је и триба *Quirina*, којој су припадали грађани Сирмијума.⁶⁷ На фрагментарном натпису легионара од чијег су имена сачувани само преномен *Q(uintus)* и почетак номена *Sam[- -]* уклесан је само назив колоније (*TitAq* 753). Конзуларски бенефицијар Марко Валерије Ребуро служио је у свом завичају почетком III века. Он је у Сирмијуму посветио два жртвеника: први 206. године Јупитеру Капитолинском и Генијима Септимија Севера и Каракале (М. Mirković, *Beneficiarii consularis in Sirmium*, *Chiron* 24, 1994, no. 12),⁶⁸ а други 207. године такође Јупитеру Капитолинском, за добробит Септимија Севера и Каракале, двојице августа, и цезара Гете (Mirković, *Chiron* 24, 1994, no. 13). Формулација *iterata statione in patria sua*, забележена на другом споменику, доказује да је Ребуро био из Сирмијума. Пракса да се *beneficarii consularis* шаљу на службу у завичај сасвим је разумљива, јер су они добро познавали прилике у крајевима из којих су потекли.

Тројица војника легије *II Adiutrix* уновачена су у Хадријановој ветеранској колонији Мурси.⁶⁹ То су ветеран Гај Полије Марцијан (*TitAq* 683), сигнифер чије име није сачувано (*TitAq* 385) и Публије Елије Лициније (*TitAq* 510). На његовом надгробном споменику наведена је псеудотриба *Aelia*, већ посведочена у Мурси.⁷⁰ Грађани Мурсе припадали су, иначе, триби *Sergia*,⁷¹ као и Хадријан, оснивач колоније.⁷² Двојица војника легије *II Adiutrix* била су из Клаудијеве ветеранске колоније Саварије.⁷³ Прокул, чије гентилно име није сачувано, служио је у Аквинкуму, матичном логору јединице (*TitAq* 983), а Марко Улпије Јустин као фрументарије (*frumentarius*) у Риму (*CIL* VI 3336). *Numerus frumentariorum*, састављен од легионара деташираних из провинцијских гарнизона, био је стационаран у посебном

⁶⁶ Вид. горе нап. 27, 28.

⁶⁷ Вид. горе нап. 29.

⁶⁸ У другом и трећем реду натписа стоји *Geniisdd(ominorum) nn(ostrorum) Augg(ustorum)*. Пошто је жртвеник посвећен 206. године, двојица Августа су Септимије Север и Каракала, који је ову титулу понео у јесен 198. године (D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 2004³, 162). Његов брат Гета је за Августа проглашен септембра или октобра 209. године (*idem*, *op. cit.*, 166).

⁶⁹ За статус Мурсе вид.: Mócsy, *Pannonia and Moesia* (n. 27), 119; Mann, *Recruitment and Settlement* (n. 34; Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана* (n. 25), 49–52.

⁷⁰ Forni, *Pseudo-tribù* (n. 30), A no. 8–10, 84, 85, 108–119, 161.

⁷¹ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 29), 227; Forni, *Die römischen Tribus in Pannonien, Le tribù romane IV. Scripta minora*, Roma 2006, 14–15.

⁷² *PIR*² A 184.

⁷³ О Саварији вид.: Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана* (n. 25), 21–26.

логору у Риму (*castra peregrina*). Одатле су *frumentarii* упућувани на разноврсне задатке у све крајеве Римског царства.⁷⁴

У легији *II Adiutrix* су током II и III века, осим војника из колонија, посведочени и регрути из других градова и области у унутрашњости панонских провинција. Један легионар, чије име није сачувано, био је рођен у области Басијана (*regio Bassianensis*), на крајњем југоистоку Доње Паноније (*RIU* 1552a). Басијане су у III веку уживале статус колоније који су стекле за Каракалине владе, вероватно 214. године.⁷⁵ Аурелије Дазан био је из Горсијума или околине. Његов надгробни споменик, који су подигле мајка и жена, нађен је северније у Секешфехервару (*Székesfehérvár*), где је могао бити пренет из Горсијума (*RIU* 1504).⁷⁶ Римско насеље Горсијум (које се назива још и Херкулија) било је средиште царског култа у Доњој Панонији и седиште провинцијске скупштине.⁷⁷ Ономастички подаци указују да би Аурелије Дазан могао припадати Ерависцима, на чијој је територији лежао Горсијум. *Dazanus* је илирско име, изведено од *Dasas/Dazas*.⁷⁸ Већ смо напоменули да је ономастика Ерависка, претежно келтска, садржавала и неке илирске примесе.⁷⁹ Име Дазанове мајке није могуће реконструисати, јер је натпис оштећен. На почетку четвртог реда, испред речи *mater*, стоје слова *SAMA*. Она би се могла протумачити као женски облик имена *Samus* или *Sammus*, која су келтског порекла.⁸⁰ Оба се повезују са кореном *samo-*, што значи „лето”.⁸¹ Уколико су слова *SAMA* завршетак мајчиног имена које је почињало у трећем реду, оно би се могло реконструисати као *[Sal]sama* или *[Segi]sama*.⁸² Оба имена припадају келтском ономастикону.⁸³ Елементи *sal-* и *sego-* саставни су делови бројних келтских

⁷⁴ J. C. Mann, *The Organization of Frumentarii*, *ZPE* 74, 1988, 149–150; N. B. Rankov, *Frumentarii, the Castra Peregrina and the Provincial Officia*, *ZPE* 80, 1990 176.

⁷⁵ M. Milin, *Bassianae*, у: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ed.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Pannonia II / Die Autonome Städte in Noricum und Pannonia. Pannonia II*, Ljubljana 2004, 256.

⁷⁶ О транспортовању споменика из Горсијума вид.: *RIU* VI, 211–213.

⁷⁷ J. Fitz, *Concilia provinciae in Pannonien*, у: E. Weber, G. Dobesch (ed.), *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Wien 1985, 257–265; idem, *Gorsium*, у: *Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Pannonia II* (n. 75), 197–207; D. Fischwick, *The Sacred Area at Gorsium (Pannonia Inferior)*, *Phoenix* 54, 2000, 309–331.

⁷⁸ H. Krahe, *Lexicon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg 1929, 39; L. Barkóczi, *The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, *AArchH* 16, 1964, 310.

⁷⁹ Вид. горе нап. 39.

⁸⁰ Delamarre, *Nomina Celtica* (n. 12), 159–160.

⁸¹ D. Ellis Evans, *Gaulish Personal Names. A Study of some Continental Celtic Formations*, Oxford 1967, 252–253; Delamarre, *Dictionnaire* (n. 19), 266.

⁸² A. Mócsy et al., *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso*, Budapest 1983, 377.

⁸³ Delamarre, *Nomina Celtica* (n. 12), 158 (*Salsamus*), 164 (*Segisamus*).

компаративних имена.⁸⁴ Име Дазанове мајке било је несумњиво келтског порекла, било да је гласило *Sama*, *Salsama* или *Segisama*. Овај податак иде у прилог претпоставци да је Аурелије Дазан припадао Ерависцима, јер је њихова ономастика, како смо раније навели, била претежно келтска.⁸⁵ Породица Гаја Јулија (од његовог когномена је сачуван само завршетак *-inianus*) живела је на територији Могетијане. Фрагменти осуарија који је израђен по налогу његових родитеља, нађени су у месту Дергиче (Dörgicse), на северној обали језера Балатон (RIU 343). Овај локалитет припадао је веома пространој територији Могетијане, Хадријановог муниципијума.⁸⁶

Редовима панонских регрута легије *II Adiutrix* припада и Валерије Секундин, који је почивао у Мизенуму у Кампанији (CIL X 1775).⁸⁷ На крају трећег реда његовог епитафа стоји *natione Pannonius*. Поставља се питање да ли се то односи на етничку припадност или провинцију.⁸⁸ Уколико прихватимо прву могућност, Валерије Секундин би припадао домаћем становништву Паноније. С друге стране, израз *natione Pannonius* могао би да се односи и на провинцију у којој је регрутован. Паралелу налазимо у војничким дипломама. У овим документима, провинција је навођена као *origo* када је војник служио ван провинције у којој је уновачен.⁸⁹

У легији *II Adiutrix* су током II и III века убедљиво најбројнији били регрути из Горње и Доње Паноније, али су спорадично посведочени и војници из суседних провинција. Тројица припадника легије *II Adiutrix* била су уновачена у Далмацији. У Равени је почивао ветеран Тит Платије Руф из Еквума, Клаудијеве или Неронове ветеранске колоније (CIL XI 23).⁹⁰ На надгробној стели другог ветерана, по имену Јулије Руф, стоји *domo Dalmata* (RIU 908). Није јасно, као и у случају израза *natione Pannonius*, да ли је реч о географској или етничкој одредници. *Domo Dalmata* је могло значити да је Руф рођен у провинцији Далмацији, али и да је припадао племену Делмата. Трећи војник легије *II Adiutrix* из Далмације посебно је значајан, јер

⁸⁴ За *sal*- вид.: Delamarre, *Nomina Celtica* (n. 12), 231. За *sego*- вид.: Ellis Evans, *Gaulish Personal Names* (n. 81), 254–257; Delamarre, *Dictionnaire* (n. 19), 269–270.

⁸⁵ Вид. горе нап. 41.

⁸⁶ О Могетијани вид.: M. Nagy, *Mogetiana*, у: *Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Pannonia II* (n. 75), 75–83; P. Kovács, *Mogetiana und sein Territorium*, у: Á. Szabó, E. Tóth (ed.), *Pannonica Provincialia et Archaeologia*, Budapest 2003, 277–306.

⁸⁷ Место налаза споменика наведено је по G. Camodeca, *Puteoli Romana: Istituzioni e società – Saggi*, Napoli 2018, 542.

⁸⁸ Уп. Grüll, *Origo as identity* (n. 6), 139–150.

⁸⁹ M. A. Speidel, *Soldiers' Homes*, у: W. Eck, H. Wolff (ed.), *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*, Köln–Wien 1986, 467–479; M. A. Speidel, *Recruitment and Identity. Exploring the Meanings of Roman Soldiers' Homes*, *Revue internationale d'histoire militaire ancienne* 6, 2017, 36–50.

⁹⁰ Вид. горе нап. 25.

је по свој прилици припадао домаћем становништву. Реч је о Пинију, чија је породица живела у долини Наренте. Надгробни споменик, који су му подигли родитељи, нађен је у Главатичеву, на територији перегрине заједнице Наренсија (*CIL* III 12799=8489).⁹¹ Судећи према ономастици, Пиније је потекао из епихорске породице. Његова мајка носила је когномен *Temus*. Ово илирско име⁹² карактеристично је за Наренсије.⁹³ Пинијев отац такође је припадао домаћем становништву Далмације. Његов когномен, који је гласио *Pinnes*, припада далматској именској области.⁹⁴ Пинес и Темус носили су гентилно име *Aelius/Aelia*, што указује да су њихове породице грађанска права добиле од Хадријана. Марко Емилије Кампан био је из Виминацијума у Горњој Мезији (*TitAq* 523). Његова служба у Аквинкуму пада у време када је цивилно насеље крај логора легије *VII Claudia* уживало статус муниципијума, стечен под Хадријаном.⁹⁵

Осим војника из провинција у суседству Паноније, у легији *II Adiutrix* су током II и III века спорадично посведочени и војници из западних провинција Римског царства. Тит Кариније Јулијаценсис је био из Арелате у Нарбонској Галији (*AE* 2003, 1426). Легионар, чије име није могуће поуздано прочитати,⁹⁶ рођен је у цивилном насељу крај ауксилијарног утврђења Поролисум у Дакији (*TitAq* 747). У време кад је уновачен и док је служио у Аквинкуму, овај *vicus militare* још увек није уживао градску аутономију. Статус муниципијума доделио му је Септимије Север.⁹⁷

Посебну пажњу треба посветити двојици војника из Проконзуларне Африке. Марко Граније Дат био је из Суфетуле (*RIU* 1342), а Публије Ситије Мустиол из Тевесте (*TitAq* 704). Њих двојица су на средњи ток Дунава, у Панонију, вероватно доспела из вексилације легије *III Augusta* која је учествовала у другој фази маркоманских

⁹¹ О *civitas Narensiorum* вид.: Грбић, *Племенске заједнице у Илирику* (n. 38), 162–165.

⁹² Krahe, *PN* (n. 78), 112; Mayer, *Sprache* (n. 26), 333; Alföldy, *PND* (n. 8), 306–307.

⁹³ С. Лома, Домаће становништво муниципија S. у светлости нових епиграфских сведочанстава, *Стиариана* 53–54, 2003–2004, 40.

⁹⁴ R. Katičić, Das mitteldelmatische Namengebiet, *Živa antika* 12, 1963, 272–273. Уп. Alföldy, *PND* (n. 8), 264.

⁹⁵ Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia* (n. 27), 139–140; Mirković, *IMS* II p. 46–48.

⁹⁶ У првом реду епитафа уклесана су слова *SS+CISSIANI*, која би се могла протумачити на следећи начин. Прво слово S могло би представљати радикално скраћени номен, а остала когномен. Можда је реч о имену *Successianus* (за име вид.: Kajanto, *Cognomina* (n. 4), 356; *OPEL* IV 97). Друго слово, које није могуће до краја идентификовати, могло би бити U. Прелазак *e* у *i* добро је посведочен у латинском језику (вид.: H. Mihaescu, *La langue latine dans le Sud-est de l'Europe*, București–Paris 1978, 173, § 115; 180–181, § 127). B. Feher у коментару натписа у корпусу *TitAq* II p. 202 поред когномена *Successianus* наводи и *Cassianus*.

⁹⁷ R. Ardevan, L. Zerbin, *La Dacia romana*, Soveria Mannelli 2007, 148.

ратова Марка Аурелија.⁹⁸ Они се, после склапања мира под Комодом, нису вратили у Нумидију, већ су прекомандовани у легију *II Adiutrix*, да би се надокнадили губици претрпљени у дугим и исцрпљујућим борбама против варвара. Потврду за то пружа епиграфска грађа панонских и северноафричких провинција. Ветеран Гај Јулије Рогат је службу започео у легији *III Augusta* у Нумидији, а отпуштен је из легије *II Adiutrix* у Аквинкуму. Пошто је жртвеник Јупитеру посветио 211. године,⁹⁹ његова активна служба лако се могла поклопити са маркоманским ратовима Марка Аурелија. На надгробном споменику Тита Флавија Рогата, нађеном у месту Ламигиги у Нумидији, стоји да је овај ветеран уновачен у легију *III Augusta*, па пребачен у легију *II Adiutrix* у Доњој Панонији.¹⁰⁰

У легији *II Adiutrix* су током II и III века посведочени и војници из провинција на југу Балканског полуострва. Тројица су била из Македоније, а један из Ахаје. Публије Елије Лизимах (*TitAq* 507) и Публије Елије Луко (*TitAq* 509) у Аквинкум су дошли из Тесалоники у Македонији. Она је после битке код Филипа 42. године пре н. е. добила статус слободног града (*civitas libera*), а била је и средиште провинцијске администрације.¹⁰¹ Триба *Claudia*, којој су припадали Лизимах и Луко, посведочена је у Тесалоники на још једном натпису из Рима.¹⁰² Публије Елије Местрије био је регрутован у македонском граду Пелагонији (*TitAq* 500).¹⁰³ У модерној историографији се сматра да су регрути из македонских градова у легију *II Adiutrix* ступили у току устанка Бар-Кохбе (132–135. године).¹⁰⁴ Ветеран Марко Јулије Крисп вероватно се вратио у заичај после часног отпуста из војне службе. Надгробни споменик, који је за живота подигао себи, својој жени Јулији Басили и ослобођеницима и ослобођеницама, нађен је у Кенхреји код Коринта (*ILGR* 125). Као Криспова триба наведена је *Aemilia*, а њој су припадали и грађани Коринта.¹⁰⁵ Стога претпостављамо да је наш ветеран био рођен у овом граду у Ахаји.

Током II и III века у легији *II Adiutrix* налазимо један број војника из источних провинција Римског царства. Четворица су регрутована у Галатији, у Анкири: Марко Аурелије Домицијан (*RIU* 889), Публије Елије Еквин (*TitAq* 771), Публије Елије (*TitAq* 511) и Гај

⁹⁸ P. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*, Köln–Graz 1967, 42–43, no. 74.

⁹⁹ *CIL* III 10419 = *TitAq* 117.

¹⁰⁰ *AE* 1938, 44=1969/70, 711.

¹⁰¹ F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, Athènes 1988, 206–208.

¹⁰² *CIL* VI 2679 = *IG* X/2, 1, 1037.

¹⁰³ О Пелагонији вид.: Papazoglou, *Villes* (n. 101), 283–289.

¹⁰⁴ Mócsy, *Bevölkerung* (n. 36). 82; Lörincz, *Legio II Adiutrix* (n. 1), 165–166; *TitAq* II pp. 9, 15, 17.

¹⁰⁵ G. Forni, *Achaia tributim discripta*, u: *Le tribù romane IV* (n. 71), 302–306.

Манилије (*RIU* 1242). Треба напоменути да когномени последње двојице нису сачувани. Из Мале Азије је био и Гај Марције Полион. У трећем реду његовог епитафа уклесано је *Amastria* (*TitAq* 668). Издавачи корпуса *Tituli Aquincenses* сматрају да је то назив града Амастриса у Битинији.¹⁰⁶ Термин *Amastria* могао би се протумачити и на други начин. Можда је реч о скраћеници коју треба разрешити као *Amastria(nus)*, тј. Амастријанац, грађанин Амастриса. Термин *Amastrianus* посведочен је на натписима из Баја у Кампанији и Ека у Апулији.¹⁰⁷ Двојица ветерана легије *II Adiutrix* су била из Сирије. Ветеран Аурелије Прокул, који је после часног отпуста остао на месту службе и настанио се у викусу ауксилијарног утврђења *Ad Statuas* (између Алиске и Лугиона),¹⁰⁸ регрутован је у Емеси. На надгробном споменику који је са својом женом Клаудијом Кандидом и снајом Елијом Јустином подигао сину Аурелију Прокулину (војнику непознате јединице) стоји *natione Surus domo Hemesa* (*RIU* 1031). Синтагма *natione Surus* могла би се протумачити као етничка или географска одредница. У првом случају би значила да је Прокул био Сиријац, а у другом да је био из провинције Сирије.¹⁰⁹ На епитафу ветерана Елија Домиција стоји *domo Erapuli* (*RIU* 737bis). С обзиром на то да уз то стоји израз *cives Surus*, који се може односити на етничку припадност или провинцију, сва је прилика да је реч о Хијераполису у Сирији.

С обзиром на то да је, судећи према епиграфском материјалу, легија *II Adiutrix* попуњавана регрутима из Паноније и суседних провинција, војници из Мале Азије и Сирије могли су у њу ступити у току неког похода, како би се надокнадили губици претрпљени у борбама с непријатељем. Ветеран Гај Марције Полион, из Амастриса у Битинији (*TitAq* 668), вероватно је уновачен у току Трајановог похода против Парћана (113–117. године).¹¹⁰ Надгробни споменик Гаја Манилија, из Анкире у Галатији, датован је на почетак III века (*RIU* 1242). Његова служба могла је започети у току рата који је против Партије водио Луције Вер (162–166. године). У случају преосталих легионара из Галатије и Сирије није могуће установити у којем походу су регрутовани, јер су њихови натписи само оквирно датовани.

¹⁰⁶ *TitAq* II p. 140, ad no. 668.

¹⁰⁷ *CIL* X 1973 (*Baiae*); *CIL* IX 951 (*Aecae*).

¹⁰⁸ S. Ferjančić, Settlement of Legionary Veterans on the Pannonian Limes, у: M. Mirković (ed.), *Römische Städte und Festungen an der Donau, Akten der Regionalen Konferenz organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung, Beograd 16–19 Oktober 2003*, Beograd 2005, 69–70. О утврђењу *Ad Statuas* вид.: Zs. Visy, *Ad Statuas castellum*, у: Zs. Visy (ed.), *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the ripa Pannonica*, Pécs 2003, 129.

¹⁰⁹ Вид. горе нап. 6.

¹¹⁰ Уп. *TitAq* II p. 140 ad no. 668.

У легији *II Adiutrix* је током II и III века посведочено и неколико регрута из Италије. Гај Јулије Сабин био је Кампанац из Капуе (*TitAq* 643). Конзуларски бенефицијар по имену *T. Claudius Efficax* био је уновачен у Луперији у Апулији (*TitAq* 589). Из натписа на саркофагу Марка Калпурнија Децијана сазнајемо да су он и његов брат Калпурније Еутроп били Италици (*TitAq* 586). Присуство војника из Италије у легији *II Adiutrix* током II и III века у извесној мери мења слику о регрутацији легионара. У савременој историографији се сматрало да су Италици после Хадријанове владе готово престали да служе у легијама.¹¹¹ Изгледа, међутим, да је њихов број био већи него што се претпостављало.

Порекло једног броја војника легије *II Adiutrix* може се одредити или наслутити само на основу ономастичких података, било да је реч о њиховим именима или именима њихових родитеља, пре свега очева. Најбројнији у овој групи су Трачани. У већини случајева на њихово порекло указују трачка *cognomina*: *Aulupor* (*TitAq* 552),¹¹² *Bitus* (*TitAq* 545; *RIU* 879, 4),¹¹³ *Droles* (*TitAq* 362),¹¹⁴ *Eptacentus* (*TitAq* 111),¹¹⁵ *Mucatalis* (*TitAq* 536),¹¹⁶ *Mucianus* (*RIU* 879, 3)¹¹⁷ и *Sita* (*TitAq* 978).¹¹⁸ Трачког порекла, по мушкој линији, био је и Пакат. Његов отац звао се *Mucar* (*TitAq* 678). Ово име, колико је нама познато, није другде посведочено. По свој прилици га треба сврстати у трачки ономастикон, јер је елемент *musa-*, *μωσκα-* саставни део бројних трачких имена.¹¹⁹

Паката, Мукаровог сина, у Аквинкуму је сахранио његов брат по оружју Батон, Неританов син (*TitAq* 678). Он је, судећи према ономастичким подацима, потекао из породице илирско-келтског порекла. Централна област илирског имена *Bato* су крајеви око Динаре у Далмацији.¹²⁰ Оно је, поред тога, веома често и међу панонским племенима Далмације и Паноније.¹²¹ Име Батоновог оца, које је гласило *Neritanus*, забележено је само на Пакатовом епитафу. Нема сумње да је изведено од имена *Neritus*, које се сврстава у илирски¹²²

¹¹¹ G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano–Roma 1953, 85–86; Mann, *Recruitment and Settlement* (n. 22), 63–65.

¹¹² Dana, *OnomThrac* (n. 49), 14–16.

¹¹³ Dana, *OnomThrac* (n. 49), 40–58.

¹¹⁴ Dana, *OnomThrac* (n. 49), 164–165.

¹¹⁵ Dana, *OnomThrac* (n. 49), 177–179.

¹¹⁶ Dana, *OnomThrac* (n. 49), 238–242.

¹¹⁷ Dana, *OnomThrac* (n. 49), 246–255.

¹¹⁸ Dana, *OnomThrac* (n. 49), 324–325.

¹¹⁹ Dana, *OnomThrac* (n. 49), 227. Уп. *TitAq* II p. 148 ad no. 678.

¹²⁰ J. Šašel, *Probleme und Möglichkeiten onomastischer Forschung*, у: *Opera Selecta* (n. 11), 86–90. За име *Bato* вид. и: Krahe, *PN* (n. 78), 17–19; Mayer, *Sprache* (n. 26), 80–82; Alföldy, *PND* (n. 8), 163.

¹²¹ Alföldy, *PND* (n. 8), 163–164.

¹²² Mayer, *Sprache* (n. 26), 241; J. Stanko, *Etymologies nouvelles illyriennes*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 26, 1988, 40.

или келтски ономастикон.¹²³ Илирска имена носила је још неколицина војника легије *II Adiutrix*. Когномен *Dasimius*, о којем је већ било речи, забележен је на једном натпису (*P. Aelius Dasimius: TitAq 505*), а *Dasius* на два (*P. Aelius Dasius: TitAq 505*; *Ti. Claudius Dasius: TitAq 596*).¹²⁴ Од овог имена изведен је когномен *Dasianus*, који је носио ветеран Марко Улпије (*TitAq 564*). Илирски номен носио је и сигнифер Тит Грамоније Луцилијан. Он је 223. године у Сирмијуму посветио жртвеник Јупитеру Капитолинском (*ILJug 1044*). Фрагмент вотивног натписа који је посветио Генију центурије у Аквинкуму није прецизно датован (*TitAq 63*). Гентилно име *Gramonius*, посведочено само на ова два епиграфска споменика,¹²⁵ блиско је илирском имену *Grabon*. Алтернација слова *b* и *m* релативно је честа појава у илирским говорима.¹²⁶

Код једне групе војника легије *II Adiutrix* на могуће порекло из хеленофоних провинција Римског царства указују грчка *cognomina*: *Achilleus* (*CIL III 10270*; *13371*),¹²⁷ *Artemidorus* (*TitAq 974*),¹²⁸ *Draco* (*RIU 1349*),¹²⁹ *Heliodorus* (*TitAq 724*),¹³⁰ *Heraclida* (*TitAq 633*),¹³¹ *Hierax* (*TitAq 554*),¹³² *Lycus* (*TitAq 509*)¹³³ и *Pyrrhus* (*RIU 879, 3*).¹³⁴ Порекло Јулија Лерната такође би могло сезати до неке од области у којима се говорило грчким језиком (*RIU 879, 7*). Когномен *Lernatus* забележен је само на дедикацији војника легије *II Adiutrix* из времена Филипа Арапина.¹³⁵ Вероватно је изведен од хеленског имена Λέρνωс.¹³⁶ Треба напоменути да у случају ове групе од деветорице легионара није могуће утврдити да ли су регрутовани у хеленофоним провинцијама или су потекли из породица које су биле из њих пореклом.

¹²³ Delammare, *Nomina Celtica Sprache* (n. 12), 140.

¹²⁴ Krahe, *PN* (n. 78), 37–38; Mayer, *Sprache* (n. 26), 112–114; Alföldy, *PND* (n. 8), 185–186.

¹²⁵ *OPEL II* 170.

¹²⁶ M. Mirković, *Dva nova natpisa pripadnika legije II Adiutrix*, *Živa antika* 11, 1962, 320. За име *Grabon* вид. Krahe, *PN* (n. 78), 55; Mayer, *Sprache* (n. 26), 152.

¹²⁷ <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Ἀχιλλεύς> (приступљено 24. септембра 2020).

¹²⁸ <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Ἀρτεμίδωρος> (приступљено 24. септембра 2020).

¹²⁹ <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Δράκων> (приступљено 24. септембра 2020).

¹³⁰ <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Ἡλιόδωρος> (приступљено 24. септембра 2020).

¹³¹ <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Ἡρακλείδης> (приступљено 24. септембра 2020).

¹³² <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Ἱέραξ> (приступљено 24. септембра 2020).

¹³³ <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Λύκος> (приступљено 24. септембра 2020).

¹³⁴ <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Πύρρος> (приступљено 24. септембра 2020).

¹³⁵ *OPEL III* 23.

¹³⁶ <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Λέρνωс> (приступљено 24. септембра 2020).

Подаци са епиграфских споменика из Италије, Паноније и других провинција Римског царства јасно указују на разлике у саставу легије *II Adiutrix* у првим деценијама њеног боравка у Аквинкуму (до учешћа у Трајановим ратовима против Дачана и Партије) и каснијем периоду. У првом раздобљу су најбројнији регрути из Италије, и то из њених северних региона (Транспадана, Венеција и Хистрија, Лигурија). Легија *II Adiutrix* попуњавана је и војницима из провинција у суседству Паноније – Норику и Далмацији. У њој су спорадично посведочени и регрути из западних провинција, из Германије, Лугдунумске Галије и Тараконске Хиспаније. Двојица легионара из северноафричких провинција (Проконзуларна Африка и Цезарејска Мауретанија) у Аквинкум су доспела вероватно у оквиру ванредне регрутације после Трајанових дачких ратова. Епиграфски споменици указују да је интензивна регрутација у Панонији почела тек пошто се легија *II Adiutrix* 118. године вратила у Аквинкум. У првим деценијама њеног боравка у овом логору посведочен је само један војник из Паноније, регрутован у Сирмијуму.

Када је реч о саставу легије *II Adiutrix* током II и III века, подаци са епиграфских споменика омогућавају да се одреди главно подручја њене регрутације. То су биле панонске провинције. Регрутација је вршена у насељима крај њеног логора Аквинкума и на његовој територији. Два споменика из Пилишсанта указују да је међу војницима било и припадника домаћег становништва, тј. Ерависка. Значајан извор регрута била су насеља поред утврђења помоћних одреда на лимесу, узводно и низводно од Аквинкума (*Ulcisia Castra*, Кампона, Интерциза). Поред тога, легија *II Adiutrix* је попуњавана и војницима из колонија (Саварија, Сирмијум, Мурса) и других насеља у унутрашњости Паноније. Легионари су у Аквинкум долазили и из провинција у суседству Паноније (Горња Мезија и Далмација). Један војник из Далмације припадао је Наренсијима, што указује на претпоставку да је новачење вршено и међу епихорским становништвом ове провинције. Присуство војника из северноафричких и источних провинција у легији *II Adiutrix* може се објаснити ванредним околностима. Двојица легионара из Проконзуларне Африке су на средњи ток Дунава доспела из вексилације легије *III Augusta* која је учествовала у маркоманским ратовима Марка Аурелија. Прекомандовани су да би се надокнадили губици које је *II Adiutrix* претрпела у борби с варварима. Сличан је случај и са војницима из Македоније, Сирије и малоазијских провинција (Галатија, Битинија и Понт). Они су уновачени у ванредним околностима, док је наша јединица учествовала у борбама против Парћана и ратним операцијама у источним областима Римског царства. На крају треба на-

поменути да ономастички подаци показују да је у легији *II Adiutrix* током II и III века служио релативно велики број војника трачког порекла.

РЕГРУТАЦИЈА ЛЕГИЈЕ *II ADIUTRIX* У II И III ВЕКУ

Pannonia	
<i>Aquincum</i>	TitAq 31 (Будимпешта / Budapest) 146. или 147. године.
	TitAq 571 (Будимпешта / Budapest) Почетак III века.
	TitAq 539 (Будимпешта / Budapest) Влада династије Севера.
	TitAq 990 (Вац / Vác) III век, после 213/214. године.
<i>Aquincum</i> , територија * <i>Eravisci</i> ?	RIU 1307 (Ирем / Üröm) Друга половина II века: <i>CBFIR</i> 425.
	RIU 1305 (Пилишверешвар / Pilisvörösvár) III век: G. Alföldy, <i>Epigraphica Pannonica I. Inschriften aus der näheren Umgebung von Aquincum</i> , <i>ZPE</i> 140, 2002, 266, no. 5.
	RIU 946 (Пилишсанта / Pilisszántó)* III век, на основу гентилног имена <i>Septimius</i> (A. Mócsy, <i>Zum Gentiliz der Neubürger unter Septimius Severus, Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik, Festschrift für A. Betz zur vollendung seines 80. Lebensjahres</i> , ed. E. Weber, G. Dobesch, Wien 1985, 403–415).
	RIU 944 (Пилишсанта / Pilisszántó)* Друга половина II или прва половина III века, на основу податка да је Каније Отиориокс погинуо у походу против Парћана. Легија <i>II Adiutrix</i> је учествовала у походима Марка Аурелија, Септимија Севера и Каракале (Ritterling, <i>RE</i> XII 1449–1450; Lőrincz, <i>Legio II Adiutrix</i> (n. 1), 166–167).
<i>Brigetio</i>	RIU 514 (Сењ / Szöny) Прва четвртина III века: <i>CBFIR</i> 325.
<i>Ulcisia Castra</i>	RIU 885 (Сентандреја / Szentendre) II или III век. <i>Terminus post quem</i> је Хадријанова владавина, због гентилног имена <i>Aelius</i> .
<i>Campona</i>	AE 2003, 1428 (Белчке / Bölske) 225. године.
	TitAq 1006 (Нађтетењ / Nagytétény) Влада Севера Александра (222–235), на основу почасног епитета <i>Severiana</i> у називу легије <i>II Adiutrix</i> .
	TitAq 1010/1 (Нађтетењ / Nagytétény) 200–250. године: Lőrincz, <i>Hilfstruppen</i> (n. 42), 277, no. 403.
	TitAq 1019 (Нађтетењ / Nagytétény) 200–250. године: Lőrincz, <i>Hilfstruppen</i> (n. 42), 215, no. 190.

<i>Intercisa</i> **припадници сиријске зајед- нице у граду	RIU 1183 (Дунаујварош / Dunaújváros) Средина друге деценије III века. Аурелије Конститут је пао у Каракалином походу против Аламана (уп. Kovács, <i>History of Pannonia</i> (n. 52), 223).
	RIU 1228 (Дунаујварош / Dunaújváros) Средина друге деценије III века. Марко Домиције Супер је пао у Каракалином походу против Аламана (уп. Kovács, <i>History of Pannonia</i> (n. 52), 223).
	RIU 1184 (Дунаујварош / Dunaújváros)** 210–220. године: Lőrincz, <i>Hilfstruppen</i> (n. 42), 251, no. 311
	RIU 1195 (Дунаујварош / Dunaújváros)** 230–240. године: Lőrincz, <i>Hilfstruppen</i> (n. 42), 252, no. 317.
	RIU 1185 (Дунаујварош / Dunaújváros) Средина III века. Аурелије Аузијан је вероватно пао у походу против Карпа који је 245. и 246. године водио Филип Арапин.
	RIU 1179 (Дунаујварош / Dunaújváros) Прва половина III века: K. Królczyk, <i>Tituli veteranorum. Veterane-ninschriften aus den Donauprovinzen des Römischen Reiches (1.-3. Jh. n. Chr.) / Inskrypcje weteranów w prowincji naddunajskich Cesarstwa Rzymskiego (I-III w. po Chr.)</i> , Poznań 2005, 93.
	RIU 1189 (Дунаујварош / Dunaújváros)** 200–250. године: Lőrincz, <i>Hilfstruppen</i> (n. 42), 257, no. 334.
	RIU 1190 (Дунаујварош / Dunaújváros)** Прва половина III века, по аналогiji са претходним спомеником.
<i>Sirmium</i>	RIU 1419 (Папкеси / Papkeszi) 197. године.
	TitAq 675 (Будимпешта / Budapest) Средина II века.
	TitAq 753 (Будимпешта / Budapest) Друга половина II века.
	RIU 1017 (Белчке / Bölske) II век: Królczyk, <i>Tituli veteranorum</i> , 89.
	Mirković, Chiron 24, 1994, no. 12 206. године.
	Mirković, Chiron 24, 1994, no. 13 207. године.
<i>Mursa</i>	TitAq 385 (Будимпешта / Budapest) 220. године.
	TitAq 510 (Будимпешта / Budapest) Друга четвртина II века.
	TitAq 683 (Будимпешта / Budapest) Крај II или почетак III века.
<i>Savaria</i>	TitAq 983 (Будимпешта / Budapest) Прва трећина II века.
	CIL VI 3336 (Рим / Roma) III век.
<i>Regio Bassianensis</i>	RIU 1552a (Тац / Tács) III век, на основу гентилног имена <i>Septimius</i> (Mócsy, <i>Zum Gentiliz der Neubürger unter Septimius Severus</i> , 403–415).

<i>Gorsium</i> * <i>Eraviscus</i> ?	RIU 1504 (Секешфехервар / Székesfehérvár)* Друга половина II или III век. <i>Terminus post quem</i> је владавина Марка Аурелија, због гентилног имена <i>Aurelius</i> .
<i>Mogetiana</i> , територија	RIU 343 (Дергиче /Dörgicse) II или III век.
<i>natione</i> <i>Pannonius</i>	CIL X 1775 (Мизенум / <i>Misenum</i>) III век: Mann, <i>Recruitment and Settlement</i> (n. 22), 121, Tab. 17. 4.

Dalmatia	
<i>Aequum</i>	CIL XI 23 (Равена / Ravenna) II или III век.
<i>civitas</i> <i>Narensiorum</i>	CIL III 12799 = 8489 (Главатицево / Glavatičevo) Крај II или почетак III века: Patsch, Bericht über eine Reise in Bosnien, <i>Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich</i> 16, 1893, 84.

Moesia Superior	
<i>Viminacium</i>	TitAq 523 (Будимпешта / Budapest) Средина II века.

Gallia Narbonensis	
<i>Arelate</i>	AE 2003, 1426 (Белчке / Bölske) 23. мај 191. године.

Dacia	
<i>Porolissum</i>	TitAq 747 (Будимпешта / Budapest) II век.

Africa Proconsularis	
<i>Sufetula</i>	RIU 1342 (Терекбалинт / Törökbálint) Крај II или почетак III века, на основу претпоставке да је ветеран у легију <i>II Adiutrix</i> прекомандован из вексилације легије <i>III Augusta</i> , која је учествовала у маркоманским ратовима Марка Аурелија.
<i>Theveste</i>	TitAq 704 (Будимпешта / Budapest) Почетак III века.

Macedonia	
<i>Thessalonica</i>	TitAq 507 (Будимпешта / Budapest) Неколико година пре средине II века.
	TitAq 509 (Будимпешта / Budapest) Влада Антонина Пија или 157–170. година, ако је регрутован у време Бар-Кохбиног устанка.
<i>Pelagonia</i>	TitAq 500 (Будимпешта / Budapest) Средина II века, вероватно влада Антонина Пија.

Achaia	
<i>Corinthus</i>	ILGR 125 (Кенхреја / Kenchreia) II или III век.

Galatia	
<i>Ancyra</i>	TitAq 511 (Будимпешта / Budapest) II век.
	TitAq 771 (Будимпешта / Budapest) II век.
	RIU 1242 (Дунајујварош / Dunaújváros) Почетак III века: Królczyk, <i>Tituli veteranorum</i> , 97.
	RIU 889 (Сентандреја / Szentendre) Крај II или прва половина III века: Królczyk, <i>Tituli veteranorum</i> , 105.

Bithynia et Pontus	
<i>Amastris</i>	TitAq 668 (Будимпешта / Budapest) Око 150. године.

Syria	
<i>Hierapolis</i>	RIU 737 bis (Жељезовце / Želiezovce) Прва половина III века: Królczyk, <i>Tituli veteranorum</i> , 49.
<i>Emesa</i>	RIU 1031 (Вардомб / Várdomb) Крај II или III век: Królczyk, <i>Tituli veteranorum</i> , 47.

Italia	
<i>Capua / Campania</i>	TitAq 643 (Будимпешта / Budapest) Доба династије Севера.
<i>Luceria / Apulia</i>	TitAq 589 (Будимпешта / Budapest) Почетак III века.
<i>Natione Italus</i>	TitAq 586 (Будимпешта / Budapest) [2] Почетак или прва половина III века.

Трачка ономастика	
TitAq 678 (Будимпешта / Budapest) Трећа или четврта четвртина II века.	
TitAq 978 (Вац / Vác) II век.	
TitAq 545 (Будимпешта / Budapest) Крај II или почетак III века.	
TitAq 552 (Будимпешта / Budapest) Доба династије Севера.	
TitAq 111 (Будимпешта / Budapest) Влада Севера Александра (222–235), на основу почасног епитета <i>Severiana</i> у називу легије <i>II Adiutrix</i> .	
TitAq 362 (Будимпешта / Budapest) Влада Севера Александра (222–235), на основу почасног епитета <i>Severiana</i> у називу легије <i>II Adiutrix</i> .	
RIU 879, 3 (Сентандреја / Szentendre) Влада Филипа Арапина (244–249), на основу почасног епитета <i>Philippiana</i> у називу легије <i>II Adiutrix</i> .	

RIU 879, 4 (Сентандреја / Szentendre) Влада Филипа Арапина (244–249), на основу почасног епитета <i>Philippiana</i> у називу легије <i>II Adiutrix</i> .
TitAq 536 (Будимпешта / Budapest) Средина III века.

Илирска ономастика
TitAq 505 (Будимпешта / Budapest) [2] Четврта или пета деценија II века.
TitAq 678 (Будимпешта / Budapest) Трећа или четврта четвртина II века.
TitAq 596 (Будимпешта / Budapest) Друга половина II или прва половина III века.
TitAq 63 (Будимпешта / Budapest) Прва трећина III века.
ILJug 1044 (Сремска Митровица) 223. године.
TitAq 564 (Будимпешта / Budapest) Прва трећина III века.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

AE = *L'année épigraphique*, Paris.

AArchH = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest.

CBFIR = E. Schallmayer et al., *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des Römischen Reiches. Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, Stuttgart 1990.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

IDRE = C. C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine: Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier–IIIe siècle)* I–II, Bucarest 1996–2000.

IG = *Inscriptiones Graecae*.

ILGR = M. Šašel Kos, *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III*, Faenza 1979.

ILJug = A. Šašel, J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL reperltae et editae sunt*, Ljubljana 1986.

IMS = *Inscriptions de la Mésie Supérieure* I, II, III/2, IV, VI, Beograd 1976–1995.

LGPn = *Lexicon of Greek Personal Names*, <http://clas-igpn2.classics.ox.ac.uk>

OPEL = *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum* I–IV, Budapest–Wien 1994–2002.

PIR = *Prosopographia Imperii Romani. Saec. I, II, III I–VIII*, Berlin 1933–2015.

RE = *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.

RIS = E. Weber, *Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark*, Graz 1969.

RIU = *Die römische Inschriften Ungarns I–VI*, Budapest–Amsterdam–Bonn, 1972–2001.

TitAq = *Tituli Aquincenses* I–III, Budapestini 2009–2011.

ZPE = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn.

RECRUITMENT OF DANUBIAN LEGIONS:
II ADIUTRIX

Summary

Military garrisons of the Roman provinces on the middle and lower Danube consisted of legions and numerous auxiliary regiments. The continuous presence of soldiers originating from various parts of the empire on the border and in the interior accelerated considerably the acculturation and romanisation of the indigenous population. The legion II Adiutrix was established in 69 AD. In 86 AD it was transferred from Britannia to Pannonia, during Domitian's preparations for the Dacian campaign. Its sojourn in Aquincum lasted until late antiquity and it was briefly interrupted after Trajan's Dacian wars. Upon participating in the second campaign, II Adiutrix garrisoned Dacia. In 113 AD it was sent to the east as part of the forces which waged war on the Parthians. Its return to Aquincum is dated to 118 AD.

Epigraphic evidence from Italy, Panonnia and other provinces and regions of the Roman Empire provides basic data concerning the recruitment of the legion II Adiutrix. It reveals significant differences between the first decades of the unit's sojourn in Pannonia and the subsequent period. Recruits from the northern regions of Italy (Transpadana, Venetia et Histria, Liguria) predominate prior to Trajan's Parthian campaign (113–115 AD). Soldiers from the neighbouring provinces of Noricum and Dalmatia are also attested. The epitaph of one Norican legionary suggests the presence of indigenous recruits in the levies for II Adiutrix. Kalendinus, son of Celatus, bore a Norican name and belonged to the native population. Two soldiers from the provinces in northern Africa (Africa Proconsularis and Mauretania Caesariensis) probably came to Aquincum under extraordinary circumstances. The legion participated in Trajan's second campaign against Decebalus. The losses it suffered might have been compensated by an extraordinary levy which encompassed recruits from various provinces of the Roman empire. It appears that Pannonian recruits in II Adiutrix were few in number during the first decades of its sojourn in Aquincum. Epigraphic evidence records only one man, drafted in the Flavian colony of Sirmium.

The number of Pannonian recruits for II Adiutrix increased considerably during the second and third century AD. Epigraphic evidence suggests that the Pannonian provinces were the main areas of enlistment during that period. Men from other provinces are few in number and some of them were probably enlisted in extraordinary circumstances. The settlements near the legion's fortress of Aquincum (*canabae* and *municipium* since Hadrian, colony since Septimius Severus) were among the principal sources of fresh recruits. Legionaries were also conscripted in the territory of Aquincum. Two inscriptions from Pilisszántó in the northern part of the camp's *ager* suggest the enlistment of native population, namely the Eravisci. A considerable number of soldiers of II Adiutrix originated from settlements near the auxiliary *castella* on the Pannonian *limes* (Ulcisia Castra, Campona and Intercisa). One should note that some of the conscripts from Intercisa actually belonged to the Syrian community

which flourished there. Towns in the interior of the two Pannonian provinces, such as the Claudian colony of Savaria, the Flavian colony of Sirmium, or the Hadrianic colony of Mursa, also provided recruits for the legion II Adiutrix.

Epigraphic evidence from the second and third century AD pertaining to the legion II Adiutrix records men drafted in various parts of the Roman Empire. Among them we find soldiers from the western (Gallia Narbonensis), Balkan and Danubian provinces (Dalmatia, Moesia Superior, Dacia), and even Italy. One of the Dalmatian recruits belonged to the native population. He was conscripted on the territory of the *civitas Narensiorum* in the conventus of Naronia. Epigraphic evidence from the second and third century AD records a number of legionaries drafted in extraordinary circumstances. Two men from Africa Proconsularis might have been transferred to II Adiutrix from III Augusta. Detachments of the latter legion participated in the Marcomannic wars of Marcus Aurelius. They were transferred to II Adiutrix to compensate the losses inflicted by the barbarians in those campaigns. The same is presumed in the case of soldiers from Macedonia, Syria and the provinces of Asia Minor (Galatia, Bithynia et Pontus). The legion II Adiutrix participated in various campaigns against the Parthians and internal struggles in the eastern provinces. The losses it suffered might have been compensated by local recruitment in the regions close to the battlefields.

РЕЦЕПЦИЈА И НАСЛЕЂЕ
HERITAGE

Евангелија Пану

Greek Ministry of Education and
Religious Affairs, Athens, Greece

Константин Калаханис

New York College, 38 Vasilissis
Amalias Str. Athens, Greece

Милан С. Димитријевић

Астрономска опсерваторија,
Волгина 7, 11060 Београд, Србија

СУНЧАНИ САТОВИ: ОБЈЕКТИ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА КАО ДОКАЗ АНАКСИМАНДРОВОГ АСТРОНОМСКОГ ЗНАЊА*

АПСТРАКТ: Размотрени су идеје и философски погледи Анаксимандра из Милета (611/610–547/546. пре н. е.), једног од најзначајнијих предсократских философа, првог који је покушао да да научно виђење света, природе небеских тела и положаја Земље у универзуму ослобођено митологије, као и његов допринос практичној астрономији и увођењу сунчаних сатова у грчки свет.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историја астрономије, астрономија у култури, Анаксимандар, сунчани сатови, пресократовци, философија науке.

* Рад представља допуну верзије текста објављене на енглеском језику у *Румунском астрономском часопису*.

УВОД

Анаксимандар из Милета (611/610–547/546. пре н. е.) један је од најзначајнијих пресократовских филозофа. Био је први који је покушао да пружи научни поглед на свет, ослобођен митологије (Diels Hermann, 1996, Vorsokratiker, fr. 2,7). Припадао је милетској школи основаној у VI веку пре н. е. у Милету у Јонији, у Малој Азији (данас припада Турској) и наследио је Талеса из Милета, грчког математичара, астронома и пресократовског филозофа из Милета, који је био утемељивач милетске филозофске мисли.

Сл. 1. Мермерни рељеф који приказује грчког филозофа Анаксимандра из Милета (око 610. – око 546. пре н. е.). Римска копија грчког оригинала. (Museo Nazionale Romano, Rome) <https://www.ancient.eu/image/6161/anaximander-of-miletus/>

Увео је перспективу бесконачног универзума без краја у времену и простору и веровао је у постојање природног закона, својеврсне козмичке правде, која одржава четири основна елемента у равнотежи (Theodossiou et al., 2010/2011). Анаксимандар је био присталица унифицираног описа целе природе и веровао је да је главни узрок стварања света *ἀπειρον* („бесконачно“), општа, неодређена основна супстанца (прицип) (Simplicius, *In Physics*, 24, 13 DK 12 а 9), вечна и непроменљива козмолошка суштина, која је порекло свих ствари које се у њу на крају враћају. У његовој козмологији је безброј светова. Настали су из апеирона и када буду уништени, он их апсорбује.

О апеирону Анаксимандра, Диоген Лаертије је написао:

Анаксимандар, син Праксијада, био је родом из Милета. Као принцип усвојио је елемент који је неограничен, и није га дефинисао као ваздух, воду или било шта друго. Сматрао је да се делови мењају, али целина је непроменљива (Diogenes Laertius, књига II, 1).

Писао је и о астрономији, географији и природи ствари.

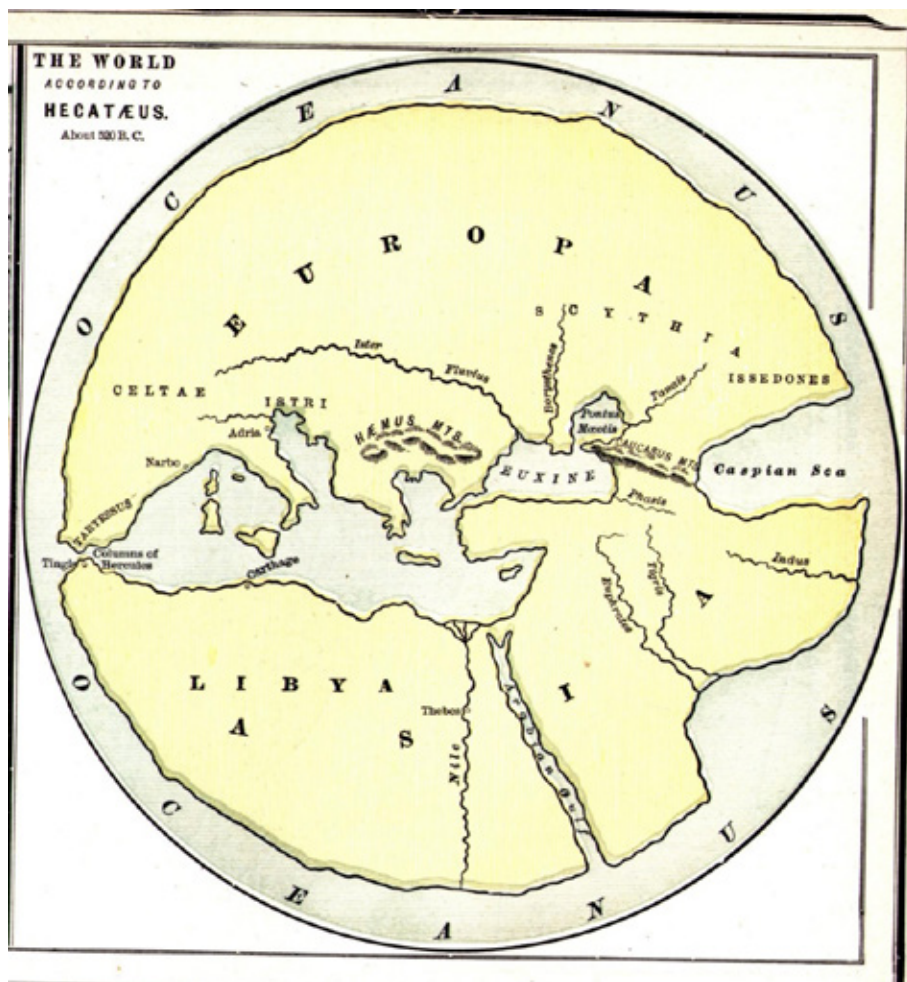
У нашем раду су представљена његова философска разматрања о природи небеских тела и положају Земље у универзуму, а затим се говори о његовом доприносу у практичној астрономији.

АНАКСИМАНДРОВИ ПОГЛЕДИ О НЕБЕСКИМ ТЕЛИМА

Анаксимандров рад у астрономији и његов систематски философски поглед на свет осветљени су у другим делима и историјским документима (вид. нпр. Theodossiou et al., 2010/2011). На пример, открио је астрономске чињенице као што је ротација Земље и њено одвајање од небеске сфере. Према Диогену Лаертију (180–240), биографу грчких философа, Анаксимандар је сматрао да је Земља, због свог сферног облика, у средишту универзума (Diogenes Laertius, *Vitae*, II, 1). Према Теону из Смирне, грчком философу и математичару (70–135) који је био под снажним утицајем питагорејске школе мишљења, Анаксимандар тврди да Земља није сферна, већ равна и цилиндрична, да има облик бубња и слободно плива у универзуму, крећући се око његовог средишта (*κινεῖται περὶ τὸ τοῦ κόσμου μέσον* – Теон из Смирне, *De utilitate mathematicae* 198, 19). Сходно томе, вероватно је био први грчки философ који је говорио о кретању Земље око центра света, који је можда чак и Сунце (Theodossiou et al., 2009), и напустио геоцентрични систем, који је због свог слагања са свакодневним искуством преовладавао дуго времена. Осим овог кретања

око средишта козмоса, Земља није подржана у простору (μετέωρος); као да је интуитивно схватио положај Земље у универзуму.

Међутим, Анаксимандар касније прихвата геоцентрично уређење козмоса, унутар сферног универзума, и сферни облик Земље, док остале планети круже око Земље: „Да Земља, која је сферног облика, лежи у средини, заузимајући место у центру” (Diogenes Laertius, књига II, 1, стр. 131). Земља је у равнотежи у центру сферног универзума, јер се налази на једнаким растојањима од крајева ове сфере, док су звезде учвршћене на њеној унутрашњости.

Сл. 2. Анаксимандрова карта која укључује северну Африку, Азију и Европу окружене Океаном

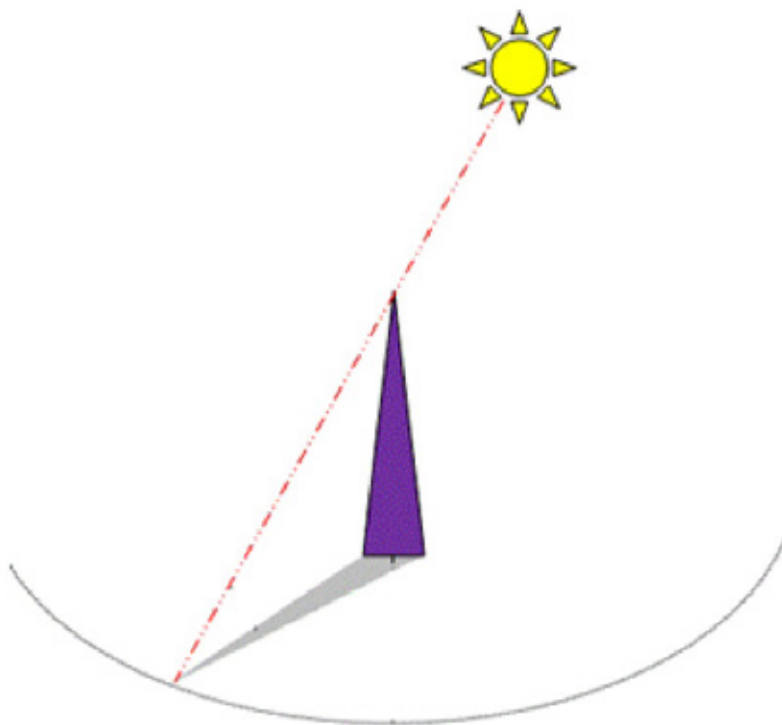
Штавише, према Анаксимандру, Месец је несветлећи објекат и сија одбијајући светлост Сунца; Сунце је веће од Месеца и састоји се од најчистије ватре (*καθαρώτατον πῦρ*) (Diogenes Laertius, *Vitae*, II, 1, 6). Оваква гледишта су ојачана савременим експерименталним астрономским истраживањима. Сунце је много веће од Земље и термонуклеарне реакције које се јављају унутар Сунца заиста производе велике количине енергије.

Што се тиче настанка небеских тела, Анаксимандар тврди да су створени после одвајања ватреног круга од светске ватре и окружени су ваздухом. Астрофизичка истраживања показују да се небеска тела састоје од хемијских елемената који су првобитно створени реакцијама нуклеарне фузије унутар звезда (звездана нуклеосинтеза) и окружена слојем гаса или скупом слојева гасова (атмосфера).

У погледу небеских тела, философ тврди да су она створена после одвајања ватреног круга од светске ватре и окружена су ваздухом. Унутар ових кругова налазе се отвори за испуштање, поре попут шупљина, кроз које су видљива небеска тела, а када су блокирани, настају помрачења. Ако сматрамо да је стварање звезда заиста испреплетано са ватром, тада ћемо видети исправност философских погледа о природи Сунца. Нешто слично се очигледно не односи на помрачења. Заправо, Месец показује када ће да се испуњава а када да опада, у зависности од отварања ресурса (Hippolytus, *Refutatio*, I, 6, 4–8). Круг Сунца је 27 пута већи од Земље, а Месечев 18 пута. Релативно објашњење је да се ти кругови односе на ротационо кретање небеских тела на огромним прстеновима. Сунце је такође више од небеских тела, док су кругови обичних звезда нижи. Упркос чињеници да су ови ставови у супротности са научним подацима, они ипак показују да је Анаксимандар дао структуру света на математичкој основи, вероватно утичући и на Питагору (Kirk et al. 2001). Важно је приметити да је Анаксимандрова активност показала да је математички језик важно средство за разумевање физичког света.

Анаксимандар је био први Грк за кога је познато да је направио мапу света (*πρῶτος ἐτόλμησε τὴν οἰκουμένην ἐν πίνακι γράψαι*) (Анаксимандар, DK A, 6, 2). Затим је Хекатеј из Милета (550. пре н. е. – око 476. пре н. е.), грчки историчар и географ, побољшао Анаксимандрову карту, која укључује северну Африку, Азију и Европу окружене Океаном (слика 2).

Иако Анаксимандрови погледи на козмос и небеска тела немају емпиријске податке или друга научна сазнања, његов философски приступ у односу на опис модела козмоса у антици је од великог значаја.

Сл. 3. Гномон и његова сенка. Рапоу, 2016а, стр. 78.

АНАКСИМАНДАР: АСТРОНОМСКИ ИНСТРУМЕНТИ И МЕРЕЊЕ ВРЕМЕНА

Допринос Анаксимандра из Милета у практичној астрономији и научној традицији је пресудан. Изумео је и конструисао астрономске инструменте за посматрање неба и мерење временских интервала. Анаксимандар је први у Грчкој конструисао инструмент за мерење времена, гномон, који је подигнут у истакнутом граду-држави древне Грчке, Лакедемону (модерна Спарта), како би обележио солстиције и равнодневице (Diogenes Laertius, II, 1, 7¹). Према Херодоту, гномон као и небеска сфера и подела дана на дванаест делова постали су познати Грцима захваљујући Вавилонцима (Herodotus,

¹ Анаксимандар DK A 1, 7. εὗρεν δὲ καὶ γνῶμονα πρῶτος καὶ ἔστησεν ἐπὶ τῶν σκιοθήρων ἐν Λακεδαίμονι, καθά φησι Φαβωρίνος ἐν Παντοδαπῇ ἱστορίᾳ [fr. 27 FHG III 581], τροπὰς τε καὶ ἰσημερίας σημαίνοντα καὶ ὠροσκοπεῖα κατεσκεύασε. Био је први проналазач гномона и поставио га као сунчани сат у Лакедемону, како то Фаворин наводи у својој Разној историји, како би обележио солстиције и равнодневице; такође је конструисао сатове како би одредио време.

Historiae, II, 109, 11). Међутим, каже се да је Анаксимандар измислио (Suda, лексички запис: Γνώμων² 2 346, 1 (Гномон)) и дизајнирао први гномон за разликовање сунчевих обратница, времена, годишњих доба и равнодневица (Eusebius у свом делу *Praeparatio Evangelica*, (10, 14, 11)).

Гномон је облик постављен окомито на земљу (слика 3). То је симбол *axis mundi*; замишљене линије која повезује небо и Земљу. Када је изложен сунчевој светлости, на тлу се ствара сенка која представља пројекцију Сунчеве путање на Земљину површину. Гномон је први поједностављени астрономски инструмент. У антици је био постављан на отвореним просторима за мерење локалног правог сунчевог времена (ЛПСВ), које се мери од доње кулминације (Foken, 2017, стр. 345) и различито је за свако место. Гномон се такође широко користио у антици у многим земљама, нпр. у Египту, где је био од велике важности за ова друштва, јер је време за њихове активности, попут сетве, морало бити тачно израчунато. Штавише, гномон је коришћен да би се одредили доба године и географски правац (Isler, 1991). Такође, типични циновски гномон који се широко користио може бити стуб назван обелиск, попут Обелиска/гномона Августовог Хорологија који је подигнут у Хелиополису у Египту (VII век пре н. е.). Обелиск је у Рим донео Цезар Август, а постављен је на Марсовом пољу близу *Ara Pacis Augustae* и коришћен је као гномон (или игла) за *Noctologium*, велики сунчани сат и календар (слика 4).

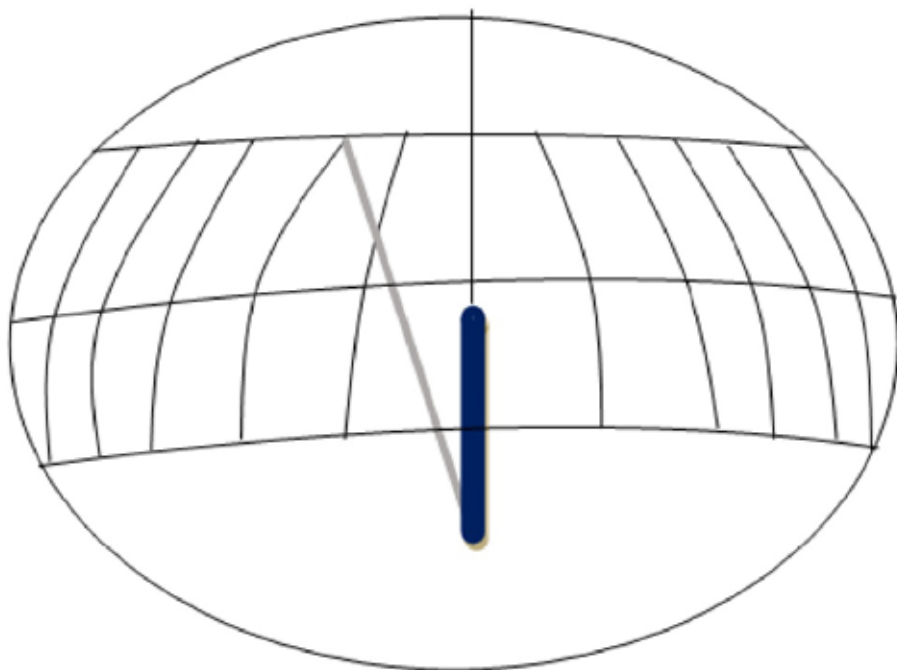
Гномон је дао подстицај астрономији јер је претходник других сложенијих астрономских инструмената. Најчешћи астрономски инструмент у грчко-римском свету био је сунчани сат. Он је, као и гномон, мерио право сунчано време. Сунчани сат се састоји од гномона, нагнутог у односу на географску ширину места и једне плоче (бројчаник).

Анаксимандар је користио гномон за одређивање трајања годишњих доба и истицао је да је настала сенка у подне најкраћа на летњи солстициј, у најдужем дану у години. Упркос потешкоћама у одређивању дужине медијане сенки у току дана (сенке у подне) у равнодневицама, коначно је успео да одреди солстиције и равнодневице. Употребу гномона у мерењу времена у антици и његов допринос у астрономији помиње и Прокло у *Коментарију Прве књиге Еуклидових елемената* (41, 25–42).

² Γνώμων τὸ ἐν τοῖς ἡλιотροπίοις πηγνύμενον ὅπερ ἐφεῦρεν Ἀναξίμανδρος καὶ ἔστησεν ἐπὶ τῶν σκιόθῃρων – приказан за сунчеве повратнике, а измислио га је Анаксимандар који га је за бо да би ловио сенке.

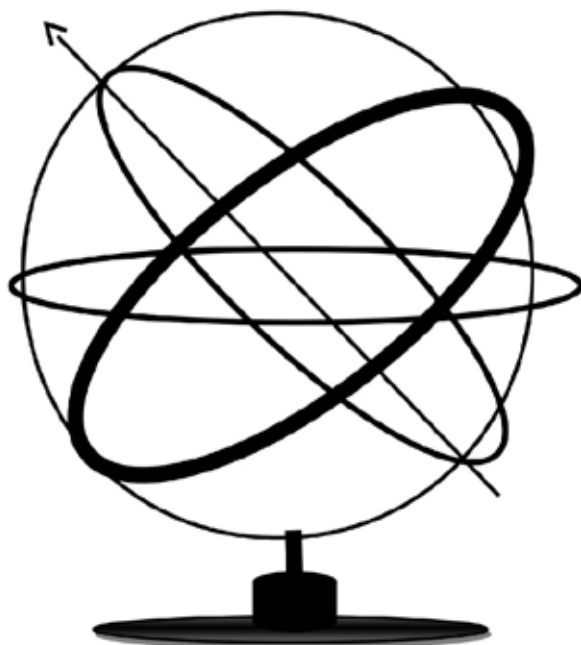

Сл. 4. Обелиск/гномон сунчаног сата Horologium Augusti
<https://deathintheancientworld.files.wordpress.com/2018/05/5.jpg> Википедија

Сл. 5. Полусферни сунчани сат са централном гномонском тачком

Хипарх из Никеје, грчки астроном и математичар из 2. века, користи гномон као астрономски инструмент за мерење временских интервала. Хипархов допринос у астрономији је пресудан и због тога се сматра истакнутим проналазачем и произвођачем астрономских инструмената. Такође се помиње да је увек водио рачуна о својој астрономској опреми, попут кругова, како би постигао што већу тачност у својим мерењима (Рапоу, 2016а). У литератури се такође помиње да је велики древни грчки астроном једини који је у великој мери имао осећај за принципе тачности мерења и континуирано и непрекидано посматрање и бележење појава (Antoniades, 1938, 25). Хипархов каталог и тачност одређивања положаја звезда помоћу одговарајућих астрономских инструмената омогућили су му да у било ком тренутку зна положај небеских тела, тако да може да утврди ако неко нестане или се појави или ако се њихов сјај промени (вид. такође Плиније, *Природна историја* II, 95)).

Сл. 6. Армиларна (небеска) сфера

Што се тиче астрономских инструмената, Анаксимандар је такође конструисао инструменте за одређивање времена познате као $\acute{\omega}$ ролоγεῖα или $\acute{\omega}$ росκοπεῖα за мерење временских интервала и одређивање солстиција и еквinoxија (Diogenes Laertius, II, 1, 7). Каже се да је Анаксимандар био први у Грчкој који је изумео сунчане сатове и одредио солстиције (*Suda*, лексички запис: $\pi\rho\acute{\omega}\tau\omicron\varsigma\ \delta\acute{\epsilon}\ \iota\sigma\eta\mu\epsilon\rho\acute{\iota}\alpha\nu\ \epsilon\upsilon\rho\epsilon\ \kappa\alpha\acute{\iota}\ \tau\rho\omicron\pi\acute{\alpha}\varsigma\ \kappa\alpha\acute{\iota}\ \acute{\omega}$ ρολογεῖα). У старој Грчкој су се сунчани сатови називали хелиотропи. Око 250. пре н. е. Ератостен је направио низ сунчаних сатова названих скафиони (здела), који су чинили основу удубљених сунчаних сатова (Rohr, 1996, 10). У литератури је наведено да су Анаксимандар и Ератостен побољшали полусферни сунчани сат са централном гномонском тачком (слика 5). То имплицира да је Анаксимандар био експерт у конструкцији сунчаних сатова и мерењу времена.

Покушао је да опише ротацију Земље, звезде некретнице и небеску сферу (*Suda*, лексички запис: $\text{Ἀναξίμανδρος ἔγραψε περὶ φύσεως, γῆς περιόδου, καὶ περὶ τῶν ἀπλανῶν, καὶ σφαῖραν, καὶ ἄλλα τινά}$). Такође је направио (небеску) сферу (Diogenes Laertius, II, 2) коју су касније широко користили истакнути астрономи попут Хипарха и Клаудија Птолемеја (опширно видети његово дело *Syntaxis Mathe-*

matica – Алмагест). Небеска сфера позната као армиларна сфера је астрономски инструмент који представља привидну површину небеског свода. Састоји се од сферних непокретних и покретних прстенова који представљају главне небеске кругове, попут небеског екватора и еклиптике, на које се чини да су звезде фиксирани. Конструисан је на основу геоцентричног модела. Због тога је Земља постављена у средиште.

СУНЧАНИ САТОВИ: ОБЈЕКТИ АСТРОНОМСКОГ ЗНАЊА

Анаксимандар је први у Грчкој конструисао једноставни астрономски инструмент, гномон, и сунчани сат заснован на њему, познат вековима у Египту и на Блиском истоку. На пример, Стари завет помиње, описујући догађаје из VIII века пре н. е., Ахазов сунчани сат (Исаија 38:8 и Друга књига о царевима 20:9). Неколико година касније, после Анаксимандра, велики древни грчки астрономи настављају астрономску традицију и побољшавају астрономске инструменте. Најпознатији су Аристарх са Самоса (око 310. – 250. пре н. е.), Еудокс из Книда (409–356. пре н. е.), Аполоније из Перге (261–190/179. пре н. е.), Хипарх из Никеје (или са Родоса) (II век пре н. е.), Херон из Александрије (I век пре н. е. – I век) и Клаудије Птолемај (II век). Древни проналазачи и произвођачи сунчаних сатова који су живели од VI до III века пре н. е. помињу се у Витрувијевом каталогу. Они су правили сунчане сатове са мрежом линија (часовне линије) и кривих (солстицији, равнодневице), како би идентификовали час у току дана и годишње доба. Стога је сунчани сат служио као календар. Штавише, ранији астрономи као што су Талес (*Aetius, De placitis reliquiae*, 340, 19–22) и Енопид су у Грчкој заслужни за откриће солстиција и нагиба еклиптике (Heron, *Definitiones*, 138, 11, 6). Како идентификација солстиција тако и откриће нагиба еклиптике пресудни су за израду сунчаних сатова. Археолошка ископавања грчких и римских налазишта довела су до открића предмета од камена/мермера који су били класификовани као „сунчани сатови” (Gibbs 1976).

Неки сунчани сатови и њихови фрагменти из грчке и римске антике изложени су на музејским изложбама у Европи, попут сунчаних сатова у Атинском музеју (Panou, 2016a; Panou et al., 2020) и у музеју Сирмијума у Сремској Митровици (Тадић, 2002); други су делови споменика, као што су сунчани сатови Хорологиона Андроника Кирестеса (Кула ветрова, Атина, Грчка – Panou и Liritzis, 2017–18).

Сл. 7. Сунчани сат са скулптурама Атласа, Херкула и Ификла (Херкулов брат близанац), Sirmium, Сремска Митровица. Аутор Carole Raddato (commons.wikimedia).

Сунчани сатови приказани у атинским музејима (Национални археолошки музеј, Пирејски музеј, Аталова Стоа на атинској Агори, Епиграфски музеј у Атини) датирају из хеленистичког и римског периода. Сви су масовни сунчани сатови. Два од њих још увек имају гномон (Panou et al., 2020; Panou, 2016a,b; Panou et al., 2013c). Већина је коничног типа (Panou et al., 2020; Panou, 2016a; Panou et al., 2014); два цилиндричног (Panou, 2016a; Panou et al., 2013b); један сферичног (Panou, 2016a; Panou et al., 2013c) а два су зидни сунчани сатови (Panou, 2016a; Panou et al., 2013a). Проучавање ових древних сунчаних сатова доводи до закључка да су се користили као уобичајени инструменти за мерење времена у антици и као астрономски инструменти за мерење малих или/и великих временских интервала током целе године. Изрезбарене криве и линије на њиховој површини показују да је астрономско знање било неопходно за свакодневни живот у антици. Тачност њихове конструкције показује да су у давним временима идентификација солстиција, еквinoxија и вредност нагиба еклиптике били од велике важности за мерење временских интервала. Већина ових сунчаних сатова направљена је за области које окружују Средоземно море због сунчаног времена. Стога су сунчани сатови били астрономски инструменти који се користе у регионима у којима су цветале древна грчка цивилизација и култура (Panou et al., 2020).

ЗАКЉУЧАК

Као закључак, Анаксимандров допринос науци не би требало да буде ограничен само на философију, већ се протеже и на астрономију, посебно на подручје инструмената. Не само да је покушао да објасни небеске појаве попут помрачења већ и да разуме природу небеских тела и начини одговарајуће инструменте како би посматрао њихов положај. Анаксимандру се приписују увођење сунчаних сатова у грчки свет и конструкција првог једноставног сунчаног сата у Грчкој на основу употребе гномона. У данашње време сунчани сатови изложени у атинским музејима сведоче да људи организују свој живот непрекидним тачним мерењем времена током векова. Украсни карактер неколико њих такође показује да су били изложени на јавним местима и да су били и статусни симбол. Генерално, проучавање сунчаних сатова омогућава бољу и прикладнију презентацију и грчког и универзалног научног културног наслеђа. На крају, може се рећи да су сунчани сатови древни предмети културне баштине који верификују астрономска знања записана у старим астрономским и математичким списима.

ЛИТЕРАТУРА

- Aetius, 1879, *De placitis reliquiae*, ed. H. Diels, Doxographi Graeci, Berlin, Reimer.
- Antoniades, E., 1938, *Hipparchus*, Athens, self-edited (на грчком).
- Diels Hermann, 1996, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, herausgegeben von Walther Kranz, Erster und Zweiter Band, Weidmann, Zürich.
- Eusebius, 1954, *Preparatio Evangelica*, ed. K. Mras Berlin, Akademie Verlag.
- Foken, T., 2017, *Micrometeorology*, 2nd edition, Springer Publications.
- Gibbs, S., 1976, *Greek and Roman Sundials*, Yale University Press, New Haven and London.
- Herodotus, 1932, *Historiae*, ed. Ph.E. Legrand, Paris, Les Belles Lettres.
- Heron, 1903, *Definitiones*, ed. J.L. Heiberg, Leipzig, Teubner.
- Hippolytus, 1986, *Refutatio omnium haeresium*, ed. M. Marcovich, *Hippolytus, Patristische Texte und Studien* 25. Berlin, De Gruyter, 53–417.
- Isler, M., 1991, The Gnomon in Egyptian Antiquity, *Journal of the American Research Center in Egypt*, 28, 155–185.
- Kirk, G.S., Raven, J.E., Schofield, M., 2001, *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι* (превод на грчки D. Kurtovik), Miet Publication, Athens.
- Laertius Diogenes, 1964, *Vitae philosophorum*, ed. H.S. Long 2 vols., Oxford, Clarendon Press.
- Panou, E., 2016a, *Time measurements and related astronomical instruments in Greek antiquity: The Horologion of Andronikos Kyrrhestes (Tower of Winds) and other ancient sundials, Proposals and applications of educational activities for teaching related terms in education*, Ph.D. Dissertation, National and Kapodistrian University of Athens, Physics Department, Greece (на грчком).
- Panou, E., 2016b, *The conical sundial in the Archaeological Museum of Piraeus: Measurements and characteristic parameters*, Archaeology & arts, <http://www.archaeology.wiki/blog/2016/04/19/conical-sundial-archaeological-museum-piraeus/>
- Panou, E., Liritzis, I., 2017–2018, *Category of Astronomical Heritage: tangible immovable: Tower of the Winds, Greece*, Unesco portal th the heritage in astronomy, <https://www3.astronomicalheritage.net/index.php/show-entity?identity=90&id-subentity=1>
- Panou, E., Moussas X., Preka-Papadema, P., 2020, Conical sundials from the Hellenistic and Roman period at museums of Athens: Novel time measurements concerning operation and accuracy, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 20(2), 131–141.
- Panou, E., Theodossiou, E., Kalachanis, K., 2013a, The Planar and Spherical Sundials of the Archaeological Museum of Athens, *Journal of Natural Sciences*, American Research Institute for Policy Development (ARIPD), 1(2), December 2013, 5–11.
- Panou, E., Theodossiou, E., Manimanis, V., Kalachanis, K., 2013b, The Cylindrical Sundials of the Archaeological Museum of Athens, *Journal of Natural Sciences*, American Research Institute for Policy Development (ARIPD), 1(2), December 2013, 31–39.
- Panou, E., Theodossiou, E., Manimanis, V.N., Mantarakis, P.Z., 2013c, The conical sundial of the Archaeological Museum of Athens with a gnomon, *The Compendium, North American Sundial Society (NASS) Bulletin*, 20(4), 30–37.

- Panou, E., Theodosiou, E., Manimanis, V., Kalachanis, K., 2014, Two Conical Sundials with Missing Gnomons of the Archaeological Museum of Athens, *British Sundial Society Bulletin*, 26(I), March 2014, 2–7.
- Pliny, 1885, *Natural History*, ed. J. Bostock. London, Taylor and Francis.
- Proclus, 1873, *In primum Euclidis elementorum librum commentarii*, ed. G. Friedlein, Ptolemy Claudius, 1898, *Syntaxis Mathematica*, ed. J.L. Heiberg, Leipzig, Teubner.
- Rohr, R.J.R., 1996, *Sundials History, Theory and Practice*, New York, Dover Publications INC.
- Simplicius, 1895, In *Aristotelis physicorum libros octo commentaria*, ed. H. Diels, 2 vols. CAG9-10, Berlin, Reimer; Leipzig, Teubner.
- Тадих, М, 2002, *Сунчани сајтови*, Београд, ЗУНС.
- Theodossiou, E., Dacanalis, A., Dimitrijević, M. S., Mantarakis, P., 2009, The heliocentric system from the Orphic Hymns and the Pythagoreans to emperor Julian, *Bulgarian Astronomical Journal*, 11, 123–138.
- Theodossiou, E., Mantarakis, P., Dimitrijević, M. S., Manimanis, V. N., Danezis, E., 2010/2011, From the infinity (apeiron) of Anaximander in ancient Greece to the theory of infinite universes in modern cosmology, *Astronomical and Astrophysical Transactions*, 27, 162–176.
- Theon of Smyrna, 1878, *De utilitate mathematicae*, ed. E. Hiller, Leipzig, Teubner.
- Vitruvius, 1914, *De Architectura*, trans. M. H. Morgan, London, University Press.

Evangelia Panou

Greek Ministry of Education and
Religious Affairs, Athens, Greece

Konstantinos Kalachanis

New York College,
38 Vasilissis Amalias Str. Athens, Greece

Milan S. Dimitrijević

Astronomical Observatory,
Volgina 7, 11060 Belgrade, Serbia

SUNDIALS: CULTURAL HERITAGE OBJECTS AS PROOFS OF ANAXIMANDER'S ASTRONOMICAL KNOWLEDGE

Summary

Here are discussed ideas and philosophical views of Anaximander of Miletus (611/610 547/546 B.C.), one of the most important Pre-Socratic philosophers, the first who tried to give a scientific view of the World, free from mythology, about the nature of celestial bodies and Earth's position in the Universe, and his contribution to practical astronomy and introduction of sundials in Greek world.

Key words: History of Astronomy, Astronomy in culture, Anaximander, Sundials, Presocratics, Philosophy of Science

Aleksandra Bajić

Association for Archaeoastronomy and
Ethnoastronomy “Vlašići”, Belgrade

Milan S. Dimitrijević

Astronomical Observatory,
Volgina 7, 11060 Belgrade

DIONYSUS, WINE, STARS AND APOLLO

ABSTRACT: Dionysus is an important deity of the Ancient Greek Pantheon. He is widely known as the God of Wine, the one who releases from worry. All that is instinctive, intuitive, guided by the principle of pleasure is in his divine competence. At the same time, he is frightening, associated with madness, drunkenness, fear, even horror, death, body tearing... The myths associated with Dionysus mention all this, along with his cosmological role, through several groups of stars, which were believed to be placed to heaven by him. The sky is not chaotic; on the contrary, it is a source of order and regularity, which hardly matches Dionysus' wild nature. An attempt to investigate the orientation of his temples did not lead to firm conclusions, as a surprisingly small number of these were preserved. This paper is an attempt to make the cosmological role of Dionysus better understood by examining the Temple of Apollo at Delos, the very centre of the Apollo's cult. According to myth, Apollo spends winter in Hyperborea, where he travels riding on the back of a swan (or in a carriage drawn by swans). During his absence, the protection of his temples is taken over by Dionysus, who seems to be the alter-ego of the solar God. The research demonstrated that the orientation of Apollo's Temple at Delos allowed the observation of certain stars (asterisms and constellations) associated with the mythology of Dionysus, and that the “time sharing arrangement” between the two Gods was an important item, which was taken into account in the construction of temples, dedicated to either one or the other.

KEY WORDS: Dionysus, Zagreus, wine, Aldebaran, Procyon, Apollo, Delos, Corvus

DIONYSUS AND WINE

THE EARLIEST CHEMICAL EVIDENCE OF WINE (5400 BC)

Figure 1. One out of six resinated Wine Jars at Hajji Firuz Tepe.
Now, it is in the U. Penn Museum

Two archaeological sites in the **Zagros** Mountains of north-western Iran can be credited as the oldest known so far where some traces of wine were attested. One of these, named Hajji Firuz Tepe was first excavated in 1936 and the other, Godin Tepe in 1965. Some significant artefacts were found at both these sites. In 1990, McGovern and two other colleagues discovered ceramic jars at Godin Tepe. These jars, when chemically analysed, were found to have contained wine. The jars were dated to 3100 to 3500 BC. Six years later, McGovern and Mary M. Voight analysed jars that had been discovered two decades earlier at Hajji Firuz Tepe. In these jars, dated to **5400 BC**, they found the residue of two chemicals: tartaric acid, which occurs in grapes, and resin from an evergreen tree (McGovern et al, 1996, pp. 480-481). The results of these tests have been recognized as the earliest conclusive chemical evidence of wine produced by humans – first as early as 3100 to 3500 BC and then back further to **5400 BC**.

THE WORLD'S OLDEST WINERY (4100 BC)

This site named Areni 1 (Armenia) is in a grave-filled cave and it was found the oldest known winery in the world. Modern excavations, which began in 2007, revealed the evidence of winemaking at the site: a grape-treading trough which drains into a c. 50l ceramic vat, storage jars

and pottery shards. Traces of Malvidin, the substance that gives red grapes (Lat. *Vitis Vinifera*) their colour, were found on the ceramic vats (Barnard, H et al, 2011, pp. 977-984). Other evidence recovered at the site includes preserved remains of crushed grapes, seeds and vine leaves. While it may seem odd that a winery would be located adjacent to dozens of graves, archaeologists have speculated that the wine produced there had a role in religious ceremonies, as wine commonly has throughout its history.

THE EARLIEST CHEMICAL EVIDENCE OF WINE IN EUROPE (4200 BC)

While excavations at the prehistoric settlement of Ortho-Petra (or Dikili Tash), in the Eastern Macedonia region of Greece have been ongoing since the nineteenth century, wine was only recently discovered there. Dated to **4200 BC**, the ceramic vases, which contain the residue of “thousands of carbonized grape pips together with the skins,” make this the oldest chemically confirmed wine in Europe (Garnier and Valamoti, 2016, pp.195-206). It was an important find knowing that Europe and Greece in particular, play such an outsized role in the history and development of wine. **Ortho-Petra** is a prehistoric Tell settlement rising 16m above the Drama plain, in Eastern Macedonia. The site name means “upright stone” (Ορθόπετρα). It originates from an upright Roman Stella.

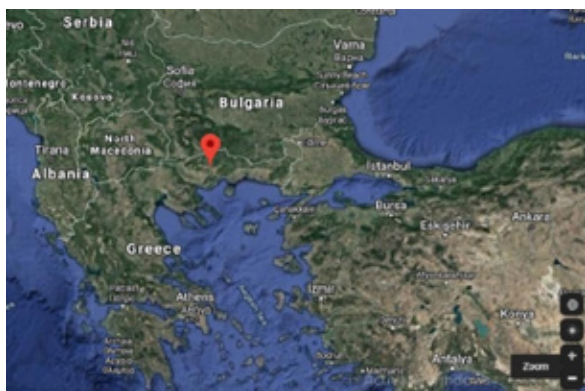

Figure 2. Geographical position of Ortho Petra (Google Maps, Imagery 2020)

The route by which the wine came to the territory which would later be called Greece, is unknown. It can be imagined that the proximity of the Zagros Mountains, which are about 1800 km to the East, could have led the knowledge on wine technology to spread from there, across Asia Minor.

The Proto-Greeks probably arrived to the area now called Greece, in the southern tip of the Balkan Peninsula, at the end of the 3rd millennium BC. Apparently, wine came there 2000 years earlier.

DIONYSUS AND THE MYTHOLOGY OF WINE

The first, self-imposed question is: Is the name of Zagros Mountains directly related to the name Zagreus (Greek: Ζαγρεύς), as the orphic teachings call the first Dionysus? If so, then the name could be transmitted to the Greeks only through the autochthonous population of these regions, which the Greeks called the Pelasgians. We can imagine that they found a living Pelasgian tradition about the origin of wine when settling at Balkans. If so, we have to surmise that the name of these mountains is very old. Some people believe that the mountain range was named by Alexander the Great. If so, it must be surmised that he knew that wine (Zagreus) had come to Greece from there, which is hard to imagine.

Today, the cult of Dionysus is considered to be one of the oldest in ancient Greece. His name (di-wo-ny-so) was found on the inscriptions written in the Linear B script of the Mycenaean culture, although these inscriptions do not mention Zagreus. Knowing that wine was known in Greece since 4200 BC, it seems very likely that he had his cult as early as during the Minoan culture.

The earliest mention of Zagreus is in a single quoted line from the (6th century BC?) epic *Alcmeonis*¹ (when the old Dionysus' temple at Naxos already existed):

...*Mistress Earth [Gaia], and Zagreus highest of all the gods...*

Concerning the possible etymology of the name, Karl Kerényi finds (Kerényi, 1976, p. 82, quoting Hesychius) that in Greek a hunter who catches living animals using some traps is called *zagreus*. The Ionian word *zagre* signifies a “pit for the capture of live animals”. “We may justifiably ask,” observes Kerenyi, “why was this great mythical hunter, who in Greece became a mysterious God of the underworld, a capturer of wild animals and not a killer?” The author links the figure of Zagreus with archaic Dionysiac rites in which small animals were torn limb from limb and their flesh devoured raw, “not as an emanation of the Greek Dionysian religion, but rather as a migration or survival of a prehistoric rite”.

¹ The citation from: **Andrea Debiasi**, (2015) *Alcmeonis*, in *The Greek Epic Cycle and Its Ancient Reception*, A Companion, Edited By Marco Fantuzzi and Christos Tsagalis, Cambridge University Press (pp.261-280)

According to the myth, Zagreus (the first Dionysus) was the son of Zeus and Persephone (Diodorus Siculus, *Bibliotheca*, 4. 75. 4). While she was hidden in a cave, Zeus took upon himself the shape of a serpent (dragon) and approached Persephone (Nonus, *Dionysiaca*, 6, 134-145). (It is to be remembered here that the carriage of Persephone's mother, Demeter, is also dragged by snakes) From this connection, Zagreus was born.

The conception of Dionysus/Zagreus in the cave bears a strong association with that subterranean space in Armenia, which archaeologists call Areni 1, where the oldest known winery in the world existed at the end of the fifth millennium BC, and wine used in a ritual dedicated to the dead. Persephone is the queen of the world of the dead and wine is still a ritual drink today. This myth illustrates the chthonian nature of wine and Dionysus/Zagreus.

Zagreus, the horned child, was the favourite son of his father and considered the heir to the throne of Gods. He was given a crown made up of two intertwined snakes and even allowed to sit on his father's throne and play with thunderbolt. This, of course, provoked Hera's anger and the Goddess persuaded the Titans to kill Zagreus. The Titans painted their faces with chalk and approached the boy, while he was playing with a mirror. The child fiercely defended himself, turning into different animals, but with the intervention of Hera, he was still overcome and killed. The Titans dissected his body, limb from limb, cooked it and ate it. His heart and genitals were thrown into a forest. Athena found Zagreus' heart and handed it to Zeus. According to one version of the myth, Zeus cut that heart into small pieces, put it in wine and gave it to Semelle, his mistress, to drink. So Dionysus was reborn (Ps. Hyginus, *Fabulae*, 167).

The myth of Zagreus' suffering and the tearing of his body „limb from limb“ could be associated with the process of wine production: grape grains are broken down into: juice, cellulose sheath, petioles, seeds; the seeds are thrown away (which could symbolically represent genitals). Symbolically, Dionysus' heart has to be his essence, something „stronger“ than wine. In British folklore, there is a song of similar content, which, through the suffering of certain John Barleycorn, speaks of the brewing process and the production of beer. The transformation of the attacked boy into different animals could be directly related to a shamanic ritual, which according to Mircea Eliade, involves the belief that a shaman is capable of such transformations.

As Semelle's pregnancy progressed, Hera, disguised as her old nanny, persuaded Semelle to ask Zeus to show her his divine appearance. Zeus warned her that she would not be able to bear such a scene, as a mortal being, but she nevertheless insisted. Of course, she did not survive. Zeus rescued the unborn child from her womb, sewed it into “his own thigh”,

to allow Dionysus to be born again. This is why he is called Dimeter, “the one who has two mothers.” (Ps. Higinus), *Fabulae*, 167)

The further story of Dionysus’ (second) growing up is also fraught with danger and suffering. Hera was constantly on the lookout. He was carried as a child to different places, to be sheltered from her anger.

At one point, he was entrusted to Hermes, who was to take him to Mount Ida in Asia Minor and give him to Cybele. Although he had his winged sandals on his feet, Hermes was at one point in danger of Hera reaching for him. So he took upon himself the form of Phanes, the primordial God of light (who hatched from an egg wrapped by two snakes). Before Phanes’ glare, Hera bowed and let him pass. So, little Dionysus was brought to the safe place after all (Nonnus, *Dionysiaca* 9. 132).

When it is known that Phanes (as well as his female aspect, Metis, the mother of Athena) was swallowed up by Zeus, as it was written on Derweni papyrus, some other questions arise: How could Hermes take the form of Phanes? Why didn’t he use his famous hat, which makes him invisible? Was he one of Phanes’ reincarnations? Could it be that little Dionysus, whom he wore in his arms, was the reincarnation of Phanes? Were all those children, whom Zeus conceived with mortal women or the Titans (and not with Hera), reincarnations of certain aspects of Phanes? Two snakes are a constant common symbol in the mythical biography of both Dionysus-Zagreus and Phanes. Practically, Zeus’ offspring with Hera (Hermes, Ares and Hebe) is not particularly striking. There are myths for both Ares and Hephaestus that they were born by Hera, but parthenogenetically, without the involvement of Zeus. Apollo, Artemis, Dionysus, Hermes and Heracles (perhaps Athena as well) are not Hera’s children and all of them are very special – they are among the main Gods of the Pantheon. Two snakes appear in the mythical biography of Zagreus-Dionysus, Hermes and Heracles. One of the Apollo’s titles is Phanaïos and he slew the giant snake named Python; the most important temple of Hermes was built at the place named Pheneios (Arcadia), which can easily be the local variant of Phanaïos...

Here, a new story begins:

DIONYSUS AND STARS

According to the myth, another shelter of Dionysus was the mythical mount Nyssa, where he was guarded by the nymphs named Nyssiads. Later, the God placed them among the stars as the asterism named **Hyades** (Ps. Hyginus, *Astronomica*, 2, 21), in the constellation of Taurus. Dionysus himself bears the title Hyes, which means „The one who brings rain“.

The third shelter was provided to Dionysus by his aunt after his mother (Semelle's sister) Ino (Ps. Hyginus, *Astronomica*, 2, 21), who kept him in her quarters, disguised as a girl.

But even when he was fully grown, Dionysus was not safe: Hera sent him madness, and in such a condition he wandered into the marshes, unable to find the way out. He was rescued by two donkeys, which led him to the sanctuary in Dodona, where his father healed him. Out of gratitude, Dionysus placed these donkeys into the sky as stars, which we know today by the Latin names, **Asellus Borealis** (Northern Donkey) and **Asellus Australis** (Southern Donkey), two faint stars in the centre of the Cancer Constellation (Ps. Hyginus, *Astronomica*, 2, 23).

Dionysus, like all Greek Gods, had a number of consorts, by whom he received numerous offspring. His most famous consort was Ariadne, the Cretan Princess and the daughter of King Minos.

According to one of the variants of the myth, Dionysus saw sleeping Ariadne at the island of Naxos, more specifically at the islet of Palatia. The meeting happened at the moment when Theseus had just left her and set sail for nearby Delos. God decided to marry Ariadne and she did not reject his proposal. As the wedding gift she received a golden crown with nine jewels, which was coined by Hephaestus. This crown was later placed among the stars, as the constellation **Corona Borealis** (or Northern Crown, the Greeks called it Stephanos or Cretan Crown). (Ps. Hyginus, *Astronomica*, 2, 5) The couple later had (among other children) a son, named Phanes (Apollodorus, *Bibliotheca*, 1, 9-16), one of the Argonauts.

Dionysus is the God of wine. He gave it to humans:

Icarius was the first one to whom Dionysus revealed the secret of wine production. So, he loaded his wagon with his wine-skins and went throughout Attica to introduce his product. His first customers were some shepherds, to whom he gave his wine to taste and they were enjoying it until they fell asleep. The other shepherds thought that Icarius had poisoned their friends, so they killed him. His daughter Erigone started to search for her father, being worried because of his long lasting absence. She was followed by Icarius' dog, named Maera. When the dog found his master lying dead at the bottom of a well, Erigone committed suicide by hanging and the dog killed itself too, by jumping into the well (Ps. Hyginus, *Astronomica* 2.4)

Dionysus was angry. He put Maera the dog among the stars to become the constellation **Canis Minor** (Smaller Dog) and punished the Athenians by a series of suicides committed by young maidens. Athenians asked an oracle what to do. They were answered that they have to appease Erigone and Icarius for their death and to purify themselves from the sin. So they began to perform purifying rituals.

In some parts of Greece, this myth was thought to refer to the Greater Dog – **Canis Maior** (Ps. Hyginus, *Astronomica* 2.35), with Sirius, the brightest star in the sky.

Thus, we find several constellations and asterisms related to the mythology of Dionysus: Hyades, Northern Crown, Smaller Dog (perhaps Greater Dog as well) and two Donkies in the Cancer constellation. This is quite sufficient for an archeo-astronomical hypothesis. We could ask ourselves whether the orientation of Dionysus' temples was suitable to observe some astronomical events related to "his" stars. We could also see if the dates of these astronomical events can be connected to the celebration time of some of his festivals. But there is a problem: although Dionysus was a very important deity, there are only a few of his (Greek) temples preserved enough for such a task:

1. The temple at Naxos, at the place called Yria (or Hyria);
2. The small shrine at Delos, named Stoibadeon, erected by a wealthy man and patron, when the drama, financed by him, won a competition. It is the famous shrine with two monumental phalluses, which are certainly the attribute of Dionysus;
3. The temple of Dionysus Limnaios (Dionysus from the marshes) in Athens;
4. Another temple of Dionysus in Athens, near the Amphitheatre;
5. Dionysus temple in Knydos (present Turkey).

In the previous work (Bajić and Dimitrijević, 2020, p. 3-4), we provided an archaeo-astronomical analysis of the already mentioned temple on Naxos (at the place called Yria), which confirmed the importance of Northern Crown and Sirius in the Dionysus' cult on this island, both for the construction and the orientation of the temple, as well as for the determination of the dates of Dionysus' festivals.

However, one thing is to keep in mind: Apollo, another very powerful God of the Greek pantheon, spent the winter in Hyperborea, according to myth. During this time, all his temples were protected by Dionysus. It is possible that the important Dionysus festivals were celebrated right there in the temples of Apollo. This "time sharing arrangement" may indicate a special bond between the two Gods. Apollo, being a solar deity, is clearly linked to the light of the Sun and day. In contrast, Dionysus' rituals take place primarily at night. Are the two of them some kind of unity of opposites? Are the two (perhaps Artemis, the Goddess of the Moon, might be included here) actually personifications of light and darkness? Apollo and Artemis are certainly light, Apollo is the Sun, Artemis of the Moon. Is Dionysus their alter-ego, the personification of the night, of darkness, which is both terrifying but also full of promise for enjoyment? Are they all simultaneously some aspects of Phanes, the primordial light whose daughter was Nyx, the Goddess of night?

If we would listen here to Mircea Eliade (1951) and his claim that shamanism stands at the root of all religions, and that religious experience gained in a state of trance is their essential component, this leads us

again to Dionysus, whose cult certainly included a state of ecstasy. Wine, by itself, is not enough, but there are several techniques to achieve it. One of these techniques involves fasting and lively dancing, which could lead us to Maenads, Dionysus's followers, to whom the altered state of consciousness is almost implied. One way to achieve a trance is to add certain hallucinogenic substances into the wine. If Semelle had dipped Dionysus' heart in wine, wasn't that heart accidentally *Amanita Muscaria*, the hallucinogenic red mushroom? If so, we should not be surprised that she saw Zeus in his divine form, as a terrifying hierophany – and died.

Dionysus is often said to be a “coming God.” Older researchers understood the term as “imported, non-Greek deity.” Contemporary researchers believe that the term means “God, who is easily summoned”, that is, one who will come as a hierophany, and it is not entirely certain whether it is very good or very dangerous. Finally, this term “hierophany” is associated with the name of Phanes, which is usually translated as “the one who manifests himself”. One of Phanes' attributes is Erikepaios (Ἐρικεπαῖος) and the same attribute is given to Dionysus.

An altar with the inscription *Dionysus Erikepaios* was found near Selendi, to the south of Ak-Hissar (now Turkey), in the local cemetery. It is a cylindrical altar of white marble, 1.08m high with the diameter of 0.55m. The word “erikepaios” is not of Greek origin.

Is it any coincidence that Orpheus, the mythical founder of Orphism and the one who discovered the mysteries of Dionysus, died (was torn apart) in the same way that Dionysus-Zagreus died? Is it also a coincidence that his wife, Eurydice, died right from the bite of a snake, which is an integral part of Zagreus' genealogy? Is it any coincidence that Orpheus went to the underworld to look for her, just as Dionysus went down there to bring his mother Semelle back to the World of the living (and to meet his first mother Persephone)?

Only four Dionysus' festivals are known:

1. City Dionysia (held soon after the vernal equinox);
2. Rural Dionysia (held soon after the winter solstice);
3. Antesteria (held from 11-13th day of the month Gamelion, which roughly corresponds to January / February, probably when the Moon was full);
4. Lenaia (held in the month Gamelion which roughly corresponds to January or February).

Obviously, all four were celebrated in winter months, with only the City Dionysia at the end of the winter (City Dionisia is a later addition to the original story, i.e. a more recent holiday, established by Pisistratos by the end of sixth century BC). Therefore, it seems quite possible that all these holidays were celebrated in the temples, which belonged to Apollo for most of the year.

It would seem more logical for festivals related to drama performances and competitions to be within the divine competence of Apollo. But it is not so: these are under the protection of Dionysus – music belongs to Apollo but not drama. Muses are close to both the deities.

Considering the fact that during Apollo’s absence in winter Dionysus took over the protection of his temples, another question arises: Can traces of the cult of Dionysus be found in the most important centres of the Apollo’s cult? Archaeoastronomy could look for the answer to that question.

THE TEMPLE OF DELIAN APOLLO

THE WESTERN VIEW FROM THE TEMPLE

The foundations of the temple were laid in 476 BC. It was one of the largest temples of Apollo and it was built in Doric style. As the western (entrance) side of the temple faces the sea, the horizon is approximately plane (mathematical), so the temple appears to be oriented towards the setting of the constellation Corvus (Raven). Raven was the bird dedicated to Apollo.

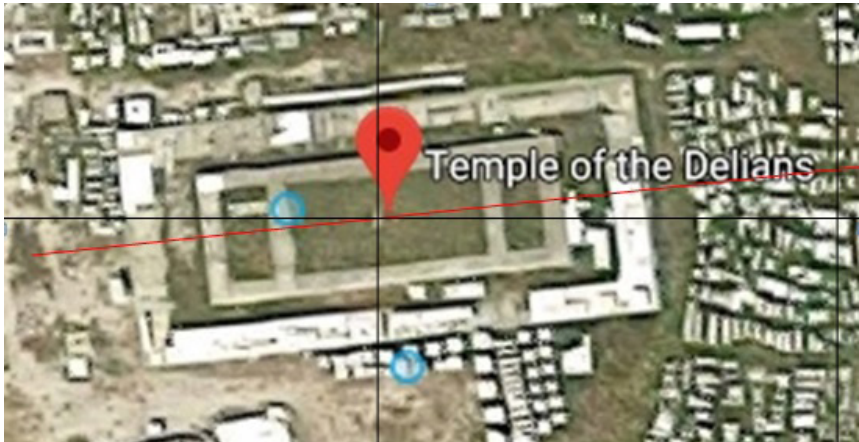

Figure 3. Longitudinal Axis of the temple /the red line (Google Maps, imagery 2020, the elevation is 3m a.s.l.)

TABLE 1: COORDINATES OF THE MAIN APOLLO’S TEMPLE AT DELOS

Temple Delos	Classical	Decimal	WGS/UTM
N latitude	37°24’01.4”	37.400388°	4140699.58
E longitude	25°16’01.1”	25.266972°	346608.1

Longitudinal axis of the temple is at the heading (cartographical azimuth) $A=263^{\circ}56'$, measured on the Google satellite map. The area belongs to the WGS/UTM zone 35, the central meridian is 27° . The grid convergence is not negligible: $\gamma = 1^{\circ}3'10.12''$. So, the true azimuth is: $A = 262^{\circ}53'$. ($A = 82^{\circ} 53'$ if it is directed to the East). The elevation is 2-3m a.s.l.

TABLE 2: SETTING AZIMUTHS OF VEGA, DENEK, B DELPHINI AND Γ CORVI, IN 476 BC (ACCORDING TO STELLARIUM)

(acc.toStellarium)	Declination	Setting azimuth
Vega	38° 57' 33"	322° 37' 46"
Deneb	38° 20' 29"	321° 45' 09"
β Delphini	8° 51' 42"	281° 07' 59"
γ Corvi	-4° 01' 39"	265° 21' 35"

The importance of the constellation Corvus (Raven) in the cult of Apollo (and his son Asclepius) has already been reported about (Liritzis et al. 2017). The authors found that certain temples dedicated to these two Gods, especially those with the oracular function, were oriented toward the morning (heliacal) rising of this small constellation, which was happening close to the autumnal equinox (Table 4).

According to a myth, Apollo wanted to perform sacrifices to Gods. He sent his raven to a sacred well to bring some water, necessary for the ritual. The raven flew to the well, which was located under a fig tree. The fruits on the tree were still green and the raven wanted to eat some, so it waited for the fruits to ripen. Later, it lied to the God that a water snake was at the well, for which it hesitated for a long time to get close to the water and fill the Apollo’s bowl. The bird was therefore condemned to be thirsty forever. It was forbidden to drink any water until figs ripen (July). Of course, it was ascended into the sky, near a water snake (the constellation Hydra), next to which is a water dish (Crater) (Ovid, *Fasti*, II v. 243-267).

This could symbolically mean that there was an astronomical event in July when the constellation Corvus (Raven) is on the horizon (Ocean), so the Raven comes to the water... And really, on **July 13** at 20:55, when the Sun went down 15° below of the horizon (angular separation), the star Gienah Corvi (the “raven’s wing”, γ Corvi) was at the (zero) horizon, at the azimuth $A = 265^{\circ} 21'$. It was the apparent evening setting of the star, which means that the centre of the constellation was exactly aligned with the longitudinal axis of the Apollo’s temple at Delos. At that moment, the half of the constellation Corvus was below the horizon. Symbolically, figs are ripe and the raven is “allowed to drink water.”

There was a three-day annual festival held in Athens, which was named Apellai. It was celebrated in other Greek Polises too, under different names. The Athenian name is related to the Doric name of Apollo (Ἀπέλλων). It is known that the festival was held during the Delian month named Hecathombayon (roughly corresponding to July /August). On this holiday, the sons of citizens who had just reached maturity were ceremoniously introduced to the society. New wives of those who were recently married were also introduced to the fellow citizens. The name of the month, which could roughly be translated as “one hundred victims,” suggests an important holiday on which hundreds of animals were sacrificed. If we read the myth about the raven and Apollo again, it could be the same part of a year when Apollo himself sacrificed to the Gods.

The word “raven” also associates to Apollo’s consort named Coronis (“she raven” or “crow”), who gave birth to his very significant son, Asclepius (Ἀσκληπιός).

According to the myth, the raven was given the responsibility by Apollo, to monitor the Coronis’ behaviour. It failed to inform Apollo in time that she had cheated on him with the mortal named Ischys. The raven was punished: by that time, this bird had been white, since then it turned black (Ovid, *Metamorphoses*, v. 542-550).

Symbolically speaking, the raven is punished (the constellation is set below the horizon, it will not be visible in the sky for a while); it is the festival named Apellai and Apollo introduces his remarkable son Asclepius to the society (Gods). According to Strabo (Strabo, *Geography*, 14: 1, 6), Apollo was worshiped at Delos as *Oulios* (the healer). Asclepius was also worshiped as the healer throughout Grece.

TABLE 3: VEGA, DENEb, B DELPHINI AND Γ CORVI – APPARENT RISINGS AND SETTINGS

(PLSV)	a.m.r.	a.m.s.	a.e.r.	a.e.s.
Vega	Nov. 10	Aug. 22	Apr. 19	Jan. 24
Deneb	Dec. 9	Sept. 14	May 12	Feb. 16
β Delphini	Jan. 2	Aug. 7	May 24	Jan. 4
γ Corvi	Sep. 28	Mar. 8	Feb. 18	July 13

July 13 belonged to the Delian month named Hekathombaion. At the same time, it was the day of the apparent evening setting (a.e.s) of γ Corvi (or Gienah Corvi², the star representing the wing of the celestial Raven).

² Corvus is a constellation made of quite faint stars, so the angular separation of 15° is required for these stars to be visible in the morning or evening dusk. For brighter stars, such as Vega, the angular separation of 10° is sufficient.

The setting of the constellation centre was aligned with the longitudinal axis of the Apollo’s temple on Delos (see the Table no. 2).It would be interesting to see what the gnomon’s shadow looked like at noon on the same day (the day of the apparent evening setting of the star Gienah Corvi).

TABLE 4: THE SUN’S DECLINATION, ALTITUDE AND THE GNOMONIC FACTOR AT NOON ON JULY 13 475 BC

The noon:	δ_s	h (apparent)	f
July 13	22° 59’ 36“	75° 35’ 50“	0.25 (1/4)

The gnomon’s shadow on July 13, 475 AD, at noon, was exactly $\frac{1}{4}$ of its height. The importance of the gnomonic factor in choosing the location of the shrine is confirmed.

Only one more astronomical event, related to the constellation Corvus, could be observed from the temple. It is the apparent morning setting of Gienah Corvi (the Raven’s wing), which happened on March 7 at 5:26. (It was also the day when Alphekka, the brightest star in Corona Borealis had its evening rising).

TABLE 5: THE SUN’S DECLINATION, ALTITUDE AND THE GNOMONIC FACTOR AT NOON ON MARCH 7 476 BC („GNOMON’S DAY“, PERHAPS)

The noon:	δ_s	h (apparent)	f
March 7	- 7° 18’ 59“	45° 17’ 59“	0.99 (c.1)

For both astronomical events, observable from the temple, the findings of gnomonic factor seem significant. Since Apollo had no winter holidays, the apparent morning setting of Gienah Corvi together with the apparent evening rising of Alphekka were probably related to Dionysus (perhaps a signal for Dionyssus’ priests to leave the temple of Apollo because his return from Hyperborea was expected).

If the other stars, significant in the mythology of Apollo, were observed from a point that had a non-obstructed view, Vega and Deneb would rise at the azimuth of 38-39°. In this direction there is a small elevation in the northernmost part of the island, which reaches 16m above sea level, and the distance to its peak is 1270m. The height difference is 13m, so the expected angular height of the natural horizon in this direction is $h = 0^{\circ} 40'$.

Setting of the same stars could be observed on an approximately plane (0°) horizon, because the sea is in that direction, and the elevation of the terrain is only 2-3m a.s.l.

For now, there is only one trace of Dionysus’ cult in the Temple of Delian Apollo. But, to be sure, we have to examine its eastern side.

THE EASTERN VIEW OF THE TEMPLE

We don't know if the temple had the eastern entrance – only its foundations are preserved. We don't know where its altar (or altars) was situated either. But, we do know that Apollo spent winters in Hyperborea and all his temples were protected by Dionysus during his absence.

The longitudinal axis of the Great temple is at the azimuth or $A = 82^\circ 53'$ (82.8833°) and it points to a hill, 29m (95ft) high, 426m far from the temple. So, the elevation difference is 27m The horizon isn't plane. It's angular height is $h = c. 3.6266^\circ$. Terrestrial refraction is negligible and atmospheric refraction is $r = 12.382' = 0.2063^\circ$; The corrected value of altitude is $H = 3.4203^\circ$ So, the declination is: $\delta = 7^\circ 44'$ (7.7285°)

The azimuth is suitable to observe three groups of stars: Hyades (the asterism, with Aldebaran, the brightest star); Canis Minor (the constellation, with Procyon, the brightest star, the declination of which is the closest one to the calculated value); Delphinus (the constellation, with faint stars). The first two are connected with Dionysus, the last one is tied to the mythology of Apollo.

TABLE 6: ALDEBARAN, PROCYON, B DELPHINI – APPARENT (MORNING OR EVENING) RISINGS AND SETTINGS

(<i>PLSV</i>)	a.m.r.	a.m.s.	a.e.r.	a.e.s.
Aldebaran	Jun 5	Nov. 12	Oct. 22	Apr. 17
Procyon	Aug. 21	Dec. 20	Dec. 20	May 24
β Delphini	Jan. 3-5	Aug. 7	May 24	Jan. 4-6

TABLE 7: DECLINATIONS OF ALDEBARAN, PROCYON AND B DELPHINI IN 476 BC (STELLARIUM)

(<i>Stellarium</i>)	Declination
Aldebaran	+ $8^\circ 10' 31''$
Procyon	+ $7^\circ 59' 48''$
β Delphini	+ $8^\circ 51' 42''$

Hyades are the mythical nymphs who were the nurses of Dionysus, when he was hidden on the Nyssa Mountain, so to be saved from Hera's rage. The geographical position of Nyssa is not known, and these mythical events are not connected with either Delos or Naxos. Dionysus had no summer festivals so the apparent morning rising of Aldebaran cannot denote any of these. The apparent evening rising on October 22 happens in the middle of autumn so it also isn't connected to any known Dionysus' festival. But, it could announce the rainy season according to the name of the asterism (Hyiades mean "those who bring rain" in Greek).

Procyon is more interesting having both its evening rising and morning setting on the same day, which means that it was visible for the whole night long: The apparent evening rising of Procyon happened on December 20. In the dawn of the same night it had its morning (cosmical) setting. It was about a week before the winter solstice, nights are long and Procyon rises in the evening dusk and sets before sunrise. Rural Dionysia was near and Dionysus' priests knew that the preparations for the festival were to begin. Symbolically, the Smaller dog (Maera) was placed among the stars; Apollo was still absent and his oracles were closed.

TABLE 8: THE SUN'S DECLINATION, ALTITUDE AND THE GNOMONIC FACTOR AT NOON

The noon:	δ_s	h (apparent)	f
Dec. 20 475BC	-23° 37' 00"	29° 00' 45"	1.80 (9/5)

The evening rising of Procyon announced another astronomical event: a week later, Sirius, the brightest star in the sky and the brightest one in Canis Maior (Greater Dog constellation) would have its apparent evening rising, denoting the winter solstice and the right time for Rural Dionysia, the main festival of Dionysus.

The Delphian oracle will begin to give prophesies when Apollo comes back from Hiperborea. (Boutsikas, E: *Greek temples and rituals*, p. 1577-1578).

The apparent evening rising of Delphinus at Delos on May 24 was very close to Apollo's birthday (Apolonia). On the same day Procyon had its evening setting. But, dolphins and dogs are not connected to Apollo's birth although dolphins are tied to the funding of the Oracle in Delphi. The only animals, present at the birth of the deity were swans. These birds were flying **seven** times above Delos (Callimachus, *Hymn to Delos*, v. 249-253). Apparent evening rising of Deneb, the brightest star in Cygnus (Swan) happened on May 12th. For seven days, the constellation was visible in the sky for the whole night long. After **seven** days, on May 19, Deneb was in Zenith when the Sun was 10° below the horizon preparing to rise. Symbolically, swan was flying above the island for **seven** whole nights to reach the highest point of the sky and to disappear in the morning light.

Thargelia was Apollo's festival held in Athens on the 6th or 7th day of the month named Thargelion. That month had the same name in the Delian calendar and would correspond to May/June. The 6th or 7th day of the month could indicate the significance of the Moon in the first quarter phase together with the importance of the lunar-solar calendar for determining the date of this holiday. The date is identical with the

already mentioned birthday of the deity. According to the myth, the Athenian festival was established by Theseus. For Delos, the birth of a deity is a holiday in itself (Apolonia or Delia), as it was the place of the God's birth. Before the celebration, the Athenians would send a holy vessel to Delos by a boat, which would remain there for up to a month, during which time purification rites were held in Athens. (Were these rites dedicated to Icarius and Erigone? Unfortunately, there are no records on that subject.) But, there still was an easy way to determine the date when Deneb was in zenith before sunrise: The gnomon's shadow at noon of the same day was exactly 1/3 of its length.

TABLE 9: THE SUN'S DECLINATION, ALTITUDE AND THE GNOMONIC FACTOR AT NOON ON MAY 19

The noon:	δ_s	h (apparent)	f
May 19, 300 BC	18° 47' 41"	71° 24' 56"	0.33 (1/3)

When the Moon shows itself in its next first quarter phase, it was the birthday of Apollo. Lesser Apollonia (or Delia) was the festival held every year. Great Apollonia was held ones in four years, when the calendar was adjusted to the shift of seasons.

Apollo's temple at Delos is directed both to the West and to the East. If a hypothetical observer was standing in the middle of its interior, looking to the West, he (or she) was able to see the (morning or evening) setting of the constellation Corvus, which is undoubtedly connected to the mythology of Apollo; If the hypothetical observer was looking to the East, he was able to see (morning or evening) risings of Hyades, Canis Minor (both connected to the mythology of Dionysus) and Delphinus (tied to the mythology of Apollo).

STOIBADEION

It remains only to see in which direction Stoibadeion from Delos, the shrine of *Dionysus*, was oriented. According to Google Maps (imagery 2020), its transverse axis was at azimuth of $A = c. 280^\circ$ and was directed toward the port, so the horizon was approximately plane. This direction is suitable for observing the settings of Aldebaran, Procyon and β Delphini.

So, we can see that Dionysus was all but absent at Delos although it was the centre of Apollo's cult. The „time sharing arrangement“ between the two Gods seems to be an important element of both Apollo's and Dionysus' cult.

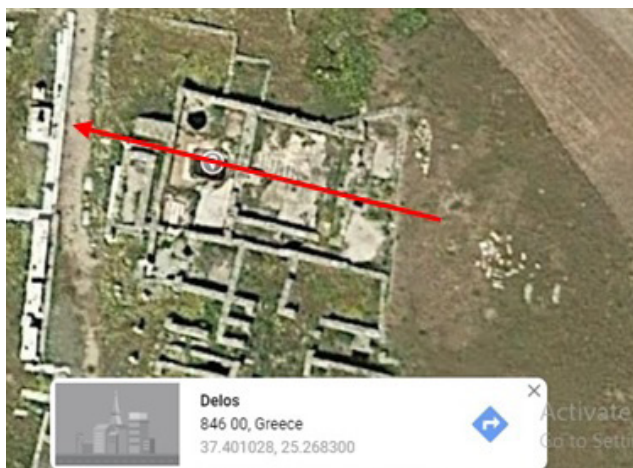

Figure 4. The orientation of Stoibadeion

CONCLUSIONS

Everything we have seen so far indicates that the Dionysus' cult is very old. The oldest layer was probably composed of wine, night rites, as well as the ecstatic (shamanic) nature of the cult, partly preserved in orphic teachings. It could also include the connection with the cult of ancestors.

With the development of astronomical knowledge, the cult was enriched and the rites received firmer astronomical and calendar determinants. The orientation of the temples was chosen by the directions on which stars with similar declinations emerge or set: one such group consists of Alphekka (α Coronae Borealis), Vega (α Lyrae) and Deneb (α Cygni), their significance is attested when examining Portara from Naxos and the Temple of Dionysus at Yria (Bajic and Dimitrijevic, 2020 pp. 2-4); in examining the western view of the Temple of Apollo at Delos, we have seen the significance of Gienah Corvi, which is the most striking star in the constellation Corvus and is undoubtedly related to the mythology of Apollo; the eastern view from the same temple brought to light the significance of Aldebaran (the brightest star of Hyades), Procyon (the brightest star of Canis Minor), making it clear that Dionysus with "his" stars was present at Delos. Of course, his sanctuary, Stoibadeion was oriented towards the settings of the same stars.

Astronomical knowledge on the regularity of the movement of the celestial bodies and its introduction into the cult of Dionysus also lead to a certain "taming" of the Dionysus' wild (prehistoric) nature, which, however, can only be partial. The contrasts with the dignified, moderate, calm and rational Apollo can only be partially mitigated, as well as the

contrasts of the human soul, which fluctuates eternally between conscious and unconscious forces.

LITERATURE

PRIMARY SOURCES:

- Callimachus, *Hymn to Delos*, (Translation to English by A. W. Mair, available online at Classical texts library)
- Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, (Book 4, Translated by C. H. Oldfather (1939), Walton, Francis R., ed. London; Cambridge.
- Nonnus, *Dionysiaca*, (books 1-14 translated to English by W. H. D. Rouse, available online, Classical texts library).
- Ovid, *Libri Fastorum Sex* (translation to Serbian, Aleksandra Bajić and Milan S. Dimitrijević, 2016, “Vlašići”, Beograd).
- Ovid, *Metamorphoses*, (translation to Serbian by Milosav Popadić, 2008, available online).
- Pseudo Hyginus, *Astronomica* (Book 2, translated to English by Theony Condos, available online)
- Pseudo Apollodorus, *Bibliotheca*, (Book 1, translated to English by James George Frazer, available online, Classical texts library).
- Strabo, *Geography* (Translated to English by Horace Leonard Jones, available online)

SECONDARY SOURCES:

- Bajić Aleksandra, Dimitrijević Milan S.: 2020, *Portara from Naxos – The Celestial Gate*, Annual Conference of European Association of Archaeologists, Budapest.
- Barnard Hans, Dooley A. N., Areshian G. E, Gasparyan B., Faull K.F., 2011, *Chemical evidence for wine production around 4000 BCE in the Late Chalcolithic Near Eastern Highlands*, *Journal of Archaeological Science*, Vol. 38, pp. 977-984
- Boutsikas Efrosini, *Greek temples and rituals*, in *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, edited by Clive N. Ruggles, p. 1577-1578 (available online, Academia Edu).
- Debiasi Andrea, 2015, *Alcmeonis*, in *The Greek Epic Cycle and Its Ancient Reception*, A Companion, Edited By Marco Fantuzzi and Christos Tsagalis, Cambridge University Press (pp.261-280)
- Eliade Mircea, 1951, *Shamanism-Archaic Techniques of Ecstasis* (translated to Serbian by Zoran Stojanović, 1985, Matica srpska, Novi Sad).
- Garnier Nicolas, Valamoti Sultana M, 2016, *Prehistoric wine-making at Dikili Tash (Northern Greece): Integrating residue analysis and archaeobotany*, *Journal of Archaeological Science*, Vol. 74, pp.195-206.
- Kerényi Karl, 1976, *Dionysos: Archetypal image of indestructible life*, trans. Ralph Manheim, Princeton University Press.
- Liritzis Ioanis, Bousouleghka Eugenia, Niquist Anne, Drivaliari Androniki, Castro Belen, Alotaibi Fahad Moutlak, 2017, *New evidence from archaeo-*

astronomy on Apollo oracles and Apollo-Asclepius related cult, Journal of cultural heritage, pp 2-8.

McGovern Patrick E., Glusker Donald L., Exner Lawrence J., Voigt Mary M., 1996, *Neolithic resinated wine*, *Nature* Vol. 381, pp 480–481.

Stellarium 19, the astronomical software created by: Alexander Wolf, Guillaume Chéreau, Georg Zotti, Marcos Cardinot; this research would be impossible without it.

PLSV (Planetary, Lunar and Stellar Visibility), the astronomical software created by Noel Swerdlow and Rainer Lange.

Александра Бајић

Друштво за археоастрономска и
етноастрономска истраживања „Влашићи”, Београд

Милан С. Димитријевић

Астрономска опсерваторија,
Волгина 7, 11060 Београд

ДИОНИС, ВИНО, ЗВЕЗДЕ И АПОЛОН

Резиме

Дионис је важно божанство античког грчког Пантеона. Широко је познат као бог вина, онај који ослобађа од брига. Све оно што је интуитивно, инстинктивно, вођено принципом задовољства, у његовој је божанској компетенцији. Истовремено, он је застрашујући, повезан са лудилом, пијанством, страхом до ужаса, са смрћу, комадањем тела. Митови у вези са Дионисом јасно реферишу о свему томе, али помињу и његову космолошку улогу, преко неколико група звезда, за које се веровало да их је баш он поставио на небо. Небо није хаотично, напротив: оно је извор реда и правилности, што тешко да одговара Дионисовој дивљој природи. Покушај да се испита евентуална астрономска оријентација његових храмова није довео до чврстих закључака, с обзиром на то да је изненађујуће мали број довољно сачуван за такав задатак. Ово истраживање представља настојање да се космолошка улога Диониса боље разуме помоћу археоастрономске анализе Аполоновог храма на Делосу, једном од центара Аполоновог култа. Према миту, Аполон проводи зиму у Хипербореји, куда путује јашући на леђима лабуда (или у кочији, коју вуку лабудови). У току његовог одсуства, заштиту храмова овог божанства преузима Дионис, који на неки начин постаје „alter ego” соларног бога. Истраживање је показало да је оријентација великог Аполоновог храма на Делосу погодна за посматрање група звезда у вези с Аполоном, што се и очекивало. Али, иста оријентација је погодна и за посматрање извесних звезда, астеризама и сазвежђа, који су у митолошкој вези с Дионисом, па се испоставља да је тај „годишњи временски аранжман” између два бога веома важан елемент, који је узет у обзир при грађњи храмова, посвећених једном или другом од њих.

Кључне речи: Дионис, Загреј, вино, Алдебаран, Прокион, Аполон, Делос, Гавран.

Мирјана Глигоријевић Максимовић

Самостални истраживач

АНТИЧКИ ЕЛЕМЕНТИ У СЛИКАРСТВУ СВ. НИКИТЕ КОД СКОПЉА

АПСТРАКТ: Краљ Милутин је после освајања Скопља 1282. године обновио манастир Св. Никите на Скопској Црној Гори. Живопис цркве настао је неколико деценија касније, после 1322. године, а на основу потписа протомајстора, Михаила Евтихијевог, као и иконографских и стилских особености сликарство се повезује с делима тзв. Милутинове сликарске радионице. На уобичајено распоређеним старозаветним и новозаветним сценама уочљиви су утицаји античких узора: композициона решења, компликоване архитектонске представе, издужене пропорције фигура, вешти цртеж, персонификације, мотиви из свакодневног живота, као и декоративни елементи. Но, и поред бројних паралела у иконографским и стилским особинама с делима скупине мајстора који су радили у осталим задужбинама краља Милутина, уочљиве су и разлике које потврђују ново датовање и закључак да су наручиоци живописа били светогорски монаси.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фреско-сликарство, средњи век, Србија, краљ Милутин, Михаило Еутихијев, ренесанса Палеолога, антички елементи, персонификације.

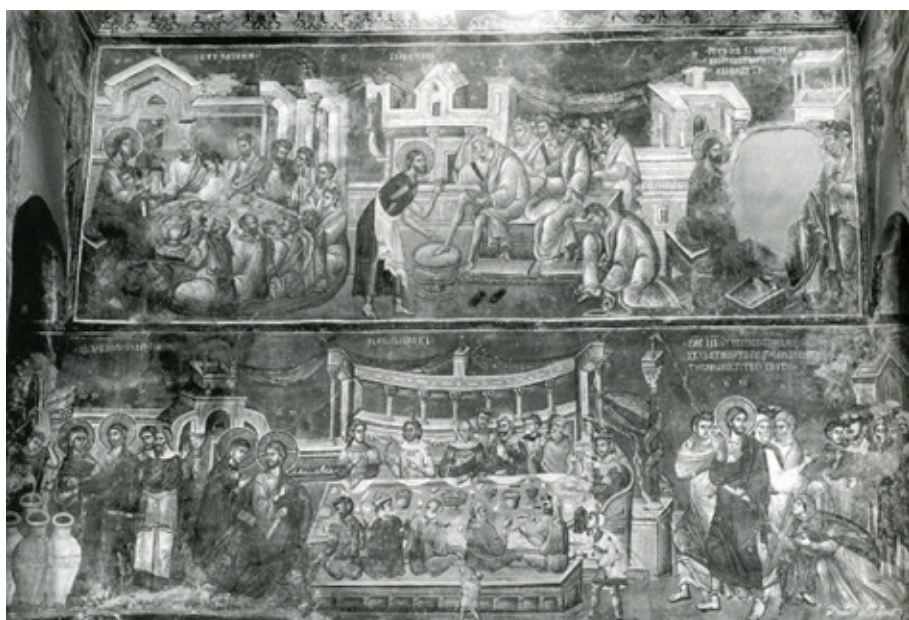
Краљ Милутин је после освајања Скопља 1282. године обновио манастир Св. Никите на Скопској Црној Гори.¹ Највероватније је обнова започета 1299–1300. године,² после венчања краља Милутина са Симонидом, ћерком цара Андроника II, и трајала је до 1308. године, када је краљ Милутин даровао манастир Св. Никите хиландарском

¹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 456–457; Љ. Максимовић, *Почеци освајачке ђолијике*, Историја српског народа I, Београд 1981, 437–448; С. Ћирковић, *Унујирацња ђолијика краља Милујина*, Историја српског народа I, Београд 1981, 462–475; М. Марковић, *Свејш Никити код Скопља, Задужбина краља Милујина*, Београд 2015, 42–50, са старијом литературом.

² М. Марковић, *нав. дело*, 31–41, 51–53.

Сл. 1. Црква Светог Никите код Скопља

Сл. 2. Св. Никита, јужни зид наоса

пиргу Хрусији.³ Манастирски католикон посвећен је Св. Никити Готу, мученику из IV века.⁴ Црква правоугаоне основе с развијеним уписаним крстом, са централном куполом, фасадом од камена и опеке, представља типичну грађевину византијског стила.⁵

Сликарство Цркве Св. Никите доскора је датовано у другу деценију XIV века, но на основу новијих истраживања утврђено је да је живописана после 1322, чак можда и око 1324. године.⁶ Према сачуваном потпису на штиту Св. Теодора Тирона, познат је и протомајстор најстаријег живописа, идентификован као сликар Михајло Евтихијев, за разлику од досада увреженог мишљења да се ради о двојци сликара: Михајлу и Евтихију.⁷ Оштећене фреске обновљене су, према ктиторском натпису 1484. године, верно понављајући, с малим изузецима, првобитан распоред сцена и стил сликарстава из XIV века.⁸

Унутрашњост цркве украшена је фрескама с тематски уобичајеним распоредом у складу с традицијом сликарства тзв. ренесансе Палеолога.⁹ Програмски једноставан и сажет, живопис је прегледно размештен и прилагођен простору цркве.¹⁰ У куполи су смештени Христос, Небеска литургија и пророци, у пандантифима јеванђелисти, у олтару Богородица Оранта с арханђелима, Причешће апостола и Служба архијереја. На зидовима ђаконикона приказани су сцене Христових чуда и поука, и Три младића у пећи, а у протезису Гостољубље Аврамово, Визија Светог Петра Александријског и архијереји. У поткуполном простору налазе се сцене Великих пра-

³ Исио, 42–67.

⁴ М. Марковић, *Представе св. Павла Кајумског и св. Никите Гога на византијском литијском крсту из збирке Цорја Орђиза у Женеви*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 2002, 494–509; Исти, *Свети Никита*, 48–50.

⁵ В. Кораћ – М. Шупут, *Архијектура византијског светог*, Београд 1998, 329–330; М. Марковић, *Свети Никита*, 79–94.

⁶ С. Радојчић, *Фреске у Милутиновим задужбинама*, Уметнички преглед, 7, Београд 1939, 204; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Јуџославији*, Београд 1974, 50–51; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 26–20; М. Марковић, *Свети Никита*, 207–217.

⁷ G. Millet, *Sur le nom de deux peintres à St. Nikita*, Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris 1934, 222–224; H. Hallensleben, *Die Malerschule des Königs Milutin*, Marburg 1963, 29–30, 54–56, 121–127, 180–182; П. Миљковик-Пепек, *Црква Св. Никита во Скопска Црна Гора како историјско-уметнички споменик*, Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија I, Скопје 1975, 379–386; М. Марковић, *Свети Никита*, 21–26, 204–207, таб. 65.

⁸ М. Марковић, *Свети Никита*, 27–28, 218–244.

⁹ В. Н. Лазарев, *История византийской живописи*, Москва 1986, 156–179; V. J. Djurić, *L'art des Paléologues et l'Etat serbe, Rôle de la Cour et de l'Eglise serbes dans la première moitié du XIVe siècle*, L'Art et Société à Byzance sous les Paléologues, Venice 1979, 179–191; Г. Бабић-Ђорђевић, *Класицизам доба Палеолога у српској уметности*, Историја српског народа I, Београд 1981, 476–495; T. Velmans, *L'héritage antique dans la peinture murale byzantine à l'époque du roi Milutin (1282–1321)*, Грачаница, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 39–52.

¹⁰ М. Марковић, *Свети Никита*, 196–198.

Сл. 3. Св. Никита, *Прејоловање ђрзника*

зника и сцене из Христових посмртних јављања, а у зони испод Великих празника смештен је циклус Страдања Христових. Део циклуса Христових чуда и поука представљен је изнад стојећих фигура на северном и јужном зиду наоса и на ступцима. У најнижој зони насликане су стојеће фигуре св. ратника, врача и светитеља међу којима су Свети Симеон Немања и Свети Сава, као и патрон цркве Св. Никита, док су уз олатрску преграду представљени Христос „Милостиви” и Богородица Молитељка.¹¹

Јеванђеоске и старозаветне сцене у Цркви Св. Никите изразито наративно приказане и прегледне, нижу се у зонама без прекида. Композиције с бројним личностима и детаљима вешто су решене, а сликана архитектура и пејсаж у позадини прате ритам ликова у првом плану. Фигуре су издужене, представљене у разноликим положајима

¹¹ М. Марковић, *Свети Никита*, 99–110.

Сл. 4. Св. Никита, Северни зид наоса

и с разноврсним гестовима. Моделовање је зналачки постигнуто линијама, градацијом релативно хладних тонова боје, с изразитим контрастима светлости и сенке и уз наглашавање белим акцентима.¹²

У складу с традицијом тзв. ренесансе Палеолога, у сликарству Светог Никите важну улогу има античко наслеђе. Повратак на античке узор и употреба елемената из античке уметности дали су нове облике старозаветним и новозаветним темама.

¹² Исио, 198–199.

Сл. 5. Св. Никита, *Усїєње Боїородичино*

Сл. 6. Св. Никита, *Причещїе айосїола*

Антички утицаји видљиви су у композицијама које се, налик на античке фризове, нижу без прекида. Поједине сцене, као што је Преполовљење празника, које налачи на философску расправу, у целини подсећају на антику.¹³

Простор на фрескама решаван је најчешће, налик на античке узор, веома компликованим грађевинама које повезују више сцена. Разноврсни архитектонски облици: зграде, базилике, бедеми, портици, колонаде, куполе, циборијуми, приказани су истовремено у различитим пројекцијама. Овакав приступ видљив је на сценама: Тајна вечера, Прање ногу, Христова беседа апостолима, Свадба у Кани, Изгон трговаца из храма, Успење Богородичино. Поред ортогоналне, често је коришћена тзв. инверзна перспектива, која наглашава догађања у првом плану, а комбиновање перспективних скраћења доприноси продубљивању простора. Веома спретно, дубина простора је дочарана уз помоћ више планова и коришћењем предмета насликаних у косој перспективи, као што је то случај са столом у сцени Изгон трговаца из храма¹⁴ или са посудом са жаром у Успењу Богородичином.¹⁵ Такође, неколико пута приказан је киворијум у перспективном скраћењу, а широм отворена врата раја у композицији Успења Богородичиног продубљују простор у позадини. Грађевине су често украшаване мермерним стубовима с коринтским капителима, чак и двоструким колонадама над базеном у сцени Исцељење паралитичара у бањи Витезди,¹⁶ или капителима у облику лављих глава, као у композицији Успења Богородичиног.¹⁷ Црвене тканине, велуми, насликане преко кровова грађевина истовремено повезују више сцена и указују на догађање у затвореном простору.¹⁸

Сликани пејзаж у позадини, састоји се најчешће од стилизовано представљених стена и сувог дрвећа. У сцени Оплакивања поред стена другачије је приказана пећина с Христом на одру.¹⁹

Композиције су, налик на античке представе, оживљене бројним детаљима из свакодневног живота. Тако у сцени Рођења Христовог новорођенче лежи у јаслама иза којих су магарац и во, на левој страни мудраци прилазе с даровима у рукама, десно пастири разговарају, а у доњем делу приказани су Јосиф како разговара с пастиром и купање новорођенчета у великој посуди.²⁰ У сцени Гостољубље Авра-

¹³ *Исѿо*, 177, сл. на стр. 185.

¹⁴ *Исѿо*, сл. на стр. 167.

¹⁵ *Исѿо*, сл. на стр. 160.

¹⁶ *Исѿо*, 184, сл. на стр. 184.

¹⁷ *Исѿо*, сл. на стр. 160.

¹⁸ *Исѿо*, 199–200, таб. 17, 39, 40.

¹⁹ *Исѿо*, 200, сл. на стр. 157, 159, 171, 172, 174, таб. 51.

²⁰ *Исѿо*, 157–158, сл. на стр. 157.

Сл. 7. Св. Никита, *Исцелјење паралитичара у бањи Вићезди*

Сл. 8. Св. Никита, *Ойлакивање Хрисѣово*

мово приказани су: лево Сара која носи три погаче, десно Аврам како доноси посуду с храном, док су на столу посуда с телећом главом, роткве, кришке хлеба и ножеви.²¹ Слични детаљи појављују се у сцени Тајна вечера. На столу су приказани: велика посуда с хлебом, ножеви, посуде и свећњак.²² Такође, сцена Свадба у Кани, обогачена је разноврсним предметима и догађајима. На столу су насликане посуде с храном, роткве, комади хлеба, затим младожења, с дијадемом на глави, како сече печење, слуге како послужују, деца која се играју, док кум помоћу ножа проба чудесно вино.²³ Велики број личности и занимљивих детаља из свакодневног живота приказани су у сцени Изгон трговаца из храма. Један трговац је представљен како тера стадо стоке, људи како носе завежљаје, амфоре, кесе с новцем, кавезе с птицама, свињску полутку и једна жена како носи дете у наручју.²⁴

Персонификације сачињавају посебну групу мотива преузетих из античке уметности, који су често сликани у епоси тзв. ренесансе Палеолога. У пандантифима, наспрам јеванђелисте Јована који диктира јеванђеље Прохору, приказан је анђео као персонификација Божанске Премудрости.²⁵ Сцена Крштења Христовог, смештена на западном делу јужног свода наоса, обновљена је у XV веку, према првобитном изгледу. На њеном доњем делу представљени су: персонификација реке Јордана, као старац с клештама рака на глави и персонификација мора у виду жене на леђима немани.²⁶ Још једна персонификација приказана је на пространој композицији Успења Богородичиног, смештеној на западном зиду. Богородичина душа, коју Христос држи у рукама, персонификована је у виду новорођенчета.²⁷ У доњем делу сцене Силазак Светог духа приказана је персонификација Козмоса у виду старца с круном на глави и тканином која представља језике света. Иако пресликана 1484. године, вероватно је ова сцена била на исти начин приказана и у првобитном живопису.²⁸

Стојећа фигура патрона цркве, насликаног на северном зиду наоса, Светог Никите одевеног у панцир, са штитом, копљем, мачем, луком и два тоболца, истакнута је раскошним, сликаним балдахинем на ступцима, преузетим из хеленистичке уметности.²⁹

²¹ *Исѿо*, 139, сл. на стр. 139.

²² *Исѿо*, 168–169, сл. на стр. 166, 168.

²³ *Исѿо*, 178–179, сл. на стр. 166, 179, таб. 40, 44, 45.

²⁴ *Исѿо*, 180, сл. на стр. 167, 180, таб. 39, 41.

²⁵ *Исѿо*, 122–123, црт. на стр. 122.

²⁶ *Исѿо*, 159, 222–223, сл. на стр. 159.

²⁷ *Исѿо*, 160–161, сл. на стр. 160, таб. 33, 34.

²⁸ *Исѿо*, 226–227, сл. на стр. 226, 227, црт. на стр. 251, таб. 67.

²⁹ *Исѿо*, 192, таб. 59.

Сл. 9. Св. Никита, *Рођење Христјово*

Сл. 10. Св. Никита, *Тајна вечера*

Слика̀рство Цркве Светог Никите код Скопља по својим особинама припада типичним делима тзв. ренесансе Палеолога. Ослањање на античке узоре које се огледа у композиционим решењима, компликованим архитектонским представама, издуженим пропорцијама фигура, вештом цртежу, персонификацијама, мотивима из свакодневног живота, као и декоративним елементима, једна је од карактеристика које повезују ово сликарство с остварењима других споменика исте епохе, нарочито с делима скупине мајстора који су радили у задужбинама краља Милутина.³⁰ Но, поред бројних паралела у иконографским и стилским особинама, уочљиве су и разлике. У сликарству Светог Никите запажа се мањи број сликаних персонификација и жанр-сцена него у другим задужбинама краља Милутина, а и пејзаж, фауна и флора нису разноврсни. Такође, боје су уједначеније и хладније. На основу новијих детаљних истраживања историјских података, иконографије и стила фресака, као и њихових поређења с временски блиским споменицима, сматра се да су наручиоци фресака Св. Никите били светогорски монаси. Још један аргумент у прилог оваквим закључцима био би и однос сликара према античком наслеђу. Иако су живописци, на челу с Михајлом Евтихијевим чинили исту скупину која је украшавала краљевске задужбине, они су у Цркви Светог Никите створили другачији живопис, односно прилагодили су своја остварења укусу наручилаца.

ЛИТЕРАТУРА

- Г. Бабић-Ђорђевић, *Класицизам гоба Палеолога у српској уметности*, Историја српског народа I, Београд 1981.
- В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Јуџославији*, Београд 1974.
- В. Ј. Djurić, *L'art des Paléologues et l'Etat serbe, Rôle de la Cour et de l'Eglise serbes dans la première moitié du XIVe siècle*, L'Art et Société à Byzance sous les Paléologues, Venice 1979.
- В. Кораћ – М. Шупут, *Архитектура византијској свети*, Београд 1998.
- В. Н. Лазарев, *История византийской живописи*, Москва 1986.
- Љ. Максимовић, *Почеци освајачке војводине*, Историја српског народа I, Београд 1981.
- М. Марковић, *Представе св. Павла Кајумској и св. Никити Гоји на византијском литијском крсту из збирке Џорџа Орџиза у Женеви*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 2002.
- М. Марковић, *Свети Никита код Скопља, Задужбина краља Милутина*, Београд 2015.
- G. Millet, *Sur le nom de deux peintres à St. Nikita*, Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris 1934.

³⁰ *Исидор*, Свети Никита, 198–217.

- П. Миљковик-Пепек, *Цркваиѡа Св. Никийѡа во Скойска Црна Гора како исиѡријско-умейѡнички сѡоменик*, Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија I, Скопје 1975.
- Г. Острогорски, *Исиѡрија Византије*, Београд 1959.
- С. Радојчић, *Фреске у Милуѡиновим задужбинама*, Уметнички преглед, 7, Београд 1939.
- Б. Тодић, *Срѡско сликарсѡиво у доба краља Милуѡина*, Београд 1998.
- С. Ђирковић, *Унуѡрацѡиѡа ѡолийѡика краља Милуѡина*, Историја српског народа I, Београд 1981.
- Н. Hallensleben, *Die Malerschule des Königs Milutin*, Marburg 1963.
- Т. Velmans, *L'heritage antique dans la peinture murale byzantine à l'эpoque du roi Milutin (1282-1321)*, Грачаница, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978.

Mirjana Gligorijević Maksimović

Free reseaecher

Belgrade

CLASSICAL ELEMENTS IN THE PAINTINGS AT SAINT NIKETAS NEAR SKOPJE

Summary

After his capture of Skopje in 1282, King Milutin set about the restoration of the monastery of St Niketas, on the Skopska Crna Gora. The repairs are likely to have begun between 1299 and 1300, after Milutin's marriage to Simonis, the daughter of Emperor Andronikos II, and continued until 1308, when Milutin donated the monastery as metochion to the Hilandar pyrgos of Hrusia. The monastery katholikon is dedicated to St Niketas the Goth, a martyr of the fourth century. Rectangular in foundation and of an elongated cross-in-square plan with a central dome and an exterior façade of stone and bricks, the church is typical of the Byzantine style.

Recent research has confirmed that the frescoes in the church of St Niketas were painted after 1322, and perhaps also as late as 1324. According to the surviving signature on the shield of St Theodore Tiron, the protomaistor of the oldest paintings can be identified as the painter Michail the son of Eutychios. According to an endowment inscription, the damaged frescoes were restored in 1484, with some minor alterations, remaining faithful the programme and style of the fourteenth century originals.

The church interior is decorated with frescoes which follow a thematic organisation typical of the so-called "Palaeologan Renaissance". The fresco programme is simple and concise, the frescoes are positioned for the best visual impact and well-adapted to the church interior.

Scenes from the Old and New Testaments, presented in a clearly narrative series follow one another in unbroken procession through the various zones. The scenes with numerous characters and details are expertly composed, and the painted architectural and natural backgrounds follow the rhythm of the main figures. The human forms are elongated, and placed in a variety of poses, making many different gestures.

The forms are expertly modelled with lines and gradations of relatively cold tones with dramatic contrast of light and shadow, picked out with white accents.

In accordance with the style of the Palaeologan Renaissance, the frescoes at St Niketas exhibit an obvious debt to classical precursors. This return to the models of antiquity and use of elements drawn from classical art gave a new appearance to the stories of the Old and the New Testament.

The influence of the antique is obvious in the compositions which, in the manner of classical friezes, follow one another in procession, without interval. Similarly, certain individual scenes, such as the Mid-Pentecost, which resembles a philosophical symposium, are reminiscent of classical art in their entirety.

Space in the frescoes is most often organised, as in classical models, with the representation of highly complex architecture which connects a number of scenes. A variety of structures – buildings, basilicas, ramparts, porticoes, colonnades, domes, ciboria – are presented simultaneously in various projections, which can be seen in the representation of the Last Supper, Washing of the Feet, and Christ talking to the apostles after the Washing of the Feet; the Marriage at Cana, the Expulsion of the Merchants from the Temple and the Dormition of the Virgin. So-called inverse perspective, frequently used, emphasises the events in the foreground, and combinations of perspective shortenings contribute to a deepening of the space. The depth of the space is expertly delineated with the use of multiple planes and objects painted in oblique perspective, as is the case with the table in the scene of the Expulsion of the Merchants or the embrasure in the Dormition. In several instances ciboria are also shortened for the sake of perspective. Buildings are often embellished with marble columns, topped with Corinthian capitals, and even double colonnades above the bath in the scene of Christ healing the paralytic at the pool of Bethesda, or capitals in the form of lions' heads as in the composition of the Dormition of the Virgin. Red fabrics, vellums painted over the roofs of buildings simultaneously connect various scenes and show that the events portrayed are taking place in enclosed spaces.

Landscape backgrounds consist in the main of stylized representations of rocks and trees.

As with their Classical precursors, the compositions are enlivened with the inclusion of numerous details from everyday life. In the scene of the Nativity, for example, the infant Christ lies in a manger behind which stand a donkey and an ox, from the left the Wise Men approach with their gifts in hand and on the right the shepherds are in conversation. Below this we see Joseph talking to the shepherds and the newborn being bathed in a large vessel. In the presentation of the Hospitality of Abraham, Abraham, to the right, carries a dish with food while to the left Sarah brings three loaves to the table where we see a dish with a calf's head, radishes and knives. Similar details appear in the representation of the Last Supper; on the table we see a large dish with bread, knives, bowls and a candelabrum. The portrayal of the Marriage at Cana is also enriched with the inclusion of various items and happenings, we see bowls of food on the table, radishes and pieces of bread, and the bridegroom is shown carving a roasted fowl. Servants wait on the guests and children play around the table, while the best man tries the miraculous wine with the help of a knife. Other interesting details from everyday life are to be seen in the Expulsion of the Merchants; one trader is portrayed driving off a herd of animals, others carry bundles and amphorae, purses of money, birds in cages, and a side of pork, and one woman has a child in her arms.

Personifications make up a particular group of motifs, taken from the art of the classical period and often utilized by the artists of the so-called Palaeologan Renaissance. In the pendentives, opposite the representation of the Evangelist John who is dictating the Evangelion to Prohor, an angel is portrayed which represents Divine Wisdom. The portrayal of the Baptism of Christ, situated in the western part of the southern arch of the naos was repaired in the fifteenth century, according to its original appearance. In its lower parts we see personifications of the River Jordan, as an old man with crab claws on his head and the Sea as a woman on the back of a monster. Another personification is to be seen on the expansive composition of the Dormition; the soul of the Virgin which Christ holds in his hands is personified in the form of a newborn infant. In the lower section of the composition of the Descent of the Holy Spirit is a personification of the Cosmos, presented as an old man with a crown on his head and a cloth which represents the languages of the world. Although this fresco was re-painted in 1484, the scene is probably faithful to the fourteenth century original.

The standing figure of the church's patron, St Niketas, wearing armour and carrying a shield, spear, sword and bow with two quivers is emphasised by means of a painted representation of a luxuriously painted vault resting on columns, borrowed from Hellenistic art.

The fresco programme in the Church of St Niketas near Skopje is characteristic in style of the so-called Palaeologan Renaissance. The reliance on Classical examples which is reflected in the manner of composition, the complex portrayal of architecture, the lengthened proportions of the figures, the skilled drawing and personifications and motifs from everyday life, is one of the characteristics which connects this fresco series with other monuments of the same epoch, particularly with the group of masters who worked on the endowments of king Milutin. However, as well as the numerous parallels in iconographic and stylistic characteristics, certain differences are also apparent. At St Niketas we see fewer painted personifications and genre scenes than in other of King Milutin's endowments, and the landscapes, flora and fauna are not as various. The colours are also cooler and less flamboyant. On the basis of a recent and more detailed examination of the historical sources, the iconography and style of the frescoes and a comparison with roughly contemporary monuments, it is now believed that the frescoes at St Niketas were commissioned by monks of Mt Athos. Another argument in favour of this conclusion is the approach taken by the artists to the Classical antecedents. Even though the painters, led by Michail the son of Eutykhios, followed the same programme as at the royal foundations where they worked, they took a somewhat different approach at the Monastery of St Niketas, adapting their style to the tastes of their patrons.

KEY WORDS: frescoes, middle age, Serbia, king Milutin, Mihail the son of Eutykhios, Palaeologan Renaissance, classical elements, personifications

Gordana Jeremić

Institute of Archaeology, Belgrade

Toni Čerškov

Institute for the Protection of Cultural Monuments Niš

THE LIGHTING IN EARLY CHRISTIAN CHURCHES IN THE AREAS OF NORTHERN ILLYRICUM – SOME CONSIDERATIONS

ABSTRACT: In the areas of Northern Illyricum more than 100 Early Christian churches were registered, but only a small number of them has been archeologically explored. The largest amount of data was obtained in the last decades, most prominently from the areas of *Naissus*, *Remesiana*, *Turres*, at the sites of fortified hillforts of the Western or Southern Serbia, as well as the areas along the Danubian limes. Exploration of lighting systems in Early Christian church complexes of Northern Illyricum haven't been dealt with as a specific subject: ceramic and bronze lamps discovered within churches haven't been published as a self-contained topic as yet; the interests have been focused on specific findings of metal parts of cresset holders as well; problems of production, distribution and typology of glass lamps from the Early Christian contexts have been present, so far, in partial studies or survey papers only.

The discovered glass lamps belong to the most frequent types of cylindrical, conical or hemispherical vessels, with a hollow foot or a button-shaped bottom. The glass window panels suggest a wide-spread tendency of recycling raw materials – mostly of a relatively poor quality. The archaeological and archaeometric researches have provided certain indications on the existence of local glass workshops, which were able to meet the needs of the local population for objects made of glass, possibly used in the sacral context as well.

KEYWORDS: Northern Illyricum, church buildings, lighting systems, glass lamps, typology of glass vessels, 4th – 6th/7th centuries AD.

In the areas of Northern Illyricum, a large part of which was located on the territory of today's Republic of Serbia, more than 100 Early Christian

churches were registered, but only a small number of them has been archeologically explored. The largest amount of data was obtained in the last decades, most prominently from the areas of *Naissus*, *Remesiana*, *Turres*, at the sites of fortified hillforts of the Western (Jelica, Lis) or Southern Serbia (Caričin Grad et al.), as well as the areas along the Danubian limes. In some cases, modern cities and settlements, or substantial remains of fortifications and settlements from some of the historical periods, limit or prevent the research of Early Christian topography, as in the cases of *Sirmium*, *Singidunum*, *Horreum Margi*, *Aquis*, *Remesiana*, *Naissus*. Studies of the remains of ecclesiastic and funerary architecture and also mobile findings with clear Christian symbolism from the Late Antiquity period haven't been profiled as a separate discipline in the academic community of Serbia, and they are, instead, reduced to regional studies or researches with specified goals, in most cases. When it comes to long-term projects, such researches are performed within projects dedicated to studying the Middle Ages, and are often dependent on the experts in charge of those researches and their fields of interest.

Early Christian findings have been attracting the attention of researchers ever since the beginning of the development of archaeology as a science in Serbia, whose origins can be traced back to the first steps towards the modernisation of the country in the middle and the second half of the 19th century and the first decades of the 20th century.¹ During researches of church architecture in this period, little attention was given to systematic publishing of material discovered, and due to wars, preservation and storage conditions, or human factor, documentation and findings from these researches are mostly gone missing today. Researches performed in the last few decades provided a certain improvement in those studies, especially when it comes to field surveys, systematic excavations, systematic classification of the material and publishing, although the number of findings and sites that have been published remains at an unsatisfactory level.

Researches of lighting systems in Early Christian church complexes of Northern Illyricum haven't been dealt with as a specific subject (fig. 1). Ceramic and bronze lamps discovered within churches haven't been published as a self-contained topic as yet, while certain separate findings of lamps with Christian symbols (representations of *oranti*, scenes from the cycle of the prophet Jonah from the Old Testament, representations of crosses and Christograms on discs, cross-shaped handles)

¹ G. Jeremić, Late Antiquity world in the whirlwind of changes and the development of Early Christianity in the area of Northern *Illyricum* – some archaeological aspects, in: *Proceedings of the 17th International Congress of Christian Archaeology. Frontiers. The Transformation and Christianization of the Roman Empire between Centre and Periphery*. July 2-6, 2018, Netherlands, Utrecht University, the Radboud University Nijmegen, in press.

Fig. 1. Early Christian sites of the Northern Illyricum mentioned in the text (modified after S. Stamenković, *Rimsko nasleđe u Leskovačkoj kotlini*, Belgrade 2012, map 2)

have been studied from the topographic, iconographic or chronological aspects.² Also, the interests have been focused on specific findings of metal parts of cresset holders as well.³ Problems of production, distribution, typology and topography of glass lamps from the Early Christian contexts have been present, so far, in partial studies or survey papers only.⁴ The largest number of lamps examined in details comes from the

² O. Ilić, G. Jeremić, Early Christian finds on the Middle Danube Limes, in: *Vivere militare est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, Volume I, Institute of Archaeology Monographies No. 68/1, eds. S. Golubović, N. Mrdić, Belgrade 2018, 258–261, 274–276.

³ П. Н. Шпехар, Опрема за осветљавање током рановизантијског периода на простору Северног Илирика, *Зборник Народної музеја XXIV-1*, 2019, 317–346.

⁴ M. Kržanac, 5th–6th century glass in Serbia and territory of Kosovo, in: *Annales du 19e Congrès de l'Association internationale pour l'histoire du verre (Piran, 17th – 21st September 2012)*, Koper 2015, 337–349.

site of Caričin Grad; however, all these findings belong to the economic-residential part of the settlement and can be of use to us only as comparison material.⁵ Precise chronology and typology of these findings, as well as their physical-chemical properties and analyses of oils used to light them, are merely at the beginning, and only after all mappings and analyses are finished can we expect more thorough insights into the problems regarding the lighting of church spaces. Researches of architectural remains should be added to this, as well as positioning of apertures (doors, windows) through which the light came in, so that we could get a step closer to comprehending the importance of light and lighting in churches and their usage in different seasons of the year, or parts of the day, for worshiping, pilgrimage or other purposes.

The oldest Christian cult buildings researched so far belong to the late 4th century period. During the reign of Theodosius I, two minor parochial churches were erected within the imperial economic complex at *Mediana*, near *Naissus*.⁶ The churches were most probably built in order to meet the needs of the Christianised Gothic population, which lived in this, in many aspects, isolated settlement. One of the churches (the northern one) had remains of a *subselium*, as well as a *hypocaustum*, which would indicate an active usage of the building during the winter months (fig. 2).⁷ The illumination in the buildings certainly had a very important role, as confirmed by the findings of window frames. The repertoire of glass vessels found in the church, at the floor level, and also in the demolition layer, provided no implicit proof that special types of glass lamps had been used for lighting. This repertoire consists of different shallow bowls and conical beakers, which usually had a ring-shaped foot (fig. 3). The absence of findings of ceramic lamps from this period could suggest, though it should be taken with reserve, the possibility of glass beakers having been used for lighting; however, this theory remains only an assumption, though analyses of the contents of the beakers could provide insight into their functions.

In the Christian topography of *Naissus*, an important place is occupied by the findings of Early Christian basilicas and Christian cult items, which indicate the existence of cult buildings within the fortified city from the Late Antiquity period (the finding of a group of liturgical

⁵ S. Z. Stamenković, *Tehnologija proizvodnje stakla i proizvodni centri na prostoru Sredozemne Dakije*, doktorska disertacija, rukopis, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd 2015, 135.

⁶ М. Р. Васић, Хроника ископавања Медијане 2000 – 2002, *Сџаринар* н. с. LIII–LIV (2003–2004), 2004, 290; Г. Јеремић, Мозаици Медијане – нека разматрања (summary: Mosaics of Mediana – a study), у: *Ниш и Византија*. Четврти научни скуп, Ниш, 3. –5. јун 2005, Зборник радова IV, / *Niš and Byzantium. The Collection of Scientific Works IV* (ed. M. Rakocija), Град Ниш, ИГП „Просвета“, Ниш 2006, 155–156.

⁷ G. Jeremić, in: *Proceedings of the 17th International Congress of Christian Archaeology*, fig. 3 [see note 1].

Fig. 2. Mediana, the foundations of the Northern Early Christian church (G. Jeremić)
Сл. 2. Медијана, темељи северне ранохришћанске цркве (Г. Јеремић)

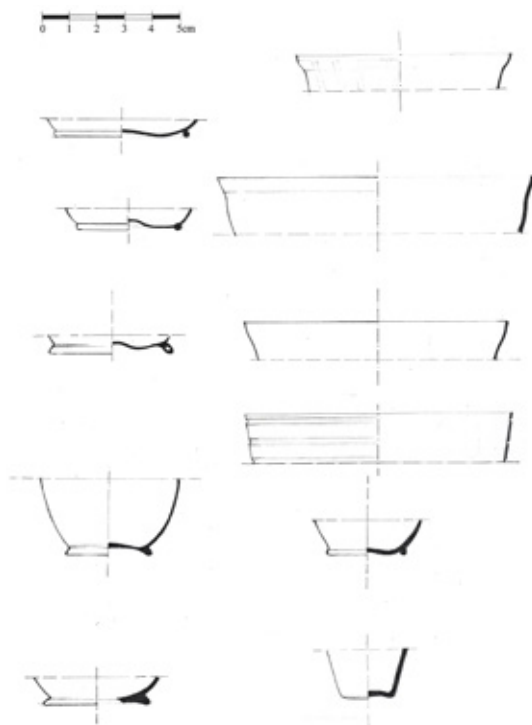

Fig. 3. Mediana, the Northern Early Christian church, glass vessels (drawing A. Mirić)
Сл. 3. Медијана, северна ранохришћанска црква, стаклене посуде
(цртеж А. Мирић)

objects and parts of church furniture in the vicinity of the central plateau, near today's mosque).⁸ When it comes to space illumination systems, the only known finding is that of a North African ceramic lamp from the 5th-6th century with a representation of a Christogram.⁹ However, during the researches of the large city necropolis from the Late Antiquity period, formed to the east from the fortification, the remains of four cemetery churches were registered, one of whom, the one closest to the fortified city, was researched more thoroughly (the necropolis of Jagodin Mala).¹⁰ The three-nave basilica had an older *hypogeum*, with an above-ground building, and a semi-circular vaulted tomb incorporated into its' basis, in which the wealthy population of *Naissus* had been buried, possibly even members of the imperial family in the 4th century, especially during the Theodosian period;¹¹ in later periods, the burials were continued inside the church, during the 5th and the 6th century (fig. 4).¹² Researches in the basilica and the crypts yielded fragments of window glass and several fragments of bell-shaped glass lamps with pointed bases, made of yellowish glass (fig. 5).¹³

An important episcopal seat was located in *Remesiana*, today's Bela Palanka. Intense Christianisation of the city and its' territory can be traced through findings of church and funerary architecture; it began already during the 4th century, and it was most probably intensified during the period of activities of the tireless episcopate, missionary and philosopher Saint Nicetas (ca. 340-414).¹⁴ It was most probably in his time that a civilian basilica was adapted into a Christian basilica, in which few findings of window glass and glass lamps with pointed bases were discovered.¹⁵

The latest researches in the vicinity of *Remesiana* examined a basilica with a *baptisterium* and a spacious atrium, at Kladenčište-Špaj,

⁸ It is a group of objects discovered in 1963, the contents of which has never been published so far, but which is defined, in available scientific material, as "liturgical objects".

⁹ А. Јовановић, Земљане светилке из античке збирке Народног музеја у Нишу, *Нишки зборник* 2, 1976, 70, сл. 13.

¹⁰ А. Оршић Славетић, Археолошка истраживања у Нишу и околини, *Старинар* н. р. VIII-IX (1933-1934), Београд 1934, 304.

¹¹ G. Jeremić, Introductory text, in: *Late antique necropolis Jagodin mala*, ed. S. Popović, National Museum in Niš, Niš 2014, 35-36.

¹² Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, Археолошко испитивање Нишке тврђаве и Јагодин мале у Нишу, *Гласник Српске академије наука* IV-2, 1952, 367; G. Jeremić, in: *Late antique necropolis Jagodin mala*, 19-22, fig. 10.

¹³ G. Jeremić, S. Golubović, S. Drča, Unpublished glass findings from the eastern necropolis of Naissus (Jagodin Mala, Niš), *Starinar* LXVII, 2017, 115-116, Pl. VI, 27-29.

¹⁴ A. Soroceanu, *Niceta von Remesiana. Seelsorge und Kirchenpolitik im spätantiken unteren Donaauraum*, Frankfurt am Main 2013.

¹⁵ П. П. Пејић, *Античка иконографија хришћанског краја*, докторска дисертација, рукопис, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2015, 42; A. Soroceanu, *op. cit.*, 227, Taf. 55-58.

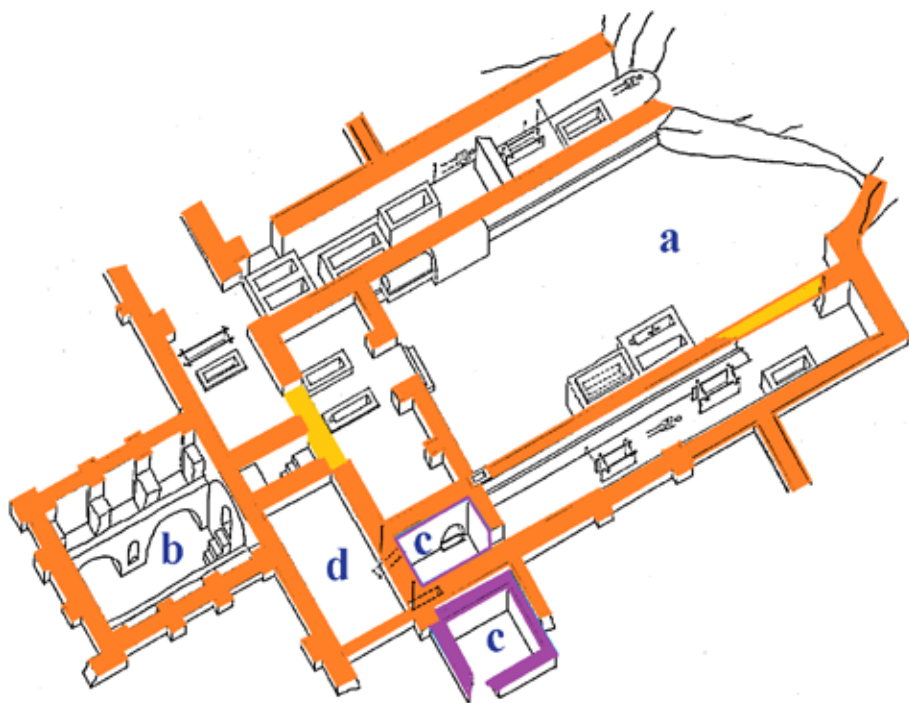

Fig. 4. Naissus, the cemeterial basilica in Jagodin Mala (G. Jeremić after B. Tomašević)
 Сл. 4. Наисус, базилика на некрополи у Јагодин Мали
 (Г. Јеремић према Б. Томашевић)

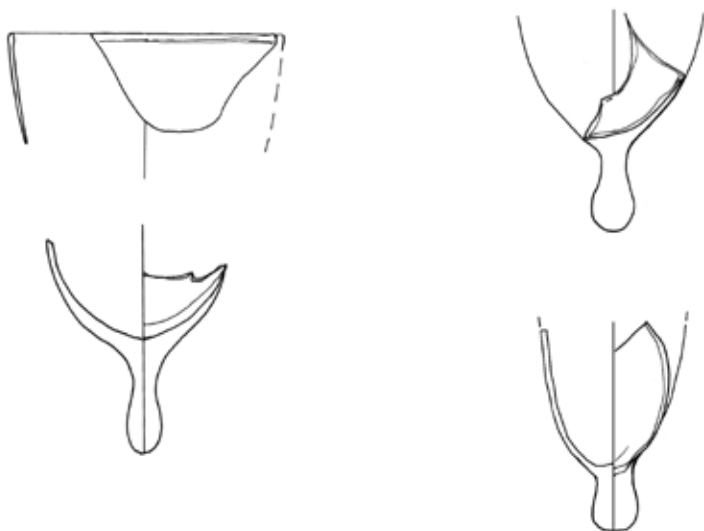

Fig. 5. Naissus, basilica in Jagodin Mala, glass lamps (drawing M. Bojanić)
 Сл. 5. Наисус, базилика из Јагодин Мале, стаклене лампе (цртеж М. Бојанић)

Fig. 6. Kladenčište-Špaj, the ground plan of the complex of the basilica (after M. Blagojević 2017, pl. 1)

Сл. 6. Кладенчиште-Шпaj, основа комплекса базилике (према М. Благојевић, 2017, сл. 1)

initially built, most probably, in the 4th century, which continued to be in use up to the 6th century, as indicated by the coins' findings (fig. 6).¹⁶ A larger amount of glass lamps and glass window panels (fig. 7), discovered *in situ*, was registered in the entrance zone of the basilica and in the *baptisterium*. Those were fragments of yellowish, bluish or colourless transparent glass; types of bell-shaped lamps with pointed bases were present, as well as conical lamps with a hollow foot, and also examples which were hung by the handles onto metal holders of cresset chandeliers (*polyelaaios*).

One of the most recent findings of church complexes in the vicinity of *Remesiana*, in Staničenje (fig. 8), belongs to a similar chronological frame. It is a sacral complex whose core initially comprehended a semi-circular vaulted tomb, with a secondary burial of 11 men, aged 25-65, around which a monumental church was erected, with a platform

¹⁶ From the published report, we can only see that several pieces of coins from the 4th century were found in the narthex and the nave of the church, and also that 6 examples were discovered at the necropolis. Other findings had no topographic determination. Cf. M. Blagojević, *Lokalitet Kladenčište kod sela Špaj*, in: *Arheološka istraživanja na autoputu E80*, Beograd 2017, 190, T. 11.

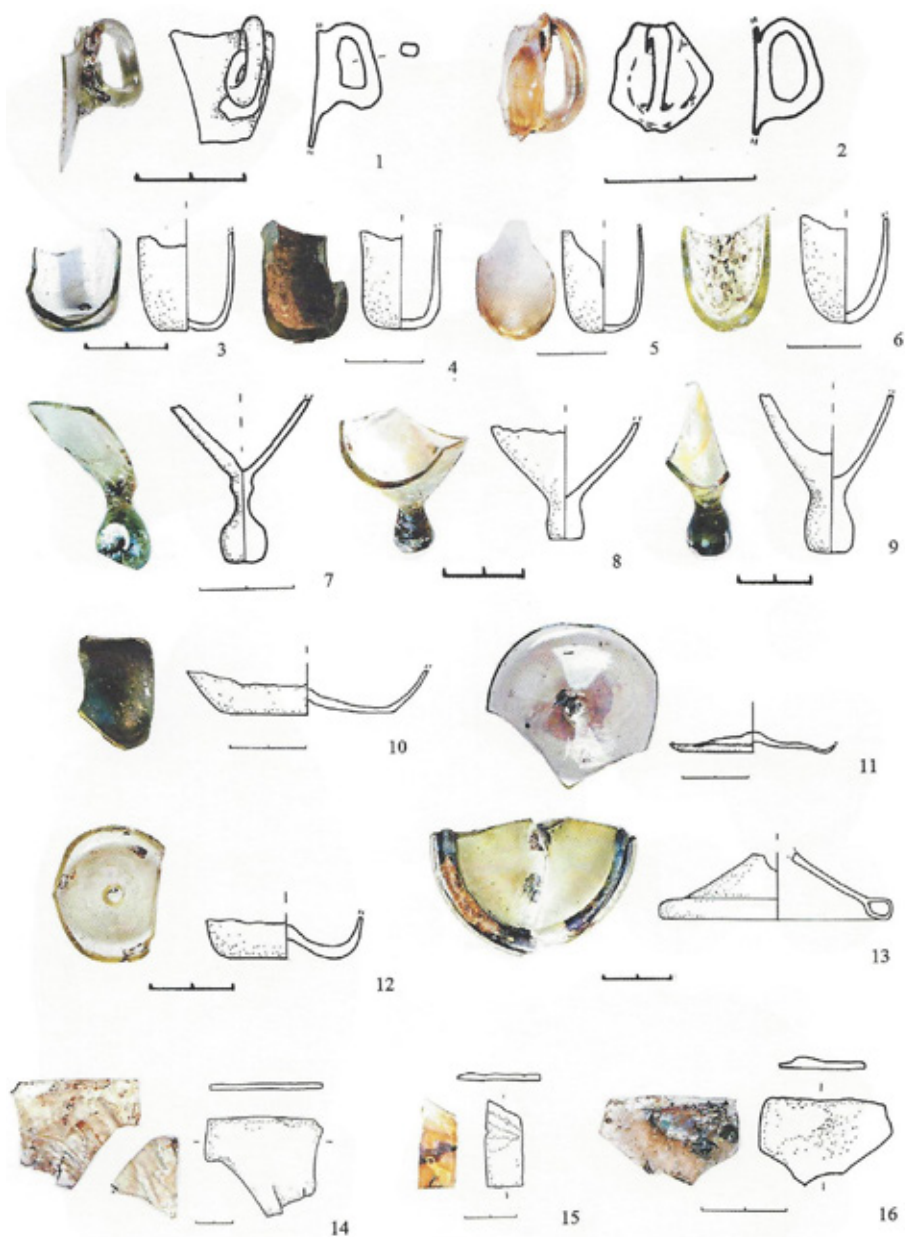

Fig. 7. Kladenčište-Špaj, glass lamps, vessels and window panes (after M. Blagojević 2017)

Сл. 7. Кладенчиште-Шпај, стаклене лампе, посуде и прозорско стакло (према М. Благојевић, 2017)

Fig. 8. Staničenje, the complex of the basilica with the tomb (photo Z. Radosavljević)
Сл. 8. Станичење, комплекс базилике са гробницом (фото З. Радосављевић)

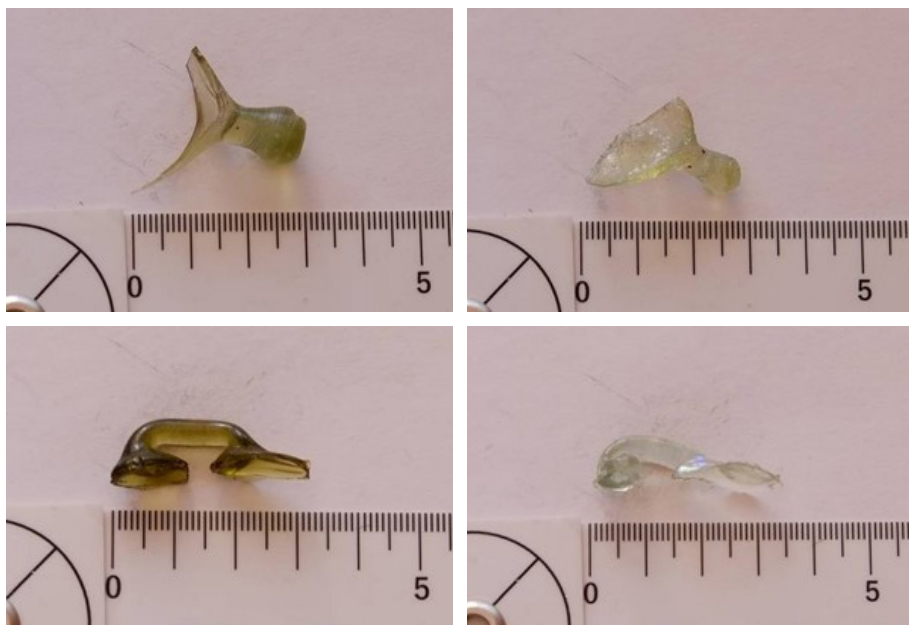

Fig. 9. Staničenje, glass lamps from the basilica (photo Z. Radosavljević)
Сл. 9. Станичење, стаклене лампе из базилике (фото З. Радосављевић)

on the south-western end. Four fragments of lamps with pointed bases were discovered within the complex, and also one with a hollow foot and three lamp handles, all made of olive green, bluish and greenish glass (fig. 9).

One of the most important centres of the Early Christianity period was Gamzigrad – *Romuliana*, where the Christian sacral topography was archeologically researched, with additional geophysical methods applied.¹⁷ The Christian sacral landscape of *Romuliana* was shaped in two manners (fig. 10): though negation of the old, palatial architecture within the ramparts of the formidable fortification, which physically and symbolically negated the old pagan tradition and desacralized spaces pertinent to Emperor Galerius – a persecutor of the Christians, and through building a new Christian complex on a terrain with no constructions, separated physically (and spiritually?) from the rest of the settlement by a fence. The separated space, which represents a unit of its' own, is merely prospectively confirmed and examined through minor trench researches, hence, we have no reliable chronological parameters for the time it was built. Remains of the foundations of three churches, one of which had a baptismal function, were discovered within the fortification. Researches conducted more than 40 years ago have been partially published, thus, we have some data on the lighting in those buildings, though only sporadic and indirect. Namely, in one of the towers at the entry part

Fig. 10. Gamzigrad-Romuliana, the Early Christian church with baptisterium
Сл. 10. Гамзиград-Romuliana, ранохришћанска црква са крстионицом

¹⁷ G. Sommer von Bülow, U. Wulf-Rheidt, T. Schüler, Das deutsch-serbische Gemeinschaftsprojekt "Romuliana-Gamzigrad": Bericht über die Arbeitskampagnen 2004 bis 2007, *Germania* 87 (2009), 105-171; S. Petković, Romuliana in the time after the palace, in: *Felix Romuliana – Gamzigrad*, Belgrade 2011, 197-199.

Fig. 11. Gamzigrad, hoard of the Early Christian finds (after Gamzigrad – Felix Romuliana, 2011, fig. 173)

Сл. 11. Гамзиград, остава ранохришћанских предмета (према Гамзиград – Felix Romuliana, 2011, сл. 173)

of *Romuliana*, a hoard of bronze objects was discovered in 1962, which indicated a systematic gathering of metal parts used for lighting and liturgy (fig. 11).¹⁸ Those were finding of cresset chandeliers with four lamp consoles, with chains and a cross holding them together; a chandelier with three feet, a censer with chains and other objects. Findings from this hoard belong to the 6th century period, and could have been a part of the basilica with a *baptisterium*, which was located in the immediate vicinity of the tower where those objects were discovered. Motives for the making of this hoard remain unknown, whether it was hidden because of a peril threatening those church objects themselves or it represented precious material gathered for possible reworks. Being a highly valued raw material, metal had a large economic value, because of which people gath-

¹⁸ S. Petković, *loc. cit.*

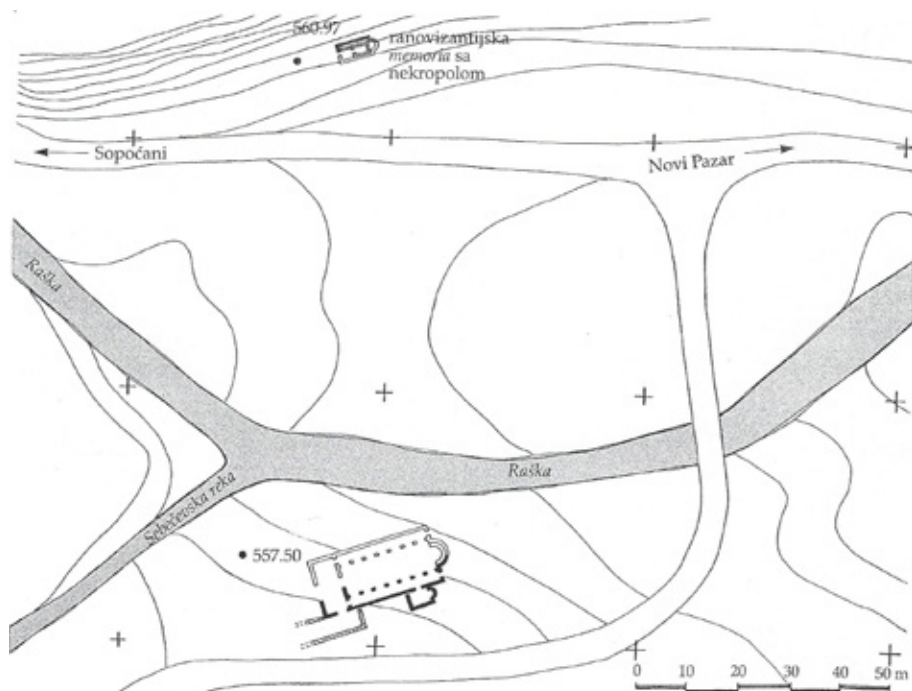

Fig. 12. Ras-Podgradje, the ground plan of the Early Christian basilica (after M. Popović, 1999, 124)

Сл. 12. Рас-Подграђе, основа ранохришћанске базилике (према М. Поповић, 1999, 124)

ered and recast it, and during the phases from the second half of the 4th century up to the 6th century, most prominently in towers and large buildings of *Romuliana*, intense metallurgic activities have been registered.

During disintegration and transformation processes of the Late Antiquity society, in the period of the second half of the 5th and in the 6th century, we may notice that the line between military and civilian spaces was becoming blurred. Church architecture became dominant in fortifications, which had a mostly civilian character, with different economic activities taking place within the defended space. Christianisation processes were most thoroughly researched in the area of the Danubian limes and hinterland settlements, most commonly created in areas which were difficult to access. Also, we may find examples of settlements with sacral architecture in flatland areas, which were defended from near-by fortifications. One such site was researched at Ras – Podgrade, where a three-nave basilica was examined, of medium size (outer dimensions: 26.40 x 12 m) (fig. 12), which, judging by several restorations of the floors, had been

Fig. 13. Ras-Podgradje, glass lamps from the basilica (after M. Popović 1999, 108)
Сл. 13. Рас-Подграђе, стаклене лампе из базилике (према М. Поповић, 1999, 108)

Fig. 14. Brangović, the ground plan of the Early Christian church (courtesy of R. Arsić)
Сл. 14. Бранговић, основа ранохришћанске цркве (љубазношћу Р. Арсића)

intensely used for a longer period of time.¹⁹ Archaeological researches in the demolition layer above the floor of the basilica yielded a relatively small number of mobile material finds, which included three ceramic vessels (two pots and a bowl) and a conical lamp with a hollow stem, dated into the first decades of Justinian's reign and destroyed, most probably, in the end of the same century (fig. 13).²⁰

The complex at Brangović, near Valjevo, belongs to the type of minor fortifications with a church inside, also of smaller dimensions (12.5 x 11.2 m) (fig. 14), which played the role of an episcopal seat.²¹ The

¹⁹ M. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999, 125–127, fig. 74.

²⁰ M. Popović, *op. cit.*, 134.

²¹ Р. Арсић, Археолошко истраживање утврђења Јеринин град – Бранговић код Ваљева 2011. године, у: *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама*, ур. В. Филиповић, Р. Арсић, Д. Антоновић, Београд 2013, 228.

church was erected on the most dominant place within the fortification, and it was visible from a wide part of the surrounding area. The church had glass windows, out of which over 300 fragments of green, olive green, light brown, white, and also colourless transparent glass were discovered (fig. 15). Chemical analyses verified the existence of at least six different

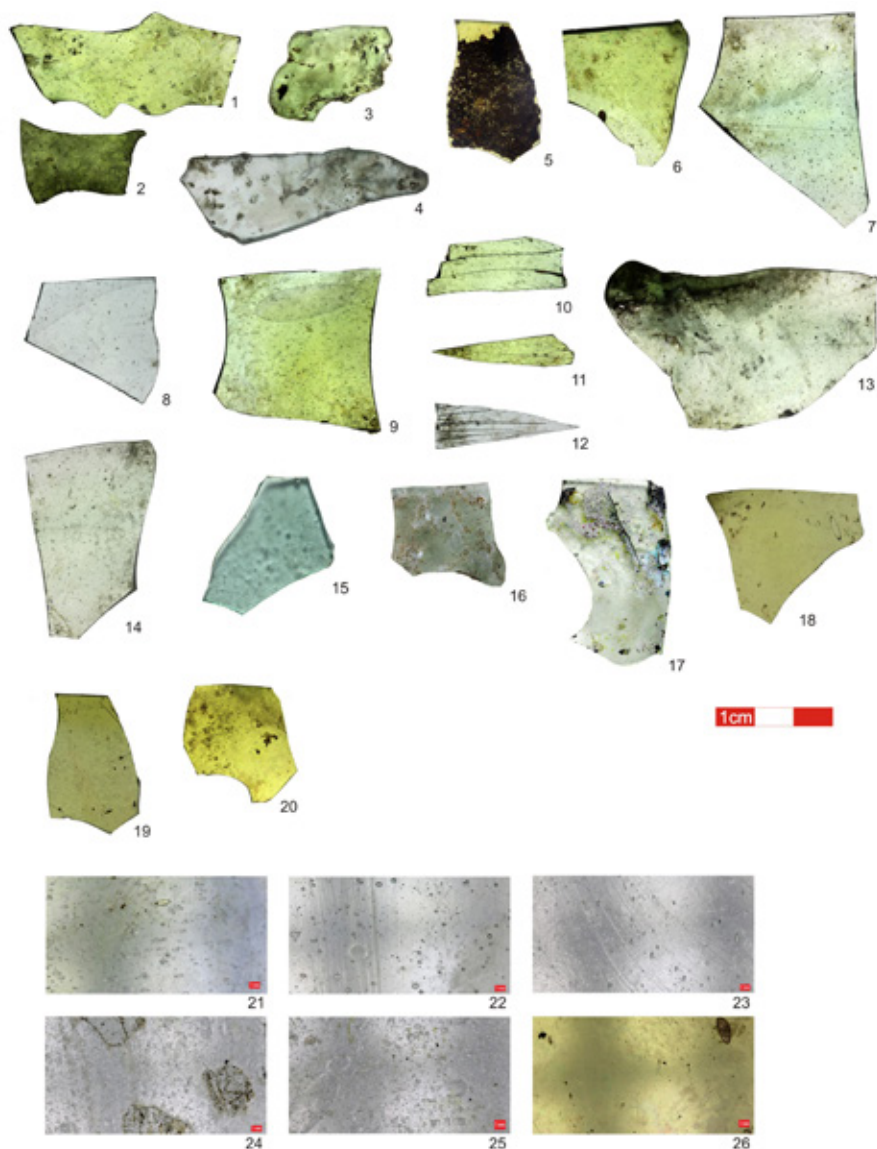

Fig. 15. Brangović, fragments of the window panes (courtesy of R. Arsić)
Сл. 15. Бранговић, остаци прозорских окана (љубазношћу Р. Арсића)

Fig. 16. Jelica-Gradina, the site map (M. Milinković, 2016)
 Сл. 16. Јелица-Градина, план налазишта (М. Милинковић, 2016)

panels, made of three different sand raw materials. The glass window panels suggest a wide-spread tendency of recycling raw materials – which was mostly of a relatively poor quality.²²

A larger hillfort settlement built on the mountain Jelica, in the vicinity of Čačak, belongs to the period of Justinian's strengthening of the administrative and ecclesiastical authority in the Balkans provinces (fig. 16). The fortified settlement had at least five churches and a large number of buildings used for various purposes.²³ Numerous mobile findings, which bear witness of a higher life standard, comprehend bronze polycandelions from profane buildings, but also findings of different types of glass lamps

²² В. Пецикоза, Прозорско стакло са рановизантијске цркве на локалитету Јеринин Град у Бранговићу код Ваљева, *Гласник Српској археолошкој друштва* 32, 2016, 329–341.

²³ Михаило Милинковић, Градина на планини Јелици. Регионални центар на северу Источног римског царства, у: *Градина на Јелици. Утврђени центар у Илирику VI века и вицеслојно археолошко налазиште*, ур. М. Милинковић, Галерија САНУ, књига 140, Београд, Чачак, 2017, 27–52.

Fig. 17. Jelica-Gradina, polycandelion (after M. Milinković 2017, cat. 177)
Сл. 17. Јелица-Градина, држач поликандила (према М. Милинковић 2017, кат. 177)

(fig. 17). Church inventories include findings of lamps with handles (churches A and B) or those with pointed bases (church D), as well as findings of window glass fragments, with the glass being faceted in some of the cases, in order to adjust the size of the window glass to the existing window frame.²⁴

During systematic researches of the large administrative-ecclesiastical centre in Caričin Grad, in the area of *Dacia Mediterranea*, eight basilicas were archaeologically researched, and more of them were documented with the use of geophysical methods, thus obtaining a complex image of the city's fortified landscape, with dominant ecclesiastical architecture (fig. 18).²⁵ Discovered buildings and mobile findings indicate a

²⁴ М. Милинковић (ур.), *op. cit.*, кат. 177, 244–249.

²⁵ V. Ivanišević, Une capitale revisitée: Caričin Grad (*Justiniana Prima*), *CRAI* (janvier-mars), 2017, 93–114.

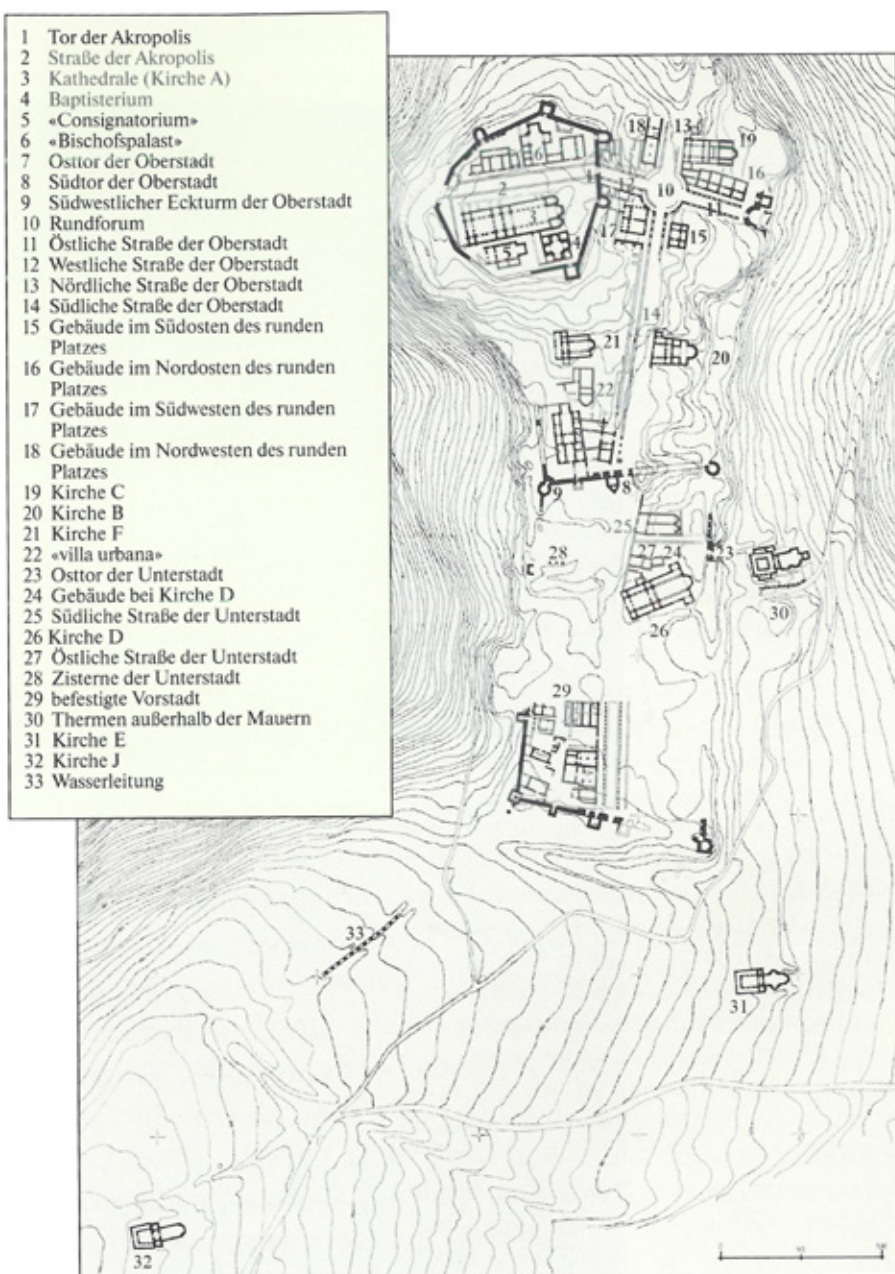

Fig. 18. Caričin Grad, site map
 Сл. 18. Царичин Град, ситуациони план

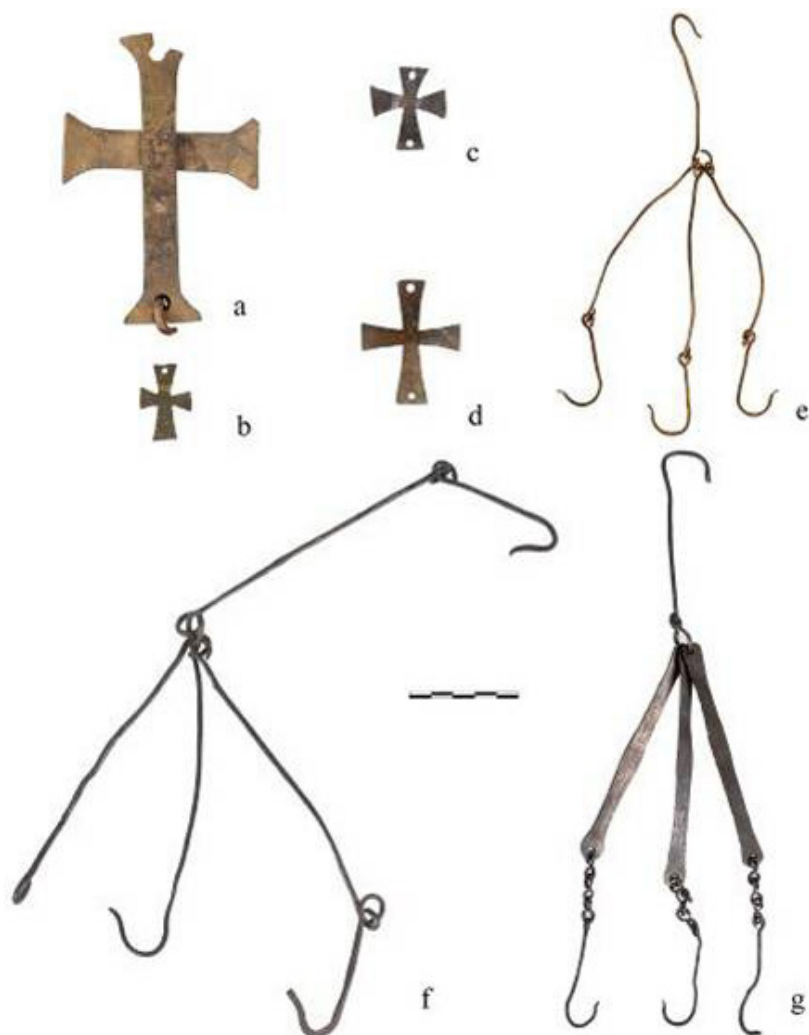

Fig. 19. Caričin Grad, metal lamp holders (after S. Stamenković 2015, fig. 59)
 С. 19. Царичин Град, метални држачи лампи (према S. Stamenković 2015, сл. 59)

higher life standard, multicultural environment and flourishing contacts between tradesmen and craftsmen, both locally and at long-distance. The lighting in the churches played an important role, as witnessed by findings of various polycandelions, metal lamp holders or glass lamps (fig. 19).²⁶

²⁶ Caričin Grad IV. Catalogue des objets des fouilles anciennes et autres études, eds. B. Bavant, V. Ivanišević, Rome, Belgrade 2019, 70–76, cat. 678–706, pl XII-XII; 91–96, cat. 817–861, pl. XIX.

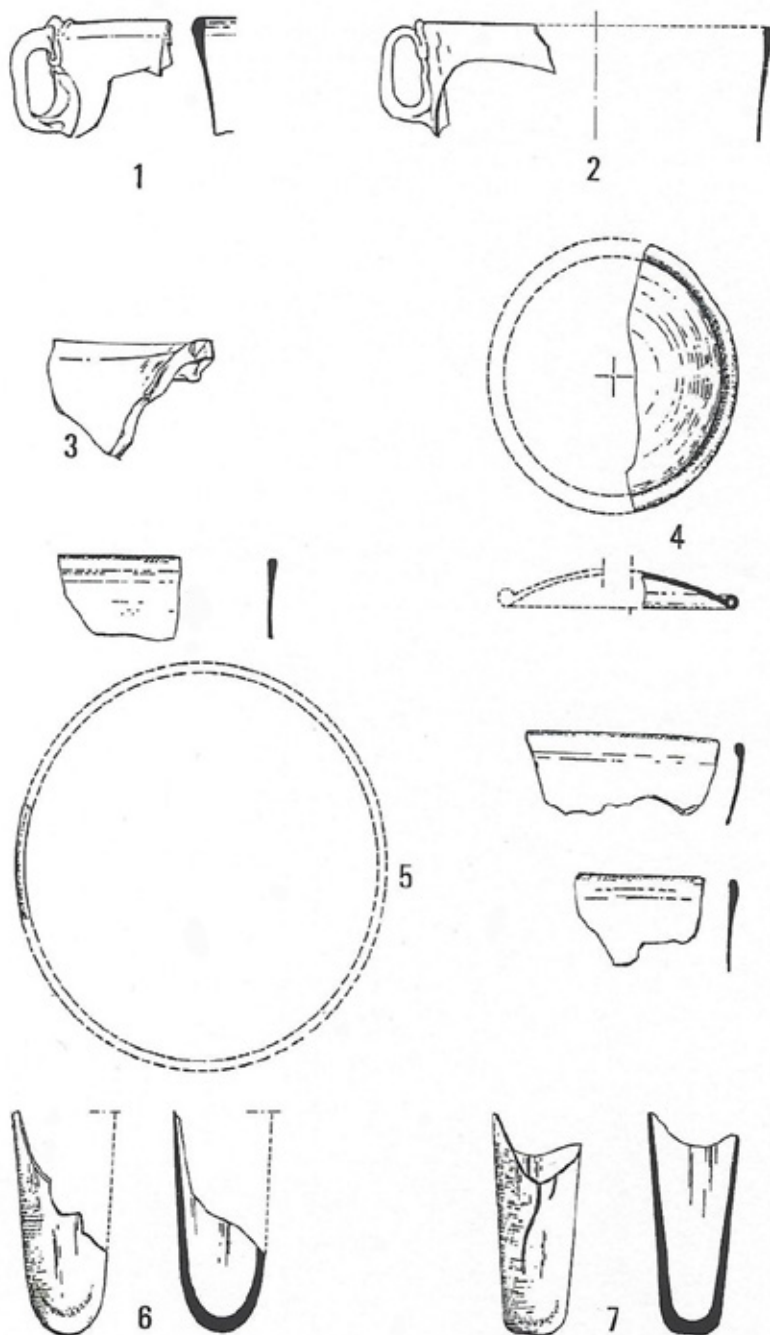

Fig. 20. Caričin Grad, glass lamps (after Caričin Grad I, 1984, fig. 145)
 Сл. 20. Царичин Град, стаклене лампе (према Caričin Grad I, 1984, fig. 145)

Aside from churches, artificial lighting was also present in other buildings as well: in an analysis of glass from the residential-economic part of the Lower Town (*Donji Grad* – the south-western district and the complex around the south-eastern tower), 71 examples of lamps were distinguished, although their number was probably higher, if vessels of other shapes had also been used as lighting recipients (beakers, glasses).²⁷

The discovered lamps belong to the most frequent types of cylindrical, conical or hemispherical vessels, with a hollow stem or a button-shaped bottom. Conical lamps with a hollow cylindrical stem (fig. 20), supported by metal holders (polycandelion), have been discovered on large number of sites on the territory of Northern *Illyricum*: Jelica, Zlatni Kamen, Postenje, Ras – Podgrade, Vrsenice and Caričin Grad, as well as in the area of the Iron Gates – Sip. A variation of this type are rare findings of lamps with a hollow foot, narrowing towards the recipient, and solid stem lamps, in the form of four beads. All the examples of this type were made in yellowish, light blue, olive green colour, with the pouring hole diameter of 9-10 cm. Lamps with a bell-shaped recipient, with the diameter of 4-7 cm and pointed bases, were present on several sites of civilian and sacral character. The examples come from necropoles (*Singidunum*, Obrenovački drum 87a), and fortifications in the Iron Gates area (Rtkovo – Glamija, Kostol, Mora Vagei, Karataš, Prahovo – *Aquis*), however, it wasn't possible to define their contexts in an absolutely precise manner on the basis of the material published. Examples from Early Christian churches come from the 5th and the 6th century, and are linked, first and foremost, to the central parts of churches (nave, altar area).

The archaeological and archaeometric researches have provided certain indications on the existence of local glass workshops, whose existence was confirmed in *Mediana* (second half of the 4th century) and Caričin Grad (the 6th-7th century),²⁸ and which were able to meet the needs of the local population for objects made of glass, possibly used in the sacral context as well; however, insufficient researches don't allow us to form more definite conclusions.

Aside from the symbolical meaning – divine presence in that space, light and lighting in Early Christian temples also had a practical function, by extending the time during which they could be in use. Archaeological researches have registered numerous examples of usage of metal cresset holders and glass lamps, with a relatively limited repertoire of forms. Lighting systems have been discovered in numerous ecclesiastic buildings and belong, in most cases, to the 5th and the 6th century. For the 4th century period we have no reliable data on the types of glass lamps used

²⁷ S. Z. Stamenković, *op. cit.* 113–153.

²⁸ S. Z. Stamenković, *op. cit.*, 96–105, 157–159.

– and no data on the ceramic and bronze lamps either – which is mostly the consequence of the insufficient number of explored church buildings from this period, as well as unsystematically organized material. This paper represents an invitation to fill that *lacuna* with future researches.

Гордана Јеремић

Археолошки институт, Београд

Тони Чершков

Завод за заштиту споменика културе Ниш

ОСВЕТЉЕЊЕ У РАНОХРИШЋАНСКИМ ЦРКВАМА У ОБЛАСТИ СЕВЕРНОГ ИЛИРИКА – НЕКА РАЗМАТРАЊА

Резиме

Питања и проблеми осветљења црквених комплекса ранохришћанског периода у Северном Илирику нису биле посебна тема научних студија. Појединачне теме су се односиле на типологије и иконографске студије керамичких и бронзаних лампи, као и поједине налазе металних делова носача кандила. Проблеми производње, дистрибуције, типологије и топографије стаклених лампи из ранохришћанског контекста до сада су приступи у парцијалним студијама или прегледним радовима.

Осим симболичног значења – божанског присуства у простору и могућности спровођења литургије, светлост и осветљење у ранохришћанским храмовима имали су и своју практичну функцију, да продуже време коришћења простора.

Археолошким истраживањима забележени су бројни примери коришћења металних носача кандила и стаклених лампи, релативно ограниченог репертоара форми. Коничне лампе са шупљом цилиндричном стопом, које су придржавали метални носачи (поликандила), нађене су на већем броју налазишта на територији Северног Илирика. Сви примерци овог типа израђивани су у жућкастој, светлоплавој, маслинастозеленој боји. Лампе звоноликог реципијета и дна у облику капљице биле су заступљене на више налазишта цивилног и сакралног карактера.

Налази из ранохришћанских цркава потичу из V и VI века и везују се првенствено за централне делове цркава (наос, олтарски простор). За период IV века немамо поуздане податке који су типови стаклених лампи коришћени, као ни керамичких или бронзаних, што је највише последица недовољног броја истражених црквених грађевина овог периода, као и недовољно систематизоване и публиковане грађе. Овај прилог представља позив да се та *lacuna* будућим истраживањима употпуну.

Марија Благојевић

Филолошки факултет Универзитета у Београду
докторанд

МИТ КАО АНГАЖМАН – ФИГУРА ВЛАДАРА И ФИГУРА ЖРТВЕ (ДРАМЕ ЈОВАНА ХРИСТИЋА И ВЕЛИМИРА ЛУКИЋА)

АПСТРАКТ: Појавом Јована Христића и Велимира Лукића шездесетих година у српској књижевности прошлог века на позоришној и радио-сцени, посредно су отворена питања власти и владања. Пре њих се тим питањима бавио њихов професор на Академији хелениста Милош Н. Ђурић, посебно у *Историји хеленске књижевности* (1951) и *Историји хеленске етике* (1961), и многим есејима. Оба аутора монолошким секвенцама у својим драмама граде фигуру владара, што је условило жртвени монолог који пружа свеукупну слику насилничког света. Монолог се тиме нашао као кључни показатељ драмске форме у којој се мит појављује као кључна реч за ангажман, чиме су проблеми владања и жртвовања представљени (не)посредно.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јован Христић (1933–2002), Велимир Лукић (1936–1997), монолог, дијалог, мит, власт, жртва, антички мотиви.

ПОЈАМ АНГАЖМАНА КОД ЈОВАНА ХРИСТИЋА И ВЕЛИМИРА ЛУКИЋА

У шестој деценији прошлог века позоришну сцену обележила су два плодна аутора, Јован Христић и Велимир Лукић, драмом и радио-драмом.¹ Митском парадигмом ова два аутора проблемати-

¹ Иако су радио-драме *Мегеја* и *Опесџ* изузетак непосредног односа човека и власти, човека и политике (Maričić, G., *Antički motivi u dramama Jovana Hristića i Velimira Lukića*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd, 1999, str. 103, (u rukopisu)), чини се да

зовала су феномене власти/владања и жртве/жртвовања, и то модернизацијом античких митова путем којих је исказана савремена ситуација. Дrame Јована Христића са античким мотивима чине три остварења, *Чисте руке* (изведена 1960), *Седморица – како бисмо их данас чииали* (изведена 1969), и радио-драма *Оресџ* (емитована 1961), која је и сценски изведена у Хрватском народном казалишту (1964). Велимир Лукић аутор је *Окамењеној мора* (изведено 1962), *И смрђ долази на Лемно* (изведено 1970), *Тебанске куће* (написана 1986, а изведена 1987) и радио-драме *Медеја* (емитована 1962). Ових седам остварења у седмој и осмој деценији XX века представљају драмско концептуално мишљење, позориште (раз)откривања које је „дужно да с позиције разума критикује утопију”.²

Најшире схваћен, ангажман³ „у сартровском или модерном егзистенцијалистичком контексту означава ангажман писца у остваривању појма слободе, појма који произилази из Сартровог философског закључка: Човек је слобода”.⁴ Христић и Лукић ангажману приступају с друге стране. Оно што је Сартрово исходиште за ова два драмска писца представља полазиште.⁵ И Лукићево и Христићево исходиште открива се као губитак слободе, немогућност да се слободи да одређена мера ствари, тј. границе које човек није кадар да преко-

је то само привидно, јер се аутори свесно опредељују за митску матрицу. Специфичност ове форме представља слушање, штимунг који је кључан за алегоријско разумевање митске матрице, док у позадинском плану фигурира савременост. У радио-драми фигура власти представљена је асоцијацијама (Клитемистра и Егист, Креонт, Медеја), док је фигура жртве јасно представљена (Електра, Орест, Медеја, Јасон). Ослобођеност од аристотеловских јединстава и монолога чини да прича пронађе васколико јединство „грчких протагониста који су играли своје улоге под маскама” (Gavrić, T., *Estetika radio-drame*, Kalekom, Beograd, 1997, str. 62). Све ово је разлог због чега радио-драма нарацијом добија своје право место у појму ангажмана, јер форма радио-драме своју сврсисходност налази у ангажовању „виртуелне публике” (вид. Sartr, Ž. P., *O književnosti i piscima*, Kultura, izbor i predgovor Sreten Marić, prevod i komentari Frida Filipović, Beograd, 1962, str. 214–216), и истовремено је погодовала „првим младим генерацијама писаца, који су пре свега желели да изразе унутрашња, егзистенцијална стања својих личности” (Поповић, В., „Радио-драма”, у: *Радио и ТВ драма*, прир. Р. Поповић, Нолит, Београд, 1987, стр. 9).

² Стаменковић, В., „Позориште и коначно решење”, *Сцена, часопис за позоришну уметност*, год. XLIX, бр. 1, (2013), стр. 13.

³ Драмску форму читамо као ангажман, јер је театар простор где се философско мишљење актуализује постављањем на сцену, тиме посредно констатујући стање у друштву и историји. Оног тренутка када се појави на сцени, писац је изложен заједно са друштвом које представља и чији је део. Зато свако излагање проблема и ситуација савременог друштва према нашем мишљењу истовремено захтева и скривање иза мита. То скривање није бежање, већ нужна транспозиција изложености друштва које не воли увек да буде виђено, па ни свесно своје објективације.

⁴ Selenić, S., *Angažman u dramskoj formi*, Prosveta, Beograd, 2003, str. 27.

⁵ Вид.: Благојевић, М., „Три чина велике драме Јована Христића или ’До које границе човек може да се успне’”, у: *Годишњак Кашегре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима, за школску 2015/2016*, година XI, Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2016, стр. 237–248.

рачи, а која је увек представљена као (не)моћ у насилничком свету. Зато можемо рећи да се ова два аутора ангажују посредством мита који је ситуиран у одређен проблем,⁶ а који ситуирањем бива разложен на свакодневни ниво. Тако митска прича није ништа друго до *античка маска* актуализоване политичке стварности која тематски најављује жанр, али не и форму, јер „предзнање било да је узето из мита или историје, не обухвата само позадинске догађаје, већ и контекст радње у његовој укупности”⁷ Чињеница да ангажман представља „читав мисаони и емотивни тотал драме из кога произилази јасно, или мање јасно, порука условљена тим тоталитетом”⁸ говори да театар има могућност да гледаоца ангажује, при чему увек треба имати у виду да публика (не)свесно бира ангажман. Театар је у том смислу стетиште одређене позоришне публике.⁹

И Лукићево и Христићево жариште чини митска прича (Софокле, Еурипид и Есхил), која се драмском акцијом¹⁰ деконструише/ремитизује. Овако устројена, митска прича јесте мишљена, те она за Христића представља „савремени коментар” познате античке приче: „Не доживљавамо је као нешто што се збива ту, пред нама, у свој својој чулној конкретности и очигледности; доживљавамо је као нешто накнадно испричано, прокоментарисано”¹¹, јер основни облик модерне књижевности представља коментар, а не непосредна чулна презентација. За разлику од Христића, који никада није експлицитно потврдио да његове драме садрже политичке конотације, Велимир Лукић је више пута о томе говорио:

Театар, поготово драма, увек мора да носи филозофске и друштвено-политичке категорије. [...] Има неколико тема којима се и театар увек бави. Углавном, све те теме зачете су, започете и фиксирани у античкој драми. Ту се негде налази и суштина театра.¹²

⁶ „За филозофију егзистенције”, рећи ће Христић, „драма је готово идеални медијум, не само зато што у тој филозофији [...] налазимо 'драмску концепцију човекове суштине', него зато што је она, ако је мало боље погледамо — у ствари литература доведена на високу појмовну раван” (Hristić, J., *Studije o drami*, Narodna knjiga, Beograd, 1986, str. 114). За Христића, та раван би представљала дијалог, раван свести, тј. мишљење које бива преточено у (не)свесно деловање као објективну нужност.

⁷ Pfister, M., *The Theory and Analysis of Drama*, Cambridge University Press, Cambridge [etc.], 1991, pp. 42–43.

⁸ Selenić, S., *Angažman u dramskoj formi*, str. 41.

⁹ Конструктивистички постављене, Христићеве и Лукићеве драме намењене су широком аудиторијуму који на дату конструкцију (не)свесно пристаје, те њихов ангажман јесте свесно представљање губитка човекове егзистенцијалне слободе у историјском процесу.

¹⁰ У „филозофском” позоришту драмску акцију треба узети са резервом.

¹¹ Hristić, J., „Antički mit i moderna drama”, *Scena*, god.V, br. 1–3, (1969), str. 201.

¹² Krivokapić, B., *Umorna levica*, BIGZ, Beograd, 1985, str. 129, у којој је разговор аутора с Велимиром Лукићем.

Христићеве „савремене коментаре” и Лукићеве „античке теме”, разноврсних драматуршких решења, посматрамо као *йредсїаву у йредсїави*, и то тако што предњи план чини окосницу митске матрице, док се на другом нивоу ишчитавају савремени коментари. Митска прича јесте језгро разнородних решења у представљању две најдоминантније фигуре владара и жртве које су исказане експлицитно и/или имплицитно. Митска прича се различитим механизмима, почетним ситуацијама, дијалогом/монологом, јунацима, спушта с висина античке реторике у поље реалности, и на том пољу бива деконструисана, крећући се од периферије ка центру. Овакво решење за последицу има реинтерпретацију мита који бива препознат као средство за исказивање најдубљих истина о егзистенцији човека у савременом свету, или, како је то Селенић формулисао поводом Коктоовог ангажмана: „И смисао и сиже мита су тако елементи форме [...] Сваки догађај је унапред дат и оправдан логиком мита и пристанком гледаоца на конструкцију.”¹³ Овакво премештање центра моћи с неминовности судбине на јунаке указује на концентрисање фигуре власти и владања тамо где се она најмање очекује, на периферији. Померање центра моћи отуда је формирање савремене конструкције у којој се човек/бог отеловљује као прва и последња истина, као фигура која тек долази у центар и врши супституцију виших сила с којом се јунак драме мири. То померање јесте *савремена маска* драмске форме у којој се целокупни ангажман помера на политичке центре периферије, а који на сасвим особен начин гради слику једног насилног света. Овако позициониране фигуре владара и жртве концентришу се око појма *владања* и његових последица, због чега се у центру наше пажње налази појам *монолоја*, стожер Лукићевог и Христићевог стваралаштва. Ово истовремено значи да у крајњем ангажману мисли исходиште није сартровски схваћена слобода човека, већ је то исходиште о немогућности постојања у насилничком систему у којем је прва и последња реч лаж, а егзистенцијална слобода појмовна одредница. Оваква концепција драмске форме условила је преобликовање античке трагичке матрице у чинове драме свести, у драму субјекта у свету објективације, што је довело како до *рационализације* тако и до фрагментаризовања чинова¹⁴ преко којих се назире драмска силазна путања чије је исходиште у губитку идентитета.

¹³ Selenić, S., *Angažman u dramskoj formi*, str. 108–109.

¹⁴ Berk, K., „Dramska forma i traganje za implikacijama”, prevela Marta Frajnd, *Savremenik, mesečni književni časopis*, br. 11, (1966), str. 395.

МОНОЛОГ

Фигура владара своје целовито уобличење добија у монолошким партијама, „дијалошким монолозима”, који појединца у „историју” неумитно увлаче стварајући нови, насилни, мит стварности. Уколико имамо у виду законе драмске акције, чији аспект „лежи унутар саме језичке манифестације”¹⁵ дијалог постављамо као непосредни увод у монолошку манифестацију света. Ово истовремено значи да монолог представља померање драмске акције на „маргинални субјект који постаје нови центар”¹⁶ политичке моћи, а то значи и фрагментаризовање драмске путање. То је сада субјект који ствара историју или је испуњава митом (Христићев Тиресија, Клитемистра и Полиник; Лукићев Агамемнон, Одисеј и тајно веће, Калфас, богови, док је Медејина борба сувише етички и морално комплексна). Овако устројен нови центар политичке моћи има функцију да (раз)открије положај друштва, јер: „Човек на позорници има значење друштвене функције. У средишту пажње није његов однос према самој себи, нити према богу, већ према друштву. Кад наступа, заједно с њим наступају класа или слој којему припада” и његов је задатак „да стварност узме као полазишну тачку [...] као елемент оптужбе, преврата и успостављање новог поретка.”¹⁷ Тај нови поредак представља маргинализацију целог дијалошког света, света субјекта, у монолошки објективисани свет, у свет објекта и тираније.

Лукићева и Христићева ’драмска акција’ указује да су активни они јунаци који поседују одређени вид *моћи* (философске, пророчке, песничке, владарске), што значи да драмска акција у епицентар новог владајућег поретка поставља *један од њених видова*.¹⁸ Определити се за одређени тип *моћи* указује да *монолој* има знатну предност у односу на дијалошке секвенце, јер активност смешта у морање, због чега се монолошка манифестација света демонстрира кроз посебан облик *насиља*. Овај тип монолога означавамо као „структурни”, јер „подразумева трајање и самостални чин партикуларног говора”, који

¹⁵ Mukaržovski, J., „Dve studije o dijalogu”, u: *Moderna teorija drame*, preveo Aleksandar Ilić, prir. M. Miočinić, Nolit, Beograd, 1981, str. 269.

¹⁶ Campbell, P., „Medea as Material: Heiner Müller, Myth, and Text”, *Modern Drama*, Vol. 51, No. 1, (2008), pp. 85.

¹⁷ Piscator, E., *Političko kazalište*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1985, str. 99.

¹⁸ Тиресија убија Лаја, Калфас изриче лажно пророчанство о Ифигенијином жртвовању, Орест осећа празнине у своме сећању, Медеју је осветником начинио монолошки свет, Етеокле покушава мирно, дијалошки, да преда власт, док је Полиник огледало монолошке владавине, јер: „Ко влада, тај зна шта мора да чини. Али је још важније шта не сме да чини” (Христић, Ј., *Четири ајокрифа*, Матица српска, Нови Сад, 1970, стр. 195), што је непосредни увод у Етеоклово жртвовање; Одисеј и тајни суд залажу се за Филотетова херојска зверства, док су у *Тебанској кући* богови Олимпа владари из сенке који ће од Едипа начини „безразложног бога”.

је директно адресован на друге фигуре на позорници,¹⁹ и истовремено претпоставља насилну транспозицију дијалога у монолог. Ова транспозиција неизбежно ствара жртвени монолог, оличење свести друштвеног система које постаје језгро јунаковог духовног стања и његове егзистенције. Жртвени монолог указује на један целовит став у којем је жртва крајња истанца која у себи сабира два субјекта, јер у њему „једна једина психофизичка индивидуа јесте носилац *оба* субјекта, неопходна за језичку манифестацију”, која се у крајњој линији огледа као „спор душе са телом”.²⁰ Зато овај тип монолога јесте „ситуациони”, јер жртва „нема правог адресата на позорници и та фигура је остављена да прича сама себи”.²¹ Жртвени монолог јесте жариште објективисаног и крајње секуларизованог света на који индивидуа центра (не)свесно пристаје, јер смисао жртвовања не налази у милости бога, већ сасвим насупрот томе, то је жртва новоме богу „несретном човеку”²², жртва насилништву која се у ангажованој митској форми поставља као „однос човека и историје, човека и политике”.²³ У том односу кључно је човеково „безразложно” губљење, његово нестајање са сцене оног тренутка када открије „страшни смисао људске слободе у историји која је постала једини апсолут, која се сакрализовала”,²⁴ и сакрализацијом до крајњих граница објективисала човека и његову егзистенцију. Христићеве и Лукићеве драме зато читамо као есеје свести који демистификују и дезилузионишују субјект историја/политика у чијем центру је човек на силазној путањи. Зато је исправно Селенићево схватање да је цар Едип ангажман једног целовитог става према човеку и његовој природи, односно, целовити ангажман грчког духа и грчких навика мишљења.²⁵ Из тог разлога ангажман Лукића и Христића полази од друштва, док је човек последња инстанца друштвеног ангажмана којем је слобода одузета. То је човек који је постао жртва монолошке свести.

Из тог разлога оба типа монолога, монолог власти који се свету открива и жртвени монолог који је у пресудном дијалогу с монологом власти, читамо као „дијалошку манифестацију” која је „питање само једног субјекта, оног који проживљава психичко збивање”²⁶ и

¹⁹ Вид.: Pfister, M., *The Theory and Analysis of Drama*, pp. 127.

²⁰ Вид.: Mukaržovski, J., „Dve studije o dijalogu”, str. 277.

²¹ Pfister, M., *The Theory and Analysis of Drama*, pp. 127.

²² Topolovački, M., „Antički motivi u savremenoj jugoslovenskoj drami”, *Savremenik, mesečni književni časopis*, br. 11, (1966), str. 386.

²³ Маричић, Г., „Три драме о Филоклету (Софокле, Жид, Лукић)”, *Зборник Матице српске за класичне студије*, 1998, стр. 288.

²⁴ Стаменковић, В., „Предговор”, у: *Савремена грама*, прир. В. Стаменковић, Нолит, Београд, 1978, стр. 18.

²⁵ Вид.: Selenić, S., *Angažman u dramskoj formi*, str. 23–39.

²⁶ Mukaržovski, J., „Dve studije o dijalogu”, str. 280.

кључна је за све јунаке. То што се монолог јавља на два плана, резултат је пишневог тумачења историјског света.

ФИГУРА ВЛАДАРА И ФИГУРА ЖРТВЕ

Одавно је примећено да су Христићеви јунаци „антихероји”. Едип одбија да дела, Орест се не свети, док су Полиник и Етеокле укрштај супротности *Чисћих руку* и *Оресџа*, који проблеме власти и владања синтетичу у једну јединствену тачку која пуца, и у том пуцању стварају две амбивалентне фигуре, фигуру владара и фигуру жртве. Лукићев театар нуди другачију фокализацију, јер се његов Едип појављује с испуњеном судбином, делатна је и Медеја, наговештава се Креонтов апсолутизам, али није делатан Филоктет, није делатан Агамемнон. Овако постављени облици драмске форме постављају питање на који начин се конституишу фигуре владара и жртве у митској парадигми театра. Лукићев и Христићев поступак јединствен је позоришту ситуација. Христић поставља питање: може ли Едип да остане чистих руку, има ли смисла Орестова освета прошлости у садашњости, односно, да ли је могуће поделити власт међу браћом, и понети терет владара. Лукић одлази корак даље и поставља питања: да ли је Едипова кривица заправо „кривица”, односно, ако нема „бога” има ли кривице, има ли смисла Ифигенијина жртва, Филоктетов улазак у историју, или Медејина етика. Овако конструисане ситуације јунаке померају ка периферији, док се у центру концентришу историја и њени периферни делатници.

Имајући у виду да политика разликује категорије моћи, власти, силе и насиља,²⁷ направили смо следећу типологију владара присутну у Христићевом и Лукићевом стваралаштву:

1. владар (Клитемистра и Егист у *Оресџу*, Агамемнон у *Окамењеном мору*, Едип у *Тебанској кући*) који има илузију *власћи*;
2. владар из сенке (Тиресија у *Чисћим рукама*, богови у *Тебанској кући*, Калфас у *Окамењеном мору*) кроз којег се најчешће демонстрира (*наг*)моћ над владарем;
3. тиранин у најави (Креонт у *Тебанској кући*, Одисеј и Неоптолем у комаду *И смрт долази на Лемно*) који демонстрира *моћ/силу*;
4. од жртве до тиранина (Полиник у *Седморици*, Медеја у *Медеји*, и Филоктет у комаду *И смрт долази на Лемно*), фигура која се манифестује кроз *насиље*.

²⁷ Симеуновић, Д., *Увод у политичку теорију*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 51.

Наведене четири категорије, постављене тако да показују различите видове манифестације моћи, указују да фигура владара није унапред дата, већ да њу обликује одређена ситуација (друштвено-историјска, приватна, и др.) коју активира митска матрица. Активирани мит, оног тренутка када пронађе чврсте тачке ослонаца, манифестацију фигуре владара и жртве започиње деконструкцијом мита у којем врхуни апсолут историје и скрајнути човек.

Фиџура владара захтева одређену манифестацију, а линија која се налази између владара и тиранина граница је управо те манифестације. Сама по себи сагледана, фигура владара претежно је у затвореном простору, (Клитеместра и Егист ретко када напуштају дворца, док је Агамемнон окружен мирним, „окамењеним морем”, чиме је владар не само затворен у стеге привида већ се истовремено најављује и његова немоћ у манифестацији моћи), и тиме је у први план извучена трагичка матрица, јер „прави јунаци трагедије затворени су у двору. Двор је затвор и склониште”.²⁸ Сви ови јунаци излазе у свет, спуштају се у друштво, што значи да се активира страх од задате матрице (Клитеместра страхује од Орестове освете, а Агамемнон сумња у Калфасово пророчанство, Едип не верује боговима). У једном тренутку Агамемнон ће рећи: „Тежак ми је већ/ Постао мач и знак владарски”,²⁹ што је припремни механизам за детронизацију легитимног владара. То истовремено значи да је манифестација моћи овог типа владара знатно опала или је у опадању.

Владар из сенке, за разлику од првог типа, ретко када ће бити у затвореном простору, због чега се највише приближава типу *тиранина*. Скрајнут на периферију (Калфас, Тиресија) или пак невидљив (богови), овај тип своју власт демонстрира као (не)видљиву (над)моћ, неминовност која се са судбине преместила на јунаке. Карактеристично је да поред „структурног монолога”, владар из сенке поседује и „конвенционални говор по страни”, што би заправо био монолог за себе који „омогућава ауторима да представе сваку мисао директно”.³⁰ Издвојени по страни, Тиресијини и Калфасови монолози перципирају преформулацију центра моћи која прераста у (над)моћ. Прихватање пророчанства за Агамемнона истовремено је и прихватање новог владара, Калфаса. Овај тип, како је Марта Фрајнд дефинисала Христићевог Тиресију, „оличава не само богове, већ и оруђа неминовних захтева једне људске заједнице, скоро оруђа политичке потребе”,³¹

²⁸ Kot, J., *Jedenje bogova*, preveo Petar Vujičić, Nolit, Beograd, 1974, str. 246.

²⁹ Лукић, В., *Изабране драме*, Нолит, Београд, 1987, стр. 28.

³⁰ Pfister, M., *The Theory and Analysis of Drama*, pp. 138.

³¹ Фрајнд, М., „Апокрифи Јована Христића”, *Књижевна историја*, год. IV, бр. 14, (1971), стр. 346.

стога су они у највећој мери у служби митске матрице, која је огледало владарске манипулације.

Тиранин у најави указује на смену парадигме моћи и најављује нови друштвени поредак, у којем се најчешће демонстрира *сила* као кључни фактор која је „средство остварења и одржања моћи”.³² Та моћ невидљива је у садашњем времену, али матрица наговештава да су Креонт, Одисеј и Неоптолем „агенти те нове, мрачне историјске нужности”³³ у којој је неопходно повинување измишљеном свету у којем „циљ је слава, а смисао нашег живота поново хеленски.”³⁴

Четврти тип, *од жртве до тиранина*, изузетно је специфичан могућностима интерпретације, јер је кроз њега најбоље видљив пут доминације. Полиников пут ка власти пролази кроз две етапе. Прва етапа је демонстрација моћи војском која долази с њим и непосредан је увод у феномен насиља којим треба показати своју моћ која увек представља жудњу за поседовањем објекта.³⁵ Друга етапа садржана је у критичком односу према претходном владару, која је Полинику неопходна како би идеални поредак с њим на челу био поновно успостављен, а нови владар обоготворен. На тај начин „*браћ* и *владар* обележавају две супротстављене половине личности Етеокла и Полиника”.³⁶ Имајући ово на уму, фигура владара формира се из фигуре брата/жртве, и то тако што Полиник одлази као брат, који је самоинтерпетацијом постао самовољна жртва, а враћа се као тиранин, који своју моћ демонстрира као жељу за влашћу, у чијем центру је насиље изједначено са слободом делања.³⁷ Оног тренутка када се тражи смрт владара, у Етеоклу почиње да се формира не трагички потенцијал, већ жртвени пад. За разлику од Христићевог решења, Лукић је у Медеји и Филоктету приказао два типа тиранина, *самосвесној тиранина* и *окружној рајника*. Карактеристично је да оба типа дефинише одређени вид лудила, јер: „Лудаци су они који се буне против власти, против краљева”.³⁸ С тим у вези, Филоктетово стање се репрезентује као добровољно лудило, стање које се свесно прихвата у немогућности побуне против света. Различитим механизмима и Филоктет и Медеја осветници су света против којег су се бунили, али које ће управо тај свет верификовати, јер „славе нема у позитивном”.³⁹ Лукићева Медеја испуњава своју судбину, али то

³² Симеуновић, Д., *Увод у политичку теорију*, стр. 99.

³³ Kot, J., *Jedenje bogova*, str. 187.

³⁴ Лукић, В., *Изабране драме*, стр. 225.

³⁵ Вид.: Симеуновић, Д., *Увод у политичку теорију*, стр. 99, 103.

³⁶ Фрајнд, М., „Апокрифи Јована Христића”, стр. 355.

³⁷ Видети: Исто, стр. 352.

³⁸ Kot, J., *Jedenje bogova*, str. 264.

³⁹ Euripid, Anuj, Ž., Lukić, V., *Tri Medeje*, preveo Gordan Maričić, Paidea, Beograd, 2009, str. 138.

је истовремено и судбина васколиког хеленског света затвореног у своје оквири, који је од Медеје жртве начинио самосвесну жену у својој побуни против апсолута историје и њених вредности, који је опевао варваркињу „што нашу је/ Игру напамет научила и пошто саздала је своју славу,/ Сада у смрт ће спокојно отићи”.⁴⁰ Јер, управо Медеја, која је носилац Лукићеве резигнације проблема савременог света, не остаје до краја варварка, већ иронично својим чином подлеже хеленском закону деградације и самодеградације. Медеја у том контексту представља јединствен спој варварске природе и хеленског славољубља.

Фигура владара увек долази с периферије, ниоткуда и неочекивано, чиме непосредно бива приказан драмски механизам у којем свако нереспектовање власти представља њену смрт⁴¹ и непосредан је увод за типологију фигуре жртве.

За разлику од фигуре владара, фигура жртве концентрисана је у срце драмске структуре, и то као фигура на којој се демонстрира вишак моћи. Имајући у виду драмски ангажман аутора, наводимо своју формулацију типологије у оквиру које се налазе:

1. Политичка жртва

1.1. *Од владара до жртве* (Лукићеве Етеокле, Агамемнон, Едип)

2. Друштвеноисторијска жртва

2.1. *Самосвесна жртва* (Ифигенија)

2.2. *Резигнирана жртва* (Филоктет)

2.3. *Безразложна жртва* (Лукићев Едип)

2.4. *Културна жртва* (Медеја, Јасон)

2.5. *Жртва сазнања* (Христићеве Орест и Едип)

Ако је тежиште драме о тиранину прича о паду или његовој крајњој неспособности⁴² онда је тежиште савремене драме на његовом успону, због чега је фигура жртве неопходна за успостављање новог поретка. Наведена типологија приказује да у основи постоје две групе, у оквиру којих се могу наћи различити подтипови. Оба аутора предност дају друштвеноисторијској линији, која на изврстан начин представља савремени миље, и у крајњој инстанци приказује на који начин јунаци губе.

Политичка жртва увек је жртвовање јединке зарад добробити друштва.⁴³ Постављени у срж драмске акције, Етеокле, Агамемнон

⁴⁰ Isto, str. 140.

⁴¹ Вид.: Симеуновић, Д., *Увод у политичку теорију*, стр. 66.

⁴² Вид.: Lindemberger, H., *Historical drama. The Relation of Literature and Reality*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1975, pp. 40.

⁴³ Вид.: Симеуновић, Д., *Увод у политичку теорију*, стр. 40.

и Едип представљају различите начине опадања моћи. Моћ владара неминовно опада тако што се у центар постављају невидљиве силе савремене судбине које „жртве своје агресије третира[ју] као да су побуњеници”.⁴⁴ Потпадајући под њихову власт, ови јунаци се одричу употребе силе, а негација силе јесте негација себе и сопствене власти⁴⁵ чиме они постају жртве политике. Овим поступком Лукић је иронизовао однос према невидљивој власти: „Коме богу, којој богињи!/ Има их толико. И сви су бескрајно увредљиви”.⁴⁶ Рационализирани иронијски отклон постоји и у *Тебанској кући*: „Нека се нада народ тебански да милостиво ће нам помоћи/ Богови охоли и тирански Зевс”.⁴⁷ Лукићу је иронија послужила не само за осавремењивање митске матрице већ и за демонстрацију невидљиве силе којом владари постају жртве. Христић је пак Етеоклов жртвени пад представио као обрнути процес који се дешава у Полинику тиранину.

Друштвеноисторијску жртву одређује миље. Све наведене категорије крајњи су облик жртвене манифестације. Иако су све оне пре свега жртве одређеног политичког тренутка, неопходно је да их сагледамо у њиховом крајњем виду, јер се на тај начин сагледава њихово виђење сопственог жртвовања. Сви подтипови поседују одређени концепт сазнања, који се, уобличен различитим механизмима, испољава на различите начине. Ифигенија је *самосвесна жртва* јер ова јунакиња свесно прави разлику између света у којем живи и света који бира, тиме показујући свету којем припада да свесно бира смрт: „дођем свету ја припадам/ Тамо нема Арга, али нема ни Клитемestre,/ Ни Ахила, ни Калхаса, ни Агамемнона”.⁴⁸ Ифигенија се одређује према месту, Аргу, и ширећи разлоге самосвесног жртвовања, Агамемнон је на последњем, и уједно најјачем месту. Ова кружна концепција указује да се разлози жртвовања крећу од личних ка политичким, од којих се Ифигенија не препознаје ни у једном, већ самозадовољна собом и својим моралним начелима изабира смрт као свесно непристајање на учествовање у стварности обавијеној лажима и преварама. У том смислу, Ифигенијина самосвест се ишчитава као жртва за себе и очување својих моралних начела. Филоктет је дупла жртва (историјска и Хераклова), због чега је *резидијација* кључна за његово поимање историје и себе у историји. У тој судбини коју намећу други, Филоктет свесно бира лудило као излаз из велике историјске лађе у којој „Све је насиље”.⁴⁹ Едипа, поред чисто

⁴⁴ Arent, H., *Izvori totalitarizma*, превели Slavica Stojanović, Aleksandra Bajazetov-Vučen, Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1998, str. 428.

⁴⁵ Вид.: Симеуновић, Д., *Увод у политичку теорију*, стр. 101.

⁴⁶ Лукић, В., *Изабране драме*, стр. 29.

⁴⁷ Lukić, V., *Tebanska kuga, Nećajev i ostali*, BIGZ, Beograd, 1988, str. 184.

⁴⁸ Лукић, В., *Изабране драме*, стр. 50.

⁴⁹ Исто, стр. 230.

политичке жртве, класификујемо као „безразложну жртву”, јер је он само случајно средство окрутне политичке игре богова Олимпа, који никако не представљају огледало прве и последње истине. Медеја и Јасон припадају феномену *културне жртве*, јер обоје страдају од „вечите промене” хеленског света у који Јасон слепо верује, а који Медеја својим подухватима свесно прихвата. На крају, Христићеви јунаци Орест и Едип жртве су специфичног *сазнања*, јер немогуће је живети у свету и остати чистих руку ако се у тај свет улази помоћу лажи. С друге стране, немогуће је извршити убиство у сећању. С оваквим сазнањима, Христићеви јунаци су поражени, њихова убеђења су развејана, а њима је остало само нестајање и лутање.

*

Лукићево и Христићево ангажовано позориште огледало је савременог човека и друштва у историји у чијем центру се налази појам слободе. Представљено различитим драматуршким поступцима, оно је у Лукићевом схватању само привид у стегамa власти, док код Христића представља полазну тачку у губљењу идентитета. Ова назнака у тумачењу монолошких манифестација ангажованог митског театра указује се као живот у историји и политици, као судбина у којој је јунацима остало да „безразложно” живе стварајући људске богове тиране заоденуте у рухо историје које влада светом.

ИЗВОРИ

Euripid, Anuj, Ž., Lukić, V., *Tri Medeje*, preveo Gordan Maričić, Paidea, Beograd, 2009.

Лукић, В., *Изабране драме*, Београд, Нолит, 1987.

Lukić, V., *Tebanska kuga, Nečajev i ostali*, BIGZ, Beograd, 1988.

Христић, Ј., *Четири айокрифа*, Матица српска, Нови Сад, 1970.

СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА

Arent, H., *Izvori totalitarizma*, preveli Slavica Stojanović, Aleksandra Bajazetov-Vučen, Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1988.

Berk, K., „Dramska forma i traganje za implikacijama”, prevela Marta Frajnd, *Savremenik, mesečni književni časopis*, br. 11, (1966), str. 389–396.

Благојевић, М., „Три чина велике драме Јована Христића или ’До које границе човек може да се успне’”, у: *Годишњак Каишедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима, за школску 2015/2016*, година XI, Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2016, стр. 237–248.

- Gavrić, T., *Estetika radio-drame*, Kalekom, Beograd, 1997.
- Ђурић, Н. М., *Историја хеленске књижевности*, ИЗАБРАНА ДЕЛА МИЛОША Н. ЂУРИЋА, том IV, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003.
- Campbell, P., „Medea as Material: Heiner Müller, Myth, and Text”, *Modern Drama*, Vol, 51, No. 1, (2008), pp. 84–103.
- Kot, J., *Jedenje bogova*, preveo Petar Vujičić, Nolit, Beograd, 1974.
- Krivokapić, B., *Umorna levica*, BIGZ, Beograd, 1985.
- Lindenberger, H., *Historical drama. The Relation of Literature and Reality*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1975.
- Маричић, Г., „Три драме о Филоктету (Софокле, Жид, Лукић)”, *Зборник Мајнице српске за класичне студије*, 1998, стр. 283–289.
- Maričić, G., *Antički motivi u dramama Jovana Hristića i Velimira Lukića*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd, 1999. (u rukopisu).
- Mukaržovski, J., „Dve studije o dijalogu“, preveo Aleksandar Ilić, u: *Moderna teorija drame*, прир. М. Miočinović, Nolit, Beograd, 1981, стр. 265–292.
- Piscator, E., *Političko kazalište*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1985.
- Поповић, В., „Радио-драма“, у: *Радио и ТВ драма*, прир. Р. Поповић, Нолит, Београд, 1987, стр. 7–18.
- Pfister, M., *The Theory and Analysis of Drama*, Cambridge University Press, Cambridge [etc.], 1991.
- Sartr, Ž. P., *O književnosti i piscima*, izbor i predgovor Sreten Marić, prevod i komentari Frida Filipović, Kultura, Beograd, 1962.
- Selenić, S., *Angažman u dramskoj formi*, Prosveta, Beograd, 2003.
- Симеуновић, Д., *Увод у њолитичку теорију*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Стаменковић, В., „Предговор“, у: *Савремена драма*, прир. В. Стаменковић, Нолит, Београд, 1978, 5–36.
- Стаменковић, В., „Позориште и коначно решење“, *Цена, часопис за њоризичну уметност*, год. XLIX, бр. 1, (2013), стр. 12–13.
- Topolovački, M., „Antički motivi u savremenoj jugoslovenskoj drami“, *Savremenik, mesečni književni časopis*, br. 11, (1966), стр. 370–388.
- Фрајнд, М., „Апокрифи Јована Христића“, *Књижевна историја*, год. IV, бр. 14, (1971), стр. 338–356.
- Hristić, J., „Antički mit i moderna drama“, *Scena*, god. V, br. 1–3, (1969), стр. 197–202.
- Hristić, J., *Studije o drami*, Narodna knjiga, Beograd, 1986.

Marija Blagojević, PhD Candidate
Faculty of Filology, University of Belgrade

THE THEATRE AS ENGAGEMENT – THE FIGURE OF A RULER AND THE FIGURE OF A VICTIM

Summary

With the appearance of Jovan Hristić and Velimir Lukić in the 1960s in Serbian Literature, in theatre and radio drama, the questions of rule and ruling were indirectly opened. Before them, these issues researched their professor of Hellenism on Academy, Miloš N. Đurić (1892–1967). Both authors created the image of a ruler through monologue sequences in their plays, which conditioned a sacrificial monologue that presents a wholesome image of a violence world. The monologue was thus found to be a key indicator of drama form where myth appears as a key word for the engagement, which (in)directly presented the problems of ruling and sacrificing.

Key words: Jovan Hristić (1933–2002), Velimir Lukić (1936–1997), monologue, dialogue, myth, rule, victim, ancient motive.

ПРЕИСПИТИВАЊА
RE-THINKING

Сима Аврамовић
Правни факултет
Универзитет у Београду

НОВА СТРУЈАЊА У СТРАТЕГИЈИ ИЗУЧАВАЊА АНТИЧКОГ ГРЧКОГ ПРАВА*

АПСТРАКТ: Аутор указује на тенденције које се примећују последњих деценија у изучавању античког грчког права. Основна промена која се у том времену десила је да се центар истраживања све више пресељава из Европе у САД и на англофоно подручје. Из тога, према виђењу аутора, произлазе две главне врсте последица – концептуалне и методолошке модификације ове научне дисциплине. Прва се састоји у томе да англоамерички аутори и континентално-европски аутори све чешће имају супротстављене ставове о појединим системским питањима, што углавном произлази из чињенице да они потичу из различитих правних традиција (ту тенденцију аутор назива англосаксонизацијом античког грчког права). Но, поред опречних мишљења о одређеним општим темама, друга крупна разлика се уочава на методолошком плану. Док су европски научници који су се бавили старим грчким правом били правници и правни историчари, англоамерички истраживачи су претежно класицисти, историчари, филолози, антрополози, социолози, који по правилу немају формално правно образовање. Стога уз класични правноисторијски приступ заснован на нормативној анализи извора писци из англосаксонског подручја све више промовишу антрополошки, социолошки, филолошки, економски и друге мултидисциплинарне методолошке углове посматрања (та појава се овде генерички назива антропологизација античког грчког права). Аутор сматра да те нове тенденције обогаћују спознаје и постављање нових хипотеза о појединачним питањима, да је тај нови приступ прилично атрактиван и да може водити ка популаризацији античког грчког права, али да стандардни нормативни правноисторијски метод ипак мора остати незаобилазан, уз примерено коришћење нових приступа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: правна историја, англосаксонизација, антропологизација, атинско право, спартанско право, Гортински законик.

* Овај рад је припремљен у оквиру пројекта *Идентификациски преображај Србије* Правног факултета Универзитета у Београду.

ПОГЛЕД УНАЗАД

У изучавању правне историје старог века апсолутно доминантно место већ столећима заузима римско право. То је сасвим разумљиво и оправдано, како због мноштва релевантних сачуваних извора (поготово Јустинијанове кодификације), тако још више због утицаја који је римско право имало на формирање модерних европских правних система. Римско право је кроз процес посредне и непосредне рецепције током средњег века представљало најраспрострањенији правни трансплант који се успешно калемиио на правне системе које је запљуснуо пре или касније, и то не само у континенталној Европи него и на британском острвљу. Мада се у највећем делу Велике Британије током средњег века афирмисао специфичан, тзв. англосаксонски правни систем (често називан *common law*) заснован првенствено на обичајном и краљевском праву, чак је и на тим просторима римско право пустило дубоке корене. Рецепција римског права је нарочито снажно утицала на обликовање и развитак шкотског права, за које се и данас сматра да већим делом припада породици тзв. континенталног права.¹ Тако су предисторија и историја рецепције римског права поставиле главни темељ за његово изучавање у свим деловима света које је дотакла. Он се заснивао на догматском приступу изворима и правним текстовима, њиховој интерпретацији и егзегези, почев још од глосатора и постглосатора (*mos docendi italicus*). Мада се приступ изворима модификовао и усавршавао кроз *mos docendi galicus* који су развијали претежно француских правници током XVI и XVII века, егзегетика је била и остала темељни и незаобилазни метод изучавања. Тек је касније, у XVIII и XIX веку, немачка наука дала свој допринос у интерпретацији римског права кроз пандектистику, која је више била окренута тумачењу римског права имајући у виду потребе праксе, па и немачке обичаје. Она је подразумевала минуциозно анализирање сваке речи у изворима до те мере да се за тај метод везује пејоративна асоцијација на цепидлачење. После више векова таквог приступа и таквих анализа римско право је великим делом расветљено до танчина.

У таквим околностима доминације римског права, античко грчко право је вековима било у запећку интересовања правних историчара. Разлози за то су бројни, али су два најважнија. Први је свакако околност што грчки полиси никад нису створили јединствену империју која би своје право била у стању да наметне другим народима,

¹ Мада се о овој теми доста писало, најсажетији и најсадржајнији поглед на тај феномен даје A. Watson, *Legal Transplants – An Approach to Comparative Law*, The University of Georgia Press, 1993, 36–56.

већ су се њихови правни системи у приличној мери чак и међусобно разликовали од полиса до полиса (зависно од облика политичког уређења, донекле другачијег племенског обичајног наслеђа, пре свега дорског и јонског, географских услова, итд.). Стога је употребна вредност грчког права за правнике практичаре наредних векова била далеко мања.

Други разлог лежи у томе што су сачувани извори о грчком праву неупоредиво сиромашнији и мање квалитетни од оних који су одсликавали римско право. Наиме, за разлику од великог броја капиталних и исцрпних прворазредних извора за сазнавање римског права (где се поред Јустинијанове кодификације из 6. века н. е. појављују и важни, обимни извори из претходних stoleћа, попут Гајевих *Институција*, Улпијанових *Реџула*, Паулусових *Сентиенција* итд.), извори о античком грчком праву су далеко скромнији. Они се свode скоро искључиво на бројне сачуване судске говоре атинских логографа који су их састављали за своје странке,² а поузданих епиграфских трагова је мало и прилично су фрагментарни. Једини аутентичан целовити правни текст из старог грчког права потиче из 5. века пре н. е. из критског полиса Гортина. Његова велика предност је у томе што је знатно старији од свих сачуваних римских извора (јер римски Закон 12 таблица, који се такође датира приближно у средину 5. века пре н. е., није сачуван и данас постоје само његове мање-више приближне интерпретације). То омогућава непосредно упознавање древних норми у облику какве су биле, пошто је текст Гортинског законика доступан савременом читаоцу и истраживачу.³ Поред те врлине ове најстарије сачуване европске кодификације,

² С. Аврамовић, *Исејево судско беседништво и атинско право*, Београд 2005, 81–103. Ти грчки, претежно атински писци судских говора – логографи, често се називају беседницима (што неки од њих заиста јесу били, нарочито када су се упустили у политичке воде). Ипак, они су првенствено састављали судске говоре за друге, на шта јасно указује и етимологија – *logos, graphein* (мада се исти термин користио и за ране историографе пре Херодота), али нису говорили на суду уместо својих клијената. Мада се неки логографи никад нису укључивали у политику ни стекли говорничку славу, један број њих је сврстан у тзв. „александријски канон” десеторице атичких беседника, а везује их управо околност што су сви они били логографи. „Александријски канон” чини десеторица најугледнијих – Есхин, Андокид, Антифонт, Демостен, Динарх, Хиперид, Исеј, Исократ, Ликург и Лисија. За сваким од њих је остало на десетине судских беседа (тако да сачуваних беседа из атинске суднице има неколико стотина). Пошто у Атини није била дозвољена помоћ адвоката странкама током суђења, већ је свако морао сам себе да заступа и говори пред поротним судом – хелијејом, логографи су по наруџбини за њих писали судске говоре. Ти говори су морали садржавати релевантне правне аргументе, али и реторичке елементе који би оставили повољан утисак на поротни суд, по правилу састављен од неколико стотина поротника (201, 401, 501, 1001, 1501). Логографима су клијенти плаћали договорени износ за ту услугу, а потом би говоре увежбавали и лично их износили на суду.

³ С. Аврамовић, *Рано грчко право и Гортински законик*, Београд 2020. Поред превода на све веће светске језике, Гортински законик је доступан и на српском језику у преводу аутора те књиге.

његову велику ману представља то што је он био занимљив само за правне историчаре (и то дубљих слојева грчке правне историје, на самом изласку из архајског доба), нешто више за историчаре старе Грчке, али за правнике-практичаре није имао скоро никакав значај. Због таквог стања с изворима грчко право је остало „сироче” античке правне историје, како га је назвао Жерне,⁴ јер су се њиме мало бавили и правни историчари, а још мање правници који су се претежно интересовали за живо право.

Античко грчко право је побудило више пажње тек крајем XIX века, када је немачка пандектистика већ почела да запада у кризу сопственог метода сецирања сачуваних римских правних норми на најситније делове. Када је такав приступ у тумачењу појединих римских правних института досегао своје границе, а нарочито при расветљавању раних фаза развитка римског права, пре свега из времена Закона 12 таблица, на крају XIX и почетком XX века појавио се један нови путић којим се кренуло у потрази за решавањем енигме раног римског права. Стерилност догматског метода и пандектистике се морала превазилазити дубинским објашњавањем правних феномена и контекстуалним компаративним дискурсом. Тај нови приступ се састојао у покушају да се за оно што се из сачуваних римских извора (коликогод богати они били) није могло са сигурношћу открити, одговори траже у античком грчком праву. Тај пут су снажно промовисали немачки и француски компаративисти (*Gans, Schulin, Lambert*), који су почели да се окрећу ка античком грчком праву ради потпунијег сагледавања римског права.⁵ На тај начин они су истовремено поставили и темеље савременог упоредног права, а поготово су дали замах изучавању упоредних правних традиција и постављали темеље будуће, већ поменуте теорије правних транспланата Алана Вотсона.⁶

Главни центри тог новог полета су се махом налазили на немачким, француским и италијанским универзитетима. Захваљујући истраживањима у последњим деценијама XIX и првој половини XX века, данас античко грчко право више није тако велика непознаница. Детаљно су анализиране нарочито преживеле судске беседе из атинске суднице и на основу њих се изграђивала слика о појединим правним институтима, првенствено у Атини.

⁴ L. Gernet, *Droit et société dans la Grèce ancienne*, Paris 1955, 1.

⁵ E. Gans, *Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung*, I–IV, Berlin 1824–1825; F. Schulin, *Das griechische Testament verglichen mit dem römischen*, Basel 1882; E. Lambert, *Introduction, La fonction du droit civil comparé*, Paris 1903. Нарочито важне аргументе о значају античког грчког права за изучавање упоредне правне историје поставио је Н. Hitzig, „Die Bedeutung des Altgriechischen Rechtes für die Vergleichende Rechtswissenschaft”, *Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft* 19/1906, 1–28.

⁶ С. Аврамовић, В. Станимировић, *Упоредна правна традиција*, Београд 2017, 13–19.

Честа је била појава да се на основу тих података из атинског права имплицитно градила слика античког грчког права у целини, мада су постојале извесне разлике у правима појединих полиса. Тако је настао спор који до данас није решен, а који се води око питања да ли уопште постоји грчко право или треба говорити о грчким правима (атинско, спартанско, гортинско, итд.), односно правима одређених полиса.⁷ Схватање о јединствености грчког права је старије и у основи га је поставио још Теодор Момзен, а учврстио га је други велики ауторитет у правној историји антике, Лудвиг Митајс. Као један од истакнутих носилаца историјскоправне школе која је заступала став да је „дух народа” кључни фактор у формирању права, он је тврдио да и поред евидентних разлика у појединостима, права разних грчких полиса почивају на „истим правним концептима”.⁸ Педесетих година XX века познати америчко-британски историчар класициста с Кембрица Мозис Финли утемељује оспоравање идеје о јединствености грчког права. Он најпре критикује у свом приказу данас већ антологијску књигу Фрица Прингсхајма *Грчко љаво куйойрораје*, која је на енглеском језику објављена у Немачкој.⁹ После тога своје ставове Финли детаљно образложи у раду који је посветио само том питању и тако постаје корифеј становишта да се не може говорити о јединственом грчком праву.¹⁰ После њега англоамерички писци скоро да више не помињу генерички појам „грчко право”, поготово не у насловима својих књига, уз неколико изузетака. С друге стране, најистакнутији европски ауторитети за античко грчко право сматрају да оно израста на јединственом, хомогеном грчком духу. Вишеструки немачки академик и водећи правни историчар старе Грчке Ханс Јулијус Волф наводи многе правне институте који

⁷ С. Аврамовић, 43–58.

⁸ L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Leipzig 1891, 62.

⁹ F. Pringsheim, *Greek Law of Sale*, Weimar 1950. Прингсхајм је као немачки Јеврејин 1939. године напустио Немачку пошто је изгубио посао на Универзитету у Фрајбургу. Провео је две деценије у Енглеској и на Оксфорду, али је 1950. године своју познату књигу ипак објавио у Немачкој. Крајем педесетих година коначно се вратио на Универзитет у Фрајбургу.

¹⁰ M. Finley, “The Problem of the Unity of Greek Law”, *La storia del diritto nel quadro delle scienze storiche*, Firenze 1966, 129–142. Мада се Финли обично везује за Универзитет у Кембрицу, и његова животна прича је турбулентна колико и Прингсхајмова. Финли је рођен у Њујорку у јеврејској породици Финкелштајн, а своје презиме је променио у Финли после Другог светског рата. Завршио је психологију, а мастер је стекао у области јавног права, тако да није имао никакво формално образовање из историје нити из класичних наука. Био је професор на Универзитету Колумбија и на City College у Њујорку, потом на престижном Универзитету Ратгерс у Њу Џерсију, али је педесетих година био оптужен да је припадао комунистичком покрету у САД. Пошто је добио отказ на Ратгерсу, емигрирао је у Енглеску и постао професор класичних студија на Кембрицу, где је стекао светску славу и остао до краја живота.

су карактеристични за грчко право (као што је, на пример, епиклерат), а најистакнутији италијански правни грециста Арналдо Бискарди доказује на низу примера да грчко право почива на заједничким културним основама.¹¹

Стога се може стећи утисак да са Финлијем почиње неки вид теоријског супротстављања европских и англоамеричких писаца који се баве античким грчким правом, наравно уз један број изузетака. Многе разлике у ставовима те две групе аутора се могу све више уочавати не само у вези с овим фундаменталним питањем, о чему ће касније бити још речи. Ипак, први чин тих процеса који су данас видљиви одвијао се постепено, кроз укључивање пре свега америчких истраживача у ову материју.

СЕЛИДБА ПРЕКО ОКЕАНА

Изучавање античког грчког права, уосталом као и бављење римским правом, вековима је било везано за европски континент. Почев од школе глосатора и постглосатора, тзв. елегантне јуриспруденције, па и природноправног правца, уз римско право су понекад додириване и неке правне паралеле из античке Грчке, додуше веома спорадично. Систематично изучавање античког грчког права, добрим делом на таласу компаративистичког приступа, процветало је у XIX веку и првој половини XX века. Било је концентрисано у европским академским метрополама, а поред оних у Немачкој, Француској и Италији, тек донекле су свој допринос дали неки грчки аутори и ретки појединци из других академских заједница. Носиоци тих истраживања били су скоро искључиво професори римског права и правне историје с правних факултета. Врло мали број америчких, па и енглеских писаца бавио се старим грчким правом, и то су по правилу били историчари или класицисти, а не правници одгојени на традицији римског права. Из времена пре Другог светског рата од америчких аутора издваја се по свом доприносу Роберт Бонер са својих неколико значајних радова и утицајним коауторским двотомним опусом о судском поступку и процесном праву у древној Грчкој.¹² Од енглеских аутора је у другој половини XX века важан допринос дао Алик Робин Харисон двома књигама о атинском праву (прва о

¹¹ H. J. Wolff, "Juristische Gräzistik – Aufgaben, Probleme, Möglichkeiten", *Symposion* 1971; *Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Köln 1975, 1–22; A. Biscardi, *Diritto greco antico*, Milano 1982, више вид. С. Аврамовић, *Рано грчко право*, 51–52.

¹² R. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, Chicago 1905; R. Bonner, *Lawyers and Litigants in Ancient Athens: The Genesis of the Legal Profession*, New York 1927; R. J. Bonner, G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, I–II, Chicago 1930–1938.

породичном и имовинском праву, а друга о судском поступку), које су имале такорећи уџбенички карактер и до данас су остале незаобилазне.¹³

Из данашње перспективе је уочљиво да је овако изражену европоцентричност у истраживањима античког грчког права први озбиљно начео Финли. После тога, у последњим деценијама XX века долази до праве експлозије интересовања пре свега америчких, па и енглеских писаца. Они започињу запањујуће обимну продукцију чланака, али објављују и велики број књига о скоро свим темама и гранама права пре свега у античкој Атини, али и у другим полисима. Престижни амерички и енглески часописи који су дотле углавном објављивали историјске и филолошке текстове о антици и грчком наслеђу (*The Classical Bulletin*, *Classical Journal*, *Classical Philology*, *Classical Quarterly*, *Classical Review*, *Journal of Hellenistic Studies*, *Classical Antiquity*) све више уступају простор радовима о античком грчком праву.

И не само то. О античком грчком праву све више почињу да пишу неправници. Већ од тада се уочава тенденција која постоји до данас, да се античким грчким правом не баве стручњаци који су по формалном образовању правници, већ филолози, лингвисти, историчари, антрополози, социолози, а понајвише тзв. класицисти. Уосталом, и сам Финли не само да по образовању није био правник него није био ни историчар (завршио је основне студије психологије). То је несумњиво последица и специфичног система стицања академских звања и знања у САД. Тамо се често кроз мастер студије даље стручно усмерава, чак и у више области, тако да многи имају *major* из више научних дисциплина, које су понекад и прилично удаљене, што даје један мултидисциплинарни, шири увид. Ипак, највећи број англосаксонских писаца који се данас баве грчким правом ни на мастер студијама се нису формално везивали за право.

Од многобројних, сада већ прослављених америчких истраживача грчког права, свега њих неколико су дипломирани правници. Ту пре свега спадају Адријана Лани са Харварда (која данас на Харварду, поред античких права, предаје кривично право и кривични судски поступак), Дејвид Коен са Берклија (који се сада на Стенфорду бави људским правима и директор је Центра за људска права и међународну правду), Едвард Коен (који на Универзитету Њујорк води *Institute for the Study in Ancient World*), али који је деценијама био и остао првенствено адвокат, бавећи се банкарством, некретнинама и енергетиком (нафта и гас), итд. Када у првим сусретима с њима европске колеге правни историчари сазнају за њихова тако

¹³ A. R. W. Harrison, *The Law of Athens*, I–II, Oxford 1968–1971.

широка интересовања, често не крију изненађење, па ни одређени степен подозрења. Но, не може се osporiti да су управо ових неколико аутора дали озbiljne доприносе у темама из области античког грчког права којима су се бавили.¹⁴

Међутим, још продуктивнији су били амерички аутори који нису правници, већ су најчешће професори класичних студија, класичних језика и књижевности, реторике, антропологије. Ту на првом месту спада Мајкл Гагарин, један од најзаслужнијих што се истраживање античког грчког права преселило у САД. Он је на Универзитет у Тексасу, где је и данас професор емеритус, добрим делом пренео центар изучавања ове области још седамдесетих година прошлог века. Објавио је више значајних књига,¹⁵ а његови бројни појединачни радови незаобилазни су приликом обраде многих питања и правних института, мада често изазивају и полемике.¹⁶ Наиме,

¹⁴ Као илустрацију бројности квалитетних радова наводимо само неке текстове Адријане Лани у последњих двадесетак година: A. Lanni, "From Anthropology to Sociology: New Directions in Ancient Greek Law Research", *Ancient Greek Law in the 21st Century*, Austin 2018, 157–171; A. Lanni, *Law and Order in Ancient Athens*, Cambridge 2016; A. Lanni, "Public and private in classical Athenian legal enforcement", *Public and private in ancient Mediterranean law and religion*, Berlin 2015, 37–52; A. Lanni, "Law and democracy in classical Athens", *The Greek polis and the invention of democracy. A politico-cultural transformation and its interpretations*, London 2015, 163–80; A. Lanni, "Publicity and the courts of classical Athens", *Yale Journal of Law and the Humanities* 25/2012, 119–35; A. Lanni, "Social sanctions in classical Athens", *Symposion 2011*, Wien 2012, 99–114; A. Lanni, "Transitional justice in ancient Athens: A case study", *University of Pennsylvania Journal of International Law* 32/2010, 551ff.; A. Lanni, "The expressive effect of the Athenian prostitution laws", *Classical Antiquity* 29/2010, 45–67; A. Lanni, "Social norms in the ancient Athenian courts", *Journal of Legal Analysis* 1/2009, 691–736; A. Lanni, "Judicial review and the Athenian constitution", *Démocratie athénienne – démocratie moderne: tradition et influences*, Genève 2009, 235–263; A. Lanni, "The laws of war in ancient Greece", *Law and History Review* 26/2008, 469ff; A. Lanni, "Athenian approaches to legal predictability in contract cases", *Symposion 2005*, Wien 2007, 225–36; A. Lanni, *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*, Cambridge 2006; A. Lanni, "Relevance in Athenian courts", *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge 2005, 112–128; A. Lanni, "'Verdict Most Just': The modes of classical Athenian justice", *Yale Journal of Law & Humanities* 16/2004, 277–321; A. Lanni, "Arguing from 'Precedent': Modern perspectives on Athenian practice", *The Law and the Courts in Ancient Greece*, Bristol 2004, 159–172; A. Lanni, "The homicide courts and the *dikasteria*: A paradigm not followed", *Greek, Roman and Byzantine Studies (GRBS)* 41/2000, 311–330; A. Lanni, "Precedent and legal reasoning in classical Athenian courts: A noble lie?", *American Journal of Legal History* 43/1999, 27–51.

¹⁵ M. Gagarin, P. J. Perlman, *The Laws of Ancient Crete: C. 650–400 BCE*, Oxford 2016; M. Gagarin, *Writing Greek law*, Cambridge 2008; M. Gagarin, D. Cohen, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge 2005; M. Gagarin, *Antiphon the Athenian. Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, Austin, Texas 2002; M. Gagarin, *Antiphon: The Speeches*, Cambridge 1997; M. Gagarin, *Early Greek Law*, Berkeley–London 1986; M. Gagarin, *The Murder of Herodes: A Study of Antiphon V*, New York 1985; M. Gagarin, *Drakon and early Athenian Homicide Law*, New Haven 1981; M. Gagarin, *Antiphon: The Speeches*, Cambridge 1997.

¹⁶ M. Gagarin, "Rhetoric and Law", *The Oxford Handbook of Rhetorical Studies*, Oxford 2017, 43–52; M. Gagarin, "Eikos Argument in Athenian Forensic Oratory", *Probabilities, hypotheticals, and Counterfactuals in Ancient Greek Thought*, Cambridge 2014, 15–19; M. Gagarin,

Гагарину су упућивани приговори да прилично лежерно и слободно тумачи поједине појмове у изворима и да је склон логичким конструкцијама и претпоставкама. Између осталог, због тога се већ дуже време води континуирана расправа о бројним питањима пре свега између њега и правника класичног кова Герхарда Тира, некадашњег декана Правног факултета у Минхену, професора на Универзитету у Грацу, а сада председника Комисије за античку правну историју Аустријске академије наука, чији је члан. Тирова изузетно богата и корисна библиографија од скоро је доступна у целисти у

“Rhetoric as a Source of Law in Athens”, *Symposion 2013*, Wien 2014, 131–144; M. Gagarin, “Law and Religion in Early Greece”, *Law & Religion in the Eastern Mediterranean from Antiquity to early Islam*, Oxford 2013, 59–78; M. Gagarin, “Laws and Legislation in Ancient Greece”, *A Companion to Ancient Greek Government*, Chichester 2013, 221–234; M. Gagarin, “Women’s Property at Gortyn”, *Dike* 15/2012, 73–92; M. Gagarin, “Women and Law in Gortyn”, *Index* 40/2012, 57–67; M. Gagarin, “The Laws of Crete”, *Transferts culturels et droits dans le monde grec et hellénistique*, Paris 2012, 17–130; M. Gagarin, “Writing Sacred Laws in Archaic and Classical Crete”, *Sacred words: Orality, literacy and religion*, Leiden 2011, 113–142;

M. Gagarin, “Legal Procedure in Gortyn”, *Symposion 2009*, Wien 2010, 127–150 (with a response by G. Thür); M. Gagarin, “Serfs and Slaves at Gortyn”, *ZRG* 127/2010, 14–31; M. Gagarin, “Women and Property at Gortyn”, *Dike* 11/2008, 8–26; M. Gagarin, “Litigants’ Oaths in Athenian law”, *Horkos* 2007, 39–47; M. Gagarin, “From Oral Law to Written Laws: Dracon’s Law and its Homeric Roots”, *Symposion 2005*, Wien 2007, 1–18; M. Gagarin, “Inscribing Laws in Greece and the Near East”, *Symposion 2003*, Wien 2006, 9–26; M. Gagarin, “Early Greek law”, *The Cambridge Companion*, Cambridge 2005, 82–95; M. Gagarin, “The Unity of Greek law”, *The Cambridge Companion*, Cambridge 2005, 29–40; M. Gagarin, “The Rule of Law in Gortyn”, *The Law and the Courts in Ancient Greece*, Bristol 2004, 173–184; M. Gagarin, “Who were the *kakourgoi*? Career criminals in Athenian law”, *Symposion 1999*, Wien 2003, 183–192; M. Gagarin, “Telling Stories in Athenian law”, *TAPhA* 133/2003, 197–207;

M. Gagarin, “Socrates and Antiphon: Intellectuals on Trial in Classical Athens”, in *Mélanges Dimakis*, Athens 2002, 397–404; M. Gagarin, “The Gortyn Code and Greek Legal Procedure”, *Symposion 1997*, Wien 2001, 41–52; M. Gagarin, “The *basileus* in Athenian Homicide Law”, *Polis and Politics*, Copenhagen 2000, 569–580; M. Gagarin, “Women in Athenian Courts”, *Dike* 1/1998, 39–52; M. Gagarin, “Oath and Oath-challenges in Greek Law”, *Symposion 1995*, Wien 1997, 125–134; M. Gagarin, “The Torture of Slaves in Athenian Law”, *CPh* 91/1996, 1–18;

M. Gagarin, “The First Law of the Gortyn Code Revisited”, *GRBS* 36/1995, 7–15; M. Gagarin, “The Economic Status of Women in the Gortyn Code: Retroactivity and Change”, *Symposion 1993*, Wien 1994, 61–78; M. Gagarin, “The nature of proofs in Antiphon”, *CPh* 85/1990, 22–32; M. Gagarin, “*Bouleusis* in Athenian homicide law”, *Symposion 1988*, Wien 1990, 81–99; M. Gagarin, “The Function of Witnesses at Gortyn”, *Symposion 1985*, Wien 1989, 29–55; M. Gagarin, “The First Law of the Gortyn Code”, *GRBS* 28/1988, 335–343; M. Gagarin, “The Testimony of Witnesses in the Gortyn laws”, *GRBS* 25/1984, 345–349; M. Gagarin, “The organization of the Gortyn law-code”, *GRBS* 23/1982, 129–146; M. Gagarin, “The *themesthetai* and the earliest Athenian tyranny law”, *TAPhA* 111/1982, 71–77; M. Gagarin, “The Athenian Law Against *hubris*”, *Arktouros. Hellenic studies presented to B. M. W. Knox*, Berlin – New York 1979, 229–236; M. Gagarin, “The Prosecution of Homicide in Athens”, *GRBS* 20/1970, 301–323; M. Gagarin, “Self-defense in Athenian Homicide Law”, *GRBS* 19/1978, 111–120; M. Gagarin, “The Prohibition of Just and Unjust Homicide in Antiphon’s Tetralogies”, *GRBS* 19/1978, 291–306; M. Gagarin, “The Vote of Athena”, *AJPh* 96/1975, 121–127; M. Gagarin, “Hesiod’s Dispute with Perses”, *TAPhA* 104/1974, 103–111;

M. Gagarin, “*Dike* in Archaic Greek thought”, *CPh* 69/1974, 186–197; M. Gagarin, “*Dike* in the Works and Days”, *CPh* 68/1973, 81–94.

електронском облику на сајту Аустријске академије наука, па се стога овде на њу детаљније не упућује.¹⁷ Кроз бројне расправе и супротстављања ове двојице корифеја савремене правне грецистике могао би се стећи солидан утисак о неким значајним разликама у основним методолошким поставкама и укупном приступу изворима.

Уз Тира би се као европски најплоднији писац у овој области могао додати Алберто Мафи с Правног факултета у Милану.¹⁸ Међутим, погрешно би било на основу ова два најистакнутија аутора закључити да је и у Европи наука о античком грчком праву присутна у истој мери као у англосаксонској академској заједници. Наравно, и у Европи има престижних аутора, као што су Могенс Херман Хансен с Универзитета у Копенхагену, Ева Кантарела и Лоренцо

¹⁷ <https://epub.oeaw.ac.at/gerhard-thuer>.

¹⁸ A. Maffi, "Il *demos* e le istituzioni della polis arcaica", in Fiori, R. (ed), *Re e popolo. Istituzioni arcaiche tra storia e comparazione*, 139–94, Göttingen 2019; A. Maffi, "Isocrate et le droit grec", *Isocrate: entre jeu rhétorique et enjeux politique*, 185–192, Lyon 2015; A. Maffi, "Ancora sulla condizione giuridica della donna nel codice di Gortina", *Dike* 15/2012, 93–123; A. Maffi, "Origine et application du principe de majorité dans la Grèce ancienne", *Symposion* 2011, Wien 2012, 21–48; A. Maffi, "Lo statuto dei 'beni materni' nella Grecia classica", *Index* 40/2012, 91–111; A. Maffi, "Quarant'anni di studi sul processo greco (I)", *Dike* 10/2007, 185–268; A. Maffi, "L' *Onomasticon* di Polluce come fonte di diritto attico", in *L' Onomasticon*, Milano 2007, 29–42; A. Maffi, "Gli studi di diritto greco", *Etica e politica* 9/2007, 11–24; A. Maffi, "Recht und Rechtsprechung in Sparta", *Das frühe Sparta*, Stuttgart 2006, 63–72; A. Maffi, "Klassisches griechisches und hellenistisches Recht", *Antike Rechtsgeschichte. Einheit und Vielfalt*, Wien 2005, 11–16; A. Maffi, "Family and Property Law", *The Cambridge Companion*, Cambridge 2005, 254–266; A. Maffi, "Gli studi di diritto greco oggi", *Nomos. Diritto e società*, Coimbra 2004, 33–49; A. Maffi, "La legittimità a stare in giudizio del *kosmos* gortinio (IC IV 72 I 51–55 e IC IV 41 IV 6–16)", *Symposion* 1999, Wien 2003, 37–56; A. Maffi, "L'asilo degli schiavi nel diritto di Gortina", *Das antike Asyl*, Köln 2003, 15–22; A. Maffi, "Studi recenti sul Codice di Gortina", *Dike* 6/2003, 161–226; A. Maffi, "Processo di status e rivendicazione in proprietà nel Codice di Gortina: 'diadikasia' o azione delittuale?", *Dike* 5/2002, 111–34; A. Maffi, "Hans Julius Wolff e gli studi di diritto greco a trent'anni dal I Symposion", *Dike* 4/2001, 269–291; A. Maffi, "La lex sacra di Selinunte e la purificazione dell'omicida", *Symposion* 1997, Wien 2001, 209–214; A. Maffi, "La condizione della schiava nel codice di Gortina", in *Femmes-esclaves*, 1999, 81–109; A. Maffi, "Processo di libertà e rivendicazione in proprietà dello schiavo a Gortina e ad Atene", *Symposion* 1995, Wien 1977, 17–25; A. Maffi, "Encore une fois le mariage de la patroûque donnée dans la Code de Gortyne", *RHDFE* 73/1995, 221–226; A. Maffi, "Legislazione e retorica della Grecia classica", *Senectus. La vecchiaia nel mondo classico*, Bologna 1995, 265–275; A. Maffi, "Regole matrimoniali e successorie nell'iscrizione di Tegea sul rientro degli esuli", *Rechtskodifizierung*, Tübingen 1994, 113–134; A. Maffi, "Leggi scritte e pensiero giuridico", *Lo spazio letterario della Grecia antica*, Roma 1992, 419–432; A. Maffi, "Adozione e strategie successorie a Gortina e ad Atene", *Symposion* 1990, Wien 1992, 205–231; A. Maffi, "La consuetudine nella Grecia arcaica e classica", *Recueils de la société Jean Bodin* 52 (La coutume), Paris 1990, 61–70; A. Maffi, "Sulla patroioikos 'data' nel codice di Gortina", *BIDR* 92–93/1989–90, 667–670; A. Maffi, "Matrimonio, concubinato e filiazione illegittima nell'Atene degli oratori", *Symposion* 1985, Wien 1989, 177–215; A. Maffi, "Sulla legge coloniarica di Naupatto (ML 20)", *Festschrift Kränzlein*, Graz 1986, 69–82; A. Maffi, *Studi di epigrafia giuridica greca*, Milano 1983; A. Maffi, "Atimazein e pheugein nei poemi omerici", *Symposion* 1979, Wien 1982, 249–260; A. Maffi, "Le 'Recherches' di Louis Gernet nella storia del diritto greco", *QS* 13/1981, 3–54; A. Maffi, "Nomos e mezzi di prova nella teoria aristotelica e nella prassi giudiziaria attica", Milano 1976, 115–126.

Гаљарди с Универзитета у Милану, Џули Велизаропулос-Каракостас и Илијас Арнатоглу из Атине, Марија Јуни из Комотинија, Стефан Линк с Универзитета Падерборн, Лене Рубинштајн сада на Универзитету у Лондону, итд. Међутим, посматрано у целини, на америчким универзитетима постоји цела кохорта стваралаца који су заинтересовани за ову област и који о њој објављују бројне радове. И, што је најважније, тамо стасава једна нова генерација млађих правних грециста. То се донекле може објаснити тиме што они имају чвршће универзитетске позиције као класицисти чији је предмет и његов опстанак неупитан, док је у европским научним центрима ситуација другачија. То вероватно није најважније објашњење феномена зашто је у САД интересовање за античко грчко право тако нагло набујало. Имајући у виду да су политички и економски разлози најјачи покретач скоро свих процеса, па и утврђивању курикулума на америчким универзитетима, о чему нарочито воде рачуна њихови управни одбори, чини се да би за процват интересовања за античко грчко право (не и за римско!¹⁹) требало потражити комплекснија тумачења.

Афирмацији и нарастању значаја раног грчког права у англосаксонском академском свету допринело је и више плодних писаца из Велике Британије, који озбиљно поспешују процес пребацивања тежишта изучавања ове дисциплине на енглеско говорно подручје. Најзначајнији британски аутор који је обележио ова истраживања у последњим деценијама је био Даглас Мекдауел који, као и Мајкл Гагарин, у великој мери повезује истраживање сачуваних атинских судских говора с њиховим правним значајем и карактеристикама.²⁰

Док су се амерички аутори пре неколико деценија жалили што постоје само четири часописа који су посвећени античком грчком праву, и то на немачком и француском језику па им нису лако доступни, данас је доминација енглеског језика преовладала у научном издаваштву у сфери права грчких полиса. Тенденција да се изучавање античког грчког права последњих деценија постепено, али сигурно пресељавало у англосаксонски свет, можда је највидљивија

¹⁹ Додуше, разумљиво је што римско право не привлачи велику пажњу америчких истраживача, с обзиром на околност да је англосаксонски правни систем много удаљенији од тог правног наслеђа него континентално-европско право.

²⁰ Овде наводно само најзначајније књиге овог писца, мада су и поједини његови радови оставили озбиљан траг у науци: D. M. MacDowell, *Demosthenes the Orator*, Oxford 2009; D. M. MacDowell, *Demosthenes: Speeches 27–38*, Austin, Tx, 2004; D. M. MacDowell, *Demosthenes. On the False Embassy* (Oration 19), Oxford 2000; D. M. MacDowell, *Demosthenes. Against Meidias* (Oration 21), Oxford 1990; D. M. MacDowell, *Spartan Law*, Edinburgh 1986; D. M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, London 1978; D. M. MacDowell, *Aristophanes' Wasps*, Oxford 1971; D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, Manchester 1963; D. M. MacDowell, *Andocides. On the Mysteries*, Oxford 1962.

у едицијама Друштва за грчку и хеленистичку правну историју (*Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte*), које под називом *Symposion* објављује публикације с радовима проистеклим с тих конференција и које су водили искључиво професори с европских универзитета. Конгреси се обично одржавају једном у три године почев од 1971, а публикације се објављују неколико година после конгреса. Тако је до сада објављено 27 бројева часописа *Symposion*, последњи 2018. године. Ови скупови су без сваке сумње израсли у најзначајније место за размену ставова и за развој античке правне грецистике.

Наука о старом грчком праву се конституисала као самостална научна област седамдесетих година XX века на „континенталним правним факултетима”. Ту је тада ојачала свест о значају античког грчког права не само за разумевање римског права него и правне историје у целини, а поготово за развој науке о упоредном праву.²¹ Носилац и оснивач идеје о таквим скуповима и публикацији био је чувени професор правне историје, римског, грчког и античког права Ханс Јулијус Волф. Подухват су наставили професори Арналдо Бискарди, Јозеф Мелеце Модрзејевски и Герхард Тир, ученик и следбеник Ханса Јулијуса Волфа, који је до данас остао кључни носилац те важне научне традиције. Веома је илустративна чињеница да су на тим научним скуповима у почетку изостајали истраживачи из САД, па и из Велике Британије, тако да се могао стећи утисак да је у питању дисциплина за коју су заинтересовани само „континентално-европски правници”. На трећем *Symposion*-у који се одржавао на језеру Гарда у Италији 1974. године још није било ниједног учесника ван континенталноевропског круга. На седмом *Symposion*-у који је 1988. године био у Пизи и Сијени, био је присутан и Мајкл Гагарин, који је тада предложио својим америчким колегама Дејвиду Коену и Едварду Коену да се следећи сусрет овог удружења одржи у САД. Тако је на *Symposion*-у који је одржан 1990. године у Калифорнији (*Pacific Grove*) већ половина учесника било из САД. Скоро би се могло рећи да је то време било пресудно за пребацивање тежишта истраживања у америчку академску заједницу. Од пре тридесетак година наука о старом грчком праву великим делом се прилично нагло преселила на другу страну Океана и на енглеско говорно подручје. Тако је данас центар научних збивања у овој области несумњиво добио ново место за свој даљи развитак.

²¹ Флоскулу „континентални правни факултети” користе уредници једне нове важне публикације: A. Lanni, R. W. Wallace, “Introduction”, *Ancient Greek Law in the 21st Century* (ed. Perlman, P.), Austin 2018, 1. Вид. више и С. Аврамовић, *Рано грчко право и Горшински законик*, Београд 2020, 23–24.

А што се тиче Европе, ту је објашњење због чега замиру ова истраживања прилично јасно и обесхрабрујуће. У питању је непосредна последица трансформисања правних факултета и студија права с општеобразовног концепта ка прагматичном, позитивистичком приступу, у коме је првенствени акценат на изучавању правних норми онаких какве јесу, а не и на разумевању процеса кроз које су оне настајале. То води ка постепеном сузбијању других хуманистичких и теоријских дисциплина (социологије, економије, политикологије, философије, правне теорије, па и правне историје уопште, а нарочито античке правне историје). Та тенденција је нарочито манифестна у постепеном запостављању римског права као обавезног предмета у курикулумима правних факултета, које је до неколико пар деценија било незаобилазно за све студенте права.²² И све то без обзира на околност што се позитивно право данас углавном релативно брзо мења (не само код нас), тако да оно што се о праву научи данас, не мора важити и када студент дипломира. Све се ставља у функцију разумевања онога што тренутно важи, без суштинског настојања да се сазнају дубински слојеви права, околности у којима правне норме настају и њихов историјски контекст.

РЕЗУЛТАТИ И ПОСЛЕДИЦЕ АНГЛОСАКСОНСКОГ ПРИСТУПА

Шта је ново донело овакво померање главних центара истраживања? На почетку овог рада наговештено је да се у фундаменталном питању у вези с јединством или плуралитетом грчког/грчких права већ може уочити нека врста сврставања англосаксонских аутора око идеје да не постоји јединствено старо грчко право. С друге стране европски аутори и даље проблем претежно сагледавају из шире перспективе и указују на то да су, и поред несумњивих разлика у регулисању појединости, неки правни институти карактеристични за све грчке полисе.

НЕКЕ КОНЦЕПЦИЈСКЕ РАЗЛИКЕ

То је поготово случај с установом тзв. ћерке-наследнице која у свим грчким градовима-државама служи да би се обезбедио продужетак породице уколико отац нема синова, тако што је ћерка у том случају обавезна да се уда за најближег очевог мушког сродника (свог

²² S. Avramović, "From General Legal History towards Comparative Legal Traditions", *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* 3/2010, 20–39.

ујака, његовог сина, итд.). Мада се таква ћерка различито назива – у Атини *epikleros*, у Спарти *patrouchos*, а у Гортини *patroiokos*, мада је у та три полиса негде мање, а негде више могла да утиче на избор свог супруга, и мада је у тим полисима имала различит обим овлашћења према очевој/породичној имовини, суштински је важно што постоји заједничка идеја у античком грчком праву да ћерка удајом за најближег мушког сродника продужава породицу, што није случај у већини других правних система.²³ Насупрот томе, римско право тог времена (V–IV век пре н. е.) има другачији приступ, који је провербиално дефинисан као *filia familiae suae finis*. Стога римско право већ у 5. веку пре н. е. у Закону 12 таблица познаје именовање наследника вољом тестатора и обезбеђује трајност породице и продужење породичног култа кроз установу тестаментa, који други народи неће у том облику упознати још много векова касније.²⁴ Пример епиклерата као заједничке, опште установе старогрчког права само је један од доказа да је, и поред различито регулисаних детаља код појединих института у правима полиса, у суштинским елементима право грчких полиса било сродно.

Међутим, питање јединства античког грчког права је само једно од оних око којих су се на једној страни груписали претежно англосаксонски, а на другој махом „континентално-европски” аутори. Једно друго важно питање и различито гледање на њега скоро директно произлази из различитости тзв. англосаксонског или *common law* правног система и тзв. континенталног (европског) права.²⁵

²³ Превод „ћерка-наследница” није најбољи, као ни немачко *Erbtochter* или енгле-ско *heiress*. Француски аутори најчешће употребљавају знатно погоднији појам *filles designée*. Наиме, ћерка у том случају није наследница, јер не постаје сопственик очеве имовине, већ само стиче обавезу да се уда за одређеног сродника с којим треба да роди мушко дете и да одржава и чува породични посед и имовину. Дете ћерке-наследнице се не сматра дететом свог биолошког оца, већ се третира као син свога деде, чију породицу и породични култ наставља. Грчки називи много боље одсликавају суштину те институције: атинско *epikleros* више указује на то да она представља део породичног имања, клера (она која је на клеру, која је саставни део клера), као и гортински назив *patroiokos*, који, слично спартанском називу, указује на то да је она део очевог оикоса који треба да очува.

²⁴ О овој теми постоји много радова на свим светским језицима, а на нашем језику за најсажетији и најновији приказ те установе вид. С. Аврамовић, *Рано грчко право*, 196–202, као и С. Аврамовић, „Епиклера, кадестаи и епибалонтес – спорне установе античког грчког права”, *Анали Правној факултету у Београду* 5–6/1979, 475–490. У тим радовима се налази детаљно упућивање на литературу на страним језицима.

²⁵ *Nota bene*. Иако у Европи постоји велики број различитих држава и правних система, њих ипак повезује чињеница да су сви утемељени на традицији римског права, што их и поред свих различитости чини припадницима једне исте правне породице (коју су англофони писци назвали *civil law* традицијом односно континентално-европским правом). Слично томе, и у правима појединих полиса постоје одређене разлике, али и довољно суштинских сличности код појединих правних уснова које их чине блиским. Детаљно о питању јединствености античког грчког права вид. С. Аврамовић, *Рано грчко право*, 43–58.

Наиме, генерално говорећи, док европско-континентално право почива на систему општих правних прописа (закона) који регулишу одређене друштвене односе и правне установе, дотле *common law* правни системи као свој првенствени извор права користе судску праксу и судске прецеденте. Начелно посматрано, у процесу примене права у континенталном систему резонује се дедуктивно, од општег ка појединачног (општа правна норма, тзв. материјално право, регулише одређену појаву, и у њу се потом уклапа сваки појединачни случај који треба решити у одговарајућем поступку, кроз тзв. процесно право). Насупрот томе, англосаксонско право преферира индуктивни приступ, па решење за сваки појединачни случај тражи у томе како су претходни слични појединачни случајеви били решени кроз судску праксу. То је оставило озбиљан траг на нове тенденције у савременом сагледавању античког грчког права код аутора из англосаксонског света.

Англофони писци се првенствено усредсређују на изучавање судског поступка и тзв. процесног права, нарочито у Атини, из које је остало више стотина сачуваних судских беседа, тако да и та чињеница охрабрује и фаворизује њихов приступ. У тим радовима се по правилу судском поступку (понављамо, пре свега у Атини) поклања много већа пажња него другим гранама материјалног права (нпр. начинима на које су регулисани својина, брачно и породично право, наследно право, облигационо право). Такође, више писаца настоји да докаже да је и у старој Грчкој (првенствено на примеру Атине) „материјално право израсло из процесног права”.²⁶

По том виђењу процесно право је примарно и оно се појављује прво, а материјално право може постојати једино ако постоји процедура која ће га створити. Отуд у атинском праву процедура има „и хронолошки и логички приоритет над материјалним правом”.²⁷ Слично је тврдио и професор колеџа Кингс с Оксфорда, Робин Осборн, истичући да се у старим правима није предвиђало шта треба или шта не треба чинити (оно што је у континенталном праву регулисано тзв. материјалним правом), већ ко ће одлучити о томе шта треба или не треба чинити (оно што чини процесно право).²⁸ Адријана

²⁶ Тај приступ најочигледније заступа Стивен Тод с универзитета у Манчестеру, S. Todd, *The Shape of Athenian Law*, Oxford 1995 (вид. приказ те књиге С. Аврамовић, „Необична књига о атинском праву: Todd, S. C., *The Shape of the Athenian Law*, Oxford 1995, 433”, *Зборник Майице српске за класичне науке* 2/2002, 176–182). У приказу се критикује Тодов став да је грчко право било „процедурално оријентисано”. О овим питањима вид. и, С. Аврамовић, „Англосаксонизација античког грчког права”, *Антика и савремени свет*, Београд 2007, 11–20, ур. Ксенија Марицки Гађански.

²⁷ S. Todd, P. Millett, “Law, Society, and Athens”, *Nomos: Essays in Athenian law, politics and society*, Cambridge 1990, 5.

²⁸ R. Osborn, *Greece in the Making 1200–479 B. C.*, London 1996, 187.

Лани стоји на сличном становишту, које би се могло свести на став да атински судови нису примењивали норме материјалног права, него су их извлачили из *ad hoc* пресуда.²⁹ Насупрот тим тенденцијама, аутор овог рада покушава да на примеру права критског полиса Гортине, из кога је сачуван обиман епиграфски натпис који представља једини сачуван целовити зборник материјалноправних прописа из целе старе Грчке, покаже да је судија у том полису пресуђивао на основу унапред утврђених норми, које би се данас могле назвати материјалним правом.³⁰

Има још доста појединачних тема око којих се супротстављају мишљења писаца, што претежно зависи од тога из ког правног круга они потичу. Иако би то на први поглед могло изгледати као нека врста прикривеног сукоба између аутора који припадају различитим правним традицијама, могло би се ипак рећи да су дискусије поводом поменутих и других питања знатно обогатиле литературу о античком грчком праву. Тако је „англосаксонизација античког грчког права” покренула један број аутора на нови начин размишљања и трагање за аргументима *pro et contra*, што само оплеменењује научну расправу и води ка даљем напретку науке.

НОВИ МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУПИ

Међутим, поред појединих концептуалних питања у којима се понекад јављају дивергентни ставови, „пресељење” античког грчког права на другу страну Океана донело је и новину методолошке природе. Она се састоји у томе што је класични правноисторијски приступ који подразумева детаљну нормативну анализу извора, укључујући и разматрање разноврсних могућих филолошких и значењских финеса, у великој мери уступио место антрополошком и мултидисциплинарном предлошку.

У недостатку значајнијих новопронађених писаних извора из раногрчког права у једном тренутку су истраживања донекле поустала (седамдесетих година прошлог века), јер се чинило да је постојећа сува дреновина извора добрим делом већ исцеђена. Тада се у полотној англосаксонској правној грецистици аутори све више окрећу алтернативним путевима истраживања, јер се стекао утисак да је традиционални нормативни метод довео до засићења и све мање нових, оригиналних налаза и идеја. Можда би се могло рећи и да су се англосаксонски аутори који претежно нису правници комотније осећали у методологији која ситничаву нормативну анализу

²⁹ A. Lanni, *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*, New York, Cambridge 2006.

³⁰ С. Аврамовић, *Рано грчко право*, 239.

ставља у исту раван с другим лежернијим, дескриптивнијим методама него што су правна догматика и егзегеза. Дејвид Коен је крајње заострено проблематизовао ово питање провокативним тврдњама које је износио на више места у најпрестижнијим часописима, истичући да „строго говорећи, за изучавање атинског права Хомер није релевантнији од Закона XII таблица или материјала из модерне Африке”.³¹

Герхард Тир је у многим својим радовима износио примедбе на некритички антрополошко-социолошки приступ и неке резултате таквог приступа, нарочито у бројним расправама с Дејвидом Коеном и Мајклом Гагарином. Он је с правом истицао да постоји опасност да се прерано посеже за антрополошким анализама и пре него што се исцрпе сви докази из грчких извора. Мукотрпно претраживање десетина грчких лексикона и индекса, бројних извора, тумачење појединих појмова у контексту с другим сродним појмовима који ће се проналазити у другим изворима, не могу се заменити оним што је Тир назвао *home-made and second-hand anthropology*.³²

Ипак, Коенов приступ је на неки начин охрабрио и друге истраживаче, нарочито из англосаксонског света, да при анализи крену путем који нуде антропологија и социологија. На том трагу је и недавни текст Адријане Лани која се недвосмислено залаже за антрополошко-социолошки методолошки прилаз античком грчком праву. Она притом разматра и два веома актуелна, модерна теоријска приступа који пружају две релативно нове дисциплине – тзв. право и економија (*law and economics*) односно тзв. економска анализа права (где се економски концепти користе за објашњавање правних феномена) и теорија друштвених норми (*social norms theory*), и покушава да на примеру анализе тим методом покаже његову корисност при анализи спровођења закона у античкој Атини.³³

Најновији пример који у основи представља подршку тим алтернативним методама у анализирању и објашњавању античког грчког права долази и од европских аутора. Тако истакнути дански истраживач античког грчког права Могенс Хансен указује колико би било значајно разумети претходно и обичаје у архаичној Грчкој, како би се боље разумела прва законодавства.³⁴ Руку на срце, и аутор ових

³¹ D. Cohen, “Late Sources and the ‘Reconstruction’ of Greek Legal Institutions”, *Symposium* 1988, 288; тај став понавља се и у раду D. Cohen, “Greek Law: Problems and Methods”, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung* 106/1989, 92.

³² G. Thur, “Oaths and Dispute Settlements in Ancient Greek Law”, *Greek Law in its Political Setting – Justifications and Justice*, Oxford 1996, 57–72.

³³ A. Lanni, “From Anthropology to Sociology: New Directions in Ancient Greek Law Research”, *Ancient Greek Law in the 21st Century*, Austin 2018, 157–171.

³⁴ M. Hansen, “Oral Law in Ancient Greece”, *Ancient Greek Law in the 21st Century*, Austin 2018, 172–192, поставља питање колики је био значај „усменог законодавства”,

редова, који је у почетку имао извесних отпора према тим модерним методолошким тенденцијама, у свом истраживању хомерског права покушао је да у правним обичајима других народа из сасвим другог историјског периода тражи могуће назнаке одговора за мистериозну установу *istor*-а која се помиње у *Илијади* при опису сцене суђења на Ахилејевом штиту.³⁵ Када се истраживач суочи са зидом ћутања извора и недостатком чињеница које би помогле при разјашњавању нејасних правних установа, онда се и алтернативни методи могу призивати у помоћ, али уз пуни опрез и свест о томе да закључци донети на основу таквог приступа могу бити само оријентири, а не сигурни налази.

ЗАКЉУЧАК

Истраживање античког грчког права последњих деценија доживљава вишеструке трансформације. До средине прошлог века апсолутни примат у тој области су имали европски научници, с изузетком тек неколико значајнијих дела која су долазила од америчких и британских писаца. Од тада, а нарочито у последњих неколико деценија прошлог века нагло се увећава број истраживача из англосаксонског света, тако да би се данас већ могло говорити о томе да је центар проучавања ове научне дисциплине пресељен на другу обалу Атлантика. Та уочљива трансформација довела је, поред осталих, до две најважније и највидљивије промене. Прва се састоји у другачијем концептуалном приступу појединим питањима, који је све више обојен резонима англоамеричког, *common law* правног система, а који се разликује од континентално-европског највише по томе што су судска пракса и прецеденти важнији извор права него опште правне норме, пре свега законско право. Примат процесног над материјалним правом у њиховим правним системима

„усменог права” у архаичним грчким срединама. Он сматра да без обзира на то што нема много поузданих извора о обичајном праву у античкој Грчкој, при истраживањима треба користити и упоредни антрополошки материјал из различитих историјских периода и различитих крајева света. Тако наводи примере сеоских средина на средњовековном Исланду, код Инка, све до примера обичајног уређивања односа у XX веку у Еритреји и Албанији.

³⁵ S. Avramović, “Blood-money in Homer – Role of *istor* in the Trial Scene on the Shield of Achilles (Il. 18, 497–508)”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 67, 5/2017, 723–756; S. Avramović, “Homeric *histor* (Il. 18., 497–508), *mnamon* in Gortyn, *pristav* among the Slavs, *dorzon* in Albanian custom – different legal systems, similar institutions”, *Tokyo Classical Studies* 10/2017, 115–153. Међутим, овај аутор је истовремено недвосмислено износио своје резерве на рачун некритички примењиваног антрополошко-социолошког метода, нарочито на симпозијуму и у раду S. Avramović, “La *patroiokos* des Lois de Gortyne: Etude linguistique, Response to Monique Bile”, *Symposion* 1993, Wien 1994, 53–60.

је довео до тога да су англосаксонски писци све више посматрали античко грчко право кроз призму процедуралног права и судског поступка, што је довело и до различитог виђења појединих крупних, суштинских питања у овој дисциплини. Мада постоје индивидуални изузеци и у једној и у другој групи научника, аутори с англосаксонском оптиком све више оспоравају идеју о јединствености грчког права истичући значај разлика међу правима појединих полиса, док континентални писци више уочавају њихове суштинске, заједничке црте. Друга крупна концептуална разлика, због које садашње стање истраживања нарочито карактерише извесна англосаксонизација античког грчког права, састоји се у већ поменутој околности што се све више наглашава значај процесног над материјалним правом, а што се преноси на разлике у објашњавању и разумевању појединих правних установа грчког права.

Поред поменутих и још неких других концептуалних разлика, освајање ове научноистраживачке области од стране англоамеричких писаца довело је и до методолошког помака у правцу повећавања значаја ванправних метода изучавања и антропологизацији античког грчког права, понекад и на рачун незаобилазне, педантне нормативне езегезе. Та херменеутичка промена је увела у истраживање ове области не само широку употребу антрополошког приступа него и социолошке, психолошке, економске и друге мултидисциплинарне методолошке углове посматрања. Све је то резултирало већом заступљеношћу античког грчког права у научним круговима (неки би чак рекли његовом популаризацијом), али такав приступ никако не би смео да иде у правцу постављања недовољно утемељених премиса, доношењу олаквих атрактивних закључака и некритичког одбацивања домета ранијих истраживања на традиционалним основама.

Мада су ове промене у почетку у континенталној академској заједници углавном примане с резервом, неке методолошке новине се афирмишу и постепено се појављују и у истраживањима европских аутора. Јер, у суштини није спорно да су мултидисциплинарни приступ и његов методолошки апарат корисни, већ је једино питање до ког обима се они користе и у коликој мери прете да потисну класичну, за правне историчаре незаменљиву педантну, неко би рекао и ситничаву, досадну нормативноправну анализу. Другим речима, новине које су настале пребацивањем истраживања на другу страну Океана, тј. англосаксонизација и антропологизација античког грчког права, добро су дошле због потребе преиспитивање постојећих клишеа, због корисног методолошког освежења, па и стручних текстова који су атрактивнији за читаоце. Једино је важно да се због тих новина не запостави незаобилазни нормативистички приступ без кога нема поуздане правне историје, већ да се на прави начин

избалансирају класичне и модерне научне тековине. Притом стално треба имати на уму опомену Герхарда Тира да се озбиљна правна антропологија мора држати у разумним границама, не ослањајући се на *home-made and second-hand anthropology*.

Sima Avramović
University of Belgrade
Faculty of Law

NEW TRENDS IN ANCIENT GREEK LAW RESEARCH STRATEGY

Summary

The author points to new tendencies manifested during the last decades in ancient Greek law studies. The principal change was that the center of studies has been gradually removed from Europe to USA and English speaking countries. The author perceives two major sorts of consequences due to that change. The first is that Anglo-American and continental-European scholars are often taking different positions considering particular core issues, as a result of their different background in view of legal traditions to which they are belonging. That tendency the author labels as “anglosaxonization” of ancient Greek law. Along with divergent opinion on some conceptual and particular issues (including the issue of the unity of ancient Greek law), the second chief change is displayed at the methodological level. While European researchers of ancient Greek law were lawyers and legal historians, most of the Anglo-American scholars are classicists, historians, philologists, anthropologists, sociologists, without a degree in law. Along with the traditional approach which was based upon meticulous normative analysis of the sources they are vividly promoting anthropological, sociological, philological, economical and other multidisciplinary methodologies. That trend is labeled here as “anthropologization” of ancient Greek law. The author is of opinion that those new tendencies are enriching the study of the discipline and that they are encouraging new conclusions and hypothesis on particular questions. That innovative approach is quite attractive and it is less boring than the traditional legal dogmatic approach, so that it could make ancient Greek law more popular and interesting. However it cannot substitute the standard, classical legalistic approach of legal history, which has to remain indispensable and unavoidable along with proper use of the new methodological perspectives.

Key words: Legal history, Anglosaxonization, Anthropologization, Athenian law, Spartan law, Code of Gortyn.

Немања Вујчић
 Филозофски факултет
 Универзитет у Београду

АНТИЧКО ГРЧКО РОПСТВО У НОВИЈОЈ ПЕРСПЕКТИВИ

АПСТРАКТ: Овај рад је прегледног карактера, његов циљ је да укратко изложи и објасни новије трендове и приступе у историографији о ропству у античкој Грчкој. Историографска продукција посвећена овој институцији је огромна и последњих година се налази у фази значајног преиспитивања и промене. Студије ропства традиционално нису успевале да се одвоје од свог културног, идеолошког па ни политичког контекста, а често је и данас тако. Појам античке Грчке у овом случају је схваћен широко, обухватајући архајску и класичну Грчку, хеленистичке државе, али и хеленофоне градове и земље Римског царства. Известан простор у раду је посвећен односу између грчког и блискоисточног ропства. Античко римско ропство, с друге стране, представља широко истраживачко подручје за себе, и оно није директније разматрано у овом тексту, изузев уколико истраживачки рад у области римског ропства има директан утицај на разумевање ове институције у грчком свету.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: античко грчко ропство, робови, робовласници, трговина робљем, економска улога ропства, историографија о ропству.

Рећи да је научна литература посвећена ропству у античкој Грчкој обимна, представљало би озбиљно потцењивање. У питању је на сваки начин огромна библиографија: хиљаде и хиљаде чланака, студија, дискусија, анализа, монографија, прегледа и зборника радова на многим језицима, којима се сваке године придружују нове јединице. Далеко од тога да је сваки нови рад свеж или значајан допринос. Напротив, многи су деривативни и просто понављају постојеће ставове и тумачења. Ипак, и такви радови се објављују, имају цитираност и служе као основа за подучавање студената. Текст који

слиди умерено је амбициозан покушај оријентације у овој непрегледној библиографској шуми. Циљ је да се идентификују водећи истраживачи, идеје и интерпретације.

Пре него што почнемо, треба нагласити следеће: проучавање ропства у античкој Грчкој пролази кроз врло узбудљив период. Преовлађујући модел античког грчког ропства налази се у фази фундаменталних и динамичних промена, после неколико деценија релативно спорог развоја и, чак, може се рећи, стагнације. До ове промене није дошло услед неког драматичног открића нових извора, мада до значајних појединачних налаза долази сваке године, већ кроз преиспитивање устаљених схватања и темељну, изнова спроведену, анализу материјала који већ имамо. Да не буде забуне, изворни материјал користан за ово питање заиста се повећао последњих деценија, али ту се махом ради о епиграфским и понекад папиролошким изворима корисним за историју ропства у хеленистичком свету и хеленофоним провинцијама Римског царства. Међутим, у средишту дебате која се сада води налази се ропство у архајској и класичној Грчкој, пре свега у Атини, али и у Лакедемону и на Криту, као и однос ове грчке институције према сродним облицима зависности у друштвима Блиског истока. Због ограничења која ми намеће простор, један број занимљивих питања и значајних истраживача неће бити поменути у овом тексту.¹

ФИНЛИЈЕВ МОДЕЛ РОПСТВА

У истраживању античког грчког ропства несумњиво водећи у другој половини XX века био је амерички, односно натурализовани британски историчар сер Мозес Исак Финли (Moses Isaac Finley, рођ. Finkelstein, 1912–1986). У питању је један од најцитиранијих и најутицајнијих историчара антике свих времена. Иако је са својим моделом иступио још крајем педесетих година XX века, његови ставови углавном имају средишње место у историографији о ропству и данас. У ствари, највећа промена која је захватила ову историографску нишу јесте преиспитивање и, највероватније, постепено напуштање његовог модела, после много деценија доминације. Ради даље

¹ Једно подручје на којем *није* било значајног напретка и нових увида, упркос фасцинацији најшире јавности том темом, јесте питање отпора и устанка робова у грчкој антици. Изворна сведочанства остављају утисак да стара Грчка није знала за велике устанке робова, а и да су други облици отпора били ретки и нетипични. Многи истраживачи, из принципијелних или идеолошких разлога, одбијају да прихвате такав закључак. Ово је приметно у нпр. T. Urbainczyk, *Slave Revolts in Antiquity*, London – New York 2014. (прво издање 2008), где се идеја упорног и перманентног робовског отпора одржава захваљујући хипотезама.

дискусије, биће потребно укратко објаснити Финлијеву улогу у покретању новог таласа интересовања за античко ропство у другој половини прошлог века, и дати сажетак његових најважнијих ставова.

Године 1959. Финли је објавио свој први рад о ропству, под насловом *Да ли је грчка цивилизација била заснована на раду робова?*² Текст, у којем је одговор на постављено питање недвосмислено био потврдан, изазвао је велико интересовање и представља почетак дугог низа утицајних радова. Под Финлијевим утицајем у западној историографији је постепено преовладао став да је ропство било врло значајна, чак фундаментална институција грчко-римског света. Није, међутим, увек било тако. Када је Финли ушао у ово истраживачко подручје, то је била безмало дисидентска позиција. Водећи западни историчари, нарочито амерички, британски и немачки, држали су да је античко ропство споредан, чак маргиналан феномен, нешто што је историографија XIX века наводно јако прецењивала, док је модерна историографија свела на праву меру. Порекло овог схватања је сложено, али појединачно најважнији утицај представља немачки историчар Едуард Мејер (Eduard Meyer, 1855–1930) и његови радови (у питању су, заправо, објављена предавања) *Привредни развој антике* и *Ропство у антици*.³ Мејер, без сумње најутицајнији немачки истраживач антике на прелазу векова, гледао је на древни свет кроз призму модернизма. Развијена античка друштва за њега су били рани капиталистички системи, упоредиви с европским државама XVII, XVIII па чак и XIX века. У овој визији за ропство није било много места, оно је проглашено анахронизмом и појавом од малог значаја, како друштвено тако и економски. Мејеров ауторитет био је неприкосновен и његово мишљење, уз одговарајуће варијације и појашњења, стоји у позадини већине радове о грчком (и римском) ропству објављених на Западу у првој половини XX века. У Британији најутицајнији експонент таквог начина мишљења био је Алфред Цимерн (Alfred Eckhard Zimmern, 1879–1957), који је не само доводио у питање економски значај ове установе већ и њен нехумани карактер.⁴ У САД најважнији представник ове струје био је истакнути историчар ропства Вилијам Лин Вестерман (William

² M. I. Finley, 'Was Greek Civilization Based on Slave Labour?', *Historia* 8-2 (1959), 145–164.

³ Оба текста, *Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums* и *Die Sklaverei im Altertum* прештампана су у E. Meyer, *Kleine Schriften zur Geschichtstheorie und zur wirtschaftlichen und politischen Geschichte des Altertums*, Halle 1910, 79–212. Данас се обично цитирају према овом издању.

⁴ A. Zimmern, *The Greek Commonwealth: Politics and Economics in Fifth-Century Athens*, New York – Oxford 1961, 380–396 (прво издање: 1911); cf. id., 'Was Greek Civilization Based on Slave Labor?', *The Sociological Review* 2-1 (1909), 1–19, 159–167, прештампано у: id., *Solon & Croesus and Other Greek Essays*, Oxford 1928, New York 19662, 105–163.

Linn Westermann, 1873–1954), иначе Финлијев ментор на Универзитету Колумбија.

Вестерманови радови, пре свега дугачка одредница о ропству у Pauly–Wissowa *Realencyclopädie (Sklaverei)*⁵ и монографија *Робовски сисџеми грчке и римске антике*⁶ дуго су представљали основне уводне текстове о овом питању на немачком и енглеском језику. Финлијево интересовање за ропство заправо почиње изражавањем неслагања са ставовима његовог истакнутог ментора. Вестерманов приступ је у основи био позитивистички, он је на једном месту скупии масу чињеница о ропству, робовима и робовласницима и пустио их да говоре за себе. Истина, мало ко је у оно време био позванији да учини тако нешто од Вестермана. Овај предани истраживач је, током више од пола века, сакупљао и пажљиво проучавао све што је могло бити од ма каквог значаја за студије грчког и римског ропства, сваку корисну алузију код античких писаца, сваки нови натпис, предмет или папиролошки фрагмент, с посвећеношћу која је била на ивици опсесије. Али научни резултат тог големог труда и упорности био је скроман: један број, углавном не превише амбициозних и оригиналних, прилога у научним часописима, опширан чланак у *Realencyclopädie*, и поменута монографија, на којој је Вестерман радио више од две деценије, и која је објављена тек постхумно. Када су најзад објављени, *Робовски сисџеми* су се показали као разочарање на више нивоа. Изузев неких поглавља, текст је углавном представљао разраду и проширење ранијег енциклопедијског чланка, допуњеног новијом литературом и изворима који су у међувремену откривени и објављени. Имајући на располагању масу голих чињеница, које нису увек биле најбоље организоване, аутор је врло мало простора посветио њиховом тумачењу. Тамо где се уопште јавља неки вид интерпретације, она је спорна и као да се не ослања на огроман чињенички материјал. Вестерман углавном остаје чврсто у оквирима мејеровске традиције: економски значај ропства је упитан, робови нису били многобројни, с њима се поступало хумано итд.⁷ Дело су оптерећивали и други проблеми, текст није био сасвим завршен у тренутку ауторове смрти и постојала су озбиљна неслагања и противречности која приређивач није разрешио, штампарске грешке су честе, нарочито када је у питању старогрчки текст итд. Разочарање и неслагање с радом свог ментора, било је један од главних

⁵ W. L. Westermann, *RE Supp.* VI, sv. *Sklaverei*, 894–1068.

⁶ Id., *The Slave System of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955.

⁷ Cf. нпр. *ibid.*, 9 „Eduard Meyer has long since expressed the view that agricultural production in most parts of Greece remained in the hands of free labor, except were a serf population provided for it.” У наставку Вестерман даје извесна сведочанства која, по њему, недвосмислено показују да је Мејер био у праву.

покретача Финлијеве одлуке да дубље уђе у проблематику античког ропства. Међутим, пре него што наставимо, треба скренути пажњу на чињеницу да, упркос генерално хладном пријему и бројним негативним критикама,⁸ дуго није било покушаја да се Вестерманова књига замени бољом. Током три деценије *Робовски системи* служили су као основни приручник за питање грчког и римског ропства на енглеском језику, а 1984. године се појавио и неизмењен репринт. Када се права алтернатива најзад појавила (Гарланови *Робови у античкој Грчкој*), у питању је био превод са француског језика.

Своје ставове Финли је изложио у неколико студија посвећеним ропству односно привредној основи античког света, оне окренуте грчкој страни ових питања су скупљене у зборнику *Привреда и друштво у античкој Грчкој*,⁹ синтези *Античка економија*¹⁰ и зборнику *Античко ропство и модерна идеологија*,¹¹ где су штампана четири предавања која је држао у Паризу (Collège de France) у новембру и децембру 1978. године. Неки елементи његовог модела називу се већ у раним радовима, попут *Студија о земљишту и кредити у античкој Атини*¹² и *Одисејевој свети*.¹³

Финлијеве идеје о античком ропству су произлазиле из његовог ширег схватања античког друштва и привреде; оно је пак било издана теорија социолога Макса Вебера (Max Weber, 1864–1920) и економисте Карла Полањија (Karl Paul Polanyi, 1886–1964). Амерички историчар одлучно је одбацивао све аналогije између античког и модерног света, уопште све покушаје да се античка друштва прикажу као економски напредна, динамична и добро организована. У критици историчара-модерниста, попут Едуарда Мејера и његових следбеника, Финли није био нимало нежан.¹⁴ За њега, иза свог спољашњег сјаја и помпе, античка друштва, попут грчких полиса, пред-

⁸ Оштру критику, која не остаје увек у границама пристojности, срећемо у приказима које су написали А. Н. М. Jones, *Economic History Review* 71, 279 (1956), 272–275; G. E. M. de Ste. Croix, *Classical Review* 7-1 (1957), 54–59; R. E. Smith, *Journal of Hellenic Studies* 77-2 (1957), 338–339. Анализе попут оних које су дали М. Л. В. Laistner, *American Historical Review* 61-3 (1956), 613–614; C. B. Welles, *American Journal of Philology* 77-3 (1956), 316–318; и К. Polanyi, *The Journal of Economic History* 17-1 (1957), 120–123 далеко су професионалније и пристojније, али такође изражавају озбиљно неслагање, мада је оно скривено испод вела реторичких похвала.

⁹ M. I. Finley, *Economy and Society in Ancient Greece*, London 1981.

¹⁰ Id., *The Ancient Economy*, Berkeley – Los Angeles – London 1973, 19852, 19993; хрватски превод: *Античка економија*, Zagreb 2011.

¹¹ Id., *Ancient Slavery and Modern Ideology*, New York 1980.

¹² Id., *Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500–200 B.C. The Horos-Inscriptions*, New York 1952, 19732.

¹³ Id., *The World of Odysseus*, New York 1954.

¹⁴ Cf. id., *Ancient Slavery and Modern Ideology*, 48: “In sum, Meyer’s lecture on ancient slavery is not only as close to nonsense as anything I can remember written by a historian of such eminence, but violates the basic canons of historical scholarship...”

стављају економски примитивне, статичне руралне заједнице, у којима преовлађује врло уска, готово целуларна привреда, у којој основну и најважнију привредну јединицу чини породично газдинство, оџкоџ. Такву привреду на себи носи земљорадња и све истинско богатство потиче од земљорадње. С друге стране, делатности попут занатства, трговине, бродарства, рударства и кредитних послова сасвим су секундарне, уколико уопште имају мерљив значај. Финли је упорно негирао да је антички човек спознао ма и најпримитивнији облик економске теорије, и она места код античких филозофа и других писаца која остављају такав утисак објашњавао је на друге начине.

Ропство, ако је било значајно друштвено и економски – а Финли је сматрао да је то очигледна истина, коју тешко да је потребно и доказивати – морало се уклопити у наведену слику. Робови су, дакле, претежно били коришћени у пољопривреди. Ангажовање робова у занатству, транспорту, трговини или администрацији је такође постајало, докази у том погледу су недвосмислени, али је представљало (тј. по Финлију, морало је представљати) тек мали део искоришћавања робова. И овај став је заснован на широким теоријским претпоставкама и амерички историчар није налазио да је неопходно да га доказује. Коришћење робовске радне снаге један је од елемената примитивизма и неразвијености античке привреде. Финли је, међутим, био исувише свестан постојећих података о броју робова и раних студија античке демографије да би могао ићи тако далеко и тврдити да је већи део вредности у антици настајао као резултат робовског рада. Чак и у оним друштвима где их је било највише (класична Атина, позни републикански Рим), укупан број робова је се у најбољем случају приближавао трећини целе популације Атике или Италије и Сицилије, а вероватно је био и мањи. Финли је стога дефинисао робовско друштво *као њакво друштво у коме већи део богајства и моћи елије њочива на раду робова*. То не искључује и друге изворе богатства, и не супротставља се чињеници да је велика већина слободних људи такође била ангажована на физичком раду у пољопривреди, и да су они производили већину друштвеног прихода.

Међутим, институција ропства као таква врло је раширена у светској историји. Да ли су сва друштва у којима је та институција постојала (практично сва историјска друштва пре XVIII века) била робовска? Финли је и те тврдње одбацио, замерајући историчарима, социолозима и антрополозима који их износе да не узимају у разматрање целину друштвене реалности. Друштва у којима роб представља луксуз, у којима робови претежно нису ангажовани у производњи (иако, можда, чине значајан удео у популацији) по њему представљају фундаментално другачију категорију. Ту налазимо порекло чувене

финлијевске дихотомије, поделе на **робовска друштва** (*slave societies*) и **друштва с робовима** (*societies with slaves*). Прва задовољавају горњу дефиницију о пореклу богатства владајуће елите, друга су практично сва остала. Занимљиво је да је Финли сматрао да су робовска друштва велика историјска реткост, готово аномалија. Она се јављају само у нарочитим околностима, када се разни неопходни фактори сложе на једном месту. У ствари, она су толико ретка да постоји само пет документованих примера у светској историји: два у антици (класична Грчка и Рим) и три у нововековној историји (колонијални Кариби, колонијални и деветнаестовековни Бразил, и државе америчког југа пре Грађанског рата 1861–65).

Како, онда, долази до настанка те ретке историјске појаве? Финли је сматрао да је у стању да покаже тај процес на примеру архајске историје Атине. У ранијим фазама своје историје, тврдио је, Грчка и Рим нису били робовска друштва. Робова је било, али нису били многобројни нити имали важну улогу у привреди. Већину рада у корист владајућих група обављали су зависни, полуслободни људи попут дужника, клијената, пелата, хелота, пенеста итд. Са Солоновим реформама долази до еманципације атинског грађанина. Нема више ропства за дуг или других начина да рад слободних људи искоришћавају поседници. Зависне и полузависне групе нестају. Парадоксално, што је друштво постајало слободније и отвореније, то је потреба за странцима-робовима била већа. „Рецимо отворено: градови у којима је појединачна слобода достигла свој највећи израз – пре свих, очигледно, Атина – били су градови у којима је ропство цветало... Укратко, један од најважнијих аспеката грчке историје је заједнички напредак, руку под руку, слободе и ропства.”¹⁵ Моћне породице нису имале други избор него да се окрену искоришћавању странаца. Повољна околност по њих била је та што управо у то време долази до процвата медитеранске трговине. Ако је негде у басену Средоземног мора постојала понуда људске радне снаге, они су били у прилици да дођу до ње. И заиста: области Мале Азије, Тракија и земље на северној обали Црног мора постају снабдевачи атинске, коринтске и других грчких робовских тржница.

Иако је, као што смо видели, видео класичну Грчку као робовско друштво, Финли није сматрао да проста подела на робовласнике и робове тачно описује грчку друштвену стварност. Наравно, један проблем с овом упрошћеном дихотомијом је тај што већину становништва (и радне снаге) чине људи који нису ни робовласници ни робови. Међутим, и саме неслободне категорије су тако сложене и разнолике да се не могу свести само на робове. Уместо тога, Финли

¹⁵ Id., ‘Was Greek Civilization Based on Slave Labour?’, *Historia* 8-1 (1959), 164.

је говорио о спектру статуса, који обухватају различите категорије слободе и неслободе. „Ако замислимо да је античко друштво састављено од спектра статуса, са слободним грађанином на једном и робом на другом крају, и с великим бројем нијанси између, онда смо већ открили две боје овог спектра, роба и робу сличног оикета на Криту. Лако можемо да додамо бар још четири категорије: хелота (и њему сличне категорије попут пенеста у Тесалији), зависног дужника, који није био роб, мада је у одређеним условима могао на крају бити продат као роб; условно ослобођеног роба; и, најзад, ослобођеника. Свих шест категорија се ретко, ако икада, јављају истовремено у једној истој заједници, и нису једнаке у свом значају нити подједнако важне у свим периодима грчке историје. Када се све сабере и одузме, роб у строгом смислу је најважнији тип...”¹⁶

Финли је веровао да је могуће одредити време и околности нестанка античког ропства. Као што су грчке државе постепено насилно интегрисане у римску, тако је и грчки робовски систем постао део ширег римског. Ова промена није била посебно драматична јер је, по њему, римска институција ропства и сама била грчки производ тј. настала је путем директног опонашања грчких решења.¹⁷ С њоме су се Римљани срели у јужној Италији већ у раној фази своје историје, али нарочит подстицај је добила по освајању Сицилије, када су непосредно дошли у контакт с робовским велепоседима Сиракузе, Акраганта и других грчких градова на Сицилији. Од III века пре н. е. почиње историја римског ропства у правом смислу. Дакле, и у грчким земљама ропство је наставило да буде у средишту економског живота. Докле? Унутрашње економске промене и пад снабдевања робовском радном снагу почињу да се осећају у Римском царству већ у II веку н. е. а масовне размере достигли су у III веку. Како је могућност прибављања робова изван граница царства постајала све проблематичнија, тако се друштво поново окренуло искоришћавању својих припадника. Одговор на проблем је нађен у институцији колоната. Формално слободан човек, претво-

¹⁶ *Ibid.*, 147. Међу раним критичарима идеје спектра статуса била је и Фанула Папазоглу: F. Papazoglu, 'Esclavage et Dépendance, "Demi-Liberté," "Halfway-Statuses"', *Illinois Classical Studies* 18 (1993), 31–38. Нажалост, овај рад није привукао пажњу коју заслужује.

¹⁷ С обзиром на чврсту чињеницу да је класична институција ропства имала континуитет у античкој Грчкој од преко хиљаду година (у најмању руку од VIII века пре н. е. до позне антике), и да је била раширена у матичној земљи, али и у грчким колонијама, хеленистичким монархијама, а касније и у источним провинцијама Римског царства, тешко је разумете шта је Кајл Харпер (Kyle Harper) мислио када је, у иначе изванредном раду, написао (K. Harper, *Slavery in the Late Roman World, AD 275–425*, Cambridge 2011, 3): "The Roman empire was home to the most extensive and enduring slave system in pre-modern history... The other example of classical antiquity, the slave society of Greece, was fleeting and diminutive by comparison."

рен у неку врсту принудног закупца, заменио је роба као основни радник на имањима елите. По Финлију, римски Медитеран у IV веку пре н. е. већ више није робовско друштво.

Финли је снажно наглашавао наводно јединствен карактер грчког робовског система. Оно је створено на једном месту, у једном конкретном друштву (архајска Грчка), и само једном се успешно раширило на друго друштво (Рим). Шта је с осталим античким заједницама? Рана грчка друштва, попут микенских држава-палата и малих хомерских краљевстава и племена, нису била робовска друштва. То нису ни многобројне државе Старог истока, у њима, инсистирао је, ропство није имало друштвени или економски значај вредан помена. Ропство тамо није добило на значају чак ни после освајања Истока од стране Александра Великог. Хеленистичке монархије су само преузеле постојеће економске структуре, користиле их, али их нису мењале, изузев тамо где су основани нови грчки градови, с европским колонистима и грчким власничким односима.

У року од десетак година, Финли је преокренуо преовлађујуће гледиште и вратио античко ропство у средиште интересовања. Његов утицај је био и остао огроман, о чему сведоче и многа дела и краћи радови који излазе последњих година, и даље се ослањајући на његове закључке и концепте. Готово сви актуелни приручници и студије о античком ропству објављени последњих деценија писани су у оквиру јасне финлијевске матрице. ФишEROVA (N. R. E. Fisher) књига *Ропство у античкој Грчкој*,¹⁸ основна литература за курсеве о античком грчком ропству на многим западним универзитетима, потпуно се ослања на Финлија и његов рад. Исто важи и за недавно (2018) објављено *Античко грчко и римско ропство* Питера Ханта (Peter Hunt).¹⁹ Друго издање *Кембричке старе историје* – томови који обухватају класичну Грчку објављени су 1992. и 1994. године²⁰ – такође је чврсто у финлијевском табору а исто се може рећи и за нову *Кембричку историју светског ропства* I, објављену 2011. године с амбицијом да буде најновија и најкомплетнија историја ропства у антици.²¹ Ослањање на рад Финлија и његових ученика овде је очигледно од странице до странице, и у општим концептима и у детаљима. Мање је типично и више изненађује до које мере је Финли извршио утицај и ван енглеског говорног подручја. Водећа дела

¹⁸ N. R. E. Fisher, *Slavery in Classical Greece*, Bristol 1993.

¹⁹ P. Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Malden 2018.

²⁰ D. M. Lewis, J. Bordman, J. K. Davies, M. Ostwald (yp.), *CAH V: The Fifth Century B.C.*, Cambridge 1992; D. M. Lewis, J. Bordman, S. Hornblower, M. Ostwald (yp.), *CAH VI: The Fourth Century B.C.*, Cambridge 1994.

²¹ K. Bradley, P. Cartledge (yp.), *Cambridge History of World Slavery I: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge 2011.

француских историчара ропства, попут *Робова у античкој Грчкој* Ивона Гарлана (Yvon Garlan),²² или скорашња монографија *Роб у Грчкој и Риму*²³ од Жана Андреа (Jean Andreu) и Рајмона Деска (Raymond Descat) чврсто стоје у финлијевској традицији, као и Кле-сов (Hans Klees) *Живот робова у класичној Грчкој*²⁴ и Шумахерово (L. Schumacher) *Ројсџиво у антици*.²⁵

ЕНИГМА РАНОГ ГРЧКОГ РОПСТВА

Стандардно мишљење у модерној литератури посвећеној грчком ропству јесте да хомерска и рана архајска Грчка нису биле робовска друштва. Мада се и ова идеја у данашње време највише везује за Финлија, он није њен творац, у неразграђеном облику она се може наћи још крајем XIX века у Мејеровом тексту *Sklaverei im Altertum*. Ово схватање је прихватила је већина проучавалаца ропства у XX веку, пре свега Мозес Финли и његови следбеници,²⁶ али и француски историчари који су се бавили ропством,²⁷ затим Јозеф Фогт (Joseph Vogt, 1895–1986) и његови ученици у Немачкој,²⁸ као и марксистички свих врста.²⁹ За већину модерних историчара хомерско ропство је неразвијено, патријархално, кућно, више је нека врста луксуза, везано за статус племићких породица него што има економско оправдање. Ово тумачење је толико укорено да га већ неколико генерација историчара преузима без преиспитивања, иако постоје озбиљни проблеми када покушамо да нађемо потврде у изворном материјалу.

Пре мање од три деценије, у својој монографији о хомерском друштву, Ханс ван Вис (Hans van Wees) указао је на чињеницу да се хипотетичке зависне и полузависне групе, које су наводно обрађивале имање елите, нигде не срећу у хомерском тексту, и да послове на тим имањима обављају слободна сиротиња и робови.³⁰ Овај закљу-

²² Y. Garlan, *Les esclaves en Grèce ancienne*, Paris 1982; енглески превод: *Slavery in Ancient Greece*, Ithaca 1988. У Гарлановом делу су Финлијеве идеје понешто модификоване, како би се уклопиле у општи марксистички оквир.

²³ J. Andreu, R. Descat, *Esclave en Grèce et à Rome*, Paris 2006; енглески превод: *The Slave in Greece and Rome*, Madison 2011.

²⁴ H. Klees, *Sklavenleben im klassischen Griechenland*, Stuttgart 1998.

²⁵ L. Schumacher, *Sklaverei in der Antike. Alltag und Schicksal der Unfreien*, München 2001.

²⁶ M. I. Finley, *The World of Odysseus*, 49–56; id., *Ancient Slavery and Modern Ideology*, 68–79.

²⁷ J. Andreu, R. Descat, *The Slave in Greece and Rome*, 19–25.

²⁸ J. Vogt, 'Die antike Sklaverei als Forschungsproblem – von Humboldt bis heute', *Gymnasium* 69 (1962), 271–272.

²⁹ Cf. Y. Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, 29–40.

³⁰ H. van Wees, *Status Warriors: War, Violence and Society in Homer and History*, Amsterdam 1992, 49–53.

чак је поновио у каснијим радовима, указујући између осталог на значај робовског рада код Хесиода.³¹ Едвард Харис (Edward M. Harris), професор емеритус на Универзитету Единбург, у невеликој али добро аргументованој студији, потврдио је ове тврдње и указао и на друге грешке ранијих генерација историчара. По њему, раширен рад робова био је основни извор моћи и богатства елите већ у раној архајској Грчкој.³² Харисово тумачење је усвојио и амерички историчар Питер Роуз (Peter W. Rose).³³ Недавно је ирски историчар Дејвид Луис (David M. Lewis), тренутно такође професор грчке историје у Едибургу, публиковао монографију у којој, између осталог, брани став да је грчко ропство, и као институција и као економски модел, било врло развијено већ у VIII веку пре н. е.³⁴ О Луису и његовом раду још ћу говорити.

Ови историчари су указали на неке од суштинских проблема старије теорије. Пошто наводно није било робова у привреди, а знамо да су велика господска имања постојала, поставља се питање: ко је на њима радио? Одговор је понекад био слободни људи за плату, односно проценат рода, или можда нека врста закупаца. Финли је сматрао да су у питању били зависни људи у неком облику: користио је изразе попут везаних људи (*bondsmen*), клијената (*clients*), пелата (πελάται) или кметова (*serfs*). Ако је то заиста било тако, очекивало би се да ову масу зависних људи који нису робови откријемо негде у Хомеровим еповима, свакако и у Хесиодовим спевовима. Иза којих термина се они крију? Један чест израз за сиромашне људе је *ῥεῖν* (ῥής, ῥητός, ὅ) – *шежак*, *радни*к. Многи историчари, следећи Финлија и његове ученике, сматрају да је чет човек који је ступио у трајан однос рада и потчињености према властели. Чак се и у Лидл-Скотовом грчком речнику *ῥεῖν* преводи као „кмет” или „зависан човек”.³⁵ Таква употреба се, међутим, не види из антички текста,

³¹ Id., ‘The Economy’, у: K. Raaflaub, H. van Wees (yp.), *A Companion to Archaic Greece*, Malden – Oxford 2009, 444–467; id., ‘Farmers and Hoplites: Models of Historical Development’, у: D. Kagan, G. F. Viggiano (yp.), *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece*, Princeton – Oxford 2013, 222–235. Cf. id., ‘The Economy’, 445: “Yet Hesiod’s advice on how to run a farm assumes throughout that Perses will be employing slaves (*dmôes*) and hired laborers (*thêtes*).”

³² E. M. Harris, ‘Homer, Hesiod, and the “Origins” of Greek Slavery’, *Revue des Études Anciennes* 114-2, 345–366. Крпаћа верзија овог рада на италијанском језику објављена је као ‘Omero, Esiodo, e le “origini” della schiavitù greca’, у: A. Di Nardo, G. A. Lucchetta (yp.), *Nuove e antiche schiavitù*, Pescara 2012, 32–52.

³³ P. W. Rose, *Class in Archaic Greece*, Cambridge – New York 2012, 101–102 (cf. 101, nap. 25).

³⁴ D. M. Lewis, *Greek Systems of Slavery in their Eastern Mediterranean Context, c. 800–146 BC*, Oxford 2018, 107–124.

³⁵ H. G. Liddel, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, sv. ῥής, 800: “*serf, bondsmen... later, hired laborer*”. Интересантно је приметити да се и Милош Н. Ђурић, преведећи Плутархову биографију Солона, повео за литературом и превео

није сугерисана ни контекстом ни етимолошки. Тврдило се и да основна хомерска реч за роба (δμῶς, δμῶή) заправо не означава роба, већ нешто мање одређено, можда широку категорију зависних људи у служби племићког дома. Међутим, хомерски епови не дају потпору овим тврдњама. *Dmôes* свој статус без изузетка добијају отимањем у рату или киднаповањем од стране гусара; господари их поклањају,³⁶ купују и продају³⁷ или остављају у наслеђе.³⁸ Једноставно, они не могу бити ништа друго до робови. Али, ако су *шейти* сиромашни слободни људи, а *dmôes* робови, што се свакако чини најпримеренијим закључком, где су, онда, ти зависни људи, клијенти, кметови? Хомер и Хесиод не говоре ништа о њима.

Што се тиче економске улоге робова, и њу је могуће наслутити из *Ogiceje*. Заплет епа је такав да сазнајемо обиље детаља о унутрашњем животу племићког газдинства. Робиње су углавном жене које раде као служавке, куvariце и чистачице, а неке и спавају с просцима. На основу ових стихова је доношен закључак да је ово патријархалан тип ропства, у смислу да су сви робови везани за домаћинство и непроизводне задатке, и да роб просто представља припадника породице, најмање цењеног члана али члана свеједно. Међутим, из других места у епу је јасно да постоје и мушки робови, и то у великом броју. Они обављају пољопривредне задатке и друге послове на имању.³⁹ Одисејев посед је велики и даје вишкове производа који се износе на тржницу. Мада се углавном помињу у контексту кућних послова, робиње такође припремају вуну и обављају ткачке послове, иду по воду, мељу жито, припремају храну итд.⁴⁰ Тачно је да рад слободних људи који раде за плату (*шейти*) има важну улогу, али то је такође ситуација коју познајемо и из класичног доба.

Дакле, насупрот традиционалном мишљењу, чини се да је много боље утемељена претпоставка да је ропство у старој Грчкој било успостављено и јасно дефинисано институција већ у VIII веку пре н. е., вероватно и раније. Линија раздвајања између слободних људи и робова је такође чврста и јасна већ у овом периоду. Поједини робови у хомерским спевовима живе објективно квалитетније и сигурније од најсиромашнијих слободних људи, али таквих примера има и у много каснијим временима.

θῆς као „кмет”: „Јер цео народ је био дужник богаташа. Једни су обрађивали земљу и шести део прихода морали давати богаташима, због чега су се назвали хекшемори (*ш. шесћинари*) и кмейови...” (Plut. *Sol.* 13, 2–3, мој курзив). У Плутарховом тексту заправо стоји: ...ἐκτιμώριοι προσαγορευόμενοι καὶ θῆτες.

³⁶ *Il.* XIX 245, XXIII 509–514, 700–705; *Od.* IV 735–736.

³⁷ *Il.* VII 467–475; *Od.* XV 425–429, 483–484.

³⁸ *Il.* XIX 330–333.

³⁹ *Od.* XIV 11–28, 100–108, XVII 290–299

⁴⁰ *Od.* XX 105–111, 147–159; XXII 420–425.

Генерације историчара су без дискусије прихватале Финлијев *dictum* да су развијено ропство и робовско друштво као такво грчки изуми. Стари исток, тврдило се, нити је имао јасан концепт роба и ропства, нити је тамо рад људи које бисмо макар и условно могли описати као робове имао економски или друштвени значај. Вероватно најцитираније место из његовог опуса гласи: „Прегрчки свет – свет Сумера, Вавилоњана, Египћана и Асираца; и просто не могу а да не додам и Микејане – био је, у најдубљем смислу, свет без слободних људи, онако како ми данас разумемо тај концепт. То је такође био свет у коме ропство у строгом смислу није играло никакву улогу вредну помена. И оно је било грчки изум.”⁴¹ Сличне тврдње су честе у његовим радовима, „неопходно је нагласити чињеницу да робови никада нису били од значаја и никада неопходни на древном Блиском истоку, за разлику од Грчке и Рима”.⁴²

Следећи овај став – иако, морамо се подсетити, Финли није био стручњак за историју Старог истока нити је знао староисточне језике, мада је настојао да буде у току с најважнијим истраживањима – историчари античког ропства су једноставно почели да игноришу земље Блиског истока и да свој рад усредсређују искључиво на старогрчку и римску цивилизацију. Ова тенденција је утолико чуднија што су Финли и други западни историчари генерално подстицали аналогиче између ропства у античким друштвима и трансатлантског робовског система из периода XVI–XIX века, свесно игноришући огроман просторни и временски амбис. То је, напослетку, довело до парадоксалне ситуације да су модерни радови о грчко-римском ропству, попут Дал Лаговог (Enrico Dal Lago) зборника о античком и модерном ропству⁴³ или скорашње синтезе Питера Ханта, препуни примера из историје предратног америчког Југа, док се Стари исток не помиње, ни у тексту ни у библиографији. Историчари грчког ропства као да су сматрали да староисточна друштва, географски и временска врло блиска старој Грчкој, немају шта да им понуде. Са своје стране, већина истраживача Старог истока подразумевала је да ропство није играло важно улогу у културама које су проучавали, што је на више начина био привлачан и утешан став.⁴⁴ Дуго

⁴¹ M. I. Finley, ‘Was Greek Civilization Based on Slave Labor?’, 164.

⁴² Id., ‘Between Slavery and Freedom’, *Comparative Studies in Society and History* 6-3 (1964), 238.

⁴³ E. Dal Lago, C. Katsari (yp.), *Slave Systems: Ancient and Modern*, Cambridge 2008.

⁴⁴ Трагови овог начина размишљања и приклањања Финлијевом ауторитету су уочљиви чак и у обимној скорашњој монографији о привреди Вавилоније у VI веку пре н. е.: M. Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC*:

времена ниједна страна није осећала потребу да прекине ову вештачку сегрегацију.⁴⁵

Исак Менделсон (Isaac Mendelsohn, 1898–1984, аутор стандардног рада о овом питању у другој половини XX века, *Ройсџива на древном Блиском истоку*),⁴⁶ углавном је следио тадашњи консензус и умањивао и релативизовао број робова, где год је то било могуће. Међутим, ни он није могао да игнорише бројност и квалитет извора који су документовали робове у Асирском царству VIII и VII века пре н. е.: „Ситуација је другачија у позној Асирији. Овде имамо бројну класу земљорадничких робова који раде на земљи у поседу приватних власника. Њихов број, у поређењу са Старим и Нововавилонским царством, био је знатан, у просеку од пет до десет или чак и више, на појединачним поседима.”⁴⁷ Менделсон је ову појаву објашњавао као изузетак, последицу агресивне експанзије Асираца, током последњег века и по постојања њихове државе. Подстицај да се ропство на Старом истоку преиспита дошао је из сасвим друге академске средине.

Кључан рад, који је пресудно утицао да дође до реевалуације значаја ропства на Старом истоку, јесте *Ройсџиво у Вавилонији, од Набойоласара до Александра Великог*, совјетског односно руског историчара Мухамеда Дандамајева (Мухаммад Абдулкадырович Дандамаев, 1928–2017). Дандамајев, специјалиста за вавилонску и ахеменидску историју, објавио је своју монографију о ропству у Вавилонији на руском језику још седамдесетих година XX века.⁴⁸ У питању је био исцрпан али тежак рад, врло техничког карактера, који је изазвао доста ограничено интересовање у Совјетском Савезу, а на међународној сцени остао је непримећен. Чак и када се 1984. године појавио у преводу на енглески језик, у допуњеном и проширеном издању, испрва није изазвао много пажње.⁴⁹ Тек постепено је схваћена велика

Economic Geography, Economic Mentalities, Agriculture, the Use of Money and the Problem of Economic Growth, Münster 2010, 660–661.

⁴⁵ Изузетак од овог тренда били су историчари и археолози који су проучавали Картагину и њено друштво и који су, великом већином, стајали на позицији да је у питању било робовско друштво, с масовном и институционализованом употребом робовске радне снаге, нарочито у пољопривреди. Cf. R. B. Smith, *Carthage and the Carthaginians*, London 1913, 32–33; S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord IV. Livre premier: histoire économique de Carthage*, Paris 1920, 49, 172; D. Hoyos, *The Carthaginians*, London – New York, 2010, 69–71. B. H. Warmington, *Carthage*, London 1960, 127–128, био је усамљен у ставу да је у Картагини земљорадња (и с њом ропство) имала мали економски значај.

⁴⁶ I. Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Near East: A Comparative Study of Slavery in Babylonia, Assyria, Syria, and Palestine from the Middle of the Third Millenium to the end of the First Millenium*, New York 1949, 19782.

⁴⁷ *Ibid.*, 110.

⁴⁸ М. А. Дандамаев, *Рабсџиво в Вавилонии VII–IV вв. до н. э. (626–331 гг. до н. э.)*, Москва 1974.

⁴⁹ М. А. Dandamaev, *Slavery in Babylonia from Nabopolassar to Alexander the Great (626–331 BC)*, DeKalb IL 1984, 2009.

вредност ове студије и онога што она пружа. Дандамајев је јасно показао, ослањајући се на обиље историјских извора које дати период нуди, да је у Вавилонији постојао врло развијен и разрађен систем ропства, који ни у једном детаљу (изузев што је функционисао у оквирима премонетарне економије) не заостаје за грчким примером. Робови, чији је број био изузетно велик (можда до око четвртине укупног становништва Вавилоније у VI и V веку пре н. е.) били су ангажовани на свим могућем пољопривредним и занатским пословима. Они су продавани, изнајмљивани, завештавани, поклањани, давани као део мираза или исплате хипотеке, ослобађани условно и безусловно – баш као и робови у развијеним грчким државама. Интересовање које је изазвала ова студија утицало је на проширење занимања за питања ропства у Вавилонији и другим земљама Старог истока. У последње три деценије добили смо низ значајних радова о ропству у Израелу, Асирији, Вавилонији и другим земљама Старог истока.⁵⁰

Став о јединственом карактеру грчког ропства у последње време почели су да критикују и историчари класичног света. Пре неколико година Едвард Харис је написао: „...употреба робовског рада међу елитама у грчким заједницама је одраз сличне праксе међу елитама у негрчким друштвима широм источномедитеранског и блиско-источног света. Ни опозиција између слободних и робова није била грчки изум.”⁵¹ Најбескомпромиснији напад на досадашњи консензус извео је поменути ирски историчар Дејвид Луис, у обимној и изузетно добро документованој монографији *Грчки робовски системи у свом источномедитеранском контексту*.⁵² Овај рад представља кулминацију вишегодишњих напора на компаративном проучавању ропства, унутар грчког света и ван њега. После (преобимног) теоријског увода, где рашчлањује основне појмове у вези с ропством

⁵⁰ Између осталог: G. C. Chirichigno, *Debt-Slavery in Israel and the Ancient Near East*, Sheffield 1993; H. Baker, 'Degrees of Freedom: Slavery in Mid-first Millenium BC Babylonia', *World Archaeology* 33-1 (2001), 18–26; ead., 'Slavery and Personhood in the Neo-Assyrian Empire', у: J. Bodel, W. Scheidel (yp.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death*, Malden – Oxford 2017, 15–30; L. Culbertson (yp.), *Slaves and Households in the Near East*, Chicago 2011; D. C. Snell, 'Slavery in the Ancient Near East', у: K. Bradley, P. Cartledge (yp.), *The Cambridge History of Slavery I: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge 2011, 4–21. У новијим радовима о староисточном ропству упадљив је изостанак оних посвећени робовима у фараонском Египту. Изгледа да је данас мало ко спреман да тврди да је стари Египат био робовско друштво. Ипак, cf. E. Morris, 'Mitanni Enslaved: Prisoners of War, Pride and Productivity in a New Imperial Regime', у: J. M. Galán, B. M. Bryan, P. F. Dorman (yp.), *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut*, Chicago 2014, 361–379.

⁵¹ E. M. Harris, 'Homer, Hesiod, and the "Origins" of Greek Slavery', *Revue des Études Anciennes* 114-2, 366.

⁵² D. M. Lewis, *Greek Slave Systems in their Eastern Mediterranean Context, c. 800–146 BC*, Oxford 2018.

и друштвом, Луис је упоредно анализира најбоље документоване грчке робовске системе (одатле множина у наслову: хомерско и архајско, спартанско, критско и класично атинско ропство), а затим и најбоље документоване источне примере из I миленијума пре н. е. (Израел, Асирија у VIII и VII веку п.н.е., халдејска и ахеменидска Вавилонија, Ахеменидско царство, Картагина).

Закључак овог истраживања је да грчко ропство није ни први ни усамљен пример развијеног робовског система и привреде која почива на раду робова, већ природан изданак свог историјског контекста. Израел и Картагина су, по Луису, чиста робовска друштва, где је употреба робовског рада достигла размере које у потпуности задовољавају Финлијеву дефиницију. Асирија и Вавилонија су сложенији, можда се може рећи мешовити примери, где је постојао огроман број робова ангажованих у привреди (на стотине хиљада, у најмању руку), али где је владајућа елита имала и многе друге изворе богатства и радне снаге. Ахеменидски Иран је мање јасан случај, али постоје назнаке да је и тамо рад робова имао веће размере и значај него што се до сада мислило. Он скреће пажњу на друштва о којима се до сада није размишљало као о потенцијално робовским, мада разлози за то постоје. Тракија је, на пример, била један од водећих извора робова за класичну Грчку. „Да ли поуздано знамо”, пита Луис, „да ова трачка краљевства нису била робовска друштва? Или можемо узети још једно балканско друштво као илустрацију, илирске Ардијеје. Према Теопомпу са Хија (*FGrHist* 115 F 40), који је писао у IV веку пре н. е., Ардијеји су имали у власништву 300.000 *ἰρσίελλαίηα*, који су били у положају сличном хелотима...”⁵³ Свакако, добро питање за размишљање и за даља истраживања.

ХЕЛОТСКА ДЕБАТА

После дужег периода стагнације, о проблему хелотства се поново води жива дискусија. У савременој науци и даље преовлађује мишљење да хелоти нису робови и да их не треба видети као такве. Они се описују као антички „кметови”, „попут кметова” или још општијим изразима као што је „зависна земљорадничка популација”. Понекад се преузима тврдња неких познијих писаца да су хелоти били у власништву државе, те да стога нису били робови, бар не у строгом смислу. Ипак, чак и ако ту тврдњу прихватимо као истиниту, она сама по себи не би довела у питање њихов робовски статус: у сваком античком друштву постоје робови и у јавном и у приватном

⁵³ *Ibid.*, 100.

власништву. Више историчара је последњих година иступило с примедбама против овакве класификације. Наравно, реч је о врло старој дискусији, старијој од Финлија и његове школе, која се данас понавља, и то не обавезно с новим аргументима. Финли није бежао од идеје о кметовима у антици, али је био против ње када су хелоти у питању, које је сматрао групом *sui generis*.

Независно од питања хелотства, спартанске студије су прошле кроз својеврсну револуцију у последње две-три деценије. Најважнија промена јесте постепено напуштање ослањања на позније писце, пре свега на Плутарха, чије разумевање класичног спартанског друштва је замућено политичком литературом и пропагандом из хеленистичког периода. Уместо његових дела, слика класичне Спарте гради се претежно на основу казивања класичних писаца. Овакав приступ, примењен на хелотско питање, могао би да реши проблеме који постоје у тумачењу примарних извора.

Традиционално тумачење хелота као зависних земљорадника оспорио је још француски историчар Жан Дука (Jean Ducat), пре три деценије. Његова монографија о перцепцији хелота у грчкој традицији добила је добре критике у Француској, али изван француског говорног подручја остала је релативно непозната. Дука сматра да су хелоти нарочит тип робова ("l'esclavage de type hilotique"), чије посебности треба објашњавати специфичним историјским околностима.⁵⁴ Италоамерички историчар Нино Лураги (Nino Luraghi) бранио је сличан став,⁵⁵ као и британски историчар Стивен Ходкинсон (Stephen Hodkinson), који привидну двосмисленост изворних података о хелотима објашњава тиме да су били приватна својина појединих спартијата, али да се спартанска држава, из разних разлога, директно и редовно мешала у однос између господара и робова.⁵⁶ У последње време овој групи историчара придружио се и Дејвид Луис.⁵⁷ У својој монографији о античкој Спарти амерички историчар Најџел Кенел (Nigel M. Kennel) држи позицију која се приближава тврдњи да су хелоти нека врста робова, али ипак оклева да начини пресудан корак и проглашава их, слично Финлију, категоријом за себе.⁵⁸

⁵⁴ J. Ducat, *Les Hilotes*, Athènes – Paris 1990, 19–29; id., 'Les hilotes à l'époque archaïque', у: J. Zurbach (yp.), *La main-d'œuvre agricole en Méditerranée archaïque. Statut et dynamiques économiques (Actes des journées "Travail sur la terre et statuts de la main-d'œuvre en Grèce et en Méditerranée archaïques")*, Athènes 15 et 16 décembre 2008), Bordeaux-Athènes 2015, 165–196.

⁵⁵ N. Luraghi, 'Helotic Slavery Reconsidered', у: A. Powell, S. Hodkinson (yp.), *Sparta: Beyond the Mirage*, Swansea 2002, 230–235; id., 'The Helots: Comparative Approaches, Ancient and Modern', у: S. Hodkinson (yp.), *Sparta: Comparative Approaches*, Swansea 2009, 261–304.

⁵⁶ S. Hodkinson, *Property and Wealth in Classical Sparta*, Swansea 2009, четврто поглавље.

⁵⁷ D. M. Lewis, *Greek Slave Systems*, 125–146. Cf. и наслов поглавља: "Helotic Slavery in Classical Sparta".

⁵⁸ N. M. Kennel, *Spartans: A New History*, New York – Oxford 2010, 121–139.

На којим се местима у изворима заснива ревизија досадашњег става? Полидеук из Наукратиса, познатији под латинизованим именом Јулије Полукс (II век н. е.), у свом делу *Ономасијиком* (Ὀνομαστικόν) хелоте квалификује као категорију између слободних људи и робова (μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων).⁵⁹ Страбон саопштава да су хелоти нешто попут јавних робова (τρόπον γάρ τινα δημοσίων δούλων),⁶⁰ Паусанијина формулација је слична (Λακεδαιμονίων δοῦλοι τοῦ κοινοῦ).⁶¹ С друге стране, класични извори, готово без изузетка, називају хелоте робовима: Тукидид, Ксенофонт, Аристотел, Ефор. Тукидид хелоте рутински одређује као робове, поредећи их с робовима на острву Хиосу.⁶² Према Ефору, хелоти су нарочита врста робова, а од других робова се разликују по томе што господар нема право да их ослободи без дозволе државе и, ако их продаје, не сме то да ради изван граница (ἔξω τῶν ὅρων).⁶³ Аристотел саопштава да су поседи у Спарти приватни, али да, под нарочитим условима, ресурси на њима могу третирали као заједнички. Ако се нађе ван свог имања, на путу, Спартијат има право да искористи робове другог човека, исто тако и његове коње, псе и плодове са земље.⁶⁴ Ксенофонт у *Лакедемонском устави* саопштава нешто врло слично.⁶⁵ Либаније преносе Критијине речи да се „они који су у највећој мери робови могу наћи у Лакедемону, као и они највише слободни.”⁶⁶

Дискусија о овом питању није завршена. Мада историчари који сликају хелотство као облик ропства имају на својој страни снажне аргументе, њихово тумачење није без слабости и недостатака, те смо данас врло далеко од сагласности у овом питању. Питер Хант (Peter Hunt), аутор скорашње монографије о грчком и римском ропству, с много енергије одбацује могућност третирања хелота као робова, и описује их као „зависне сељаке” (“bound peasants”). Овој интерпретацији хелотства посветио је неколико радова, укључујући и опширнију расправу у недавном зборнику о ропству у светској историји, и део једног поглавља у својој монографији (поглавље које говори о устанцима робова).⁶⁷

⁵⁹ Pollux III 73–83.

⁶⁰ Strab. VIII 5, 4.

⁶¹ Paus. III 20, 6.

⁶² Thuc. VIII 40.

⁶³ FGrH 70, F117.

⁶⁴ Ar. Pol. II 2, 5 (1263a).

⁶⁵ Xen. Lac. Pol. 6, 3.

⁶⁶ Lib. Or. XXV 63: Κριτίας φησὶν ὡς μάλιστα δοῦλοι τε ἐν Λακεδαίμονι καὶ ἐλεύθεροι. Други писци, и класични и познији, нпр. Исократ и Плутарх, наглашавају да су хелоти били у најтежем положају од свих друштвених група у Грчкој.

⁶⁷ P. Hunt, Slaves or Serfs?: Patterson on the Thetes and Helots of Ancient Greece, у: J. Bodel, W. Scheidel (yp.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death*, Malden – Oxford

ОКОЛНОСТИ НАСТАНКА РОБОВСКОГ ДРУШТВА

Ако је робовско друштво ретка историјска појава, која настаје и развија се само у специфичним историјским околностима, идентификација тих околности важан је циљ историчара. Према Финлијевој школи, коју слободно можемо видети као традиционалан став, корени грчког робовског друштва налазе се у Атини позног архајског периода, а пресудну тачку представљају Солонове реформе. Пре Солона, сматрао је Финли, атинска елита је своје богатство извучила из рада самих Атињана. Ови људи који су радили за племиће могу се поделити у четири групе: зависни сељаци-клијенти односно пелати (πελάται), дужници који су принудно постали пелати, робови за дуг и закупци. Зависни сељаци, веровао је Финли, крију се иза појма хектемора (ἐκτῆμόριοι, ἐκτῆμοροι), које је Солон ослободио. Солонова *сисахијеја* би дакле била ослобађање Атињана од свих облика потчињености према моћнијим суграђанима. Ова одлука је смирила социјалне тензије, али је унела економске проблеме. Без могућности да директно искоришћавају локално становништво, поседници су морали да потраже друге изворе радне снаге. Као решење за овај проблем јавило се развијено, својинско ропство (*chattel slavery*), уместо Атињана, послове на имањима убудуће ће обављати странци-робови, према којима неће бити никаквог обзира.

Временом, ова тенденција се продужила и проширила. Како су расла права и слободе атинских грађана, тако су се смањивале могућности да поседници искоришћавају њихов рад. Финли је веровао да је једна од последица развоја атинске демократије била несклоност Атињана да раде за друге Атињане, ако то могу да избегну – за разлику од многих других историчара, Финли је веровао да је овај етос карактеристичан не само за аристократију и друге елитне групе већ за готово све Атињане. Једна од последица била је висока цена рада у класичној Атини. Ропство је било одговор и на овај проблем.

Могуће је ставити бројне примедбе на ово тумачење и последњих година више историчара су то и учинили. Практично сви научници поменути у претходним одељцима, који су критиковали раније ставове о проблему раног грчког ропства, дали су свој допринос и у овом питању. Најпре, треба истаћи да је традиционално тумачење само једна хипотеза и не може бити ништа друго до хипотезе, имајући у виду стање наших извора. Али Финлијеви следбеници су је углавном прихватили као готов и доказан закључак. Основни проблеми су: непостојање класе зависних земљорадника-клијената,

2017, 55–108; cf. 75: “As bound peasants, the hektemoroi fit the category of serfs comfortably, not as a borderline case.”

изузев ако то нису шестинари; постоји ропство за дуг (очигледно), али не и кметство за дуг; шта се десило са шестинарима и сличним групама после еманципације? Они су добили слободу али не и земљу – како је, уопште, у пракси изгледао овај преображај? Да ли су поседници у једној истој години дошли до хиљада робова, или су њихова имања годинама стајала необрађена, пре него што је криза радне снаге превазиђена?

Врло би било корисно направити поређење између Атине и других грчких заједница за које се у антици сматрало да имају значајан број робова – из овог поређења би требало изоставити спорне примере попут Тесалије или Спарте. Такви примери, наравно, постоје и доста су бројни. Међу примерима који се нарочито издвајају су Хиос,⁶⁸ Коринт,⁶⁹ Егина,⁷⁰ Коркира,⁷¹ Сиракуза,⁷² Акрагант,⁷³ Бизант,⁷⁴ Родос⁷⁵ и Делос.⁷⁶ За све наведене градове имамо податке да су грађани поседовали велики број робова, мада ни у једном случају немамо практичну могућност да одредимо тачан удео робова у становништву. Шта је заједничко овим градовима (и другима који нису наведени)? Свакако да то није демократија: ниједан од наведених градова нема континуитет демократије упоредив с Атином, а неки су током целог архајског и класичног доба били олигархије. Шта онда? Сви су били економски развијени градови, који су поседовали комбинацију (за античке појмове) развијене пољопривреде и занатске производње; обе гране су биле јако окренуте извозу. Сви су били велике луке или поседовали такве на својој територији (Атина, Акрагант) и активно учествовали у медитеранској трговини. Укратко, поседовали су средства и могућност да дођу до робовске радне снаге захваљујући међународној трговини, а не рату. Ово је лако потврдити и неким местима у изворима који показују да и супротно важи. Неразвијене заједнице, удаљене од мора, без капитала и трговине имају и мало робова.

Из овога видимо да број робова није у вези с војном снагом града или његовом геополитичком улогом. Већина робова који су долазили Грчку нису били ратни заробљеници, понајмање не ди-

⁶⁸ Thuc. VIII 40; *FGrH* 115 F122 (Теопомп).

⁶⁹ Ath. *Dei.* 6.93 (272b).

⁷⁰ Ath. *Dei.* 6.93 (272d).

⁷¹ Thuc. III 73.

⁷² Polyæn. I 43.1.

⁷³ D. S. 13.84.3 (= *FGrH* 566 F 26a); D. L. 8.63.

⁷⁴ Polyb. IV 38.

⁷⁵ M. I. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World II*, Oxford 1941, 691. О броју робова на острву и њиховом разноврсном пореклу сведоче многобројни робовски епитафи.

⁷⁶ Strab. XIV 5, 2.

ректни ратни заробљеници градова у којима су продавани. У класично доба велика већина робова били су варвари, највише са запада Мале Азије, нарочито из фригијске унутрашњости, али и из Тракије; црноморске области, даља Азија и Северна Африка су слабије заступљене, мада има примера. У хеленистичко доба срећемо исте области као снабдеваче ропства, али се њихова релативна улога променила. Мала Азија нема више најважнију улогу (мада је и даље присутна), већина робова долази из Тракије, Подунавља, северних области Црног мора и др. Античко грчко ропство је производ сложенијих околности него што су то социјални преврат и еманципација грађана у једном граду или области.

ЕКОНОМСКА УЛОГА КЛАСИЧНОГ РОПСТВА

У међувремену, стара дебата поводом економског значаја и броја робова у класичној Грчкој привреди, пре свега атинској, наставља да се води несмањеном снагом. Данас је тешко наћи историчара који би тврдио да ропство није играло велику улогу у класичном грчком друштву,⁷⁷ али такав генерални став сам по себи мало значи. Шта „велика улога” значи у пракси? Колико је робова било у појединим грчким државама, на којим пословима су они били ангажовани у, рецимо, класичној Атини? Разлози за фокус на атински пример у овом случају су очигледни: поред тога што је у питању највећи и најутицајнији полис класичног доба, Атина је једини случај који нуди релативно обиље извора за друштвену и економску историју. „Обиље” је, међутим, релативно и варљиво, пошто је наше знање о многим питањима крајње ограничено. Да је стање другачије, можда би ова дискусија већ давно била окончана.

Најважнији новији радови који су се бавили овим питањем припадају историји античке привреде или демографским студијама. Њих је превише да бисмо могли да их поменемо на овом месту. Међу важније спадају Коенов (Edward E. Cohen) рад о атинској економији,⁷⁸ Лумисов (William T. Loomis) о цени рада у класичној Атини,⁷⁹ Шапсов (David M. Schaps) о монетарној економији у архајској и класичној Грчкој,⁸⁰ студија Фоксхалове (Lin Foxhall) о узгајању маслина у

⁷⁷ У том погледу је интересантно указати на упорну публикацију радова, често популарног карактера, који робовски карактер класичног грчког друштва приказују као ново и драматично откриће, које академска јавност тек треба да прихвата. Најупечатљивији пример такве књиге у последње две деценије је P. DuBois, *Slaves and Other Objects*, Chicago 2003.

⁷⁸ E. E. Cohen, *Athenian Economy and Society: A Banking Perspective*, Princeton 1992.

⁷⁹ W. T. Loomis, *Wages, Welfare Costs, and Inflation in Classical Athens*, Ann Arbor 1998.

⁸⁰ D. M. Schaps, *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*, Ann Arbor 2004.

класичној Грчкој,⁸¹ Моренова (Alfonso Moreno) о снабдевању Атике житарицама,⁸² Бисина (E. M. A. Bissa) о државној интервенцији и трговини у архајској и класичној Грчкој,⁸³ Актонова (Peter Acton) о занатству и занатској производњи у Атини,⁸⁴ те Акригова (Ben Akrigg) о становништву и привреди класичне Атине,⁸⁵ и многе друге.

Значај ропства у друштву и привреди би се у крајњој линији могао свести на питање броја. Било је много покушаја да се овај проблем заобиђе, неки су скорашњи, али без убедљивог закључка. Једноставно, не може бити свеједно да ли робови чине 1%, 5%, 15%, 30% или 50% становништва, као што не може бити свеједно који проценат робова је ангажован у производњи. Цело питање је додатно закомпликовано тиме што разне дефиниције робовског или робовласничког друштва су врло нејасне у вези с овим питањем и не барају бројчаним величинама.⁸⁶ Водећи научник на пољу античке Грчке демографије, дански историчар Могенс Херман Хансен (Mogens Herman Hansen), дао је пре више од три деценије суморно виђење овог проблема: „Ни сами Атињани нису знали број робова у Атици, па ни ми га никада нећемо знати, ма колико нових и ма колико вредних извора будемо открили.”⁸⁷

Проблем броја робова у класичној Атини је у извесној мери интересовао и Финлија, али он га је сматрао практично нерешивим услед стања наших извора. Међутим, није му давао значај који има у очима већине историчара: чак и када бисмо знали број робова и њихов удео у укупној популацији, то не би драстично унапредило наше знање.⁸⁸ Своје схватање о улози робова у атинском друштву и привреди заснивао је на општој теорији античке привреде и начина на који је она функционисала. Пошто је основа античке привреде била пољопривреда, и пошто је значај (мислио је Финли) занатства, трговине и кредитних послова био мали, робовско друштво је морало већи део своје радне снаге, дакле робова, да ангажује у пољопривреди. На тај начин, наизглед ослобођен потребе да тражи доказе за своје тезу, Финли је дошао до закључка да је број робова

⁸¹ L. Foxhall, *Olive Cultivation in Ancient Greece: Seeking the Ancient Economy*, Oxford 2007.

⁸² A. Moreno, *Feeding the Democracy. The Athenian Grain Supply in the Fifth and Fourth Centuries BC*, Oxford 2007.

⁸³ E. M. A. Bissa, *Governmental Intervention in Foreign Trade in Archaic and Classical Greece*, Leiden – Boston 2009.

⁸⁴ P. Acton, *Poiesis: Manufacturing in Classical Athens*, Oxford 2014.

⁸⁵ B. Akrigg, *Population and Economy in Classical Athens*, Cambridge 2019.

⁸⁶ Сажетак дебате о броју робова у Атини дао је B. Akrigg, *Population and Economy*, 90–105; cf. N. R. E. Fisher, *Slavery in Classical Greece*, 34–36.

⁸⁷ M. H. Hansen, *Three Studies in Athenian Demography*, Copenhagen 1988, 11.

⁸⁸ M. I. Finley, ‘Was Greek Civilization Based on Slave Labor?’, *Historia* 8-2 (1959), 151.

морао бити бар четвртина укупне популације у развијеним градовима, и да је од њих велика већина (неизбежно!) радила на земљи.⁸⁹

Данас већина историчара више не дели Финлијеве ставове у вези с античком привредом, превласт његове школе у том погледу је окончана већ деведесетих година прошлог века. Теза о примитивизму древног света, мада није потпуно напуштена, постала је предмет велике скепсе. Трговина, морепловство, занатска производња и кредитни послови су имали много већу улогу у развијеним градовима попут Атине. У том смислу се поставља и питање да ли је неопходно инсистирати на великој улози робова у атичкој земљорадњи, ако се може доказати њихово значајно присуство у занатству и трговини. Када говоримо о пољопривреди у древној Атици, не смемо заборавити да је реч о врло малој области (око 2500 km²), од које мање од половине (испод 1200 km² или 120.000 ha) чини земљиште употребљиво за земљорадњу, мада врло неједнаког квалитета. Ту имањима упоредивим с великим хеленистичким земљопоседима или римским латифундијама једноставно нема места. Један извор спомиње имање неког Фенипа као изузетно велики земљопосед, али нам не саопштава његову површину, већ обим: групицу која га је обишла по међама чекала је шетња од преко 40 стадија.⁹⁰ Очигледно, пошто немамо представу о облику поседа, на тај начин не можемо ни да проценимо његову површину.⁹¹ Ако је ниво производње тог имања наведен у извору тачан, оно тешко да је имало више од 40 ha.⁹² Друга „велика” имања о којима говоре атички извори још су скромнија: Платон помиње Алкибијадов посед површине 300 плетра (око 28,3 ha) у Ерхији;⁹³ Аристофан је наводно купио имање сличне величине.⁹⁴ Закључак коме нагињу историчари данас је да „заиста велики земљопоседи изгледа да нису постојали у Атици, где се стварно велика богатства нису ни могла стећи на земљи. Веома богати су поседовали покретно и невидљиво богатство – изведено из закупа сребрних рудника од стране породица попут Никијине, Калијине и Хипоникове, или захваљујући прекоморским трговачким и дипломатским активностима.”⁹⁵

⁸⁹ Финли се није подробније бавио детаљима броја атинских робова, и цифре које је наводио ослањају се на истраживања других историчара. У *ibid.*, 150, прихватио је распон од 80-100.000 робова у Атини V века; у *Ancient Slavery and Modern Ideology*, 80, усвојио је „конзервативну процену” од око 60.000 робова крајем V века пре н. е.

⁹⁰ Dem. XLII 5: πλέον ἢ σταδίων οὖσαν τετταράκοντα κύκλω...

⁹¹ Cf. G. E. M. de Ste Croix, 'The Estate of Phaenippus (Ps.-Dem. xlii)', у: E. Badian (ур.), *Ancient Society and Institutions: Studies Presented to Victor Ehrenberg*, Oxford 1966, 109–114.

⁹² Dem. XLII 20: више од хиљаду медимна жита (52.400 l, око 27 t) и 800 метрета вина (31.520 l) годишње.

⁹³ Plat. Alc. I 123c: πλέθρα Ἑρχίασιν οὐδὲ τριακόσια...

⁹⁴ Lys. XIX 29: πλέον ἢ τριακόσια πλέθρα...

⁹⁵ A. Burford, *Land and Labor in the Greek World*, Baltimore 1993, 70.

С овим сазнањем дискусија о употреби робова у атичкој земљорадњи се померила на питање средњег и малог земљопоседа. Да ли је мали поседник у Атици имао робове? Наравно да јесте, извори у том погледу су недвосмислени, нпр. у старој атичкој комедији срећемо више земљорадника који поседују робове.⁹⁶ Ови земљорадници свакако не припадају елити, мада очигледно нису у питању ни најсиромашнији Атињани већ нека врста средње класе (можда још тачније: виша средња класа). Али сасвим друго и важније питање је: колико је ропство заиста било раширено међу ситним атинским земљорадницама? На то питање једноставно немамо одговор. Колико је било исплативо, колико уопште могуће, куповати робове да би се обрађивала имања величине до 5-6 ха?

С друге стране, присуство великог броја робова у рударству, занатству, трговини и транспорту је изван сваке сумње. Шта значи велики број у случају класичне Атине? Бар неколико десетина хиљада. Лауријски рудници су на свом врхунцу упошљавали најмање 10.000 радника (намерно узимам конзервативну процену), а имамо доста података о робовима-занатлијама и занатским радионицама које су запошљавале и по неколико десетина, у једном случају преко стотине радника.⁹⁷ Серија атинских манумисија из друге половине IV века пре н.е., где су прецизно наведена занимања бивших робова, показује да је велика већина радила у непољопривредним активностима; проценат жена је доста висок, многе су биле ангажоване у производњи као текстилне раднице.⁹⁸ Слика у којој Атињани много више користе робове у занатској производњи, искоришћавању рудника и каменолома, превозу, морепловству и чак новчарским пословима, него у пољопривреди као таквој, проблем је само ако се држимо финлијевских схватања античког занатства и трговине као безначајних делатности, које су увек и искључиво подређене пољопривреди.

⁹⁶ У новијим радовима ропство у атичкој комедији углавном се анализира као извор (посредних) информација о социоекономској стварности. Било је много мање покушаја (за разлику од студија латинске комедије) да се робови у грчкој комедији испитују као тема значајна сама по себи, унутар најширег могућег књижевног, културног и друштвеног контекста, а и они су углавном били у форми краћих, специјалистичких радова (али cf. D. Walin, 'An Aristophanic Slave: *Peace* 819–1126', *The Classical Quarterly* 59-1 (2009), 30–45). Један од покушаја да се овај пропуст надомести је зборник радова В. Akrigg, R. Tordoff (ур.), *Slaves and Slavery in Ancient Greek Comic Drama*, Cambridge 2013, који садржи једанаест прилога о различитим питањима приказивања робова и ропства у старој и новој атичкој комедији.

⁹⁷ Највећа позната робовска радионица је она која је припадала Лисијиној породици, са чак 120 робова (Lys. XII 19). Други извори спомињу радионице у којима је радило од десетак до преко тридесет робова (Aesch. I 97; Dem. XXVII 9–11).

⁹⁸ *JG* II 2 1553–1578; D. M. Lewis, 'Attic Manumissions', *Hesperia* 28-3 (1959), 208–238; id., 'Dedications of Phialai at Athens', *Hesperia* 37-4 (1968), 368–380.

За крај овог одељка, умесно је поставити питање: да ли нам је једноставна дихотомија робовска друштва / друштва с робовима уопште корисна? Наравно, у питању је модерно аналитичко средство и ништа више. Антички народи нису користили такве појмове нити су их сматрали потребним. Ако нам је неопходан неки вид класификације, можда би било пожељно да он садржи више од две категорије, које се међусобно искључују. Можда би било корисније за почетак увести класификацију од три степена, уз могућност каснијег додавања нових: 1) Финлијева робовска друштва, где благостање и моћ елите почивају на раду робова; 2) Финлијева друштва с робовима где робова има мало или је њихов економски значај ограничен; и 3) један *мешовити тип* да опише таква друштва у којима робова има велики број и њихов економски значај није мали, али владајућа група своје богатство и моћ не заснива претежно на њиховом раду, већ поседује и друге, подједнако значајне изворе. Класична Атина изгледа се чини добрим кандидатом за ту трећу категорију.

РЕКВИЈЕМ ЗА МАРКСИЗАМ

Нарочито упадљива црта студија античког ропства у последње три деценије јесте готово потпуни изостанак историчара који овом феномену прилазе из марксистичке позиције. Термини попут „робовласничко друштво” (Финли и његови следбеници намерно су користили израз „робовско друштво”), „робовласнички начин производње”, „робовска класа” или „друштвено-економска формација” нестали су, практично без трага, из вокабулара историчара антике уопште. Узроке ове промене треба, бар делимично, тражити у промени политичког и идеолошког контекста.

Марксистичка историографија у Совјетском Савезу и у земљама Источне Европе уопште произвела је у своје време импресивну масу литературе посвећену ропству у античком свету. Квантитет, међутим, не преводи се обавезно у квалитет а велики број публикација не значи и подједнак број добрих и оригиналних радова. Мада је било значајних изузетака – један смо поменули – ови радови су најчешће били врло шематизовани и предвидљиви у својим закључцима, будући да су почивали на чврстим и нефлексибилним идеолошким претпоставкама. Али, распадање совјетског блока и Совјетског Савеза значило је и нестанак идеолошке матрице у оквиру које су историчари били обавезни да пишу радове посвећене античком ропству, и античком друштву уопште. Мада ова промена није обавезно значила и престанак политичког и идеолошког притиска на научнике

као такве, идеологије које су замениле совјетски марксизам нису виделе у античком ропству тему од већег значаја. Тиме се може објаснити и драстичан пад броја научних радова посвећених овом питању уопште, у руским, пољским, чешким и другим источноевропским историјским часописима. Робови, кметови и друге подређене групе престали су да буду животно важно питање за већину источноевропских историчара антике.

Готово истовремено, марксистички приступ античкој грчкој историји је напуштен и на Западу. У питању је, свакако, био вид марксизма врло различит од оног у земљама Источне Европе. Западни марксисти попут Џефрија де Сен Кроа (Geoffrey Ernest Maurice de Ste. Croix, 1910–2000) или Ивона Гарлана (Yvon Garlan, рођ. 1933) уживали су у своје време велики академски углед, предавали на водећим западним универзитетима и написали велики број утицајних и цитираних радова. *Класна борба у античком грчком свету*⁹⁹ Сен Кроа и Гарланови *Робови у античкој Грчкој*¹⁰⁰ примери су и данас радо читаних и цитираних радова посвећених (између осталог) ропству у старој Грчкој. Међутим, и поред бројних ученика, њима није пошло за руком да, у датим околностима, инспиришу нову генерацију истраживача који би их следили у марксистичкој интерпретацији грчке историје. Идеолошке промене на Западу у истом периоду (од краја осамдесетих година XX века), пре свега тријумф неолиберализма, водили су маргинализацији марксизма као таквог, а он је, уосталом, увек био боље прихваћен у земљама попут Француске и Италије него на енглеском говорном подручју. Али већ и пре тога, трендови сазнајног и логичког релативизма на западним универзитетима, које обично познајемо под широким кровним термином „постмодернизам”, одабрали су марксизам као једну од својих главних мета, оспоравајући могућност објективног сагледавања прошлости и друштва. Данас, једини утицајнији историчар античког ропства марксистичке оријентације јесте Костас Власопулос (Kostas Vlassopoulos) с Универзитета на Криту. Ренесанса марксистичког приступа античкој грчкој историји, најављена више пута у токе последње деценије и охрабрена кризом неолибералног поретка, као и дуготрајном осеком постмодернистичке моде на западним универзитетима, тек треба да постане стварност.¹⁰¹

⁹⁹ G. E. M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Ithaca – New York 1981.

¹⁰⁰ Y. Garlan, *Les esclaves en Grèce ancienne*, Paris 1982.

¹⁰¹ Cf. K. Vlassopoulos, ‘Marxism and Ancient History’, у: D. Allen, P. Christesen, P. Millett (yp.), *How to Do Things with History: New Approaches to Ancient Greece*, Oxford 2018, 209–236.

ОРЛАНДО ПАТЕРСОН И СОЦИОЛОГИЈА РОПСТВА

Изузетно важна личност интердисциплинарних студија о историји ропства последњи деценија, личност чији рад представља уједно и супротност и паралелу Финлијевој школи, јесте Орландо Патерсон (Orlando Patterson, рођ. 1940), амерички (пореком с Јамајке, преци су му били робови на плантажама шећерне трске) социолог и теоретичар културе и професор на Универзитету Харвард. Патерсонова најважнија дела, пре свега *Ројсџиво и друштвена смрт* и *Улога слободе у настанку западне културе*, налазе се у библиографији сваког бољег модерног рада о историји ропства.¹⁰² Патерсонови ученици су многобројни, као и историчари на које је утицао, међу њима и неки историчари грчке антике.

Патерсонов допринос је сложен и многострук, али овде ћу издвојити два најважнија аспекта: компаративни поглед на историју ропства и социолошки приступ разумевању ропства као институције.

Видели смо да је Финли инсистирао на робовским друштвима као на реткој историјској појави: највише пет у целој историји човечанства, свега два у антици. Ово је једно од најпроблематичнијих места у његовој теорији. Насупрот Финлију и његовим ученицима, Патерсон је истакао раширеност и велику улогу ропства у светској историји: „Нема ничега изузетног у институцији ропства. Постојало је још пре зоре људске историје па све до двадесетог века, у најпримитивнијим друштвима као и у оним најцивилизованијим. Нема места на земљи које некада није познавало ову институцију. Вероватно не постоје људи чији преци нису у једном тренутку били било робови било робовласници.”¹⁰³ Али не само да је ропство било присутно у некој мери, оно је било једна од најважнијих институција (економски, друштвено, чак културно) у многим друштвима. Таквих је било у антици, средњем и новом веку, у Европи, Азији и Африци, преколумбовској, колонијалној и постколонијалној Америци. Патерсон је уочио да су многи научници, нарочито историчари, показивали разумљива али узнемирујућу тенденцију да беже од препознавање праве улоге ропства у светској историји, да је умањују или чак у потпуности игноришу. Ову појаву је објашњавао њеним моралним импликацијама. У последња два и по века ропство се претежно види као мрачна, брутална и дивљачка институција, морално апсолутно неприхватљива и као идеја и као пракса, и то је, наравно, утицало на ставове историчара о њој.

¹⁰² O. Patterson, *Slavery and Social Death. A Comparative Study*, Cambridge MA – London 1982; id., *Freedom I: Freedom in the Making of Western Culture*, New York 1991.

¹⁰³ Id., *Slavery and Social Death*, vii.

Ипак, можда највећи (али и најконтроверзнији) допринос америчког социолога јесте његова знаменита дефиниција ропства. Патерсон је одбацио све правне, својинске дефиниције ропства, верујући да оне нису универзално применљиве а да рана друштва, уосталом, нису ни имала довољно јасну концепцију својине да би у оквиру ње разумели ропство. Уместо њих, понудио је социјално одређење: *ропство је ирајна, насилна доминација над људима који су лишени своје средине и друштвене часћи*.¹⁰⁴ Робови су отуђени од свог друштвеног контекста, насилно отргнути из њега (то је „друштвена смрт” из наслова Патерсоновог дела), али нису постали део друштва којем служе, они остају странци, без угледа и моћи. Дефиниција је наишла на много одобравања али и на много критика. Један број историчара антике ју је прихватио с ентузијазмом, други су били скептични. Рахел Зелник-Абрамовиц (Rachel Zelnick-Abramovitz) с Универзитета у Тел Авиву, која нам је дала најсвеобухватније модерно дело о ослобађању робова у античкој Грчкој, прихватила је Патерсонову дефиницију и уградила је у саме основе своје анализе. „Налазим да је Патерсонова теорија ропства као друштвене смрти (1982) најкориснија и најпримернија, а његова теза се добро уклапа са схватањем ропства и слободе које се јавља у античким изворима.”¹⁰⁵

Патерсонов приступ је отворио нове хоризонте али и створио неке проблеме. Заправо, неки историчари су искористили Патерсонову дефиницију на начин који он није ни предвидео ни одобравао. Ако би се могло доказати да у датом друштву ропство није обавезно било насилна доминација и да робови нису били социјално отуђени, зар то не би значило да тамо ропство и није постојало? Морална и емотивна конотација која прати ропство била је велики проблем за један број историчара. Како с ентузијазмом проучавати историју, на пример, класичне Грчке, ако знамо да је то друштво масовно искоришћавало рад робова? Патерсон је наизглед понудио бекство од ове непријатне дилеме. У крајњој линији, овај начин разматрања ропства довео је до многих непотребних дискусија. Историчари су покушавали да докажу (обично истицањем појединачних примера, понекад анегдотских) да су у друштву које разматрају робови били хумано третирани, чиме би се проблем ропства уклонио из даље дискусије. Расправе о ваљаности Патерсоновог приступа трају и данас, о чему живо сведочанство пружа недавни зборник о ропству у светској историји, чији су уредници Џон Бодел (John Bodel) и Валтер Шайдел (Walter Scheidel).¹⁰⁶

¹⁰⁴ *Ibid.*, 1–2.

¹⁰⁵ R. Zelnick-Abramovitz, *Not Wholly Free: The Concept of Manumission and the Status of Manumitted Slaves in the Ancient Greek World*, Leiden – Boston 2005, 9.

¹⁰⁶ J. Bodel, W. Scheidel (yp.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death*, Malden – Oxford 2017. Наслов зборника је смишљена алузија на Патерсоново знаменито

Питању броја робовских друштава у светској историји и ваљаности Финлијеве дефиниције „робовског друштва” посвећена је колекција радова у редакцији Ленског (Noel Lenski) и Камеронове (Catherine M. Cameron), *Шта је робовско друштво? Пракса ројсџа у глобалној перспективи*.¹⁰⁷

За крај овог одељка, треба приметити да су историчари, који су тврдили да антички људи нису имали јасно одређен концепт робова и ропства, у ствари цитирали књижевну и метафоричку употребу да би те тврдње доказали.¹⁰⁸ Тешко да је такав приступ исправан. То што су неки Грци поредили Персијанце с робовима, због њиховог политичког система, или то што стоички философи одређене људе описују као робове страсти, није никакав доказ у прилог тврдњи да нису имали јасну представу о ропству као правном статусу.

ПОЗНА АНТИКА И ПРОБЛЕМ КРАЈА АНТИЧКОГ РОПСТВА

Велику дебату, која ни у скорој будућности неће бити окончана, о улози ропства у друштву и привреди позноантичког света овде можемо само укратко да скицирамо. Дуго је преовладавао став – делили су га позитивисти, модернисти, марксисти као и Финлијева школа – да ропство као важна институција нестаје у позној антици или чак и пре позне антике (током II и III века н. е.). Вестерман је енергично бранио тезу о нестајању ропства,¹⁰⁹ а слично је учинио и Финли у својој монографији о античком ропству, где је једно од четири предавања/поглавља (“The Decline of Ancient Slavery”) посвећено овом проблему.¹¹⁰ Упркос свему, два последња века постојања западног царства видела су постепено опадање броја робова и њиховог значаја у друштву и привреди”, писао је Вилијем Филипс (William D. Phillips Jr.).¹¹¹ Ремзи Мекмилан (Ramsay MacMullen, рођ.

дело. Аутори готово свих прилога су у некој мери критички разматрали његову дефиницију ропства. Сам Патерсон је приложио текст у овом зборнику, у коме разматра објављене радове и одговара на неке од критика (“Revisiting Slavery, Property and Social Death”, 265–292).

¹⁰⁷ N. Lenski, C. M. Cameron (yp.), *What is a Slave Society? The Practice of Slavery in Global Perspective*, Cambridge – New York 2018.

¹⁰⁸ Cf. R. Zelnick-Abramovitz, *Not Wholly Free*, 38–39.

¹⁰⁹ W. L. Westermann, *The Slave Systems*, 128–149. Вестерман је веровао да се у неким грчким областима опадање ропства уочава и раније; cf. 127, где говори о I и II веку н. е.: “The use of slaves continued, of course, in Macedon, Thessaly, and the Greek mainland, but a gradual and decided decrease in their numbers and a change in the use of the may safely be postulated...”

¹¹⁰ M. I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology*, 123–149.

¹¹¹ W. D. Phillips, *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade*, Manchester 1985, 36.

1928) припада старијој генерацији историчара и он не сматра да је број робова опао током III века н.е. Свеједно, и код њега наилазимо на енергичну одбрану тврдње да се позно Римско царство не може сматрати робовласничким друштвом и да робовски рад нема никакав значај у IV-V веку н. е.¹¹² То је било у складу и са судом многих истакнутих медиевиста да робовски рад и трговина робљем не играју улогу вредну помена у историји средњовековне Европе. Грчко-римско ропство је нестало, без трага или настављача, или се постепено трансформисало, посредством институције колоната, у најранију верзију средњовековног кметства.

Нови радови о ропству у позној антици углавном одбацују оба наведена објашњења. Извори за историју позне антике – епиграфски, папиролошки, правни, хагиографски и др. – указују на велико мноштво робова у свим сферама друштва и привреде. Папируси из Египта али и неки грчки натписи, попут имовинских листа с Егејских острва и из Мале Азије дају јасну представу о робовима у приватном власништву.¹¹³ Један од тих натписа, откривен пре две деценије, показује да је, средином IV века н. е., један поседник на острву Тера имао чак 152 роба.¹¹⁴ Да би избегао тешкоћу борбе с толиким изворним сведочанствима, Финли је био спреман да тврди да су писци извора просто неупућени, непрецизни или да се препуштају анахронизмима, да позноантички *δουλοί* и *servi* нису исто што и робови ранијих епоха.¹¹⁵ Вероватно најзначајнији допринос проучавању ропства у позној антици који се појавио у последњих неколико деценија је *Ропство у позном римском свету* америчког историчара Кајла Харпера (Kyle Harper).¹¹⁶ Основни закључци овог обимног и изванредно документованог дела су следећи: 1) број робова на Медитерану није опао у III и IV веку н. е. у односу на ранији период (овај утисак је делимично био последица прецењивања робовске популације у време раног царства); 2) бројност робова и трговина робљем су заправо били у порасту током једног и по века који овај истраживач разматра (275–425. н. е.); 3) употреба робова

¹¹² R. MacMullen, 'Late Roman Slavery', *Historia* 36-3 (1987), 359–382; cf. критику овог рада: R. Samson, 'Rural Slavery, Inscriptions, Archaeology and Marx: A Response to Ramsay Macmullen's "Late Roman Slavery"', *Historia* 38-1 (1989), 99–110.

¹¹³ K. Harper, 'The Greek Census Inscriptions of the Late Antiquity', *The Journal of Roman Studies* 98 (2008), 83–119.

¹¹⁴ E. Geroussi-Bendermacher, 'Propriété foncière et inventaire d'esclaves: Un texte inédit de Perissa (Thera) tardo-antique', у: V. I. Anastasiadis, P. N. Doukellis (éds.), *Esclavage antique et discriminations socio-culturelles: Actes du XXVIIIe Colloque International du Groupement International de Recherche sur l'esclavage antique (Mytilène, 5–7 décembre 2003)*, Bern 2005, 335–358.

¹¹⁵ *Ibid.*, 124–126.

¹¹⁶ K. Harper, *Slavery in the Late Roman World, AD 275–425*, Cambridge 2011.

на привредним и непривредним пословима добро је документована у позној антици; робови чини део основне радне снаге, заједно с колонима и другим сиромашним и (бар условно) слободним људима; 4) римски тип ропства опада тек после нестанка римског државног систему, дакле тек од V века н.е. Напуштена је и стара идеја да римски колонат представља посредника између античког ропства и средњовековног кметства, односно да постоји директна еволутивна веза између позноантичког колона и кмета.

За крај овог прегледа важно је приметити да се ропству последњих деценија на нов начин приступа и с друге стране баријере која раздваја антику од средњег века. Да ли је ропство заиста била спорадична и неважна установа у средњовековној Европи? Новија истраживања често на то питање негативно одговарају. Монографије попут Ротманових (Youval Rotman) *Робова и ројсџива: од античког до средњовековног Медитерана*¹¹⁷ или *Ројсџива после Рима* Алис Рио (Alice Rio)¹¹⁸ пружају занимљив увид у овај проблем, који су донедавно многи сматрали неважним или чак непостојећим. По овим и другим студијама, пад римске државе на западу јесте значајно постепено нестајање *римског титла ројсџива*, али народи који су продирали са севера или истока у некадашње римске провинције донели су са собом властиту институцију ропства. У Византијском царству робови и трговина робљем били су присутни током целе хиљадогодишње историје ове државе, мада су детаљи њихове улоге, бројност и значај јако варирали. Ширење ислама и настанак прве арапске империје довели су до великог повећања броја робова и њиховог искоришћавања у земљама западне Азије, Северне Африке и у Шпанији.

БИБЛИОГРАФИЈА

- P. Acton, *Poiesis: Manufacturing in Classical Athens*, Oxford 2014.
 J. Adreau, R. Descat, *Esclave en Grèce et à Rome*, Paris 2006.
 J. Adreau, R. Descat, *The Slave in Greece and Rome*, Madison 2011.
 B. Akrigg, *Population and Economy in Classical Athens*, Cambridge 2019.
 H. Baker, 'Degrees of Freedom: Slavery in Mid-first Millenium BC Babylonia', *World Archaeology* 33-1 (2001), 18–26.
 H. Baker, 'Slavery and Personhood in the Neo-Assyrian Empire', у: J. Bodel, W. Scheidel (yp.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death*, Malden – Oxford 2017, 15–30.

¹¹⁷ Y. Rotman, *Les esclaves et l'esclavage. De la Méditerranée antique à la Méditerranée médiévale VIe–XIe s.*, Paris 2004 ; енглески превод: *Byzantine Slavery and the Mediterranean World*, Cambridge MA – London 2009.

¹¹⁸ A. Rio, *Slavery After Rome, 500–1100*, Oxford 2017.

- K. Bradley, P. Cartledge (yp.), *Cambridge History of World Slavery I: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge 2011.
- E. M. A. Bissa, *Governmental Intervention in Foreign Trade in Archaic and Classical Greece*, Leiden – Boston 2009.
- J. Bodel, W. Scheidel (yp.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death*, Malden – Oxford 2017.
- A. Burford, *Land and Labor in the Greek World*, Baltimore 1993.
- G. C. Chirichigno, *Debt-Slavery in Israel and the Ancient Near East*, Sheffield 1993.
- E. E. Cohen, *Athenian Economy and Society: A Banking Perspective*, Princeton 1992.
- E. Dal Lago, C. Katsari (yp.), *Slave Systems: Ancient and Modern*, Cambridge 2008.
- M. A. Dandamaev, *Slavery in Babylonia from Nabopolassar to Alexander the Great (626–331 BC)*, DeKalb IL 1984.
- P. DuBois, *Slaves and Other Objects*, Chicago 2003.
- J. Ducat, *Les Hilotes*, Athènes – Paris 1990.
- J. Ducat, 'Les hilotes à l'époque archaïque', y: J. Zurbach (yp.), *La main-d'œuvre agricole en Méditerranée archaïque. Statut et dynamiques économiques (Actes des journées "Travail sur la terre et statuts de la main-d'œuvre en Grèce et en Méditerranée archaïques", Athènes 15 et 16 décembre 2008)*, Bordeaux-Athènes 2015, 165–196.
- M. I. Finley, *The World of Odysseus*, New York 1954.
- M. I. Finley, 'Was Greek Civilization Based on Slave Labour?', *Historia* 8-2 (1959), 145–164.
- M. I. Finley, 'Between Slavery and Freedom', *Comparative Studies in Society and History* 6-3 (1964), 233–249.
- M. I. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500–200 B.C. The Horos-Inscriptions*, New York 1973.²
- M. I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology*, New York 1980.
- M. I. Finley, *Economy and Society in Ancient Greece*, London 1981.
- M. I. Finley, *The Ancient Economy*, Berkeley – Los Angeles – London 1985².
- N. R. E. Fisher, *Slavery in Classical Greece*, Bristol 1993.
- L. Foxhall, *Olive Cultivation in Ancient Greece: Seeking the Ancient Economy*, Oxford 2007.
- Y. Garlan, *Les esclaves en Grèce ancienne*, Paris 1982.
- Y. Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, Ithaca 1988.
- E. Geroussi-Bendermacher, 'Propriété foncière et inventaire d'esclaves: Un texte inédit de Perissa (Thera) tardo-antique', y: V. I. Anastasiadis, P. N. Doukellis (yp.), *Esclavage antique et discriminations socio-culturelles: Actes du XXVIII Colloque International du Groupement International de Recherche sur l'esclavage antique (Mytilène, 5–7 décembre 2003)*, Bern 2005, 335–358.
- S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord IV. Livre premier: histoire économique de Carthage*, Paris 1920.
- M. H. Hansen, *Three Studies in Athenian Demography*, Copenhagen 1988.
- K. Harper, 'The Greek Census Inscriptions of the Late Antiquity', *The Journal of Roman Studies* 98 (2008), 83–119.

- K. Harper, *Slavery in the Late Roman World, AD 275–425*, Cambridge 2011.
- E. M. Harris, ‘Homer, Hesiod, and the “Origins” of Greek Slavery’, *Revue des Études Anciennes* 114-2, 345–366.
- S. Hodkinson, *Property and Wealth in Classical Sparta*, Swansea 2009.
- D. Hoyos, *The Carthaginians*, London – New York, 2010.
- P. Hunt, Slaves or Serfs?: Patterson on the Thetes and Helots of Ancient Greece, y: J. Bodel, W. Scheidel (yp.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death*, Malden – Oxford 2017, 55–108.
- P. Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Malden 2018.
- M. Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC: Economic Geography, Economic Mentalities, Agriculture, the Use of Money and the Problem of Economic Growth*, Münster 2010.
- N. M. Kennel, *Spartans: A New History*, New York – Oxford 2010.
- H. Klees, *Sklavenleben im klassischen Griechenland*, Stuttgart 1998.
- N. Lenski, C. M. Cameron (yp.), *What is a Slave Society? The Practice of Slavery in Global Perspective*, Cambridge – New York 2018.
- D. M. Lewis, ‘Attic Manumissions’, *Hesperia* 28-3 (1959), 208–238.
- D. M. Lewis, ‘Dedications of Phialai at Athens’, *Hesperia* 37-4 (1968), 368–380.
- D. M. Lewis, *Greek Systems of Slavery in their Eastern Mediterranean Context, c. 800–146 BC*, Oxford 2018.
- D. M. Lewis, J. Bordman, J. K. Davies, M. Ostwald (yp.), *CAH V: The Fifth Century B.C.*, Cambridge 1992.
- D. M. Lewis, J. Bordman, S. Hornblower, M. Ostwald (yp.), *CAH VI: The Fourth Century B.C.*, Cambridge 1994.
- H. G. Liddel, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996.
- W. T. Loomis, *Wages, Welfare Costs, and Inflation in Classical Athens*, Ann Arbor 1998.
- N. Luraghi, ‘Helotic Slavery Reconsidered’, y: A. Powell, S. Hodkinson (yp.), *Sparta: Beyond the Mirage*, Swansea 2002, 230–235.
- N. Luraghi, ‘The Helots: Comparative Approaches, Ancient and Modern’, y: S. Hodkinson (yp.), *Sparta: Comparative Approaches*, Swansea 2009, 261–304.
- R. MacMullen, ‘Late Roman Slavery’, *Historia* 36-3 (1987), 359–382.
- I. Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Near East: A Comparative Study of Slavery in Babylonia, Assyria, Syria, and Palestine from the Middle of the Third Millenium to the end of the First Millenium*, New York 1949, 1978.²
- E. Meyer, *Kleine Schriften zur Geschichtstheorie und zur wirtschaftlichen und politischen Geschichte des Altertums*, Halle 1910.
- A. Moreno, *Feeding the Democracy. The Athenian Grain Supply in the Fifth and Fourth Centuries BC*, Oxford 2007.
- E. Morris, ‘Mitanni Enslaved: Prisoners of War, Pride and Productivity in a New Imperial Regime’, y: J. M. Galán, B. M. Bryan, P. F. Dorman (yp.), *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut*, Chicago 2014, 361–379.
- F. Papazoglu, ‘Esclavage et Dépendance, “Demi-Liberté,” “Halfway-Statuses”’, *Illinois Classical Studies* 18 (1993), 31–38.
- O. Patterson, *Slavery and Social Death. A Comparative Study*, Cambridge MA – London 1982.

- O. Patterson, *Freedom I: Freedom in the Making of Western Culture*, New York 1991.
- W. D. Phillips, *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade*, Manchester 1985.
- A. Rio, *Slavery After Rome, 500–1100*, Oxford 2017.
- P. W. Rose, *Class in Archaic Greece*, Cambridge – New York 2012.
- Y. Rotman, *Byzantine Slavery and the Mediterranean World*, Cambridge MA – London 2009.
- M. I. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World II*, Oxford 1941.
- R. Samson, 'Rural Slavery, Inscriptions, Archaeology and Marx: A Response to Ramsay Macmullen's "Late Roman Slavery"', *Historia* 38-1 (1989), 99–110.
- D. M. Schaps, *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*, Ann Arbor 2004.
- L. Schumacher, *Sklaverei in der Antike. Alltag und Schicksal der Unfreien*, München 2001.
- R. B. Smith, *Carthage and the Carthaginians*, London 1913.
- D. C. Snell, 'Slavery in the Ancient Near East', y: K. Bradley, P. Cartledge (yp.), *The Cambridge History of Slavery I: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge 2011, 4–21.
- G. E. M. de Ste Croix, 'The Estate of Phaenippus (Ps.-Dem. xlii)', y: E. Badian (yp.), *Ancient Society and Institutions: Studies Presented to Victor Ehrenberg*, Oxford 1966, 109–114.
- G. E. M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Ithaca – New York 1981.
- T. Urbainczyk, *Slave Revolts in Antiquity*, London – New York 2014.
- K. Vlassopoulos, 'Marxism and Ancient History', y: D. Allen, P. Christesen, P. Millett (yp.), *How to Do Things with History: New Approaches to Ancient Greece*, Oxford 2018, 209–236.
- J. Vogt, 'Die antike Sklaverei als Forschungsproblem – von Humboldt bis heute', *Gymnasium* 69 (1962), 264–278.
- H. van Wees, *Status Warriors: War, Violence and Society in Homer and History*, Amsterdam 1992.
- H. van Wees, 'The Economy', y: K. Raaflaub, H. van Wees (yp.), *A Companion to Archaic Greece*, Malden – Oxford 2009, 444–467.
- H. van Wees, 'Farmers and Hoplitae: Models of Historical Development', y: D. Kagan, G. F. Viggiano (yp.), *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece*, Princeton – Oxford 2013, 222–235.
- D. Walin, 'An Aristophanic Slave: Peace 819–1126', *The Classical Quarterly* 59-1 (2009), 30–45.
- B. H. Warmington, *Carthage*, London 1960.
- W. L. Westermann, *RE Supp.* VI, sv. *Sklaverei*, 894–1068.
- W. L. Westermann, *The Slave System of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955.
- R. Zelnick-Abramovitz, *Not Wholly Free: The Concept of Manumission and the Status of Manumitted Slaves in the Ancient Greek World*, Leiden – Boston 2005.

- A. Zimmern, 'Was Greek Civilization Based on Slave Labor?', *The Sociological Review* 2-1 (1909), 1–19, 159–167.
- A. Zimmern, *Solon & Croesus and Other Greek Essays*, New York 1966².
- A. Zimmern, *The Greek Commonwealth: Politics and Economics in Fifth-Century Athens*, New York – Oxford 1961.
- М. А. Дандамаев, *Рабство в Вавилонии VII–IV вв. до н. э. (626–331 гг. до н. э.)*, Москва 1974.

Nemanja Vujčić
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

THE RECENT PERSPECTIVE ON THE ANCIENT GREEK SLAVERY

Summary

The amount of scholarly literature on the subject of ancient Greek slavery is beyond any single person's ability to read it in their lifetime. This paper is an attempt to identify and briefly present main strands of the current views and debate. Of late, this field is in a state of turmoil, the old orthodoxies are being examined with the increasingly critical eye, while new ideas and approaches are being forwarded. The single most dramatic change is, without a doubt, a gradual revision and, perhaps, even abandonment of the model of slavery proposed by British-American scholar Moses I. Finley, some sixty years ago. Finley believed that slave societies are rare and peculiar historical phenomenon, that occurred in earnest only five times in the world history, and only twice during Antiquity (Classical Greece and Rome). According to Finley, slavery played a role of little importance in the Ancient Near East and the early Greek history, developed ("chattel") slavery being an invention of the late Archaic Greece. Slaves were primarily used in agriculture, the only section of the economy that carried real weight. There was a clear connection between the rise of slavery and the rise of democracy, the Greek cities that were most free also employed the greatest number of slaves. All of this is now being challenged. It is now more likely that Greeks had a fully developed slave system already in the 8th century BC, Homeric poems clearly showing the importance of the slave laborers on the elite estates. The rise of slave society seems not to be connected with the rise of democracy, many of the more successful slave owning cities being oligarchies. The very idea that there was something new or unique about the Greek system of slavery now seems increasingly difficult to maintain. Recent studies have emphasized a high level of development of slavery and massive numbers of slave workforce in many 1st millennium BC societies, such as Carthage, Israel, the late Assyrian Empire or the 6th and 5th century BC Babylonia. The long standing belief that importance of slavery was in decline during the Late antiquity is now being reexamined as well, as is likely to be abandoned.

Key words: ancient Greek slavery, slaves, slaveholders, slave trade, economic role of slavery, historiography on slavery.

Мирјана Д. Стефановић
Филозофски факултет
Универзитет Нови Сад

ДА ЛИ ЈЕ ПРЕДГОВОР ОБЛИК ПАРАТЕКСТА?

АПСТРАКТ: У контакту с европском литерарном традицијом, српска књижевност у просветитељском добу развијала је нове жанрове. На том великом развојном путу није се могла одмах одредити и за текстове који би се тумачили као облик експлицитне поетике. За ту сврху користили су властите предговоре за своја оригинална дела или она која су преводили. Излажући у њима мишљења која су теоријског карактера, уз то у потпуности се ослањајући на дело које следи у књизи, створили су облик имплицитне поетике. Чак и пример кратког експлицитно теоријског предговора о комедији, који је Доситеј Обрадовић написао уз свој превод Лесингове комедије, могао би се у многим нивоима разумети као имплицитна поетика српског просветитељства, која је умногом основана на античкој мисли о сврси књижевности; уз то, свакако, његов предговор има све додирне тачке с комедијом коју преводи. Тако би и овај пример, уз многе друге у српском просветитељству, могао да послужи као ревидирање ставова Жерара Женета о предговору као паратексту.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: предговор, паратекст, Доситеј Обрадовић, имплицитна поетика, српско просветитељство.

Овом малом прилогу неопходно је тек кратко уводно образложење. У њему се истичу два критичка става. Реч је, најпре, о том како је постало уобичајено, готово до екстрема бројно присутно изношење мишљења такозване иманентне поетике, тј. читање дела „њим самим”, из чега никако не следи контекстуализовање извесног књижевног остварења у кругу поетике једног писца или, шире, једног доба и система жанрова; такви ставови готово да ничему не доприносе осим пукој, често и лепој есејизацији сопственог мишљења. Други критички став једнако је директан повод овом размишљању.

Хитајући, помало и помодно, за теоријским мишљењима познатих страних теоретичара књижевности, и српска наука је, нажалост, готово без изузетка прихватила тумачења нивоа тврдње, иначе у много чем одличног, аутора Жерара Женета о томе како је, између осталих делова неке књиге, и предговор само – паратекст,¹ како, наиме, уопште није ни у каквој вези с основним текстом једног књижевног дела. Колико је такав став достојан коментара критичког нивоа² могли би посведочити и ренесансни „пролози”, термин који се употребљава и током просветитељског доба, па и у српској књижевности. Реакција овог прилога критички се односи на обе актуелности. Српска књижевност тог великог грађанског доба – осамнаестог столећа – у много чем може да демантује француског аутора. Кад већ нема текстова експлицитне поетике, писци просветитељства своје поетичке ставове изражавали су у предговорима, који су уз то имали и директну везу с делом које следи. Низ радова ауторке овог прилога то је већ показао. Овај пут реч је о једном само наизгледном изузетку.

Уобичајено, и то не само за осамнаесто столеће, књиге су имале своје предговоре. И Доситејево *Собраније разних н[а]равоучићелих вешћей в њолзу и увеселеније*, објављено 1793. године, за време његовог трећег пребивања у царском граду, има свој предговор. У њему се разлаже поетика просветитељства на начин имплицитне поетике.³ Изненађујуће, можда само на површни поглед, унутар своје књиге, пре превода Лесингове (Gotthold Ephraim Lessing) младалачке комедије, Доситеј Обрадовић пише и текстуљак који се – ваљда једини у српском просветитељству – може тумачити као експлицитно поетички за одређену књижевну врсту. Томе се ипак не треба чудити, будући да је ова књига својеврстан зборник – како се и насловом упућује – различитих жанрова. Можда је због тога аутору било важно да уз превод једне драмске врсте дода и свој мали предговор. Уистину је кратак; има свега шест реченица, разуђених, истина, у сложене реченице, па би их коначно могло бити и више, али свакако мање од десет; тачније – необичан својом краткоћом ипак даје ауторски поглед на оно што назива „комедијом” уопште, не само оном коју преводи. Не пише у наслову, дакле, „О Лесинговој комедији”, већ једноставно – „О комедији”.

Позната још од антике, пре свега Аристофановим делима, комедија је у српској књижевности била непозната све до доба просве-

¹ Gérard Genette, *Paratexte*, Seuil, Paris, 1987.

² Уп. занимљиво истраживање Милице Винавер Ковић на примеру француске књижевности: М. Винавер Ковић, *Наративни њосћујци у Дигроовим романима*, Матица српска, Нови Сад, 1997.

³ Уп. М. Д. Стефановић, *Предговор као њоећика* (књига је у штампи).

титељства.⁴ Тада се у поетику српске књижевности, и то као специфичан облик драмске врсте,⁵ уноси преводима с италијанског (преводио Емануил Јанковић, 1787), потом и немачког језика (опет је преводио Емануил Јанковић, 1789). Ниједан од ових превода у својим оригиналним предговорима – аутори њихови су, дакле, преводиоци – нема облик експлицитне поетике, као што има Доситејев прилог. Утолико је провокативнији, па и књижевноисторијски занимљивији за ово истраживање, да се погледа како је неки српски писац разумевао појам комедије.

Ево шта Доситеј Обрадовић каже:

„О КОМЕДИЈИ

Нека се даде у овој књижици место и једној славнога господина Лесинга комедији. Комедија је једна игра која представља нешто увеселитељно и шаливо, у коју не улази никакво жестоко и свирепо прикљученије; и гди при концу намереније началнога игре лица всегда благопоспешно излази и благополучно се завршава. При првом погледу, дакле, комедија се не чини ништа друго него весело и шаливо времена пробављеније: но, отмени и општеполезни на свету људи знали су се и с овом приликом ползовати, и дали су човеческом роду у игри и у шали прекрасне и превисоке науке. Ово ће се засведочити у следећој вишепоменутога бесмртне памети мужа комедији. Људе развеселавати и њима чрез игру и шалу к всевисокајшеј и прекраснејшеј добродетели настављеније давати и пут показивати и таквим средством њи[х]ово совршенство и благополучије приузроковати, од овога бољше учинити им се не може.”⁶

Иако на почетку именује немачког писца чије дело преводи, следеће реченице не наговештавају да је реч о Доситејевом поетичком тумачењу баш тог Лесинговог драмског текста; каже, уосталом, најпре шта сматра комедијом, а тек потом напомиње како ће се такви његови ставови „засведочити” у Лесинговом тексту. Важно је, међутим,

⁴ Овде се свакако изоставља вертепско извођење у средњем веку, ма како представљало улично драмско извођење током божићних празника – налик коледама – које је српска црква забрањивала као нешто скаредно, будући да су људи били маскирани у одређена паганска обличја. Још је један разлог изостављања из тумачења и црквено већ прихваћен обичај вертепа у српском осамнаестом веку, јер су то биле тек певане песме, без дијалошких представа; уп. песме у збирци *Песни различнија на јосиодскија йразники* (издање новосадског књижара Дамјана Каулиција, 1790).

⁵ У позном просветитељском добу јављају се преводи и пастирске игре, чиме се уобличава став српског писца према класичној античкој врсти. Више о томе уп. у књизи наведеној у напмени 1 овога рада.

⁶ Д. Обрадовић, *Собраније разних наравоучиџелних веџиџеј. Мезимаџ. Сабрана дела Досиџеја Обрадовиџа, књиџа чејџврџиџа* (прир. М. Д. Стефановић), Задужбина Доситеј Обрадовић, Београд, 2008, 124.

да је за свој став о жанру комедије изабрао баш овог аутора и управо ово дело. Писац који је био међу најомиљенијим Доситејевим књижевницима⁷ одговарао је српском писцу и због теме која доминира овом драмском једночинком; то је владајућа тема европског просветитељства – пријатељство. Већ на основу тога могло би се претпоставити како ће следеће реченице у Доситејевом предговору означити комедију као нешто лагано, никако аристотеловски жестоко критичко посматрање ликова у делу које се назива комедијом.

Још би могло да се очекује како ће и класично, истина кратко, запажање о комедији, бити присутно у овом предговору, будући да је антика на специфично истакнут начин актуелна у просветитељском добу. У петој глави дела које се преводи под насловом „О песничкој уметности” (*Ars poetica*) Аристотел каже: „Комедија је подражавање смешне и непотпуне радње, која има довољну дужину, одвојено у појединим деловима [тј. можда: с различитим врстама (украса) посебним за сваки део (комада)], лицима која делају а не приповедају, а изазивањем уживања и смеха врши пречишћавање таквих афеката. Мајка јој је смех. Рађа се смех”.⁸ Готово ничега од ових ставова! Необично? Зачуђујуће? У Лесинговом драмском тексту нема ни смешне ни непотпуне радње, ликови више причају но што су активни. Комичне катарзе готово да и нема. О чему је онда реч?

Аутор који је својим теоријским ставовима доминантно, и то све до средине осамнаестог века, утицао на поетичке принципе просветитељске комедије свих њених поджанрова (весела игра, шаљива игра, плачевна комедија и др.), Јохан Кристоф Готшед (*Johann Christoph Gottsched*, 1700–1766), тумачио је поетику комедије у свом чувеном делу *Versuch einer critischen Dichtkunst vor die Deutschen* (Leipzig, 1729). Иако не именује Аристотела, поглавље „О комедији или о веселој игри” започиње управо ставовима овог чувеног Грка. Та почетна претпоставка већ насловом поглавља сугерише даљи ток тумачења комедије, различит од класичног поимања ове чувене драмске врсте. „Весела игра” уистину јесте иновација чак и у односу на ренесансу; нема интензивирањем заплета (Доситејевим речима: „никакво жестоко и свирепо прикљученије”), нема јаке карактере, све је ублажено присуством разумног делања; очекиван је и срећан завршетак каквог-таквог конфликта (у Доситејевом ставу као: „благополучно се завршава”). Ублажавајући озбиљност античке комедије,

⁷ С комедијом, вероватно и Лесинговом, упознао се за првог боравка у Бечу (1771–1777), у време када је овај писац посетио Беч, где је био слављен готово као антички поета laureatus; уп. М. Д. Стефановић, „Још једна књижа из књијнице Досијеја Обрадовића”, у: *Библиотјека српске књијевности*, Чигоја штампа, Београд, 2007, 185–200.

⁸ Владета Јанковић, „Tractatus Coislinianus – преглед и стање проблема”, *Жива анџика*, год. 34, 1984, св. 1–2, стр. 87–94; цитат на стр. 90.

заменујући појам судбине (присутан још у ренесанси) поуком о рационалном, „паметном”⁹ понашању, Доситеј Обрадовић је прихватио став о комедији као о веселој игри. Прихватио је чак и да је драмско дело могућно и као драма за читање, не, дакле, нужно за извођење на сцени, будући да је то дело унео у своју књигу, нигде не истичући како оно нужно мора да живи једино на сцени.¹⁰

Биће да је наш писац читао управо Готшеда, највероватније четврто издање чувеног теоријског дела, које је штампано 1751. у штампарији у којој ће Доситеј Обрадовић објавити и своја прва дела, 1783. године¹¹ – код издавача Брајткопфа. Ту је овај велики приврженик идеје пријатељства највероватније пронашао идеје за свој предговор; тако би се, ето, и Готшедова књига могла уврстити у Доситејеву библиотеку. Тај непрестано присутан постулат о користи и забави од читања, дакле од – књиге! – Доситеј налази код немачког аутора, као уосталом и код многих других, али му та идеја класичне старине, Хорацијева, постаје основа за експлицитне ставове о поезији комедије. Чак и ако се не може са сигурношћу тврдити, па ни поуздано претпоставити, да је Доситеј читао Хорација – иако је латински језик учио у манастиру Хопову и у загребачком сјеменишту – прихватио је, међутим, један од основних поетичких постулата и рационализма и просветитељства.

Доситеј је схватио како књижевност његовог доба комбинује захтев увек присутна два елемента – забаве и поуке – односно како савременици кажу – задовољства и користи; исто мисли и Доситеј: „Људе развеселавати и њима чрез игру и шалу к всевисочајшеј и прекраснејшеј добродетељи настављеније давати (...)” Ако је принцип представљања у комедији овај велики српски књижевник тумачио као „увеселитељно и шаљиво”, где нема простора ни за какво „жестоко и свирепо прикљученије”, онда је потпуно разумљиво да је за тог аутора сврха комедије била у наведеном хорацијевском постулату, можда и истакнутије као крајњи исход: *Moralutilitarismus*. Нема, дакле, комичне, али има моралне катарзе.

Разумети како је пријатељство оно које побеђује све препреке, чак и љубавне, и чему на путу не може успешно да стоји никаква

⁹ Уп. August Šlegel, „Stara i nova komedija”, у: *Teorija dramskih žanrova* (izbor, predgovor i redakcija S. Jovanov), Pozorišni muzej Vojvodine, Novi Sad, 2015, 268.

¹⁰ Исти став пре Доситеја имао је и Емануил Јанковић, пишући свој предговор за превод комедије *Трговци* (1787) Карла Голдонија; уп. М. Д. Стефановић, „Наравоучицељна комедија”, у: Емануил Јанковић, *Трговци* (прир. М. Д. Стефановић), Службени гласник, Београд, 2008, 137–156.

¹¹ Та дела – *Писмо Харалампију, Живој и прикљученија, Совети здравог разума, Басне* – нису његови први написани радови; своје списе из Далмације (укупно пет) оставио је у рукопису а стварао их је током свог другог и трећег боравка у Далмацији, дакле, до 1770. године, пре одласка у главни град царевине чији је био поданик.

замка представљало је за Доситеја одлучујући моменат да уз своје јасно експлициране ставове о веселој игри, коју уопштено назива комедијом, изабере Лесингову комедију с именима античких јунака: „Дамон илити о истиному пријатељству”. Дамон је, наиме, један од двојице јунака питагорејеваца класичне приповетке с радњом у Сиракузи (4. век пре Христа), у којој је реч о верности пријатељства. Не посрбљујући имена, нити место радње ове једночинке, Доситеј се још једном исказује као приврженик античких моралних принципа. Дајући свом експлицитно поетичком предговору наслов новог жанра у српској књижевности, овај српски писац истовремено је актуелизовао антички морални принцип и уједно, према начелима немачке поетике комедије, модификовао аристотеловске ставове о њеној сврховитости. Уз то, везујући своје теоријске ставове уз властити превод Лесинговог дела, додао је свом кратком предговору и обележје имплицитне поетике. Чак и ако остаје загонетно шта је све од дела корисних за ово своје тумачење имао у својој библиотеци – оној „немачкој”, како каже, коју је оставио у Шклову, а која је, нажалост, страдала у једном пожару – посредно из овог предговора свакако се може видети његово читање античких дела, макар и из секундарних извора.

Mirjana D. Stefanović

Faculty of Philosophy

University of Novi Sad

THE ROLE OF THE FOREWORD IN LITERARY TEXT

Summary

The author analyses the role of the foreword in literary texts since the 18th century. This role could be independent, with no relation to the main text, or an examination of a specific poetic.

The main example for this concept is the foreword written by Dositej Obradovic (1798-1811), famous Serbian author from the Age of Enlightenment, to his translation of the Gotthold Ephraim Lessing's comedy. Here he gives a poetic view of the nature of a specific literary genre – comedy.

Милорад Стојић
Археолошки институт
Београд

ОД КУЛТА ЛИЦА ДО МАСКЕ И ПОЗОРИШТА

АПСТРАКТ: На основу знатног броја антропоморфних фигурина с локалитета Медведњак код Смедеревске Паланке, у овом раду разматрана су питања да ли су маске заиста приказиване на антропоморфним фигуринама винчанске културе, а, ако јесу, какви су њихова намена и значење.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: маска, костим, фигурина, култ, иницијација, мистерије, позориште, Медведњак (Србија).

Најчешће се мисли да су најстарије маске коришћене у светковинама посвећеним богу Дионису, особене црвене боје, израђиване од лишћа, коре дрвета, крупних биљних плодова, коже и тканина. Маске су покривале лице, али било је и оних које су обухватале целу главу. Те маске су изражавале трагичне, комичне и сатирске ликове. Изглед маски познат је из писаних извора, с ликовних креација на зиду, мозаика, рељефа, гравура и слика на вазама.

У уметности горњег палеолита постоје гравуре, пећинске слике и фигурине које приказују човеколика бића са зооморфном маском на лицу или на целој глави.

Поједини археолози сматрали су да су маске спорадично приказиване и на винчанским фигуринама, што је наилазило на прихватање али и на негацију.¹ Ту недоумицу потпуно разрешио је један број фигурина с винчанског насеља Медведњак, који се предочава у овом раду. Наиме, с тог локалитета потиче минијатурна керамичка фигурина просопоморфне маске на којој су очуване перфорације за

¹ Gimbutas, M., 1982, 61–63.

качење на главу антропоморфне фигурине (сл. 1).² По ободу те маске постоји неколико удубљења насталих трењем нити којима је она причвршћивана за одговарајуће место на статуети. Осим ове маске, с истог места су два коштана привеска минијатурних маски, као и неколико статуета на чијим лицима је, очито, приказана маска.

Највероватније, с обредом маскирања повезан је и знатан број винчанских фигурина, којима је заједничко постојање перфорација по ободу лица, на темену и на најистуренијим бочним деловима тела, раменима, лактовима и куковима.

У вези с маскама и њиховим изгледом намећу се питања њиховог порекла, значења и намене.

*

Сл. 1. Минијатурна керамичка фигурина просопоморфне маске с перфорацијама за фиксирање на главу антропоморфне фигурине. По ободу се налази више минијатурних удубљења насталих од трења нити којима је маска причвршћивана на лице антропоморфне фигурине.

² Najhold, B., 2011, katalog 224.

Сл. 2а–б. Пар овалних, танких минијатурних коштаних привезака с представом просопоморфне маске, с отвором за причвршћивање и с по шест жлебова на темену који су распоређени као на претходно предоченој керамичкој масци која је, несумњиво, стављана на лице фигурине.³

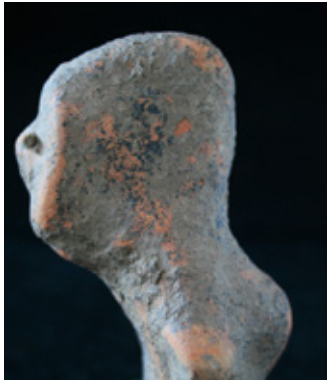
Сл. 3а–б. На појединим фигуринама приказане се маске на којима, изузев перфорација за причвршћивање, нема других појединости.⁴

³ Стојић, М., 2019, 212, Кат. 169.

⁴ Najhold, B., 2011, 323, kat. 354.

Сл. 4. Постоје примерци фигурина на којима је приказана маска знатно мања од лица (преко рамена фигурине пребачене су змије).

Сл. 5а. Статуета бића с маском које има наглашену грбу на леђима.

Сл. 5б. Статуета с маском и косом од склупчаних змија – Горгона с Медведњака.

Сл. 6а–б. Главе антропоморфних фигурина с представом маске на лицу на којој су прорези за очи.

Сл. 7. Лице антропоморфне фигурине, могућно представа посмртне маске.

Сл. 8а–б. Гиноморфне фигурине на чијим се лицима налази приказ маске у виду кљуна птице грабљивице. На темену и на раменима фигурине са сл. 8а аплициране су змије, као и на раменима статуете са сл. 8б.⁵

⁵ Стојић, М., 2019, Кат. 71.

Сл. 9. Коштана гинорморфна статуета *Бојиња неба и јуној месеца* с маском на глави у виду предњег дела главе овна с роговима (на којима се налази 28 жлебова), а на свакој ноzi су нумеричке ознаке вредности броја седам, укупно 14, што се повезује са средином месечевог циклуса, пуним месецом, када је он највећи.⁶

⁶ Стојић, М., 2019, Кат. 75.

Сл. 10а–д. Просопоморфни облаци, „портрети”, или, вероватније, приказ лица-маске на валуцима (чији изворни облик није нарушен).⁷ Извесније је да је у питању представа маске него приказ главе, јер је дебљина, трећа димензија ових камичака, знатно мања у односу на дужину и ширину оног дела на коме су угравиране црте лица.⁸

⁷ Стојић, М., 2019, кат. 29–30, 68–69, 73.

⁸ Ibid., Кат. 29–30, 212–213, Кат. 170–171.

Сл. 11а–м. С Медведњака су и „портрети”, антропоморфне главе на постаменту, једна од кости (11а) и друге од керамике (11б–м). Као на каменим, ни на коштаном и керамичким „портретима” нема других појединости изузев приказа очију и носа, што је значајна разлика у односу на већину винчанских антропоморфних фигурина, поготово с Медведњака. С обзиром на ту чињеницу, извесно је да је на овој врсти пластике био циљ приказивање маске за лице.

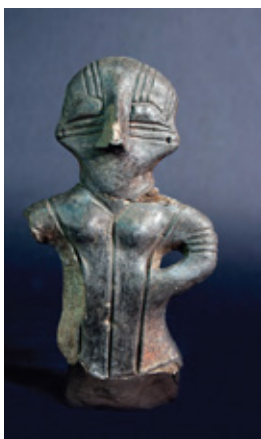

Сл. 12. На најистуренијим деловима лица и тела, на рукама (патрљцима) и, најчешће, на куковима знатног броја керамичких антропоморфних фигурина налазе се перфорације које су, највероватније, служиле за причвршћивање маске на лице и костима на тело.⁹

⁹ Ibid., Кат. 78–79, 43, 45–46, 50.

Сл. 13а–б. Коштане статуете с перфорацијама на лицу и раменима.
 Сл. 13в. Статуета с перфорацијама на рамену. Фигурине с перфорацијама на
 лицу вероватно су предвиђене за маску и костим, а статуета која има само
 перфорације на рамену – искључиво за костим. Имајући на уму појединости
 на лицу и приказ богате одеће, представљена бића на статуетама
 13а–в постајала су делотворна тек после уклањања одеће.

Сл. 14а–е. Попрсја – фрагменти гноморфних керамичких фигурина која имају перфорације на најистуренијим бочним деловима лица, а већина и на рукама (патрљци). И у овом случају, бројне појединости, нарочито на лицу, наводе на закључак да се моћ представљених бића испољавала после скидања маске и „одеће” са фигурине.¹⁰

¹⁰ Ibid., Кат. 6, 8, 55а, 56, 57, 231.

Сл. 15а–в. Главе керамичких фигурина на чијим се јагодицама, и, спорадично, на бочним крајевима чела, налазе мале перфорације, које су могле служити за причвршћивање маске. На њиховом лицу и темену приказане су црте лица и бројне ижлебљене појединости, што фигуристине, којима су ове главе припадале, сврстава у групу оних чија се моћ испољавала после скидања маске и покривача за тело. Примерак са сл. 15в одудара од осталих, јер на лицу нису приказане очи нити било који други детаљ, изузимајући пластично обликовани нос. Очигледно, он репрезентује ону врсту представе антропоморфних бића која су идентитет стицала тек после стављања маске.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

На Медведњаку су заступљене просопоморфне маске и оне без назначених црта лица. Обе врсте маске настале су подражавањем изгледа лица, једна по облику и садржају (са цртама лица), а друга само по облику. Очигледно, просопоморфне маске приказ су одраза лица одређеног ентитета. Чини се да је она друга врста маске (без црта лица), служила да симболички спречи, или привремено задржи, оно што долази из представљеног бића, или пак супротно, да онемогући да неки спољни садржај продре у њега. Иначе, обе врсте маске истичу значај главе, односно разума представљеног бића.

Антропоморфна керамичка фигурина маске (сл. 1) и маске у виду „лица” овна на коштаној гиноморфној фигурини *Бојиње неба и месеца* (сл. 9) недвосмислено доказују постојање и коришћење маске, несумњиво, у култне сврхе винчанске културе, али и то да су њима изражавани антропоидни, зоолошки и други ентитети. Извесно је да су мале перфорације по ободу лица, на темену и на најистуренијим деловима тела и рукама фигурина, које су, иначе, веома бројне, служиле за причвршћивање маске и одговарајуће „одеће” за тело. Међутим, многе од тих фигурина с рупицама имају веома пажљиво изведене појединости на лицу и телу, док су малобројни примерци с перфорацијама на којима нема таквих детаља. То наговештава две могућности: (1) да статуете с пажљиво изведеним бројним детаљима постају делотворне кад се с њих скину маска и костим, а, обрнуто, (2) фигурине без угравираних појединости истичу култну моћ тек стављањем маске и навлачењем костима.

И бројни „портрети” (Сл. 11а–м) од кости и керамике, на којима су назначени само очи и нос, указују да су у питању предмети који негују култ лица, идентично ономе што изражавају маске. Исто је и с просопоморфним облацима (сл. 10а–д) на којима су истакнуте само црте лица. С обзиром на тектонику, ова портретна пластика припада типу шаховских фигурина, као бројне „бисте” различитих животиња с Медведњака и других винчанских налазишта.¹¹

*

Без обзира на то да ли на маскама постоје или нису назначене појединости лица, оне наговештавају трансформацију пређашњег бића, штавише, она су обредно средство промене идентитета предоченог створења на фигурини. Извесно, угравирана маска на статуети или стављена маска, изражава преображено биће или појаву (мртво у живо, лоше у добро, штетно у корисно, болесно у здраво,

¹¹ Ibid., Кат. 101–102.

безначајно у моћно, слабо у јако, ограничено у трајно, тренутно у вечно, сушно у кишно, хладно у топло, мрачно у светло, далеко у блиско, али и све супротно).

Поставља се питање зашто би се ти богато, прецизно и маштовито изведени детаљи на статуетама прекривали. Те фигурине, покривеног лица и тела, очито су биле припремљене за одређени тренутак, за врхунац култне радње, када се све то с њих уклањало да би њихов изворни изглед дошао до пуног изражаја и имао очекивано дејство. С обзиром на то да су готово све фигурине намерно поломљене, може се закључити да је то чињено на самом крају култног процеса да све оно позитивно, што је претходно у њима акумулирано током култних радњи, постане корисно, као што су небеска вода, оплођујуће семе, укључивање у ритам природе, у месечев или сунчев циклус итд.

Скидање маске и „свлачење” одеће је, несумњиво, кулминација одређеног обреда, који је имао за циљ трансформацију представљеног бића, његову промоцију, поновно рађање или нешто друго што је, такође, значајно. Клица новог живота могла је васкрснути из фигурине тек њеним физичким ослобађањем, ломљењем статуете. Све то изгледа као процес иницијације у мистеријама, у култу оживљавања умрлих предака, који би требало, као генији из подземног света, сада да утичу на обнову живота.

*

С Медведњака је знатан број веома инвентивно обликованих зооморфних фигурина типа шаховске фигуре, „попрсја” најразличитијих домаћих и дивљих животиња од кости, керамике и камена, фигуралне гравуре, различите фигурице геометријског облика итд. Ту су и представе хибридних бића, полуптица/полузмија, полузмија/полуриба, велики број коштаних штапића и плочица с бројчаним записима, сунчеви и лунарни календари, луни-соларни календар итд. Они су инструменти у спровођењу култова ове пољопривредне заједнице, међу којима су, извесно, иницијације у мистеријама, које симболишу оживљавање, повратак мртвих, обнову живе природе.

Према свему судећи, антропоморфне фигурине с перфорацијама, маске и остало што је поменуто, вероватно су чинили ансамбл, опрему и костиме својеврсног луткарског позоришта, за представе у религиозне и, могућно, едукативне сврхе.

*

Минијатурна керамичка фигурина просопоморфне маске (сл. 1), на којој, чак, постоје трагови причвршћивања, несумњиво, на лице антропоморфне фигурине, два минијатурна листолика коштана при-

веска у виду просопоморфних маски (сл. 2), фигурине на чијим лицима су приказане маске (без појединости и просопоморфне) (сл. 3–6), гиноморфне статуете на чијим лицима се налазе орнитоморфне маске (кљун) (сл. 8), гиноморфна коштана статуета *Боїиња неба и йуної месеца* на чијој је глави маска у виду главе овна с роговима (сл. 9) – разрешавају недоумицу да ли постоје фигурине винчанске културе на чијим су лицима представљене маске.

Све то указује на неговање култа лица. Лице се прекрива одређеном врстом маске да би се представљено биће на фигурини заштитило од нежељеног погледа, или да би се посматрачи изоловали од негативног утицаја одређеног ентитета представљеног на статуети. Чини се да је маскирање практиковано да би се до одређеног тренутка сачувао верски или мађијски потенцијал фигурине, који постаје ефективан тек када се она демаскира и тако се представљено биће појави у свом изворном, најчешће, доста атрактивном облику и, често, на самом крају култног чина – поломи, а делови разбацају.

Маске су приказане и на фигуринама смешног грбавог антропоидног створења (сл. 5а) као и на гиноморфној статуети *Горїона саМедведњака*, чија је коса у виду склупчаних змија (сл. 5б). Све то указује да је било „луткарских представа” под покровитељством винчанске Талије, музе комедије, и Мелпомене, музе трагедије.

Извесно, приказ маске на винчанској пластици било је средство да се нешто, што је повезано с духовном сфером, истакне, дозове, промовише, чува, промени или спречи. Имајући на уму њихову разноликост, маске су коришћене у најразличитијим култним, највероватније, и мађијским поступцима.

Просопоморфна маска стављена на лице мења или допуњује карактер приказаног бића, а маска без појединости трајно или привремено скрива идентитет одређеног ентитета. Наглашено гиноморфна статуета с огромним кљуном на лицу и змијама на темену и раменима (сл. 8), несумњиво, представља универзалну богињу земних, надземних и небеских бића. А маска овна (сл. 9) с роговима (на којима је 28 жлебова) који се завршавају антропоидним шакама на дојкама *Велике боїиње неба и месеца*, симболише плодни циклус жене.

Било да су у питању маске које су израђене да би се ставиле на лице фигурине, привесци у виду маске, представа маске на лицу статуета, коштани, камени и керамички портрети на којима постоје само појединости лица, извесно, оне су култно средство за трансформацију приказаних бића, али упућују на то да су оне коришћене и у животу, и да су израђиване према лицу и телу реалних људи.

*

Као што постоје антропоморфне фигурине са зооморфним маскама, тако постоје и бројне статуете од кости фантастичних животиња с Медведњака: змије с маском птице (сл. 16а–в), тело змије с маском јегуље (сл. 16г–д), змија с маском сове ушаре, као и представе преживара с једне стране тела пршљена а птице с друге стране исте кости, или комбинација птице и људске главе на истом пршљену, итд.¹²

Сл. 16а–в. Коштане статуете змије с маском птице.

Сл. 16г–д. Коштане статуете змије с маском јегуље.

¹² Ibid., Кат. 132, 176, 178, 179.

Све што је поменуто у овом прилогу, извесно, имало је одређену улогу у духовном животу неолитске заједнице на Медведњаку. Веома добро опремљено луткарско позориште с невероватним бројем реквизита имало је значајну улогу у обављању најважнијих религиозних обреда, а могућно је да је тај театар био и образовна установа, где су теолози тога времена подучавали будуће обреднике и упућивали мештане у тајне винчанске вере. Може се претпоставити да је као пандан овој луткарској, постојала и велика сцена, на отвореном, где су актери били свештеници, а статисти (уједно и посматрачи) мештани насеља Медведњак. Штавише, чини се да многобројни помињани инвентар уметнички обликованих предмета и место одакле потичу представљају умањену слику обредних предмета, верских архитектонских објеката и „тргова” (слободних површина), и то, у самом средишту овог огромног насеља.

Сл. 17а–в. За све три статуете особено је представљање покрета приношења нечега (крвне жртве) устима.¹³

¹³ Ibid., Kat. 5, 51; Najhold, B., Ibid., Kat. 368.

Сл. 17г. Коштана статуета антропоморфног бића нагнутог према свом фалусу.

Сл. 17д. Коштана антропоморфна статуета с рукама које подржавају главу.

Сл. 17ђ. Фигурина на којој су представљене две змије које стискају антропоморфно биће.¹⁴

Сл. 17е. Гравура жене која се порађа на керамичком предмету сферне површине.¹⁵

¹⁴ Ibid., Кат. 76, 77, 167.

¹⁵ Ibid., Кат. 115.

Постоје бројни докази да је на Медведњаку постојало неолитско култно насеље где су интензивно спровођене култне радње које садрже елементе карактеристичне за потоње позориште. Сматра се да је и најпознатије позориште, грчко, проистекло из обреда посвећених Дионису. Сценске представе одржаване су и у различитим заједницама из Месопотамије, Египта, Индије и Кине, где се на уметничким делима (фигурине, скулптуре, слике, гравуре) религиозне намене уочавају елементи који ће карактерисати класично позориште и све касније сценско-музичке представе, укључујући и балет. С Медведњака потиче и више керамичких и коштаних фигурина које приказују плесни или неки други покрет, каткад и веома сложен, попут балетских елемената, што је неубичајено за неолит, па и за преисторију уопште.

Сл. 18. *Мислилац с Медведњака*¹⁶

Права метафора овог прилога о маскама јесте антропоморфна фигурина с маском птице на глави, названа *Мислилац с Медведњака*. На тој статуети обједињени су монументалност, анатомски обликовани делови тела (горњи екстремитети), хибридна (тело људско – маска у виду птичје главе огромних очију), наглашавање специфичности тела (грба на леђима) и покрет, покрет рукама према устима. Очито, тако изгледа један од главних ликова винчанске верске маште. Његову моћ и статус међу боговима означава седећи став, црна боја фигурине – земно порекло, хендикеп који то није: грба која је, попут торбе пуне дарова из плодносног подземља, окер на устима,

¹⁶ Стојић, М., 2019, Кат. 237.

шакама и грудима – његово храњење крвним жртвама, а маска у виду птичје главе с огромним очима усмереним ка небу указују где је одредиште овог моћног бића које је стигло из мрака подземља.

Предочене илустрације у овом раду указују на обредне радње винчанске заједнице које садрже низ елемената карактеристичних за позориште, онако како је оно познато из античке Грчке, Рима и каснијих времена. Милан Будимир, истакнути српски и светски класични филолог и балканолог, у поглављу *Порекло европске сцене*, у својој књизи *Са балканских источника*, закључио је да европско позориште има дубоке корене у прегрчким временима на простору Балканског полуострва.¹⁷ Предочени предмети у овом прилогу доказују да клица позоришта датира чак из времена винчанске културе, приближно 5500–4500. године пре нове ере.

БИБЛИОГРАФИЈА

Будимир, М., *Са балканских источника*, Српска књижевна задруга, Београд 1969.

Gimbutas, M., *The Gods and Goddesses of Old Europe: 7000 to 3500 BC Myths*, Los Angeles 1982.

Najhold, B., *Ljudi iz Medvedeg luga, priča o neolitu*, Zemun 2011.

Стојић, М., *Медведњак, духовно средиште из неолита*, Београд 2019.

Milorad Stojić

Archeological institute, Belgrade

FROM FACE CULT TO MASKS AND THEATRE

Summary

On examination of the many anthropomorphic figurines of the Vinča culture from the Medvednjak site near Smederevska Palanka the author posits that masks were represented on the faces of these figurines and discusses their purpose and significance.

Stojić concludes that these figurines with masks point to rituals which consisted of several elements characteristic of Greek and Roman theatre and also theatre of later times. In the chapter Origins of the European Scene in his famous book *From Balkan Sources* Milan Budimir states that European theatre had deep roots in the Balkan peninsula of the pre-Hellenic period. The objects from Medvednjak discussed in this paper suggest that he was correct and that the seeds of European theatre date to the time of the Vinča culture.

Keywords: Mask, costume, figurine, cult, initiation, mysteries, theatre.

¹⁷ Будимир, М., 1969, 94–142.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ
REVIEWS

НОВО ЧИТАЊЕ КАТУЛА

Гај Валерије Катул, *Мрзим и волим. Изабране њесме*. Избор, превод с латинског, предговор и коментари: Гордан Маричић и Јована Раденковић. Београд: Српска књижевна задруга, 2018. – 168 стр; 19 цм (Српска књижевна задруга; коло 110, књ. 735)

Године 2018, српску читалачку јавност обрадовало је ново издање Катулових песама. Овог пута издавач је еминентна Српска књижевна задруга, а превод с латинског и избор од 42, од укупно 113 песама (*Carmina*), сачинили су Гордан Маричић и Јована Раденковић, који су и аутори коментарâ и исцрпног предговора. С обзиром на то да је реч о најчувенијем римском песнику, неотеруку, „ученом поети” (*poeta doctus*),¹ који је више пута превођен на српски језик, оправдано је запитати се у чему се ово, ново читање Катула разликује од претходних и шта је то што га препоручује.²

Премда Катул јесте превођен на нашем говорном подручју, до сада постоје само два издања која су у целини посвећена овом песнику: *Катул. Поезија* (Београд: Нолит, 1962; превод, поговор и објашњења појмова: Катарина Антић-Рајчевић) и *Катул, Пјесме* (Загреб: СХЛ, 1979; превод, предговор, извори, индекс имена и библиографија: Дубравко Шкиљан; поновљено 1987. и 1996. г.). Пионирски рад Катарине Антић Рајчић обухвата избор и превод 67 Катулових песама, а билингвално Шкиљаново издање, које се одликује преводима у строгом складу с изворним метром, садржи превод свих Катулових песама. Постхумно објављени превод

¹ Тај назив Катул је стекао захваљујући строгој метрици својих стихова, која је углавном преузета из грчког метра, и то: сапфичка строфа, дактилски хексаметар, елегјски дистих, фалекијски једанаестерац... Од свих, најкомплекснији и најтежи метар који је Катул употребио (једино у песми 63) јесте холијамб. Тиме је успео да дочара екстатички занос свештеника фригијског култа Кибеле (*Magna Mater*), који је у време Другог пунског рата пренет у Рим.

² У XX веку, Катула су на нашем говорном подручју преводили: Никола Шоп, Никола Вулић, Милош Н. Ђурић, Радмила Шалабалић, Никола Милићевић, Катарина Антић Рајчевић, Младен С. Атанасијевић, Дубравко Шкиљан, Дамир Салопек и Гордан Маричић. Милан Будимир и Мирон Флашар користе преводе Радмиле Шалабалић уз латински оригинал у своме уџбенику. Вид. Милан Будимир, Мирон Флашар, *Прејед римске књижевности, De auctoribus Romanis*. Београд: Научна књига, 1986. (треће издање).

Младена С. Атанасијевића, мада га чини превод свих *carmina*, није посвећен само Катулу.³

У односу на поменуте преводе, у издању *Мрзим и волим* из 2018. г. налазе се многе и веома значајне новине. Пре свега, ради се о првом, доиста критичком издању на српском језику. Претходна издања углавном су се ограничавала на објашњење појмова из античке митологије и личних имена помињаних у тексту. Шкиљаново издање је, додуше, билингвално и садржи списак извора, индекс латинских имена и библиографију, али не и појединачне коментаре на песме. Новина коју су Г. Маричић и Ј. Раденковић унели у приређивање Катулових песама састоји се, пре свега, у томе што свака изабрана песма садржи коментаре на дну странице, што читање и тумачење чини знатно једноставнијим. Први пут су дати коментари различите природе: филолошке, историјске, књижевнотеоријске, па и философске, те географске, ботаничке, зоолошке итд. Тиме је читалачкој публици, како широј тако и научној, омогућен контекст за дубље разумевање Катулових песама, што је неопходно када је реч о рецепцији античке литературе. Приређивачи су истовремено водили рачуна о томе да што мање утичу на херменеутички хоризонт читалаца – коментари су исцрпни и информативни, али без сугерисања властитих интерпретација. Такође, литература на коју су се приликом рада ослањали и чији списак прилажу на крају књиге, великим делом публикована је после 1970, а готово трећина свих одредница новија је од 2000. године. Ради се, дакле, о најрецентнијој страни и домаћој стручној литератури и већ тај податак ово критичко издање чини научно релевантним.

Друга значајна особина издања које овде приказујемо јесте то што је реч о првом приређивању Катуловог стваралаштва у којем је дело овог великог римског песника доведено у везу са српском поезијом. Та веза наговештена је већ насловом предговора. Бирајући програмски поклич: „Катула ће сви читати!“ за наслов, аутори га нису случајно артикулисали по узору на чувену сентенцу Бранка Миљковића да ће, једнога дана, поезију сви писати. Даље, после потпоглавља предговора: „Мотив бројања или како Катул пребира по ‘бесконачности’“, наредно потпоглавље посвећено је рецепцији тог Катуловог, у бити философског мотива, код српских песника: Бранка Радичевића, Симе Пандуровића и Милана Ракића. У последњем потпоглављу предговора, приређивачи анализирају како српски песник Брана Петровић у циклусу „Читајући Катула“, из збирке *О њроклеџа да си улицо Рије од Фере*, своје стихове експлицитно доводи у везу с Катуловим стиховима.⁴ Затим, приређивачи не указују само у предговору на везе римског и српских песника, него то чине и у коментарима, те тако утиру пут једном другачијем читању како Катула, тако и Радичевића, Пандуровића, Ракића, Бране Петровића, али и других наших песника. По томе је збирка *Мрзим и волим* доиста јединствена не само у нашој него и у широј читалачкој јавности.

³ Гај Валерије Катул. *Песме*/ Албије Тибул. *Елеџије I–IV*. Превод: Младен С. Атанасијевић. Крагујевац: Народна библиотека Вук Караџић, 2007. Предговор је написао Ноел Путник. Издање садржи и објашњење појмова, али њихов аутор није назначен.

⁴ Петровић, Б. *О њроклеџа да си улицо Рије од Фере*. Београд: Просвета, 1970.

Пред нама је, дакле, прво критичко српско издање Катуловог песништва, савремено у више него једном смислу. Ова књига има 168 страна и подељена је у три целине: Предговор (стр. VII–LIX), Изабране песме (стр. 1–85) и Напомене (стр. 87–98). Садржај је дат на крају књиге (стр. 99). Изабране песме подељене су у три тематске целине: I. „Роман о Лезбији: Мрзим и волим” (песме: 51, 2, 2а, 3, 5, 7, 86, 87, 85, 58, 60, 37, 107, 109, 70, 72, 75, 768, 11, 68; стр. 4–41); II. „Уживасмо посве, шкрабасмо песмуљке...” (песме: 1, 6, 10, 16, 32, 42, 48, 50, 56, 69, 77, 78 б, 93, 94, 97, 111, 112, 96, 101; стр. 43–67) и III. „Дуге песме: Док, кроз рањену душу, бол је тутњала многа” (песме 63 и 64; стр. 69–85). Осим тога, ново издање садржи и објашњење распореда песама у збирци (стр. 89), списак досадашњих превода Катула на српски језик (стр. 90–91), објашњење сопственог превода, списак консултованих превода на српском и енглеском језику, као и списак цитираних превода других античких писаца на српском језику, са захвалницом (стр. 92–93), те поменути списак секундарне литературе од 48 библиографских јединица (стр. 95–98).

Приликом избора, водило се рачуна о томе да буду преведене оне песме које се сматрају значајним и које су предмет различитих тумачења у савременој критичкој рецепцији. Превод и коментари урађени су на основу неизоставног Елисовог коментара, наново публикованог 2010. године,⁵ као и на основу Квиновог издања Катула из 1970. године.⁶ Маричић и Раденковићева се држе метра (додуше, не изворног латинског) и преводе песме на савремени начин, без лажне архаизације. Скромно тврдећи да нису „попут римског песника, били мајстори метрике”, с правом оцењују да се њихових „ритмова, стихова и понекад, рима Гај Валерије не би постидео”.⁷ Ово стога што су преводиоци, према властитим речима, желели да пренесу суштину и тежили су да верно дочарају Катулову емоцију.⁸ Као резултат, читаоцима је дочарана врцавост Катуловог израза, и то на свеж и савремени начин, а да притом није изневерен смисао *carmina*. То је посебно видљиво у шаливим, опсценим и увредљивим песама. Ту су преводиоци користили савремени улични жаргон, баш као што је то и Катул чинио (разуме се, у ондашњем жаргону). А када је Катулова емоција танана и лирска, преводиоци су изналазили одговарајуће поетске изразе на српском језику. Овим преводом, Катул читаоцима постаје необично близак и, премда носи савремено рухо, њиме ништа мање не одјекује и антички дух.

Такође, значајно је поменути и распоред песама у збирци. Маричић и Раденковићева тематски распоређују песме (целина једног љубавног односа; врцаве, шаливе и увредљиве песме; песме дуге форме које тематизују античке грчке митове), чиме се добија структурисан увид у Катулово

⁵ Ellis, R. *A Commentary on Catullus*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

⁶ Catullus. *The Poems*. Edited with Introduction, Revised Text and Commentary by Kenneth Quinn. London and Basingstoke, 1970.

⁷ Гај Валерије Катул. *Мрзим и волим. Изабране песме*. Изабрали, с латинског превели, предговор и коментар написали Гордан Маричић и Јована Раденковић. Београд: Српска књижевна задруга, 2018, 92.

⁸ *Ibid.*

емотивно биће. Ово је посебно приметно на примеру прве тематске целине, која носи назив „Роман о Лезбији: Мрзим и волим”. Ту пратимо везу између Катула и његове драге Лезбије⁹ од најдирљивијих, најрадоснијих и најстраснијих заједничких тренутака, преко појаве сумње и љуте љубо-море, потом потврде неверства и, упркос томе, жеље да се истраје у љубави, па све до потпуног разочарења, огорчености, јетке мржње и напуштања. Следимо развој унутрашњег, најинтимнијег песниковог света, дела живота тако дубоко проживљеног као да има свој независни живот. Такав ути-сак не би био могућ без покушаја да се продре у бит Катулове емоције, да се представи њена каткад танана, а каткад бурна природа. У том сми-слу, избор наслова целе књиге, по чувеном почетку песме 85: *Odi et amo...*, можда на најбољи начин представља срж Катулове љубавне поезије. На-име, ако би се богато Катулово осећање уопште могло језгровито исказати, онда би то, нема сумње, била управо крилатица (или пре, вапај) „Мрзим и волим!”

Песников вапај *Odi et amo* најпре нас и најдубље погађа. Можда је то тако зато што је у једном релевантном смислу „Роман о Лезбији” егзистен-цијалан. Бројање пољубаца између Катула и Лезбије јесте пребројавање бесконачности и отуда појава или продор бесконачног у коначно, тј. начин да се љубављу победи смрт.¹⁰ Стога би љубав свакако требало прогласи-ти једним од темељних егзистенцијала и прикључити фундаменталној анализи – уместо оног безличног и бескрвног, такозваног „тубића”, које се у најбољем случају именује као „брига” или „скрб”, али никада као љубав.¹¹ Дивимо се Катуловој вештини, радујемо његовој љубавној ра-дости, осмехујемо се на његову страст и плачемо – не над Катулом или поред њега, него заједно с њим. Поштујемо његову храброст и мужевност

⁹ На основу Цицероновог говора у одбрану Марка Целија Руфа (*Pro Caelio*), за којег се претпоставља да је био Катулов главни љубавни ривал, првобитно пријатељ, који му је потом отео Лезбију, као и на основу неких других списа овог великог оратора и адвоката, претпоставља се да је личност иза маске Лезбије била Клодија Пулхра (Ме-тели), удовица римског конзула 60. године п. н. е., Квинта Цецилија Метела Целера. Цицерон ју је у говору у одбрану Руфа од оптужбе за покушај убиства (коју је против њега подигла сама Клодија Метели), приказао као блудницу с бројним љубавницима, убицу свог мужа, у инцестуозној вези с братом, Публијем Клодијем Пулхром. Ван пар-нице, међутим, у приватним писмима говорио је о њој строго пословно и посве неинфор-мативно. Знамо да су Клодија и Цицерон у неком моменту обновили коректне односе, односно да су се „помирили”. Из тог периода потичу Цицеронове примедбе у вези с једним од послова који је намеравао с њом да склопи – откуп виле поред Тибра, за коју је страховао да Клодија неће хтети да је прода „јер је одвећ воли, а новац јој не треба” (*Att.* 12.42.1–2). Како било, нема довољно података да бисмо поуздано закључили каква је била стварна Клодија Метели. Зато смо овде, радије него о Клодији, говорили о Ле-збији – јер тако Катул именује објект своје љубави. Не треба заборавити, међутим, ни то да песник никада није открио право име своје љубљене, иако јесте оставио трагове. Skinner, Marilyn B. “Clodia Metelli.” *Transactions of the American Philological Association* (1974–2014). Vol. CXIII (1983): 273–287.

¹⁰ Маричић, Г., Раденковић, Ј. „Катула ће сви читати!” У: Гај Валерије Катул. *Мрзим и волим*. Београд: Српска књижевна задруга, 2018, стр. 11, напомене 18 и 19.

¹¹ Хајдегер, М. *Битиак и време*. Превод с немачког: Милош Тодоровић. Београд: Службени гласник, 2007, 151–160. Тешко је не сетити се овде Левинасове суштинске примед-бе упућене немачком философу: наиме, да овај не живи с Другим него поред њега.

баш онда када показује своју женски најрањивију страну док дочарава лик кастрираног Атиса или евнуха-свештеника Кибелиног култа (*galli*) у граматичкој, а можда и интимној игри полова. Храброст би се ту, колико нам се чини, састојала у овоме: признати властиту слабост пред лицем вољеног Другог. Бити као „жива рана” пред њим или њом. Катул је најјачи где осталима, својим пријатељима или конкурентима, а неки пут и самом себи, делује слаб. Када иште хиљаду пољубаца, па још сто... Када оплакује мртву птичицу вољене драге јер га боле њене сузе; када је веран пријатељ, иако слугу неверство и непријатељство; када га раздиру срџба и мржња, истовремено док га „кида” љубав; и на крају – када одлази. Отворен као жива рана пред лицем Другога, песник и човек Катул храбро стоји пред нама, одвећ добро познајући све лествице и спирале љубавног (не)достојанства... И после 2000 година, гледајући право у очи, све нас пита: „А ти? Волиш ли заиста?”

БИБЛИОГРАФИЈА

- Гај Валерије Катул. *Мрзим и волим. Изабране ђесме*. Избор, превод са латинског превели, предговор и коментар: Гордан Маричић и Јована Раденковић. Београд: Српска књижевна задруга, 2018.
- Гај Валерије Катул. *Песме/ Албије Тибул. Елеџије I–IV*. Превод: Младен С. Атанасијевић. Предговор: Ноел Путник. Крагујевац: Народна библиотека Вук Караџић, 2007.
- Катул. *Пјесме*. Превод, предговор, извори, индекс имена и библиографија: Дубравко Шкиљан. Загреб: СНЛ, 1979. (двојезично издање).
- Катул. *Поезија*. Превод, поговор и објашњења појмова: Катарина Антић-Рајчевић. Београд: Нолит, 1962.
- Петровић, Б. *О ђроклеџа да си улиџо Руџе ог Феџе*. Београд: Просвета, 1970.
- Skinner, Marilyn B. “Clodia Metelli.” *Transactions of the American Philological Association* (1974–2014). Vol. CXIII (1983), pp. 273–287.
- Хајдегер, М. *Бииџак и време*. Београд: Службени гласник, 2007.
- Cicero. *Letters to Atticus. Vol. III*. Edited and translated by E. O. Winstedt, M. A. of Magdalen College. Oxford, London: William Heinemann, New York: G. P. Putnam’s Sons, 1918.
- https://www.gutenberg.org/files/51403/51403-h/51403-h.htm#Page_1. 5. 02. 2020.
- Cicero. *Defense Speeches*. Edited and translated by D. H. Berry. New York: Oxford University Press, 2000.

Виџиџа Кнежевић
Институт за филозофију
Филозофског факултета
Универзитета у Београду

*Зборник радова Византйолошкој инстйићућй 55 (2018) и
Зборник радова Византйолошкој инстйићућй 56 (2019)*

Број 55 *Зборника радова Византйолошкој инстйићућй* објављен је 2018. године, која је била јубиларна, јер је у њој Византйолошки институт Српске академије наука и уметности обележио седамдесет година постојања. Из тог разлога поменута свеска је имала донекле свечани карактер, који је био увеличан учешћем неких од најеминентнијих византйолога данашњице. Број отвара рад Антонија Калделиса *Leo I, ethnic politics and the beginning of Justin I's career* (стр. 9–17), у коме аутор, подсећајући на 1500-у годишњицу успона на престо Јустина I (518–527), ујака великог Јустинијана, једног од неколицине римских царева потеклих са простора данашње Србије, истиче етнички моменат који је утицао на цара Лава I (457–474), такође потеклог с Балкана, да своју и судбину Царства у време када су њиме доминирали варварски готски, алански и исавријски ратнички елементи повери оданим и способним људима снажног римског националног осећања, од којих ће се један касније и сам попети на престо као цар Јустин I. Јоханес Кодер (*Slawische Musikanten vom Ende des Westlichen Ozeans*, стр. 19–28) још једном се осврнуо на познату епизоду из *Истйорйе* Теофилакта Симокате о тројици словенских музичара „са Западног океана” који су крајем VI века били заробљени недалеко од Цариграда, изнова устврдивши да њихову постојбину ваља тражити на јужној обали Балтичког мора у данашњој Померанији. Александар Стојановић у чланку „*Завешћјања*” *Свейћй Теодора Сћудйићй* као *аћолоћйа* *ћравославностйи* *Свейћйх Оћйаца* из *Газе Варсануфија Великоћй* и *Аве Дороћјеја* (стр. 29–43) доноси филолошку и богословско-историјску анализу поменутог списка Св. Теодора Студита с почетка IX века. Милош Цветковић у раду *О сћйаћусу* *Влаха Хелаге* у *ћемайћском сисћему* (стр. 45–64) настоји да поткрепи тезу о прекодунавском пореклу балканских Влаха, који се први пут јављају у византијској Хелади у X веку, и даје преглед њиховог административног положаја у оквиру Царства до почетка XIII века. Александра Киријаки Василију-Зајбт (*Nochmals zum cursus honorum des Konstantinos, des Neffen des Patriarchen Michael I. (Kerularios)*, стр. 65–80) и Фредерик Лаурицен (*Leichoudes' pronoiia of the Mangana*, стр. 81–96) радове су посветили цариградским патријарсима Михаилу Керуларију и Константину Лихуду, њиховим породицама и породичним поседима, док се Тони Филипоски (*The dispute between Theophylact, the archbishop of Ohrid, and the paroikos Lazarus: an example of „state interventionism” during Byzantine emperor Alexios I Komnenos' reign (1081–1118)*, стр. 97–106) осврнуо на занимљив спор између локалног сељаштва и охридског архиепископа у којем је царска администрација стала на страну првих, како би подигла сопствене приходе на штету црквених. Љубомир Милановић и Виниције Лупис су у свом коауторском чланку *Византйијски лићијски крстй* из *Жуће дубровачке* (стр. 107–126) упознали читаоце са једним занимљивим предметом

византијске уметности с источнојадранске обале из периода XI–XII век. Емеше Егеди-Ковач (*Prolégomènes à l'édition critique de la version grecque du manuscrit d'Ivroun de Barlaam et Joasaph (cod. Athon. Ivroun 463)*, стр. 127–140) читаоцима је представила своје будуће критичко издање грчке верзије романа о Варлааму и Јоасафу у рукопису из манастира Ивирун. Ивана и Предраг Коматина су у коауторском раду *Византџијски и ујарски Срем од X до XIII века* (стр. 141–164) указали на неоснованост схватања о распрострању појама „Срем” на десну обалу Саве пре XIII века и за кључили да је његово ширење на тај простор било условљено политичким околностима – ширењем угарске власти и прикључењем Мачве Сремском војводству у првој половини XIII века. Кристијан Гастгебер (*Die Privilegienurkunden Kaiser Alexios' III. Angelos für das Chilandar-Kloster (1198, 1199). Palaographisch-diplomatisches Resümee im Kontext der Urkunden der Angeli-Kaiser*, стр. 165–178) донео је темељну палеографско-дипломатичку анализу хрисовуља цара Алексија III Анђела српском манастиру Хиландару, издатим на молбу монаха Симеона Немање и Саве Немањића, којима је он утемељен као српска царска лавра, а богословском делу Св. Саве Српског посвећен је и коауторски рад архимандрита Тихона, Маје Анђелковић и Александра Стојановића *Изосишвавање одређеби о ѿуђиновању, ѿкајању, ѿлачу и ѿпросвећењу у завршним ѿоукана ѿрвої слова Студеничког типика Свеѿѿѿа Саве* (стр. 179–199). Тамара Матовић (*Одређивање наследникової наследника и ѿпородични фидеикомиис у византѿѿѿским изворима*, стр. 201–214) осврнула се на нека питања византијског правног поретка, док је Елисавет Хадзиантонију (*Παρατηρήσεις για τον «καθολικὸν ἀπογραφέα» Ἰωάννη Βατάτζη*, стр. 215–232) својим чланком о „општем апографевсу” Јовану Ватацу пружиала значајан допринос како познавању византијског управног апарата у XIV веку, тако и просопографији тог времена. Бојана Павловић је у свом раду *Савладарство Јована V Палеолога* (стр. 233–247) показала да је, упркос досадашњим схватањима, потоњи цар Јован V Палеолог понео титулу цара и савладара свог оца Андроника III убрзо по свом рођењу. Тамаш Месарош (*A Chalkokondyles fragment from the Vaticanus graecus 1890*, стр. 249–256) објавио је непознати фрагмент историје Лаоника Халкокондила из рукописа *Vaticanus graecus* 1890. који донекле мења читање одређених важних места у стандардном критичком издању тог дела, које је приредио Жене Дарко. Марија Мавруди (*Comparing Byzantine and Arabic Poetry: Introductory Remarks*, стр. 257–270) начинила је занимљива поређења између византијске и арапске поезије, док је Бојан Миљковић (*Semantia and bells in Byzantium*, стр. 271–303) расветлио употребу клепала и звона у Византији. Михаило Поповић и Јелена Никић (*Byzantinistik, historische Geographie und Ethnographie in dem Konigreich Jugoslavien an dem Beispiel des Professors Milenko S. Filipović und der Philosophischen Fakultät in Skopje (1925–1940)*, стр. 305–324) дали су занимљив поглед на развој византологије, историјске географије и етнографије у Краљевини Југославији на примеру професора Миленка С. Филиповића и Филозофског факултета у Скопљу у периоду 1925–1940. године.

Зборник радова Византолошкој инститиуији 56 из 2019. године по-ново је окупио радове и домаћих и страних стручњака, који су покрили једнако широк спектар научних интересовања на пољу византологије и сродних дисциплина. Наведени број отвара рад Јасминке Кузмановске *Procopius De aedificiis: Κοιμάρκίανα, ἱερῆα у Македонији* (стр. 7–18), у коме је ауторка објаснила порекло топонима Κοιμάρκίανα који се јавља у чувеном Прокопијевом спису *Ο ἱραῆεβινα* као име једне тврђаве у Македонији, доводећи га у везу са латинским *commercium*, које је у грчком постало κομ(μ)έρκιον, κομμέρκιον, у значењу „царина”, „царинарница”. Милош Цветковић је у раду *Једна ἱερειῖος ἱαβκα о пореклу и административном положају Вардариота у Византији* (стр. 19–38) изнео мишљење да су загонетни Турци Вардариоти у Византији заправо Угри насељени у византијској Македонији приликом једног од њихових првих пљачкашких похода на самом почетку X века. У раду *Констџантин Порфирогениј, De administrando imperio и византијска историографија средине X века* (стр. 39–68) Предраг Коматина настоји да рехабилитује у новије време у науци оспоравану улогу ученог цара у настанку историографских дела која су овековечила његово име и обележила његову епоху. Ангелики Ливери својим чланком *Fu-lin Dances in Medieval Chinese Art – Byzantine or imaginary?* (стр. 69–94) води читаоца на занимљиво путовање на далеки исток у уметност древне Кине у време Царства Суи, Царства Танг и Царства Сунг, покушавајући да одгонетне да ли се представе плесача Фу-Лина, које се у њој срећу, заиста односе на византијске плесача као што им само име говори, пошто је Фу-Лин био оновремени кинески назив за Источно римско царство. Александрос Пападопулос (*Ενα αινιγματικό χωρίο στην Oratio funebris in Stylianam filiam του Μιχαήλ Ψελλού*, стр. 95–107) додао је још један прилог богатој научној библиографији о Михаилу Пселу, једном од најзначајнијих византијских интелектуалаца. Два рада су посвећена одблесцима античког културног и књижевног наслеђа у делима ранохришћанских и византијских писаца. У свом прилогу Душан Поповић (*Pseudo-tragica Prodromea: ο сенци ἡαῖεῖηке наг сјајем византијске свештовне књижевности*, стр. 109–129) указује на утицај који су дела античког трагедиографа Еурипида имала на византијског романописца XII века Теодора Продрома, док се Јована Шијаковић (*A note on Homer the Raven*, стр. 131–142) осврће на место песника *Илијаге* и *Огисеје* у делима Климента Александријског. Брендан Освалд у раду *À propos du César Preljub et de sa femme Irène* (стр. 143–160) настоји да докаже да је Ирина, жена кесара Прелјуба, једног од најистакнутијих српских великаша из периода царства, за коју се веровало да је била кћи цара Стефана (Душана) и царице Јелене, заправо била сестра царице Јелене, рођена у бугарској царској породици, док је рад Жарка Петковића *Symmachia kai philia у делу Јована Канџакузина* (стр. 161–170) посвећен препознавању утицаја старозаветних *Књига о Макавејима* на историографско дело ученог византијског цара и писца. Татјана Стародубцев се у раду *St. Luke of Steiris in the exonarthex of the church of the Treskavac Monastery and his cult and representation in the Middle Ages* (стр. 171–195) осврнула на појаву, развој и ширење култа Св. Луке из Стириси у византијском свету и средњо-

вековној Србији. Микоња Кнежевић и Јелица Стојановић су у свом чланку *Посланица Ани Палеолоџини Григорија Паламе (уз издање српскословенског превода из Зборника 41 Манасиџира Свешће Тројице код Пљеваља)* (стр. 197–231) посветили пажњу исихастичком спору унутар православне цркве средином XIV века кроз осврт на *Посланицу* царици Ани Палологини Григорија Паламе, уз који су приредили и прво издање новооткривеног, до сада непознатог, српскословенског преписа тог дела пронађеног у рукописном Зборнику бр. 41 Манастира Св. Тројице код Пљеваља. На крају, Христина Савова и Тома Томов (*A woman's graffito drawing from Hagia Sophia, Constantinople*, стр. 233–241) указали су на један занимљив женски графито у Светој Софији у Цариграду, на којем су препознали женску одећу популарну на хришћанском западу у XIV–XV веку. Према правилима струке и упутствима Редакције, сви радови су опремљени научним апаратом, апстрактима, кључним речима, резимеима, као и илустрацијама, табелама и графичким представама, свуда где је то било неопходно у складу са садржајем чланка.

Преграј Комајина
Византолошки институт САНУ

UDC 902:929 Vasić R.(082)(049.32)

ЗБОРНИК РАДОВА У ЧАСТ 80 ГОДИНА ЖИВОТА РАСТКА ВАСИЋА

(Уредници Војислав Филиповић, Александар Булатовић,
Александар Капуран, Археолошки институт Београд 2019)

Са 29 прилога, колеге, археолози из Србије и иностранства, одали су поштовање Растку Васићу и његовом делу поводом осамдесетог рођендана. Са својих приближно 400 књига и чланака, Растко Васић је обележио археолошку науку друге половине XX века и првих деценија XXI века у Југославији и, касније, Србији. То га сврстава у великане српске археологије заједно с Михајлом Валтровићем, Милојем Васићем, Милутином Гарашанином, Драгославом Срејовићем, Бориславом Јовановићем, Јованом Тодоровићем, Николом Тасићем, Миодрагом Грбићем, Предрагом Медовићем и Богданом Брукнером.

Растко Васић је изузетно поштован међу колегама у земљи и Европи. Зато не чуди да су му посвећена чак два зборника, где су своје радове дали истакнути археолози. За сваку похвалу су и прилози у овом *Зборнику радова* који осветљавају Васићев допринос у археологији али и они који пружају податке о његовим другим активностима, посебно у сликарству и писању занимљивог штива. Прилози у овом зборнику: *Увод*, В. Филиповића, А. Булатовића, А. Капурана, *Биографија Растка Васића*, Марије

Свилар, *Rastko Vasić: some personal reflection*, А. Хардинга, *Пути у Мугел-харнис*, С. Мандића, *Црпци о живој и археолојији* (интервју Р. Васића), В. Филповића, саопштавају доста чињеница које указују на један узоран живот, успешну каријеру у археологији и педагошком раду, али и недоумицу: да ли би Васић био тако успешан у сликарству и белетристици да се којим случајем посветио платну и бојама или пак лепој писаној речи, за шта је, такође, талентован и где се исказао и потврдио.

У попису библиографских јединица су 10 монографија и чак 386 предговора, прилога у монографијама, чланака и приказа монографија и зборника у научним часописима. Мада је веома тешко посебно истаћи неку од Васићевих књига или других радова, јер су сви они резултат студиозног рада, чини се да је он дао највише у својим књигама и прилозима за V књигу *Праисторије југославенских земаља, жељезно доба* (Сарајево 1987).

Прилози у *Зборнику* посвећеном Васићу, распоређени су према хронолошком принципу, од старијег неолита до краја старе ере. Известан број ових радова заснован је на Васићевим теренским истраживањима или обради појава у преисторијским културама којима се тај аутор бавио, што, такође, указује на допринос овог аутора истраживању преисторије на тлу бивше Југославије. Поједини радови су праве студије о појединим питањима, као што је рад С. Александрова, или синтеза о новијим истраживањима градина из бронзаног доба у Истри Б. Хенсела, Б. Тержан и К. Миховилић, прилог Ј. Станковског Култно-астрономском насељу из бронзаног доба Татићев камен, чланак М. Лазића о инхумираним покојницима брњичке културе, рад А. Булатовића о етнокултурним кретањима на југоистоку Европе на основу керамичких облика, интерпретација Ј. Боузeka о симболизму раног бронзаног доба, разматрање Б. Говедарице о социкултурном развоју гвозденог доба на основу резултата истраживања хумке у Брезју, студија Д. Топала о оружју типа акинакес, подстакнута примерком из Вршца, прилог М. Диздара који продубљује сазнања о сремској групи.

Чланак Д. Антоновић, С. Витезовић и Ј. Шарића о каменој и коштаном индустрији с ранонеолитског насеља Велесница заснован је на педантним Васићевим археолошким ископавањима тог локалитета у Ђердапу. М. Љуштина разматра питање регионалних манифестација ватинске културе у Банату. К. Дмитровић говори о типологији, дистрибуцији и хронологији једног облика бронзаних привезака. Прилог Б. Молоја скреће пажњу на значај хемијских анализа и других аспеката истраживања бронзаног оружја и других артефаката од те легуре. М. Блечић-Кавур даје веома занимљиво тумачење симболике предмета из женских гробова из периода поља с урнама. А. Капуран се осврће на оставу из Медошевца, стављајући је у етнокултурни контекст. Ј. Коледин говори о налазима једног типа наногвица културе гробних хумки. П. Медовић представља четврту по реду оставу бронзаних предмета с локалитета Циглана у Сечњу и скреће пажњу на угроженост тог налазишта из касног бронзаног доба (гвоздено доба I). Ј. Лештаков се осврће на калупе за ливење бронзаних копаља и бронзана копља. А. Ђорђевић продубљује сазнања о остави бронзаних предмета из Рудника. Д. Ложњак Диздар, на основу налаза из

Нуштара, анализира карактеристичне бронзане налазе из раног гвозденог доба („Тракомимерског” типа) у Подунављу. Прилог И. Викторовича Брујка предочава налаз коштаног скиптра из предскитског периода из Картала. Према идеји Р. Васића, В. Филиповић је утврдио распрострањеност и типологију једне врсте гвозденог оружја. Д. Митревски се позабавио утврђеним пеонским насељем из периода V–IV век пре н. е. на локалитету Градиште-Кнежје, дајући низ импресивних панорамских снимака архитектуре и атрактивне керамике и украсних предмета. Полазећи од налаза одређеног облика бронзаних фибула из сврљишког краја, О. Младеновић је предочио дистрибуцију тих налаза на Балканском полуострву из периода VI–IV век пре н. е. Нов прилог о познавању фибула трачког типа дали су М. Гуштин и Д. Божич.

Милорад Стојић
Археолошки институт
Београд

UDC 903/904”634”(497.11 Medvednjak)(049.32)
069.51:903/904(497.11)(049.32)

Милорад Стојић, *МЕДВЕДЊАК – духовно средишње из неолита*,
HERAedu, Београд 2019, 372 стр.

Нова књига Милорада Стојића *МЕДВЕДЊАК – духовно средишње из неолита*, појављује се на културној сцени као слојевито документован научни садржај. Повод за излазак књиге су нова открића др Милорада Стојића на локалитету Медведњак. Књига је настала као надоградња и допуна досадашњих археолошких истраживања и теоријских ставова овог аутора. Међутим, садржај књиге доноси и квалитативно нове моменте посматрања и интерпретације теоријских ставова у српској археологији.

Аутор разумљивом и лако читљивом нарацијом указује на онтолошке вредности археолошког открића. Налази с локалитета Медведњак у Грчцу, надомак Смедеревске Паланке, припадају протостарчевачкој и винчанској култури и као такви имају запажено место у богатој мозаичкој слици балканског неолита. Регију локалитета Медведњак карактерише висок археолошко-уметнички ниво пронађених артефаката у квантитативном и квалитативном смислу. Локалитет се налази на плодном земљишту које је омогућило непрекинут континуитет присутности већег броја становника. Тиме се објашњава велики број откривених археолошких предмета.

Садржај књиге отвара нове сфере тумачења неолитског поимања времена и његовог бележења. Стојић истиче да су ниво календарског знања и доживљај цикличног протока времена били на високом нивоу.

Значајним научним запажањима и сугестијама о пронађеним артефактима на Медведњаку Стојић указује на постојање нових и мање познатих аспеката протостарчевачке и винчанске културе. Многобројне

фигурине су носиоци различитих религијских садржаја тадашњег становништва, истовремено потврђујући појавност која превазилази досадашња схватања и тумачења неолитског пантеизма.

Визуелни симбол-знак је комплексно слојевит и лако га је довести у контекст са свеопштом генезом човековог кретања ка формирању слова и бројева савремених писама. На многим антропоморфним фигуринама и апстрактним формама од теракоте, кости и камена исписани су симболи за бележење и рачунање времена и годишњих доба. Свестан постојања и цикличног кретања времена, неолитски Грчацчанин бележи, прати и планира дане, месеце и године. На кљовама дивљег вепра, пронађеним на Медведњаку, забележена је једна од најстаријих визуалних интерпретација бележења и протока времена. Потребно је нагласити да је појава неолитске рецепције и свесности протока времена и пролазности овоземаљског узбудљиво убрзала цивилизацијску прогресију човека.

Обод котлине на којој се налази локалитет Медведњак окружују многобројна брда. Та чињеница је нудила могућност систематског и свакодневног праћења космичких манифестација. Промене путања кретања сунца и двадесетосмодневни месечев циклус били су лако уочљиви, закључује Стојић.

Шездесетих и седамдесетих година XX века у уметности се појављују радикално авангардни уметнички концепти који су терминолошки дефинисани као концептуална уметност. Концептуала се супротставила готово свим облицима дотадашње уметничке егзистенције. У сфери ликовних уметности још од периода антике доминирају позитивистички принципи фундирани на грчком поимању мимезиса. Тај принцип био је релативно угрожен у средњем веку у времену опште супремације монотеистичких религија. Међутим, током XV века на сцену интелектуалне и уметничке Европе вратила се идеја позитивизма, материјализма и паганизма. Такве околности опстају све до појаве постсликарских, посткултуралних пракси и идеја концептуалне уметности. Концептуална уметност је као нова естетска парадигма рушила све форме традиционалне уметничке идејности и праксе. Дуго се сматрало да радикални авангардизам концептуалне уметности не дозвољава и не нуди могућност повлачења паралела с било којим претходним уметничким стваралаштвом. Међутим, трагањем за аналогијама истраживаче и теоретичаре модерне одводи до најдаље прошлости и иницијалног почетка хумануса. Идентични естетски обрасци, онтолошка структура, психолошко-филозофски аспекти живота повучени су између неолита и концептуализма. Естетика синкретичког карактера уметности неолита према правилима метафизичке спознаје реинкарнирана је у другој половини XX века с перформансом, боди артом, ленд артом и сличним авангардним појавама. Савремени тренутак и епоха нове дигитализоване духовности улазе у домен идентичних стања човекове метафизичке контемплативности у неолиту. Успостављање флуидних културолошко-естетичких паралела између неолита и различитих манифестација модернизма и постмодернизма потврђују нова открића

савремене археологије, између осталог и артефактима и теоријским ставовима изнетих у овој књизи.

Скулптура *Cegeha фигурина* (у књизи репродукција на 31. стр.) успоставља отворени дискурс с модерном скулптуром, модерним балетом, костимографијом, контемплативном стварношћу савременог човека. Положај и форма фигуре тела истовремено су анимални и антропоморфни, интуитивни и мисаони. Та изречена стања на фигури провоцирају на размишљање о трагању за могућим психолошким профилима неолитског човека. Неоптерећена баластом савремене цивилизације и нерешивих проблема савременог човека, та фигура се остварује и потврђује кроз припадност аутентично аутономне духовности. Синхронизитет и блискост с природом и властитим амбијентом *Cegehu фигурину* не ослобађају присутности фундаменталног питања Пола Гогена изреченог у називу слике: „Одакле долазимо, ко смо, куда идемо”. Скулптурно поливалентни садржај и значења доведена су до крајњих граница. Фигура је у својој интригантности провокативнија и слојевитија од многих скулптуралних садржаја који ће се у будућности дешавати у том медију. У контексту свеопште морфогенезе уметности скулптуре Пикаса, Модилонија, Матиса, Мура, Дишана појављују се као епигони, плагијатори, који свесно или несвесно-архетипски покушавају да досегну и дешифрирају тајну фигурина с Медведњака.

Археолошка открића с локалитета Медведњак археолога Милорада Стојића, иницирају на поновно преиспитивање човекове прошлости и морфогенезе његовог поимања стварности. Књига нуди нови наратив тумачења старијег неолита, отвара нове садржаје који ће код читаоца анимирати потребу за битно другачијом кореспонденцијом са артефактима датим кроз репродукције у књизи.

Уводећи нове методолошке приступе у тумачењу праисторије, аутор ове књиге даје своју интерпретацију у којој потврђује високе интелектуалне домете неолитског човека. Савремена стварност је период у коме се човек све снажније удаљава од рационализма, позитивизма, емпирије, као нова реалност се успоставља инстанца метафизике, чисте духовности у којој материјализам као такав постаје периферна суштина. Најновији археолошки налази и теоријски ставови Милорада Стојића исказани кроз аналогije дате између савремености и иницијалних почетака човека потврђују потребу савременог човека за враћањем на архетипско извориште. Модернистичка антропоморфност „Стојићевих” фигурина с Медведњака у супротности је с основним начелима просветитељства и позитивизма. Естетика антике и ренесансе се релативизује, онтолошке суштине и општа карактерологија уметности и уметничког доводе се на ниво потребе за новим преиспитивањем.

Главе-маскерони с Медведњака превазилазе машту представљања људског лица кроз историју. Савремени уметници покушавају да креирају што узбудљивију, провокативнију и експресивнију представу људског лица. Уметник-скулптор из Медведњака релативизује појам револуционарно-авангардне иновативности модерне успостављајући све те вредности још пре 6000 година. Откривени артефакти Милорада Стојића потврђују да је

уметност скулптуре рођена као „модернистичка”. Том тврдњом феномену „модернизам” даје се легитимност у констатацији да је неолитско-модернистичка суштински есенцијална стварност и да овоземаљска истина не почива на визуелно-позитивистичко-миметичкој тачности.

Милорад Стојић књигом *Медведњак – духовно средишње из неолита* успева да иновативном методологијом интерпретира облике и структуре егзистенције неолитске културе. Књига др Милорада Стојића даје нову рецепцију неолита и иницира човекову потребу за сталним преиспитивањем властите прошлости, егзистенције и онтолошке суштине. Књига је значајна за различите сфере хуманистичких наука, узбудљиво провоцирајући отварање нових дискурса на различитим нивоима људског постојања.

Дејан Тубић

Филозофски факултет
Универзитет у Приштини
– Косовска Митровица

UDC 902:929 Vasić R.(082)(049.32)

ILLYRICUM ROMANUM Studiola in honorem Miloje Vasić

Публикација *ILLYRICUM ROMANUM. Studiola in honorem Miloje Vasić*, ed. I. Popović, S. Petković, Institute of Archaeology, Belgrade, Monographs No 73, Belgrade 2020, 1-286 зборник је радова посвећен доајену наше класичне археологије, Милоју Васићу, који је 2020. године напунио 80 година. Он је каријеру започео у Народном музеју у Београду, као кустос касноантичке и нумизматичке збирке, а наставио је у Археолошком институту у Београду, чији је директор био од 1997. до пензионисања 2007. године. Радови који су пристигли за ову публикацију, њему у част, представљају најновија достигнућа у анализи археолошких и нумизматичких налаза римског периода – теми која је била у фокусу његовог научног деловања. Поред аутора из Србије (Археолошки институт, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Народни музеј у Београду, Музеј града Београда), међу 23 сарадника овог зборника налазе се и стручњаци из Словеније, Француске, Немачке и Бугарске. Уређивачки одбор чине Герда фон Билув (Gerda von Bülow), Берлин, Бојан Ђурић, Филозофски факултет Универзитета у Љубљани, Словенија, и секретар редакције Јелена Цвијетић, Филозофски факултет Универзитета у Београду. Рецензенти су Митија Гуштин, Приморски универзитет, Копар, Словенија, Снежана Ферјанчић, Филозофски факултет Универзитета у Београду, и Миомир Кораћ, директор Археолошког института у Београду. Дизајн публикације дело је Данијеле Парацки.

После уводне речи уредница Иване Поповић и Софије Петковић, у којој су представљени биографски подаци и основни правци научног деловања Милоја Васића, следи његова библиографија. Радове сарадника овог зборника груписали смо у неколико тематских целина.

Издвојићемо најпре прилоге који се односе на велике касноантичке локалитете из Србије: Сирмијум, Гамзиград (*Felix Romuliana*), Медијана, Виминацијум. Рад Иване Поповић (I. Popović, *Polygonal Structure in the Northern Part of Imperial Palace in Sirmium (Site 85) and the Similar Buildings in the Balkan's Roman Residential Complexes*) доноси предлог за реконструкцију светилишта у којем су нађени фрагменти порфирних скулптура, поредећи овај храм са сличним објектима империјалног култа у тетрархијским палатама на Балкану. С градске територија Сирмијума, из села Лаћарак, потиче саркофаг с представом Аполона, детаљно анализиран у раду Бојана Ђурића (B. Djurić, *Roman Sarcophagus with Apollo from Sirmium (Sremska Mitrovica)*). Рад Бојана Поповића (B. Popović, *Felix Romuliana – Access Routes and Communications*) приказује могуће правце комуникација ка овој царској палати, базирајући закључке на основу података са сондажних истраживања и конфигурације терена. Симболичку и могуће функционалну улогу мозаичких и рељефних представа лова на споменицима из Ромулијане анализирао је Мирослава Мирковић (M. Mirković, *Hunting Wild Boar in Romuliana*). Галеријева палата у Гамзиграду (*Felix Romuliana*) била је предмет заједничких српско-немачких истраживања (Археолошки институт у Београду и Римско-германска комисија Немачког археолошког института), а резултати тих радова презентовани су у тексту Герде фон Билов (G. von Bülow, *Die serbisch – deutsche Kooperation zur Erforschung des Umfeldes des Palastes Romuliana – Gamzigrad*). Царски домен на Медијани, Константинову вилу и друге објекте, њихову функцију и хронологију обрадила је Гордана Милошевић (G. Milošević, *Urbanism and Architecture of the Imperial Domain at Mediana*). Од бројних изванредних налаза са ископавања у Виминацијуму, Снежана Голубовић и Илија Микић су издвојили занимљив гроб са некрополе Више Гробаља где је покојник сахрањен са четири секундарно похрањене лобање (S. Golubović, I. Mikić, *Contribution to the Study of Skull Cult in Moesia Superior*).

Друга група текстова представља анализу војних објеката, грађевина подигнутих за потребе војних похода и споменике које су подигли царински службеници као свој заветни дар. Игор Бјелић је детаљно анализирао технике градње примењене приликом изградње Трајановог моста код данашњег Костола (I. Bjelić, *Trajan's bridge – Analysis of Apollodorus' Design Concept*), док су Стефан Поп-Лaziћ и Кристоф Румел представили касноантичка утврђења на мезијском лимесу, с посебним освртом на њихов облик, технике градње и трансформацију појединих објеката у складу с друштвено-економским променама (S. Pop-Lazić, C. Rummel, *Characteristics of Late Roman Fortifications on the Middle Danube*). Стратиграфску слику војног логора *Castrum Novae* у Чезави на Ђердапу представила је Софија Петковић (S. Petković, *Lamps from the Roman Fortification of Čezava – Castrum Novae as Chronological Indicators of the Stratigraphy of Cultural Layers*) кроз прецизно датоване налазе керамичких лампи с овог локалитета. Специ-

фичну групу војно-цивилних службеника у Римском царству чине бенефицијари (*beneficiarii*), чија је функција била да обезбеђују путеве и врше царинску службу. Споменике које су они посветили боговима, најчешће Јупитеру, обрадили су у прилозима Мирослав Вујовић (М. Vujović, *New Beneficiary Inscription from Nevesinje*) и Јелена Цвијетић (Ј. Cvjetić, *Consular Beneficiaries' Station in Municipium S...*).

Живот у римским цивилним насељима представљен је кроз налазе предмета за свакодневну употребу, али и кроз споменике везане за култове различитих божанстава. У свом раду Славица Крунић (S. Krunić, *Roman Strigils from Upper Moesia*) указала је на групу специфичних предмета козметичке намене, стригила, употребљаваних за негу тела током атлетских такмичења или рекреације у купатилима. Споменике посвећене Јупитеру из околине данашњег Ниша (римски *Naissus*) анализирао је Радмила Зотовић (R. Zotović, *The Cult of Jupiter in the Naissus area*), док је иконографију иконе Херкула Бибакса из Беле Паланке (*Remesiana*) протумачила Надежда Гавриловић Витас (N. Gavrilović Vitas, *Votive Relief with a Representation of a Reclining Hercules from Bela Palanka (Remesiana)*).

Наравно, живот у римским градовима умногоме је зависио од протока новца, на чему су били базирани трговински оптицаји на микро и макро плану. Појединачни и групни монетарни налази, упоредно анализирани, постају сведочанства о друштвено-економским околностима које су условиле њихово похрањивање, што су аргументовано показале Бојана Борић-Брешковић и Мирјана Војвода (B. Borić-Brešković, M. Vojvoda, *Monetary Find from Paraćin. The Problem of Dating Scattered Coin Hoards*). Социјални статус становника римских провинција на Балкану, као и уплив луксузних производа из источних радиониčkih центара на тржиште балканских, али и западних провинција, зналачки је објаснио Франсоа Барат (F. Baratte, *L'Orient à la table des Romains ? Les boîtes à épices dans la vaisselle d'argent*). До сазнања о социјалном, али и здравственом статусу становника, пре свега деце, на локалитету *Timacum Minus* (Равна код Књажевца) дошло се интердисциплинарним приступом, изложеним у раду једног антрополога и једног археолога, Наташе Миладиновић-Радмиловић и Софије Петковић (N. Miladinović-radmilović, S. Petković, *Health and Social Status of Children in the Ancient Timacum Minus*). У римском периоду, као и данас, живот у градским центрима био је угрожен не само ратним походима и лошим економским приликама већ и природним катастрофама, као што су земљотреси, што је за прилике у северозападној Бугарској документовано представљено у раду Људмила Вагалинског (L. Vagalinski, *The End of Heraclea Sintica*). Овај град је после рушења у земљотресима у 4. веку, на почетку 5. века обновљен, а у том столећу током аваро-словенских продора коначно је разорен. Градски центри на Балкану су у 6. веку, за време Јустинијана, обновљени, када су изграђени бројни црквени објекти, али и грађевине стамбеног и економског карактера, што је документовано у раду Михаила Милинковића (M. Milinković, *Ein Gebäude mit Speicherraum auf der Jelica-Gradina (nördliches Illyricum des 6. Jahrhunderts)*).

Кратак осврт на прилоге које публикација о којој је реч садржи јасно показује да нам она доноси спектар радова у којима су разноврсни проблеми из римске и рановизантијске археологије наших простора проучавани с великом акрибијом од стране домаћих и иностраних еминентних научника. Обрађене су теме везане за карактер римских резиденцијалних објеката, војних логора и градских центара на нашем тлу, као и за свакодневни живот и веровања становника ових агломерација. То није само омаж Милоју Васићу, значајном научнику коме је књига посвећена, већ својеврстан сублимат најновијих достигнућа у анализи непокретних и покретних археолошких налаза из римско-рановизантијског периода, од којих велики део потиче с локалитета чији је научни или теренски руководилац током своје дугогодишње каријере био Милоје Васић (Медијана, Гамзиград, Сирмијум, Чезава). За данашње и будуће генерације стручњака и љубитеља знања о античкој заоставштини нашег тла, зборник радова *ILLYRICUM ROMANUM. Studiola in honorem Miloje Vasić* постаје незаобилазно штиво.

Ивана Појовић
Београд

ХРОНИКА
CHRONICLE

ВЕЧНИ РИМ У НОВОМ САДУ ROMA AETERNA

Нови Сад 1. јул – 11. септембар 2020. године

Криза изазвана пандемијом вируса COVID 19 током 2020. године потресла је свет. Последице које је пандемија изазвала и реакција на то у виду карантина, изолације и спровођења заштитних мера, тек ће бити могуће сагледати, али оно што је од почетка јасно јесте да је највеће жртве поднела култура. Музеји су своје концепције и активности покушали да преусмере у дигиталном виду, што је имало и позитивних резултата. Ипак, живи контакт са публиком за музејско деловање је од суштинске важности.

Управо у оваквим условима одржана је изложба „Roma Aeterna” у Збирци стране уметности Музеја града Новог Сада. Због наведених разлога отварање изложбе предвиђено за март 2020. године одложено је за 1. јул исте године. Изложбу су организовали *Glocal Project Consulting*, Италијански институт за културу у Београду и Музеј града Новог Сада, под покровитељством Амбасаде Републике Италије у Београду и Града Новог Сада, уз подршку Банке Интезе и ДДОР-а. Тридесет три уметничка дела приказана на изложби „Roma Aeterna” потичу из колекције Фондације Дино и Ернеста Сантарели (*Fondazione Dino ed Ernesta Santarelli*), друштвено-корисне, непрофитне организације која је настала са циљем да помаже, подржава и подстиче истраживање и ширење знања из историје уметности и историје Рима у Италији и иностранству, с посебним нагласком на камену скулптуру, мермер у боји и глиптику. Кустос изложбе је Данијела Ричи (*Daniela Ricci*). Излагачка активност Фондације траје од 2012. године, док је изложба овог формата – тридесет три значајна дела из колекције, претходно гостовала у Народном музеју Словеније у Љубљани (3. јун – 3. новембар 2019) и у Народном музеју Грузије у Тбилисију (10. децембар 2019. – 29. фебруар 2020).

У пригодно осветљеној и опремљеној пространој сали Музеја града Новог Сада, изложена скулпторска дела била су распоређена према хронолошком критеријуму, обухватајући временски распон настанка од I века пре н. е. до XVIII века, тако указујући на развој стилских и уметничких праваца у Риму. Свако дело било је пропраћено адекватном, двојезичном легендом, док су се на панелима постављеним на зидовима галерије могле прочитати опширније информације о колекцији и њеним најзначајнијим делима, груписаним у две целине – ликови стварних особа и идеални прикази, како је уосталом и изложба била распоређена (лево и десно од улаза). Већина скулптура израђена је у мермеру, док су поједини примерци

урађени у комбинацији мермера и порфира, алабастера или алабастера и позлаћене бронзе.

У првом делу сале, доминирала је статуа оријенталног коњаника, највероватније стрелца ангажованог у римској војсци, дело грчко-римског вајара, коју одликује ретка иконографија, а која је могуће чинила део већег тријумфалног споменика. Одавде, изложба се пратила левом страном од улаза и у две витрине у средини, приказујући хронолошки груписана дела античке уметности: Портрет Клеопатре VII; Женски портрет, могуће припадао фунерарном контексту; Биста младића, повезаног са култом богиње Исиде, који је такође могуће припадао погребном амбијенту; Женски торзо од египатског алабастера; Торзо варварина; Биста Улпије Фелицитас, фунерарни рељеф; Мушка биста у лоровом венцу, која приказује неку истакнуту личност у фунерарном контексту; Статуета пса који лежи, изузетне веристичке израде у духу грчког класицизма; Фрагмент вепра на капителу, део римског надгробног споменика; Портрет младића; Биста мушкарца, највероватније портрет римског императора; Палмирски свештеник, портрет који своју веома блиску аналогију има у представи Палмирског свештеника из Сингидунума (Народни музеј Београд); Биста мушкарца, угледног римског грађанина, могуће магистрата; Мушки портрет; Портрет Дидија Ђулијана (?), барокна копија бисте која се чува у Капитолским музејима у Риму. Одавде се настављају портрети везани за касније периоде: Биста кардинала Марција Ђинетија, дело Алесандра Рондонија, око 1673. године; Биста магистрата (XVII век); Биста Мавра (XVIII век).

У дну сале, у њеном централном делу, постављена је статуа Баха, изузетно занимљива како публици, тако и професионалцима, јер омогућава увид у значење и значај античке уметности и њено апсорбовање у тежње потоњих генерација уметника. Тако је на овој статуи антички торзо Аполона искоришћен за формирање статуе Баха у XVII веку. Експерти су такође препознали и интервенције римског рестауратора Балдасареа Марија, сарадника Лоренца Бернинија, датоване у шездесете године XVII века. У приближно исто време, рестаурисани антички женски торзо од египатског црвеног порфира допуњен је раменима, одсеченим рукама и главом од белог мермера, такође античког порекла, која се због венца на глави повезује са Дионисом. Женски торзо са Дионисовом главом налазио се у првој сали и указује на моду римског барока, стварања нових статуа од прерађених и изнова спојених фрагментованих скулптура.

Десна страна поставке и једна средишња витрина садржале су скулптуре култно-религиозног карактера. Међу античким делима биле су скулптуре: Глава сатира, изузетне израде; *Oscillum*, украшен на обе стране сценом дионисијског карактера и сценом Ероса са морским коњима на таласима; Сераписова глава и Тритонова биста имају касније начињене отворе на месту уста, што указује на њихову примену у декорацији фонтана; Двострана херма; Клипеус са главом Медузе; Статуа Дијане, минуциозне израде од црног мермера и алабастера који дочарава инкарнате и косу; Весталка, израдом одговара барокној моди Рима, када су античким статуама од алабастера, уметници додавали руке и главу, на овом примеру

од позлаћене бронзе. Дела из потоњих периода била су: Богородица са дететом (XV век), дело Грегорија ди Лоренца; Анђео гласник и Еухаристички ђивот (XVI век), дела радионице породице Гађини; Апостол Свети Бартоломеј (XVI век), дело вајара из Ломбардије.

Посете овој изузетној изложби биле су организоване уз строго спровођење заштитних мера, па ипак не можемо се отети утиску да би посета и одјек у јавности били знатно већи да се изложба није одржала у овако осетљивом тренутку. Из тог разлога је важно нагласити да изложбу прати стручни каталог „ROMA AETERNA. Ремек-дела римског вајарства из Фондације Дино и Ернеста Сантарели”, са богатим илустративним прилозима и описима сваког од тридесет и три дела, који ће свакако одолети изазовима времена и оставити стручној јавности значајне информације о овој изложби.

Важност ове изложбе, поред оне естетско-уметничке, налази се у томе што су на њој представљена дела из приватне колекције, у која научници и професионалци до сада нису могли имати прави увид, нарочито не уживо. За археологе и историчаре уметности, не само да обезбеђује прегршт аналогича које потичу из Вечног Рима већ омогућава схватање перципирања и прихватања античке уметности у потоњим периодима, односно њен континуитет, утицај и значај у барокном и класицистичком периоду. Такође за херитологију и музеологију оваква врста приватне збирке драгоцено је сведочанство о стварању првих уметничких колекција римске аристократије, традиције изнедрене током ренесансе, која је за циљ имала излагање статуа у својим резиденцијама, ради престижа у друштву.

Вечни Рим у Новом Саду, за тренутак је учинио да се баријере могу премостити, јер, на крају крајева, „Сви путеви воде у Рим”.

Јелена Анђелковић Грацар
Археолошки институт
Београд

UDC 001.32:61(495)''2020''(0423.

ЈУБИЛЕЈ НАУЧНОГ ДРУШТВА О РИГИ ОД ФЕРЕ Атина-Пиреј, 11. октобра 2020.

Тридесетогодишња делатност агилног Научног друштва о Риги од Фере и историји медицине, захваљујући његовом оснивачу и главном промотору др Димитрију Карамбелопулу, обележена је свечаном манифестацијом 11. октобра 2020. године која је, због мера предострожности, одржана без публике и може се консултовати на линковима: <http://www.rhigassociety.gr/new/> и на <https://youtu.be/nSjkziCEN8A>.

Ово научно друштво је организовало од 1990. г. седам великих међународних симпозија у Велестину и околини с бројним учесницима из многих

земаља, чији су радови касније објављивани у обимним зборницима (ПРАКТИКА), који су се бавили историјом, медицином, лаографијом, класичним наукама, географијом итд., а пре свега личношћу и делатношћу Риге од Фере који је, стицајем несрећних околности, погубљен у затвору у Београду, у Кули Небојши, по неким мишљењима.

Како је у време санкција наше земље било немогуће да се финансира одлазак наших аутора на конгресе у иностранству, др Карамберопуло је успевао да те финансије обезбеди, тако да су Иван Гађански, Миодраг Стојановић и Ксенија Марицки Гађански били у могућности да више пута учествују и поднесу реферате на конгресима, који су касније штампани у зборницима. Господину Карамберопулу, лекару и научнику, стога дугујемо огромну захвалност што нам је омогућио да сретамо многе колеге из Грчке и иностранства, с којима смо касније остали у конструктивним контактима, на пример с колегом Справским из Пољске, многим из Бугарске итд. Неки од тих учесника, нажалост, више нису међу нама, али је допринос међусобном упознавању наших култура и народа забележен трајно. Ја се лично с посебном пажњом сећам детаља о паралелном презентовању лектире Риге од Фере и Његоша. То су аспекти који очекују и даља истраживања.

Др Карамберопуло ми је једном поклонио чувену мапу Риге од Фере великог формата, која је двадесетак година украшавала наш семинар на Философском факултету у Новом Саду.

Ксенија Марицки Гађански
Београд

IN MEMORIAM

АНТИЧКЕ ТЕМЕ СЛОБОДАНА ЖУЊИЋА

Философа Слободана Жуњића (1949–2019) више је занимала људска него физикална стварност. Његова мисао била је усмерена на животну праксу, на историјски схваћено време. Био му је близак Хегелов увид да постоје временске епохе и да је философија њихова појмовна артикулација, да је она, како се изразио немачки мислилац, своје време у мислима захваћено. Тако схваћена философија времена била је усмерена на људску стварност, живот, праксу, која у себи обједињује све људске активности, и Жуњић ју је радо називао великом философијом. Био је сасвим модеран мислилац, живео је у свом времену и настојао је да се у њему мисаоно разабере. Говорећи аристотеловски, за њега је практичка философија била прва философија.

Држао је такође да философија није само промишљање садашњости него и облик повесног мишљења, облик „унутрашњег присвајања традиције”.¹ Тако присвојена традиција делотворна је и у времену у коме живимо, она обезбеђује историјски континуитет којим се ствара трајни идентитет како појединаца тако и група и шире заједнице. (Жуњића је и иначе веома занимала не само политичка него у првом реду културна историја.) Држао је да би се непознавање традиције негативно одразило на изградњу критичке свести о времену у којем живимо. Самоосвешћивање епохе јесте задатак велике философије и у том смислу претпоставља познавање историје философије. Стално је истицао да је философирање изван историје философије пут у дилетантизам. Античка философија је привилеговани топос јер је почетак.

Био је философски ерудита без премца, не само у нашој средини него и шире. Писао је о готово свим областима философије и истраживао је историју философије од њених почетака до данас. Говорио је немачки, енглески и француски језик, а читао је још и на старогрчком, латинском, старословенском, руском и италијанском. Преводио је философске текстове са старогрчког, немачког, енглеског и француског језика. Радове је писао на основу студирања најважнијих текстова из разматране области на најзначајнијим светским језицима. За живота је објавио седамнаест књига у двадесет томова. У току је објављивање књига из едиције „Из

¹ Жуњић, С., *Филозофија и њој модерност*, Отачник, Београд 2013, стр. 12.

заоставштине Слободана Жуњића”² где је планирано дванаест наслова, што укупно износи више од тридесет томова. Својим обимом и квалитетом његов опус без сумње спада у сам врх наше философске продукције.

Са изразитим сликарским талентом, у гимназији се припремао за студије на тадашњој Академији ликовних уметности у Београду. Међутим, у последњем разреду гимназије сусрео се са философијом, као једним од предмета, и уједно је почео да у периодици објављује прве саставе. Његов први објављени текст носи наслов „Ниче о лирском песништву”³ и у њему је разматрао Ничеово разумевање лирског песништва у архајском периоду Грка. Какав став немачки класични филолог по образовању и философ по позиву има према наведеном облику грчког духа? Овим радом наговештен је потоњи пут београдског матуранта у философију. Његов матурски рад такође је био из философије („Ничеова схватања уметности и естетике”). И не без изненађења за околину, која је знала за његове вишегодишње припреме за студије сликарства, он те 1968. године уписује философију на Филозофском факултету у Београду. И не само то, он – као да понавља двојност струка код Ничеа – на истом факултету упоредо студира и класичне науке.

Предавања и вежбе из античке философије држао му је четрдесетогодишњи Бранко Павловић, који је почетком те 1968. године одбранио докторску дисертацију из француске философије науке, а сâм се још увек припремао за истраживања старе философије. Павловићеви часови без сумње су оставили снажан утисак на младог студента,⁴ који је тада уједно с одушевљењем „открио” и Хегелова предавања из историје философије, што ће оставити трајни печат на његово схватање философије и њене историје. Својевремено је наш познати класичар Мирослав Марковић испричао анегдоту о својој шетњи са Браниславом Петронијевићем, када га је стари философ упитао: „Платон или Аристотел?”, а млади класичар одговорио „Аристотел”, на шта му је Αὐτός рекао: „Е, онда од Вас никада филозоф неће постати”.⁵ На Петронијевићево питање и Жуњић би дао исти одговор као и Мирослав Марковић – „Аристотел”, позивајући се при томе на Хегелову реч да је Аристотел дуго времена био учитељ свих философа.⁶ И млади студент пише свој семинарски рад „Аристотелова силогистика”, који ће се појавити тек у његовој постхумно објављеној књизи *Наслеђе античке филозофије* (2020)⁷ као сведочанство да је свој први философски текст као студент написао управо о великом Стагиранину.

² Издавачка кућа Досије студио из Београда објављује засебну едицију „Из заоставштине Слободана Жуњића”, коју уређује Илија Марић.

³ Жуњић, С., „Ниче о лирском песништву”, *Искра*, 1/1968, стр. 4–5.

⁴ Жуњић је написао да је био ученик Михаила Марковића и Бранка Павловића (Жуњић, С., *Историја српске филозофије*, ПЛАТΩ books, Београд 2009, стр. 390).

⁵ Шијаковић, Б., „Мирослав Марковић и његов завјетни дар”, у: Марковић, М., *Студије о религији антике*, Српско друштво за хеленску филозофију и културу, Јасен, Никшић 2001, стр. 134.

⁶ Хегел, Г. В. Ф., *Историја филозофије*, II, превео Никола Поповић, БИГЗ, Београд 1975, стр. 244.

⁷ Жуњић, С., *Наслеђе античке филозофије*, Досије студио, Београд 2020, стр. 307–339.

Бранко Павловић је наставио лепу праксу коју је педесетих година започео Милош Ђурић – да организује студентске екскурзије у Грчку. Павловић је од студената захтевао да оставе записе (текстове и фотографије) о овим научним екскурзијама у (колико је то у нашем времену могуће) стару Хеладу и Јужну Италију (Μεγάλη Ἑλλάς). Не знам поуздано да ли је Жуњић учествовао у овим студентским научним путовањима, али једна његова белешка из дипломског рада као да упућује да јесте.⁸ И када се одлучивао за тему дипломског рада, одабрао је да она буде не из модерне него из античке философије, под руководством Бранка Павловића – „Елејска теорија бића”. Не само да је 1972. успешно написао рад, који је награђен Октобарском наградом града Београда као најбољи дипломски рад на Београдском универзитету, него је, филолошки опремљен, превео са старогрчког тзв. В фрагменте елејаца – Парменида, Зенона и Мелиса. Било је то њихово прво целовито појављивање на нашем језику.

Као што је некада као матурант почео да објављује своје прве чланке, тако је сада као студент завршне године философије почео да штампа и своје студентске текстове.⁹ Али је његов најзначајнији рад из студентског периода свакако „Елејска теорија бића”, објављен у часопису *Филозофске студије* 1972. године. Занимљиво је при томе да се ова студија појавила пре него што је његов ментор Бранко Павловић објавио свој први текст из античке философије.¹⁰ Исте године је обелоданио и преводе фрагмената елејаца¹¹ и њихове коментаре.¹² Још тада започиње праксу настављања рада на својим текстовима и после њиховог објављивања. Тако је још једном објавио превод Парменидове поеме,¹³ а темељно је прерадио и основну студију и коментаре фрагмената. Све је ово потом објединио у књизи *Фрагменти елејаца*,¹⁴ као коначном облику свог дипломског рада. У објављеној књизи од око 160 страна на превод отпада свега двадесетак

⁸ „Философ који обиђе данашњу Castella mare di Veglia, око 35 km јужно од Paestum-a у доњој Италији, није ту само због својих антикварних интересовања. Сада напуштено насеље од тек неколико рушевина старе Елеје, нема шта да понуди оку посетиоца” (Жуњић, С., „Елејска теорија бића”, *Филозофске студије*, 1972, стр. 145).

⁹ „Universalitas – вечни оквир философије”, *Student*, 1/1972, стр. 9; „Corruptio culturae”, *Student*, 7/1972, стр. 8; „Politika versus etika”, *Student*, 14/1972, стр. 9.

¹⁰ Био је то чланак Бранка Павловића „Сократова молитва Пану” (*Књижевна реч*, 18. IX 1973, стр. 6–7).

¹¹ Žunjić, S., „Fragmenta eleaticorum: Parmenid, Zenon, Melis”, *Ideje*, 4/1972, стр. 5–18.

¹² Žunjić, S., „Commentaria i fragmenta eleaticorum”, *Ideje*, 4/1972, стр. 129–136.

¹³ Парменид, „О природи”, *Λεϊψοῦς Μαθηατικὴ σπύς*, књ. 427, 6/1981, стр. 749–755.

¹⁴ *Fragmenti Elejaca. Parmenid, Zenon, Melis*, sa grčkog превео, predgovor i komentare napisao Slobodan Žunjić, BIGZ, Beograd 1984. Било би у духу Жуњићевог агонског набраја, али и као тужна слика (не)прилика на нашој философској сцени, напоменути да је Александра Здравковић Зистакис у свом преводу Парменидових фрагмената (Парменид из Елеје, *О природи*, Службени гласник, Београд 2013), наводећи преводе Парменида на савремене језике, укључујући и наш, изоставила Жуњићев превод, иако је он временски први целовити превод на наш језик, и уз то из пера специјалисте за грчку философију. Да ствар буде сасвим јасна, Ненад Даковић, који иначе не зна грчки језик нити се бавио грчком философијом, у приказу превода колегинице Здравковић Зистакис („О Пармениду и филозофији”, *НИН*, 12. IX 2013, стр. 75) истиче како је њен превод успелији од Жуњићевог.

страна, остало чине Жуњићева уводна студија (шездесетак страна) и исцрпни коментари (преко педесет страна), затим његова обавештења о сведочанствима о животописима елејаца и изворима (десетак страна), као и попис секундарне литературе. Овај бројчани однос страница књиге показује да је реч о првој Жуњићевој књизи, а не тек о пуком преводу, како су му приговарали неки чланови наше философске заједнице.

Жуњићево истраживање мислилаца из старине никад се није исцрпљивало у задовољењу антикварске радозналости, него је било усмерено ка оном шта они нама данас могу да кажу, или пак шта могу рећи неким модерним философима, у најмању руку како су их ови читали. Тако се његова студија „Елејска теорија бића” завршава опаскама на Хегелове и Хајдегерове реминисценције о елејцима. Не изненађује стога што је за свој наредни академски рад, магистарску тезу, одабрао тему „Темељни појмови ране грчке филозофије у интерпретацији Мартина Хајдегера” (које се већ дотакао у дипломском раду) и због чије израде је 1978. био на студијском боравку у Фрајбургу код Вернера Маркса и Фридриха-Вилхелма фон Хермана. Рад је довршио 1979. и одбранио почетком 1980. године. За овај рад проф. Михаило Ђурић је маја 1980. написао: „Може се само пожелети да ниво који је достигнут у овој студији постане не само залога, него и мера сваког будућег истраживачког рада у нашој филозофији.”¹⁵ А онда је Жуњић започео свој већ устаљени поступак прераде појединих поглавља магистарског рада и њиховог сукцесивног објављивања у периодици.¹⁶ Међутим, тек после четврт века од прераде ових текстова Жуњић их је сакупио, поново прерадио и уз то им је додао још једно поглавље,¹⁷ које изворно није припадало магистарском раду, и коначно је магистарски рад у темељно прерађеној верзији објавио као књигу *Хајдегер и пре-сократовци* (Orpheus, Нови Сад 2015). При томе је остало необјављено треће поглавље магистарског рада („Хајдегерово испитивање бивствовања и грчка мисао”), које је у прерађеном облику и под измењеним насловом објављено тек постхумно у његовој књизи *Расправе о Кјеркејору и Хајдегеру* (2020) у оквиру наведене едиције „Из заоставштине”.¹⁸ У књизи *Хајдегер и пре-сократовци* Жуњић разматра основне појмове пресократовца из угла Хајдегерове мисли, а уједно испитује средишње ставове Хајдегера посредством његових тумачења пресократовца. Овим двосмерним истраживањем Хајдегер и пресократовци се узајамно расветљавају.

Почетком осамдесетих Жуњић је започео израду докторске дисертације „Појам једног у Аристотеловој Метафизици”, под руководством

¹⁵ Ђурић, М., „Рецензија студије Слободана Жуњића ’Темељни појмови ране грчке филозофије у интерпретацији Martina Heideggera’”, у: Баства, Д., Марић, И., Кучинар, З., прир., *Ум у времену. Стоменица о годишњици смрти Слободана Жуњића: 9. 3. 2019 – 9. 3. 2020*, Досије студио, Београд 2020, стр. 341.

¹⁶ „Heraklitov logos kao zbirajuća zbranost”, *Filozofske studije*, 10/1979, стр. 89–149; „Parmenidovo biće i Heideggerovo bivstvovanje”, *Filozofski godišnjak*, 1/1988, стр. 7–73; „Anaksimandar i začetak evropske filozofije”, *Filozofski godišnjak*, 3/1990, стр. 7–84.

¹⁷ „Talet kao protejska figura početka”, *Dijalog*, 3–4/1990, стр. 79–94.

¹⁸ „Бивствовање и грчко ’четворство’”, у: Жуњић, С., *Расправе о Кјеркејору и Хајдегеру*, Досије студио, Београд 2020, стр. 185–248.

Бранка Павловића, ради чије израде је, захваљујући стипендији Хумболтове фондације, три семестра (1982/1983) био на студијском боравку у Тибингену, где му је ментор био Ханс Кремер. Била је то прва докторска теза код нас из Аристотелове теоријске философије. Професор Павловић је преминуо марта 1986, а улогу ментора незванично је имао професор Михаило Ђурић. Одбрањена је у децембру 1986, а објављена 1988. под насловом *Аристотел и хенологија. Проблем једног у Аристотеловој метафизици*. О том раду је Михаило Ђурић – на одбрани, као члан комисије – написао: „Овај рад далеко превазилази оквире школског рада, представља зрело и самостално филозофско дело. Пре би се очекивало да неко заврши своју универзитетску каријеру таквим радом, него да тек почне. На Београдском универзитету до сада није брањена докторска дисертација из философије која је таквих квалитета да би сасвим сигурно могла бити прихваћена као хабилитациони спис на најбољим немачким универзитетима...”¹⁹ Ова књига је постигла оно што је професор Ђурић очекивао од магистарског рада, који тада још увек није био објављен као целина – поставила је меру филозофског истраживања не само Аристотела и античке философије код нас. Започету прераду докторске дисертације Жуњић, међутим, није довршио. Оне белешке на маргинама властитог примерка књиге, које је приређивач успео да прочита, унете су у друго, допуњено издање дела *Аристотел и хенологије* (2020), објављено у едицији „Из заоставштине”. Књига *Аристотел и хенологија* организована је у два дела. У првом делу се исцрпно разматрају преаристотеловска схватања једног – код пресократоваца, Платона и Спеусипа. У другом делу аутор се усредсређује на Аристотелову теорију једног. У завршном поглављу се указује на важност теме једног не само за Аристотелову метафизику и античку философију у целини него и за модерну мисао.

Тако су сва три Жуњићева завршна академска рада – дипломски, магистарски и докторски – везани за античку философију и у прерађеном или допуњеном облику објављени су као књиге. И његова универзитетска каријера везана је за ову епоху историје философије. Он је 1977. на Филозофском факултету у Београду изабран за асистента на предмету Историја философије I (= античка философија). Држећи на уму поменути Хегелову опаску о Аристотелу као учитељу философа, Жуњић је на вежбањима са студентима читао и тумачио једино поједине књиге Аристотелове *Метафизике*. Тако су београдски студенти философије годинама почињали упознавање са одабраном струком посредством овог њеног темељног списка. После смрти професора Павловића (марта 1986), Жуњић почиње да држи и предавања из истог предмета и то чини све до одласка у САД (крајем јула 1997). Уједно је исти предмет предавао и на Филозофском факултету у Новом Саду (1989–1997). У склопу израде докторске дисертације, с једне стране, и студентских вежбања из античке философије, с друге стране, започео је да преводи Аристотелову *Метафизику*, али тај посао нажалост није довршио. За потребе наставе превео је с

¹⁹ Ђурић, М., „Slobodan Žunjuć, Pojam jednog u Aristotelovoj Metafizici”, *Filozofski godišnjak*, 1/1988, стр. 212.

енглеског језика први том познате *Историје филозофије* Фредерика Коплстона (*Грчка и Рим*, 1988), који је код нас до сада имао четири издања.

Већ је напоменуто да се Жуњић бавио традицијом верујући да нам она може помоћи у критичком ставу према нашем времену. Посебно га је занимало како су истакнути модерни мислиоци читали старе. Отуда више његових радова у којима истражује њихове односе. Тако је 1982. објавио расправу „Mimesis i poiesis” у којој разматра Хајдегерово читање X књиге Платонове *Државе*. А већ наредне 1983. појављује се његова студија „Аристотел и Маркс”, где се упоредно анализирају Аристотелов став да „човек рађа човека” и Марксов став да је „корен човека човек”. На овој теми, сходно својој уобичајеној пракси, радиће и после објављивања наведеног текста, резултат чега је десет година касније настала знатно шира и продубљенија студија „Саморађање и самопроизводња” (1993). Сем тога, бавио се и појединим специјалистичким темама из античке филозофије као што су „Зенонови докази против мноштва” (1980), где постављени задатак решава (једини пут) искључиво у маниру аналитичке филозофије, „Аристотел и пресократска схватања Једног” (1984), „Античко поимање филозофске критике или фрагмент о критичком спору филозофије и филологије (1994)”, „The Biological and the Political Side of Human Nature in Aristotle” (1995) или „Како је Европа почела да филозофира” (2014). Ове засебне расправе – уз још неке текстове – сакупљене су у првој књизи едиције „Из заоставштине” насловљеној *Наслеђе античке филозофије* (2020), где реч „наслеђе” упућује на актуелност и утицај античке мисли у модерним временима, до чега је нашем философу пре свега било стало.

Обимна студија „Бог филозофа у антици”, најпре објављена у зборнику *Појам Боја у филозофији* (Нови Сад 1996), прештампана је у Београду 2016. као самостална књига. Жуњић се у њој осврнуо и на грчку религију, истакавши да је грчка религиозност више обичајност, а мање вера. С друге стране, филозофска теологија, која уопште не претпоставља веру, изградила је нерелигиозни појам бога, који није личност. Такав бог се спознаје аутономним људским умом, према њему немамо афективан однос, не молимо му се нити му приносимо жртве. Насупрот овој, хришћанска теологија је обележена хетерономном употребом ума, јер је у темељу хришћанства вера у откривене истине о Богу као личности. Упркос овој супротности, хришћанска теологија се наслања на филозофску а не митолошку теологију, она полази од Бога филозофа, а не од бога религија, што Жуњић не пропушта да истакне.

Жуњић је први код нас као наставни предмет увео Византијску филозофију (1990), као својеврсни наставак античке филозофије код средњовековних Грка. Срби су припадали византијском културном кругу и посредством Византије примили су хришћанство, писменост и филозофију. Жуњић је дао изузетно велики допринос истраживању српске средњовековне филозофије за коју је држао да је то „византијска филозофија на српскословенском језику”.²⁰ Из ове у нашој средини нове области објавио

²⁰ Жуњић, С., *Историја српске филозофије*, ΠΛΑΤΩ books, Београд 2009, стр. 28.

је више радова, међу којима су најзначајнији обимна монографија *Лоџика и теологија, Дијалектика Јована Дамаскина у византијској и српској филозофији* (2012) и *Прирок и сушност*. Српске лоџике у средњем веку (2013), а у библиотеци „Из заоставштине” планирано је да се појави књига *Историја српске филозофије I. Од IX до XVI века*. Његов пример су потом следили и други, тако да се овај предмет сада предаје на Филозофском факултету у Никшићу и у Бањој Луци.

Академску 1997/98. Жуњић проводи на Пенсилванијском универзитету у Филаделфији (САД), где сарађује са Чарлсом Каном, познатим специјалистом за античку филозофију. Потом прелази на Универзитет Род Ајленд, где ради све до (услед болести) превременог пензионисања 2012. На овом универзитету је држао низ курсева из античке и модерне филозофије, чији силабуси су срећом сачувани. Тако у едицији „Из заоставштине” предстоји објављивање и књиге *Америчка предавања I. Курс античке филозофије*, чији средишњи део чине партије о Платону и Аристотелу. Имајући у виду ову садржину као и Жуњићево држање Хегелове *Историје филозофије* за узорну, неодољиво се намеће познати став овог немачког мислиоца – „ако ико, Платон и Аристотел се морају назвати учитељима људског рода”.²¹ Жуњић овде посебно анализира Платонове дијалоге *Еутифрон* и *Држава* као и Аристотелове списе *Метифизика*, *Физика*, *Никомахова етика* и *О њесничкој уметности*.

Код нас је Милош Ђурић инаугурисао један ентузијастички начин писања о антици, по чему је ипак био ближи његовом књижевном стилу Платона из дијалога него сувопарној аргументацији Аристотела из његових езотеричких списа. Ђурићев занос антиком осећа се још и у текстовима Бранка Павловића, мада је писање овог потоњег више свечано него ентузијастично. Код Жуњића, међутим, атмосфера је сасвим друга. Он у наведеној опреци држи научну страну Аристотела, за кога је Хегел рекао да је био „обиман и спекулативан као нико други” и да „у погледу спекулативне дубине ... превазилази Платона”.²² Код Жуњића нема ентузијазма, нема ни свечаног тона, нема патетике.

Према његовом виђењу, антички свет је обележен, како је говорио Ниче, вечним враћањем истог. Јер се, према схватању старих Грка, свет не развија у времену па нема наде за промену боље, свет вечно кружи и сва реалност је у садашњости. Преостаје једино да се живот прихвати такав какав је и сада и овде ужива у њему (*Carpe diem*). Овакав доживљај света, сматрао је наш философ, лежи у основи меланхоличног духа. Жуњић је, међутим, био сасвим модеран, његов основни став је просветитељски хуманизам, прожет вером у пројекат еманципације, у могућност рационализовања људског света и у хумани лик рационалности. Уместо вечног враћања истог, у свом левичарском настројењу веровао је у могућност напредовања и умске изградње људског света.

Па ипак се у Жуњићевом модерном животном ставу назире и трагови практичке мудрости старих. Према једној анегдоти, која апокрифно

²¹ Хегел, Г. В. Ф., *Историја филозофије*, II, стр. 243.

²² *Ibid.*, стр. 243–244.

говори о Аристотелу, а среће се у српским средњовековним рукописима, када је овом грчком философу јављено да су му умрли синови, он је наводно мирно узвратио „знао сам да су рођени смртни”.²³ Нешто од тога срећемо и код Жуњића. Кад је сазнао да болује од неизлечиве болести, он је рекао да је то прилика да се види да ли је философ. И доиста, он се није препустио очајању, него је интензивирао рад на својим философским списима. После повратка из САД, у кратком периоду од пет година (2012–2017) објавио је дванаест књига у шеснаест томова. Последњу годину живота провео је над рукописом књиге *Еџисџенџијалисџи*, коју нажалост није стигао да доврши. У плану је да се ова књига појави под насловом *Америчка предавања III. Еџисџенџијалисџи* у оквиру едиције „Из заоставштине”.

Слободан Жуњић се упокојио 9. марта 2019, а сахрањен је на Бежанијском гробљу у присуству породице, пријатеља, ученика и поштовалаца његовог дела. Киша је повремено ромињала. Надгробну беседу држао је философ Младен Козомара, његов пријатељ и сарадник. Опраштајући се од пријатеља, беседник је – евоцирајући Жуњићева незаборавна предавања на факултету и посебно његову егзегезу Аристотела на вежбама – тумачио Стагиранинов став из *Никомахове еџике* „да оним најбољим не приличи похвала” (1101b21). Атрибут „најбољи” у овом случају односио се на преминулог философа и уместо пригодне хвале демонстриран је његов философски посао.

На прву годишњицу смрти, 9. марта 2020, појавила се Споменица Слободану Жуњићу насловљена *Ум у времену*. Исте године појавиле су се и четири од планираних дванаест књига из његове заоставштине. Пријатељи и поштоваоци чувају успомену на Слободана Жуњића и његово изузетно вредно и обимно философско дело.

Илија Марић
Физички факултет
Универзитет у Београду

²³ Жуњић, С., *Историја српске филозофије*, ПЛАТΩ books, Београд 2009, стр. 34.

ОДЛАЗАК НАШЕГ НАЈВЕЋЕГ ИСТОРИЧАРА РИМСКЕ АНТИКЕ МИРОСЛАВЕ МИРКОВИЋ (1933–2020)

Почетком маја ове године, напустила нас је Мирослава Мирковић, редовни професор Филозофског факултета у пензији. Иако је била у старо-сти достојној поштовања, такав исход нас је све затекао. Она је до послед-њег тренутка била истраживач изузетан по свом ентузијазму и радној енергији, изузетан у толикој мери да ни многе далеко млађе колеге нису биле у стању да је прате. Током научне каријере која је трајала пуних шест деценија, Мирослава Мирковић је проучавала античке писце, епиграфске споменике и папирусе, истраживала археолошки материјал, преводила, писала, објављивала, полемисала и подучавала – и све то је чинила са не-смањеним жаром готово до самог краја свог живота.

Како укратко описати ову несвакидашњу научну и педагошку каријеру? У питању је, без икакве сумње, највећи историчар римске антике кога је наша академска средина имала још од времена Николе Вулића. Своју научну каријеру провела је на Филозофском факултету у Београду. Основне студије класичне филологије завршила је 1957. године, као један од најбољих студената своје генерације. На Одељењу за историју Филозофског факултета прошла је кроз сва академска звања, од асистента (уз необичну формулацију „наставник средње школе додељен факултету”), преко доцента, до ванредног и редовног професора. Године 1966. била је добитник Хумболтове истраживачке стипендије; два семестра 1966/67. боравила је у Бону, под надзором проф. Јоханеса Штрауба (Johannes Anton Straub, 1912–1996). Академску годину 1982/83. провела је у Принстону (The Institute for the Advanced Study in Princeton), на позив професора Френка Гилијама (James Frank Gilliam, 1915–1990). Била је члан Немачког археолошког института (Deutsches Archäologisches Institut), Међународног друштва папиролога (Association Internationale de Papyrologues) и Друштва за античке студије Србије, у чијем је раду и скуповима активно учествовала. Излагала је на више десетина међународних научних конференција, а у раду неких је учествовала и као организатор. Под њеним чврстим вођством организована је велика међународна конференција *Римски трагови и утиврђења на Дунаву* у Београду, у октобру 2003. године, коју је финан-

сирала фондација Александар фон Хумболт.¹ Током више од две деценије (1979–2001) била је шеф Катедре за Историју старог века и припадајућег семинара, као и Центра за античку епиграфику и нумизматику на Филозофском факултету Универзитета у Београду. На овом положају наследила је Фанулу Папазоглу, чији је први и најстарији ученик била. Студенти је памте као упечатљивог и посвећеног наставника, али и као врло строгог испитивача.

Научна интересовања Мирославе Мирковић, попут њеног уметничког и естетског укуса, била су разноврсна и дубока. У овом невеликом прилогу могуће је пружити само овлашну скицу. Већ њен допринос студијама латинске епиграфике био би довољан да испуни једну богату академску каријеру. Од самог почетка заинтересована за непосредан рад на документарним изворима, проф. Мирковић је заслужна за прво објављивање или поновно издавање стотина латинских и једног броја грчких натписа из подунавских и балканских провинција Римског царства. Била је члан уредништва наше највеће епиграфске публикације *Inscriptions de la Mésie Supérieure*. Заједно са Слободаном Душанићем приредила је први том, где су публиковани натписи из Сингидунума и северозападних области провинције; била је једини аутор друге свеске, посвећене натписима Виминацијума и околине.² Поред Сингидунума и Виминацијума, Мирослава Мирковић је објављивала натписе са више значајних римских налазишта са територија данашње Србије и Црне Горе. Збирку од 79 натписа из Сирмијума који сведоче о конзуларским бенефицијарима објавила је у водећем немачком часопису *Chiron*.³ Знамениту студију о Сирмијуму написала је поглавито на основу епиграфског и археолошког материјала,⁴ а последње, значајно проширено издање, садржи и комплетан каталог натписа из овог античког града и његове околине (близу три стотине споменика и фрагмената).⁵ Мистериозни „*Municipium S*” (тачно име овог града данас не знамо), у близини Пљевља, предмет је њене епиграфске студије, у оквиру које су објављени сви познати натписи са овог локалитета.⁶

¹ Она је приредила и зборник радова са скупа: *Römische Städte und Festung an der Donau. Akten der regionalen Konferenz, Beograd 16-19 Oktober 2003*, Filozofski fakultet, Beograd 2005.

² *Inscriptions de la Mésie Supérieure I: Singidunum et le Nord-Ouest de la province*, Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, Beograd 1976; *Inscriptions de la Mésie Supérieure II: Viminacium et Margum*, Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, Beograd 1986.

³ 'Beneficarii consularis in Sirmium', *Chiron* 24 (1994), 345–404.

⁴ *Sirmium, its History from the I Century AD to 582 AD*, Sirmium I, Beograd 1971, 1–94. Превод на српски језик: *Sirmium: istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Blago Sirmijuma, Sremska Mitrovica 2008.

⁵ *Sirmium. Its History from the First Century AD to 582 AD*, University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of History; Historical Archive "Srem", Novi Sad – Sremska Mitrovica 2017.

⁶ *Municipium S* (.). *A Roman Town in the Central Balkans, Komini Near Pljevlja, Montenegro*, BAR International Series 2357, Archaeopress, Oxford 2012. Превод на српски језик: *Municipium S – rimski grad na centralnom Balkanu u Kominima kod Pljevalja*, Filozofski fakultet, Beograd 2012.

У оквиру монографије *Римљани на Ђердају*, публиковала је све античке натписе и из ове области.⁷ Једини приручник за латинску епиграфику који постоји на српском језику такође је њено дело.⁸

Историја подунавских провинција Римског царства спада међу најранија и најдубља интересовања Мирославе Мирковић. Њена прва објављена књига спада у ову област, то су *Римски градови на Дунаву*, проширен и прерађен текст њене докторске дисертације.⁹ И касније је остала посвећена раду на историји градова и других насеља у римским провинцијама на средњем Дунаву.¹⁰ Дала је и више студија посвећених проблему спољних упада и римске политике на овој далекој граници царства.¹¹ С обзиром на њене резултате и неоспорну стручност, није било изненађење када је позвана од стране познатог немачког издавача научне литературе *Verlag Philipp von Zabern* да буде аутор у научно-популарној серији *Orbis Provinciarum*. Плод ове сарадње била је изванредно илустрована популарна монографија о римској провинцији Горњој Мезији, која је касније преведена на италијански језик.¹²

Са претходном групом тесно су повезане и студије римске војске, којима је проф. Мирковић посветила много труда и времена. Резултат су били многобројни краћи радови, које не можемо ни помислити да све

⁷ *Rimljani na Đerdapu. Istorija i natpisi*, Narodni muzej „Zaječar”, Muzej Krajine Negotin, Zaječar 2015.

⁸ *Tehne epigrafiké: kako čitati latinske natpise*, Dosije, Beograd 2019.

⁹ *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1968.

¹⁰ *Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II-6*, Berlin 1977, 811–848; *Ein spätrömische befestigte Villa in der Provinz Dacia Ripensis, Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern : Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung, Bonn-Bad Godesberg, veranstaltet vom 25.-30. November 1979 in Berlin*, Philipp von Zabern, Berlin 1982, 485–492; *Von obermösischen Limes nach dem Süden: Via Nova von Viminacium nach Dardanien*, y: W. S. Hanson, L. J. F. Keppie (yp.), *Roman Frontier Studies 1979. Papers Presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies*, BAR International Series, Oxford 1980, 745–754; *Rimsko selo Bube kod Singidunuma*, *Starinar* 30 (1989), 99–104; *Römer an der mittleren Donau: Römische Strassen und Festungen von Singidunum bis Aquae*, Beograd 2003; *Non-urban Settlements in the Central Balkan Provinces, Villages in Pannonia and Moesia*, *Ephemeris dacoromana* 12 (2004), 61–68.

¹¹ *Ein Barbareneinfall in Obermösien und das nordöstliche Dalmatien in Jahre 254*, y: J. Fitz (yp.), *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses 1976*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1977, 249–258; *Dakische Einfälle nach Mösien und römische Feldzüge nach Dakien unter Domitian und Trajan*, y: C. Roman (yp.), *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Nereamia Napocae Press, Cluj-Napoca 2004, 617–623; *Die Anfänge der Provinz Moesia*, y: I. Piso (yp.), *Die römische Provinzen. Begriff und Gründung. Colloquium Cluj-Napoca 18. September – 1. October 2006*, Mega Verlag, Cluj-Napoca 2008, 249–270; *Domitian und die Donaugrenze: Fines imperii – Imperium sine fine? Römische Okupations- und Grenzpolitik in frühen Prinzipat*, y: G. Moosbauer, R. Wiegels (yp.), *Beiträge zum Kongress „Fines imperii – Imperium sine fine“ in Osnabrück vom 14. bis 18. September 2009*, Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike-Rezeption 14, M. Leidorf, Rahden 2011, 119–130 и многе друге.

¹² *Moesia Superior. Eine Provinz an der mittleren Donau*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2007. Превод на италијански језик: *Moesia Superior. Una provincia romana sul Danubo*, Mondadori, Milano 2014.

наведемо на овом месту. У њима су анализирана питања попут распореда појединих формација на дунавској граници,¹³ положаја и права војника легија и помоћних одреда,¹⁴ насељавања ветерана у подунавским провинцијама¹⁵ и многа друга. Објавила је и велики број писаних споменика који сведоче о присуству римске војске, укључујући дедикације војника, епитафе и војничке дипломе.¹⁶ Она је заслужна за публикацију једног од најважнијих епиграфских налаза са наших простора последњих деценија, новог фрагмента споменика који је, када је био цео, садржао списак војника легије *VII Claudia* регрутованих 169. а отпуштених из службе 195. године н. е.¹⁷

Мирослава Мирковић спада међу невелики број наших стручњака који су озбиљно проучавали позну антику. Још 1968. године је објавила рад о Остроготима у Панонији после пада Атилине државе.¹⁸ Написала је више значајних радова на тему колоната, принудног рада и проблема личне слободе у позноантичком свету,¹⁹ укључујући и обимну, информацијама и тумачењима богату студију о позном римском колонату.²⁰ И када је позноантичко (рановизантијско) царство у питању, много је писала о проблемима војске, граничне политике, управе, насељима и грађевинама

¹³ Тако нпр. *Cohors I Montanorum* у Gornjoj Meziji, *Arheološki vestnik* 26 (1975), 220–224; Zur Problem der Militärgeschichte Obermösiens im 1. Jahrhundert, *Antiquité Vivante* 27 (1977), 171–178; The Iron Gates (Đerdap) and the Roman Policy on the Moesian Limes AD 33–117, у: P. Petrović (yp.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube (Cahiers des Portes de Fer)*, Archaeological Institute Belgrade Belgrade 1996, 27–40 и др.

¹⁴ Cf. Die Tribus der römischen Soldaten, у: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. internationalen Limeskongress, Aalen 1983*, Kommissionsverlag K. Theiss, Stuttgart 1986, 750–754; Die Entwicklung und Bedeutung der Verleihung des Conubium, у: W. Eck, H. Wolff (yp.), *Heer und Integrationspolitik. Römische Militärdiplome als historische Quelle*, Böhlau Verlag, Köln-Wien 1986, 167–198; Married and Settled: the Origo, Privileges and Settlement of Auxiliary Soldiers, *Die Forschungsbeiträge der Berner Gespräche von 2004*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2000, 327–343.

¹⁵ Поред осталих: Military Diplomas from Viminacium and the Settlement of Auxiliary Veterans: City or Countryside?, у: G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck (yp.), *Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, Gedenkschrift für Erich Birley, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2000, 366–375.

¹⁶ Сажимајући допринос епиграфике студијама римске војске, написала је *Epigraphy in Moesia. The Roman Army and Roman Cities*, у: *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma 18-24 settembre 1997, Atti*, Roma 1999, 139–152.

¹⁷ The Roster of the VII Claudia Legion, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 146 (2004), 211–220.

¹⁸ Остроготи у Панонији после 455 године, *Зборник Филозофској факултета X-1* (1968), 119–128.

¹⁹ Између осталог: Flucht der Bauer, Fiskal- und Privatschulden, E. K. Chrysos (yp.), *Studien zur Geschichte der römischen Spätantike, Festgabe für Professor Johannes Straub*, Pelasgos, Athen 1989, 147–156; The Roman Colonate, Liberty and the Justinian's "Humanity", *Revue internationale des droits de l'antiquité (3e série)* 51 (1994), 287–300; Колонат и слобода личности у доба Позног царства, *Sobria ebrietas: Зборник Филозофској факултета у сјомен на Мирона Флашара* (серија А: историјске науке, књига XX), Филозофски факултет, Београд 2006, 159–169; Der Kolonat und die Freiheit, у: E. Hermann-Otto (yp.), *Unfreie und abhängige Landbevölkerung (Sklaverei – Knechtschaft – Zwangsarbeit)*, Georg Olms Verlag, Zürich 2008, 53–69.

²⁰ *The Later Roman Colonate and Freedom*, The Transactions of the American Philosophical Society 87-2, American Philosophical Society, Philadelphia 1997.

на простору северног Балкана и Подунавља.²¹ Истраживала је и проблеме из историје познаоантичког хришћанства.²² Целу монографију посветила је Светом Хијерониму (заједно са преводом његових писама),²³ као и једну цару Диоклецијану и његовој владавини.²⁴ У последњим данима свог живота интензивно је радила на проблему варварских миграција у позној антици и њихових раних држава у Подунављу; овај рад засад остаје у рукопису.

Иако се афирмисала на првом месту као стручњак за латинску епиграфику, Мирославу Мирковић је снажно привлачила античка папирологија, пре свега грчки папируси из римског Египта, и све оно што такви извори нуде за друштвену и економску историју. Временом је савладала све тајне и ове специјализације, и искористила папиролошки материјал у писању низа значајних радова. Можемо поменути студију у којој се бави посвећивањем робовске деце божанствима и која сјајно илуструје њено познавање и папиролошког и епиграфског материјала, у овом случају грчког.²⁵ Овој је сродна расправа о проблему искоришћавања дечијег рада у римском Египту, и фискалном аспекту овог феномена.²⁶ Врло стручног, техничког карактера, али и беспрекорне по својој брижљивости и аргументацији су њене расправе окренуте проблемима пореског система позног римског Египта.²⁷ Сложеном правно-фискалном појму *катаграф*,

²¹ И ови радови су тако многобројни да их не можемо ни издалека све поменути. Неки од често цитираних су: Antistes Stefanus и грађевинска делатност Јустинијанова времена у Полимљу, *Зборник радова Византолошког института* 18 (1978), 1–8; Ὑπὸ κοοί und σύμμαχοι. Ansiedlung und Rekrutierung von Barbaren bis zum Jahr 382, у: K. Dietz (yp.), *Klassischen Altertum, Spätantike und frühes Christentum. Adolf Lippold zum 65. Geburtstag gewidmet*, Universität Würzburg, Seminar für Alte Geschichte, Würzburg 1993, 425–434; Villas et domaines dans l'Illyricum central (IVe-VIe siècle), *Зборник радова Византолошког института* 35 (1996), 57–75; Decennalia des Licinius und die Schalcht bei Cibale, *Antiquité Vivante* 47 (1997), 145–158; The Staff of Imperial Administration in Sirmium in the First Half of the Fourth Century, *Starinar* 49 (1998), 93–101; The Legionary Camps Singidunum and Viminacium in the Defensive System in the Fourth, Fifth and the Sixth Century: Romans and Barbarians, у: M. Zahariade (yp.), *The Roman Frontier at the Lower Danube, 4th-6th Centuries*, Studia Danubiana – pars Romaniae, Series symposia, Romanian Institute of Thracology, Bucharest 1998, 117–130; Co-Regency: Constantine and Licinius and the Political Division of the Balkans, *Зборник радова Византолошког института* 49 (2012), 7–18.

²² Лициније и прогони хришћана у Сингидунуму, *Зборник Филозофског факултета* 14-1 (1979), 21–27; Episcopus Aquensis and Bonosiarocorum scelus, у: D. Sreјović (yp.), *The Age of Tetrarchs*, Serbian Academy of Sciences and Arts, Beograd 1995, 204–217; Die Christliche Kirche und das Christentum in den zentralillyrischen Provinzen im 4. und 6. Jahrhundert, у: A. B. Biernacki P Pawlak (yp.), *Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube: from the 4th to the 6th century A.D. International Conference Poznań, Poland 15-17 November 1995*, Inst. Historii Uniw. im. Adama Mickiewicza, Poznań 1997, 39–56 и др.

²³ *Живот и прејиска светјој Хијеронима*, Српска књижевна задруга, Београд 2000.

²⁴ *Диоклецијан*, Службени гласник, Београд 2014.

²⁵ Katagraphe and Consecration of Children, у: M. Mirković, S. Dušanić, M. Riel, P. Petrović (yp.), *Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou*, Faculté de Philosophie, Belgrade 1997, 1–33.

²⁶ Child Labour and Taxes in the Agriculture of Roman Egypt: ΠΑΙΣ and ΑΦΗΛΙΞ, *Scripta Classica Israelica* 24 (2005), 139–149.

²⁷ Autopragia and the Village Aphrodito, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung* 126 (1996), 346–357; Dioskoros als Syntelestes, у: B. Kramer,

о којем је већ дискутовала у тексту о консекрацији деце, а који је збуњивао многе научнике, посветила је детаљан и често цитиран рад.²⁸

Проф. Мирковић је аутор више синтеза и приручника за историју Рима и римског Балкана. Написала је два поглавља за први том монументалне *Историја српског народа*.²⁹ Најбољи увод у римску историју на нашем језику и даље представљају њене књиге *Римска држава под краљевима и у доба Републике* и *Римска држава у доба принципата и домината* (касније реиздате као једно дело под насловом *Историја римске државе*).³⁰ Као својеврсни наставак ове синтезе, проф. Мирковић је 2016. године објавила још једно обимно дело, под насловом *Позно римско царство*.³¹ Преводи које је урадила, попут првих десет књига Ливијеве *Историје Рима од оснивања града*³² и писама Светог Хијеронима, спадају међу наше најбоље прозне преводе са латинског језика. У последње две деценије живота открила је ново и изазовно поље интересовања у социјалној антропологији античког света.³³ За историјско-антрополошку монографију *Rea Силвија и седам римских краљева*³⁴ добила је 2008. године Награду „Милан Будимир“ Друштва за античке студије Србије.

W. Luppe, H. Maehler (yp.), *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses, Berlin 1997*, Archiv für Papyrusforschung 3, B.G. Teubner, Stuttgart-Leipzig 1997, 696–705; Foreshadowing Later Development or Existing Practice: Diocletian's Fiscal Reforms and Changes in the First Three Centuries, y: J. Frösén, T. Puroila, E. Salmenkivi (yp.), *Proceedings of the 24th International Congress of Papyrology, Helsinki, 1st – 7th of August 2004* v. II, Societas Scientiarum Fennica, Helsinki 2007, 743–755; Count Ammonios and Paying Taxes in the Name of Somebody Else in the Cadastre from Aphroditon, y: T. Gagos (yp.), *Proceedings of the Twenty-Fifth International Congress of Papyrology, Ann Arbor 2007*, American Studies in Papyrology, Ann Arbor 2010, 565–572; Taxes and People: Transactions and Misuses in the Late Roman and Early Byzantine Egypt, y: T. Derda, A. Łajtar, J. Urbanik (yp.), *Proceedings of the 27th International Congress of Papyrology (Warsaw, 29 July – 3 August 2013)* II, The Journal of Juristic Papyrology Supplements XXVIII, Warsaw 2016, 1775–1786, и др.

²⁸ Katagraphe, Ownership and Taxes, y: I. Andorlini (yp.), *Atti del XXII Congresso Internazionale di papirologia “G. Vitelli” 1998*, Istituto papirologico Girolamo Vitelli, Firenze 2001, 953–967.

²⁹ „Римско освајање и организација римске власти” и „Централно-балканске области у доба Позног царства”, y: С. Мирковић (yp.), *Историја српског народа I: од најстаријих времена до Маричке бијке (1371)*, Српска књижевна задруга, Београд 1981, 66–106.

³⁰ *Римска држава под краљевима и у доба Републике*, Досије, Београд 2002; *Римска држава у доба принципата и домината*, Досије, Београд 2003; *Историја римске државе. Од Ромула, 753. године пре Христа, до смрти Константина, 337. године нове ере*, Службени гласник, Београд 2014.

³¹ *Позно Римско царство: од Диоклецијана до Теодорикова освајања Италије 284–493*, Службени гласник, Београд 2016.

³² Тит Ливије, *Историја Рима од оснивања града I–II*, прев. М. Мирковић, Српска књижевна задруга, Београд 1991. (друго издање: Tit Livij, *Istorija Rima od osnivanja grada*, прев. M. Mirković, Službeni glasnik, Београд 2014.).

³³ Важнији међу овим радовима су: Der Vater und die Patrizier: qui patrem ciere possent, *Klio* 86 (2004), 83–100; Anthropology and Epigraphy – the Case of Central Balkan Region, y: M. M. Olivé, G. Baratta, A. G. Almagro (yp.), *Acta XII Congressus internationalis epigraphiae Graecae et Latinae*, Barcelona 2002, Institut d'estudis catalans, Barcelona 2007, 965–972; Son-in-law, Mother's Brother, and Father in Lycian Inscriptions, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung* 128-1 (2011), 352–365.

³⁴ *Rea Силвија и седам римских краљева: сродство и власт у раном Риму*, Досије, Београд 2008. Енглески превод: *Rea Silvia and Seven Roman Kings: Kinship and Power in Early Rome*, Београд 2014.

Укратко, иза шест деценија рада Мирославе Мирковић остала је изузетно обимна библиографија, у коју улазе десетине научних студија и расправа, монографија, синтеза, уџбеника, као и превода са класичних језика. Велики део ових радова објављен је на страним језицима, у водећим међународним научним часописима и едицијама. Њени научни радови, публикације извора и преводи остаће још много година незаобилазно штиво за све оне који су озбиљно заинтересовани за далеку римску прошлост. Њен одлазак представља велики губитак за класичне студије, не само код нас него и у целом свету. Био је то узбудљив, богат и веома успешан академски живот, коме је заиста тешко наћи равнога.

Немања Вујчић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

ОСНОВНА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА

1. Часопис *Зборник Мајице српске за класичне студије* објављује оригиналне радове из свих области класичних наука и рецепције антике, радове из других блиских научних и књижевних дисциплина, грађу за истраживања, критике и приказе, хронику, некрологе и друге прилоге за које редакција оцени да су погодни. Часопис излази једном годишње.

2. Радови се објављују на српском или страним језицима, по избору аутора. Потребно је да се на почетку студије донесу кратак апстракт и кључне речи, а на крају рада резиме на језику другом од језика на ком је рад написан.

3. Наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у раду штампају се курзивом на језику и писму на којем је објављена публикација која се цитира. Треба настојати да подаци буду што потпунији.

Цитати из дела на страном језику могу се наводити у оригиналу или у преводу, када је потребно навести преводиоца. Грчки и латински цитати обавезно се дају у оригиналу, уз могућност превода. Препоручљиво је да се доставе и коришћени грчки фонтови.

Редакција инсистира да сарадници наводе домаће ауторе и дела где год постоје.

4. Белешке уз текст могу се донети на свакој страници или на крају целог текста, пре резимеа.

5. Библиографија или цитирана литература могу се донети кумулативно на крају текста, после бележака (ако су на крају текста) и пре резимеа.

6. Прилози и илустрације могу се уклопити у текст према садржају, или донети на крају рада. Потребно је да се јасно обележе, по могућству римским цифрама.

7. За цитирање и навођење библиографских података користе се уобичајени стандарди.

8. За цитирање on-line података пожељно је да се користе следећа упутства

Монографска публикација доступна on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиџе*. <адреса с интернета> Датум преузимања.

Пример:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books. knowledge and culture*.
<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.02.02.2002>.

Прилог у серијској публикацији доступан on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста.“ *Наслов љериодичне љубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

TOIT, A. “Teaching Info-preneurship: students’ perspective.” *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

„НАЗИВ ОДРЕДНИЦЕ.“ *Наслов енциклољедџије*. <адреса с интернета>. Датум преузимања. Пример:

“WILDE, Oscar.” *Encyclopedia Americana*. <...> 15. 12. 2008.

9. Текст рада за *Зборник Маџице срљске за класичне сљудије* пише се електронски на страници А4 формата (21 x 29,5 cm), с маргинама од 2,5 cm, увлачењем првог реда новог пасуса 1,5 cm, и размаком мељу редовима 1,5. Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, словима величине 12 pt, а апстракт, кључне речи и белешке словима величине 10 pt.

10. Рукописи за све рубрике часописа *Зборник Маџице срљске за класичне сљудије* могу се доставити електронски на e-mail адресу главног уредника gadjans@eunet.rs а текст на хартији на адресу: Ксенија Марицки Гаљански, Михаила Богићевића 6, 11000 Београд, Србија, с податком да је рукопис намељен *Зборнику Маџице срљске за класичне сљудије*. Адреса часописа је: Матица српска, Улица Матице српске 1, 21000 Нови Сад, Србија.

Текстови се могу доставити и секретару редакције Снежани Ферјанчић sferjanc@f.bg.ac.rs

Напомена: Редакција ће сукцесивно допуњавати ова упутства како би се ускладили стандарди с великим светским класичним часописима, посебно с обзиром на специфичну природу класичних наука.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Livio Rossetti
Ивана Поповић
Растко Васић
Victor Castellani
Мирјана Глигоријевић Максимовић
Сима Аврамовић
Снежана Ферјанчић
Ксенија Марицки Гађански
Бојана Шијачки Маневић
Срђан Дамњановић
Илија Марић
Мирко Обрадовић
Софија Петковић
Гордан Маричић
Милан С. Димитријевић
Александра Бајић
Љубомир Максимовић

САДРЖАЈ CONTENT

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ STUDIES AND ARTICLES

Срђан Дамњановић (Нови Сад), <i>Милош Н. Ђурић: Философија живота vs. историјски материјализам</i>	7
Srdan Damjanović, <i>Miloš N. Đurić: Philosophy of Life vs. Historical Materialism</i>	
Claudia Mársico (Buenos Aires), <i>Aristippus' legacy on the development of the Cyrenaic philosophy</i>	23
Claudia Mársico, <i>El legado de Aristippus. Sobre el desarrollo de la filosofía cirenaica</i>	
Victor Castellani (Denver), <i>Orestes at Colonos – Not? A study in intertext and intermyth</i>	49
Victor Castellani, <i>Orest auf Kolonos – nicht! Wechselseitigkeit zwischen Texten, zwischen Mythen</i>	
Мирко Обрадовић (Београд), <i>Подаци о мити и другим облицима корупције у Плутарховим Животописима Кимона и Перикла</i> .	79
Mirko Obradović, <i>Note on bribery and other forms of corruption in Plutarch's Lives of Cimon and Pericles</i>	
Зоја Бојић (Београд), <i>Ликовне уметности европске антике и њојам утвђује као имаинарној простора</i>	107
Zoja Bojić, <i>The visual arts of the European antiquity and the construct of utopia as imaginary space</i>	
Снежана Ферјанчић (Београд), <i>Рејруиација њодунавских леија: II Adiutrix</i>	139
Snežana Ferjančić, <i>Recruitment of Danubian legions: II Adiutrix</i>	

РЕЦЕПЦИЈА И НАСЛЕЂЕ HERITAGE

- Евангелија Пану, Константин Калаханис, Милан С. Димитријевић
(Атина, Београд), *Сунчани сајмови: објекти културног наслеђа
као доказ Анаксимандровог астронотског знања* 171
- Evangelia Panou, Konstantinos Kalachanis, Milan S. Dimitrijević,
*Sundials: cultural heritage objects as proofs of Anaximander's
astronomical knowledge*
- Aleksandra Bajić, Milan S. Dimitrijević, *Dionysus, wine, stars and
Apollo* 187
- Александра Бајић, Милан С. Димитријевић (Београд), *Дионис, вино,
звезде и Ајолон*
- Мирјана Глигоријевић Максимовић (Београд), *Антички елементи
у сликарству Св. Никите код Скопља* 207
- Mirjana Gligorijević Maksimović, *Classical Elements in the Paintings
at Saint Niketas near Skopje*
- Gordana Jeremić, Toni Čerškov (Београд, Ниш), *The lighting in Early
Christian churches in the areas of Northern Illyricum – some
considerations* 223
- Гордана Јеремић, Тони Чершков, *Освећене у ранохришћанским
црквама у области Северне Илирика – нека разматрања*
- Марија Благојевић (Београд), *Мит као ангажман – фигура владара и
фигура жртве: драме Јована Христића и Велимира Лукића* . . . 245
- Marija Blagojević, *The theater as engagement – the figure of a ruler
and the figure of a victim*

ПРЕИСПИТИВАЊА RE-THINKING

- Сима Аврамовић (Београд), *Нова струјања у антикитици изучавања
античког грчког права* 261
- Sima Avramović, *New trends in ancient Greek law research strategy*
- Немања Вујчић (Београд), *Античко грчко ројство у новијој перспе-
ктиви* 281
- Nemanja Vujčić, *The recent perspective on the ancient Greek slavery*
- Мирјана Д. Стефановић (Нови Сад), *Да ли је предговор облик пара-
текста?* 317
- Mirjana D. Stefanović, *The role of foreword in a literary text*
- Милорад Стојић (Београд), *Од култа лица до маске и позоришта* . . 323
- Milorad Stojić, *From face cult to masks and theater*

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ REVIEWS

Вишња Кнежевић (Београд), <i>Ново чийање Кайула</i>	347
Предраг Коматина (Београд), <i>Зборник радова Византјолошкој инстѿи- иуиѿа 55 (2018) и Зборник радова Византјолошкој инстѿиуиѿа 56 (2019)</i>	352
Милорад Стојић (Београд), <i>Зборник радова у часиѿ 80 ѿодина живо- иѿа Расиѿка Васића, Археолошѿки инстѿиуиѿи, Беоѿраѿ 2019</i>	355
Дејан Тубић (Приштина – Косовска Митровица), <i>Милораѿ Сѿиѿић, Медведњаѿ – духовно средишѿиѿе из неолиѿиѿа, HERAedi Беоѿраѿ, 2019</i>	357
Ивана Поповић (Београд), <i>Illyricum Romanum. Studiola in honorem Miloje Vasić, Археолошѿки инстѿиуиѿи, Беоѿраѿ 2020</i>	360

ХРОНИКА CHRONICLE

Јелена Анђелковић Грашар (Београд), <i>Вечни Рим у Новом Саѿу (Roma Aeterna, Нови Саѿ, 1. јул – 11. сѿѿѿембар 2020)</i>	367
Ксенија Марицѿи Гађански (Београд), <i>Јубилеј научној груѿиѿиѿа о Риѿи од Фере (Аѿиѿина-Пиреј, 11. октѿобра 2020)</i>	369

IN MEMORIAM

Илија Марић: <i>Анѿиѿичѿе иѿеме Слободана Жуѿића (1949–2019)</i>	373
Немања Вујѿић: <i>Одлазак наѿеѿи највећеѿи исѿиѿоричара римске аниѿиѿе: Мирослаѿе Мирковић (1933–2020)</i>	381
Основна упутства сараѿницима	389
Рецензенти	391

Зборник Матице српске за класичне студије излази једном годишње
Редакција *Зборника Матице српске за класичне студије* закључила је
двоброј 21–22 за 2020. годину 20. 10. 2020.

Штампање завршено децембра 2020.

За издавача
Проф. др Драган Станић,
председник Матице српске

Стручни сарадник Одељења
Мср Милена Кулић

Лектура и коректура
Татјана Пивнички Дринић

Технички уредник
Вукица Туцаков

Компјутерски слој
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
учествовало је у финансирању штампања овог *Зборника*

Уредништво и администрација:
21000 Нови Сад, Улица Матице српске 1, телефон: 021/420–199

Editorial and publishing office:
21000 Novi Sad, Matice srpske 1, Serbia

e-mail: zmsks@maticasrpska.org.rs
gadjans@eunet.rs
www.maticasrpska.org.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
930.85(3)(082)

ЗБОРНИК Матице српске за класичне студије =
Journal of classical studies Matica srpska / главни и одговорни
уредник Ксенија Марицки Гађански. – 1998, 1– . – Нови
Сад : Матица српска, Одељење за књижевност и језик,
1998– . – 24 cm

Годишње.

ISSN 1450–6998

COBISS.SR-ID 135172871